पारिउ[illegible]

काशीस्थ जौर मुरव विवादाधिकारि प्रश्नानां कंपनीकाशीपाठशाला स्थ द्त्तोत्तराराम[illegible]च संग्रहोयम् तैरेव कृतः

विवाद प्रश्नोत्तर समुच्चयः प. २९ ॥

काशी वस्ता १

अङ्काः ६५४

विधवाधाअदि[illegible]प्रश्नोत्तरकारः ४४ प. २६ । २०/२२।

राज्यमविभाज्यम् २६२

सेतोषरणाभिधस्य। कस्यचिच्चत्वारः सूनव आसंस्तेषु द्वाभ्यां मयाराममनसाराममनामभ्यां भगवन्तरामपर्वाकं ज्ञसंतथनिकाद्दूरामादापादि
१ रवासापनन्तविधे जनकार्जितं समग्रं गृहमाधीकृतं तद्बन्धकीकरणानन्तरमर्द्धगृहभागभाजौ सीतारामेच्छारामाभिधानौ द्वौ न
वन्यौ तत्तु चैकालाधीनौ संवृत्तौ ततः सीतारामात्मजः [illegible]ः परमानन्दाभिधः स्वातातभागभागभिजातस्त्वच्छारामस्य चात्मजा रवजकेभा
गे प्रतिष्ठितावभूवसं मति तु सीतारामस्य तत्परमानन्दभागिनेयोस्ति स चेच्छारामस्ततायौ और्द्ध्वदैहिकं कृतवानतः सीतारामेच्छारा रा
मयोर्भोगमर्द्धगृहं सीतारामदौहित्रस्य स्वंस्यात् किं वा मयाराममनसारामोपरि संसाधितर्तसोकार्थिनो लब्धविजयपत्रलिखितरूप
सुद्रासंप्रश्नायतद्गृहं समर्पयं विक्रयणार्हमिति पाठशालास्य पंडितान्प्रति न्यायशालाप्रसुकृते प्रश्ने तत्कृतो निर्णयः सीतारामस्य दौ
हित्रः स्वमातामहस्यांशग्रहणायोग्यस्तथेच्छारामदुहितुरपितादितरस्यांशभागिनोऽभावादेतस्य चतद्दौर्द्धदैहिककर्मकारत्वात्संबन्धित्वाच्चा रामः
यमेवांशग्रहणार्हः यथाह विष्णुः अपुत्रपौत्रसंतानेदौहित्राधनमाप्नुयुः। पूर्वेषां तु स्वधाकारे पुत्रादौहित्रकामता इति मनुरपि अकृता वा १
कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतं पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनमिति दायभागे पितुः प्रपौत्रपर्यन्ताभावे पितृदौहित्रस्याधिकारो वो

दुर्योधनेर्दौहित्रस्यैवेत्युक्तं तथा वीरमित्रोदये योगीश्वरवचनेन बन्धुपदेन मातुलादीनामुपलक्षणमित्युक्तत्वात्तेषां दायभागे मनुवच
नगतसकुल्यपदव्याख्यावसरे सकुल्योऽन्ततः प्रपितामहादिसंततिरित्युक्तत्वाच्च भागिनेयादीनामपि संग्रहस्तस्मान्मिताक्षरादिग्रन्थविरु
वादिवचनैस्तत्कृतव्यवस्थया च सीतारामदौहित्रः सीतारामपुत्रस्य च्छशाणमकन्यापास्वाभावेतन्भागभाग्भवितुमर्हतीत्यस्माकं मतिर्भाति
॥श्रीः॥ कश्चित्सन्ताकैकगेहस्तुलसीनामधेयस्तु नवापा मासीत्स च नन्दलालाभिधं सूनुं सुतां च सोनाभिधानामत्र विहाय पारत्रिक
मोपभोगाय शमनैसदनं प्रति गमनं चकार ततो विरचितपंचदशभागस्य तद्धनस्य दशभागभाग्भ्राताभिसंजातो भगिनी तु पंचभा
गात्मश्चात्रैमप्रदायैकदायेकी स्ततो हि विहाय चिधनभिपाय नन्दलालाभिगा स्वामित्वेऽभिषिच्य ममार संप्रति पतिपुत्रादिविहीना रवे सोनाभिधा
नानन्दलालदुहितातुलसीदौहित्र्याः सोनासुतायाः सत्वेतद्धनमस्मै विच्छास्वानुसारेण दातुं शक्नोत्यर्वतिन्यायशालध्यक्षणं कृतं ते
पाठशालाविचक्षणायातिप्रश्ने तत्कृतोपं निर्णयः ॥ स्वधनेस्त्रियाः स्वातंत्र्याभिधानादस्तितस्याः स्वधनप्रदाने शीलामध्येत याव
कात्यायनः सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातंत्र्यमिष्यते यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनं सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातंत्र्यं परिकी

तिर्तिंतं विरूपेचैवदाते च पथेष्टं स्थावरेष्वपीति सौदायिकस्वरूपमपितैर्नैवोक्तमनुष्ठयाकमणावापिपत्युः पितुर्गृहे पिता भ्रातुःसकाशात्ति
२ स्त्रीर्बीलब्धं सौदायिकं स्मृतमिति तस्मात्कात्यायनादिमुनिवचनानुसारेणमिताक्षराबीरमित्रोदयादौ स्त्रियाः स्वधने स्वातंत्र्यप्रतिपाद
२ नात् एवेसोनान्यीस्वगृहममस्यैविधायैष्ठंदातुंक्षो तस्माकंप्रतिभातीति संक्षेपः २ वेणीदासाख्यः कश्चिद्दासीत् तत्पुत्रौ मित्रसेनमधु
सूदनदासाभिधौ बभूवतुस्तत्र सेनस्यसुतः फकीरचन्द्रसंज्ञो बभूव तस्य द्यारामकेवलरामनामानौ द्वौ पुत्रौ बभूवतुस्तत्र द्यारामस्य पुत्रो
बालगोविन्दनामा तत्सूनुर्गङ्गाविष्णुअभिधानः केवलरामस्य तु सुतः सदाशिवदयालाभिधः पलुवेणीदासस्य सुतो मधुसूदनदासस्त
स्यपुत्रोऽनन्तरामस्तस्य पुत्रो जयपसिंहरामस्तत्पुत्रः प्यारेलालनामा तत्सुतः फतेचन्द्रसंज्ञस्तत्पुत्रो भीखूलालाभिधः एवं स्थिते
सदाशिवदयालस्य पत्नी राजकुअराभिधा भर्तुर्मरणोत्तरं शेषसेव्याद्वै प्रतिष्ठिता बभूव तद्भर्तुरपि भ्रातृपौत्रस्य गङ्गाविष्णुसंज्ञकस्य से
त्रभागिन्यपि सैव संवृत्ता । यावज्जीवं तद्देशद्रव्यं भुक्त्वा परलोकमिता । संप्रति तस्या दुहिता बहुकुवरिनाम्नी वेवनलालनामा दौहित्र एमः २
श्च विद्येते । ताभ्यामस्यमातुरस्मन्मातामह्या धनमस्मदीयमेवेति विवदमानमस्सद्दृश्य सदाशिवदासस्य धने: स्मदीयत्वाय

मितिवदतोर्भीखूलालाभाभ्यामस्तिविवादः एवं सतितद्धनं कस्य भवेदिति प्रश्ने कमारदौहित्रयोर्मातुर्मातामहीधने स्वामित्वमिति रामकृष्णवि
द्वद्भिः पूर्वमुत्तरं न्यगमवेति पाठशालास्थपंडितामताः प्र २० श्ने सम्यगिति प्रतिवचनं शास्त्रसंमतार्थबोधकत्वात् मिताक्षरावीरमि
त्रोदयादौहित्रादेरहितयोऽपि त्रयोर्मृतपौद्दौहित्रा तद्धनभागिनी तदभावेतु दौहित्र इति ॥ आत्माप्यात्मजः पुत्रेण दुहिता समा तस्या
मात्मनितिष्ठन्त्याकथमन्योधनं हरेत् यथापितृधने स्वाम्यं तस्याः सत्स्वपि बंधुषु तथैव तत्सुतेः पौत्रे मातृमातामहेधनन्नरइत्यादिम
नुवृहस्पत्यादिवचनैर्यथास्यापितृत्वात् तस्मात्कृत्यादौहित्रयोः सतोः सत्स्वाद्धन्धूनामपियत्र नास्तिग्रहणाधिकारस्तत्र किंवक्तव्यम
त्यन्तविप्रकृष्टस्यैतत्स्माकं प्रतिभातीति संक्षेपः ॥ २ ॥ द्वावपि कापस्थजातीयौ एकः पूर्वमृतस्तद्दौहित्रो वर्ततेऽद्वितीयो भ्रातृपश्चान्मृत
स्तत्पत्नी स्थितासास्वपतिमरीरणोर्ध्वं तत्स्थवरजंगमपावद्धनाधिकारिणी संवृत्ता तया स्वपत्याजिताद्वैवाऽविभक्ताभूः प्रतिभ्रातृमरणो
पन्नरेव जातेतिपतिप्रयाणानन्तरं स्वस्वत्वात्कं स्यैविद्गुलक्षणापविक्रीता पश्चात्कालवशात्सामृतातद्धनं पतिभ्रातृदौहित्रेणाने
नगृहीतं गृहीत्वापाटलिपुत्रन्यायाधीशं वदति मन्मातामहस्यापमविभक्ताभूः कथमनयामतस्त्वेवविक्रीता मत्स्वामिपमस्माद्गुलक्षणात्स्मा

२ 3 वृत्तमदापनीयात्तरधीशस्य पाठशालास्थ पंजितास्त्रत्तिकिमिपंभूहुर्लु स्मरणा दाक्षिण्या स्यैमत्सपर्णीपाउततपा विक्रीताया वर्त्तिनी पत्नीद्विती
तैवेत्येवं प्रश्ने उत्तरमुच्यते॥ विभक्तयोरनयोर्भ्रात्रोरेकस्मिन् भ्रातरि मृते विभक्तं तद्धनं तद्दौहित्रो गच्छतु नाम यापत्राविभक्ताभ्रातृद्ध
पस्वत्वाक्रांता तत्पोरन्यतरमरणेन तत्स्वत्वनाशेऽप्यन्यतरस्वत्वस्याऽव्याहतस्य सत्वात्सर्वांशेपि भूर्विद्यमान भ्रातुरेव जाता न तु भ्रातिरिक्तस्य प
स्याकस्यदौहित्रादेस्ततः सोऽपि कालवशान्मृतोऽपुत्रः स्वर्यातस्तत्पत्न्येव तद्धनाधिकारिणी जाता अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयंती
व्रते स्थिता पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमेव हरेद्धनमित्यादिमिताक्षरादिधृत हृद्धमन्वादिवचननिचयेभ्यस्तया प्रकृतेस्य पा विक्रीता भूः
पश्चुरपापा तेन पत्निभ्रातृदौहित्रेणानेन प्रमाणहर्त्तुमशक्या यत्तिदा पप्राप्तत्वेन तत भूमावर्तस्या स्वस्वत्वादन्यया विक्रीता विक्रीतैव न
स्याद्वन्नैते॥ पद्यपमदापाद एवं तर्हि साल्लोमृतात्तद्दातद्धनं को गच्छतु पादिल्या कांस्यापांमिताक्षराव्यवहारमाधवसरतिचंद्रिकावीर
मित्रोदयादिधृतयाज्ञवल्क्यकात्यायनवचनान्युपस्थितानि मुख्यगौणसुतादायं गच्छतीति निरूपितं तेषामभावे सर्वेषां दायादक्रम उच्य राम: ३
ते १ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः २ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः स्व

पीतस्य स्वपुत्रस्य सर्ववर्णोष्वपं विधिः अद्यापिकं राजगामित्योषिभ्दृतौ हूंदैहिकं अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तद्दर्पयत् ४ तत्रैतत्सा
नुक्तो तेषु पुत्रादिदायादेषु कस्यापिदायादस्याभावादेतद्धनमद्यापिकमित्यद्यापिकं राजगामीति कात्यायनवचनमुपस्थितं तेनैतद्धनं राजा
गस्त्यात्तु न त्वदायाद्दः स्वपतिभ्रातृदौहित्रइति विद्वांसः परामर्शः ५॥ कामपि विवाहितां कन्यां पतिप्रभृतयः कन्यामातरं कथमप्यभिशप्य
मातृगृहेन प्रेषयन्ति सा च कन्या पामग्रपतितत्वशास्त्री त्यास्वमातृगृहगमनं कन्याया उचितन्नवेत्यपीलात्वेधर्म्माधिकरणस्य प्र
श्नः तत्रेदमुत्तरम् स्वमातृगृहगमनमुचितमेव शास्त्रे अप्रतिषिद्धत्वात मातृत्यागस्य सर्वथा निषिद्धत्वात् लोकाचाराच्च तदुक्तं स्मृत्यन्त
रे पतिता गुरवस्त्याज्या नैव माता कदाचन गर्भधारणपोषाभ्यां तस्मान्माता गरीयसी इति शेषदृष्टो गुरुस्त्याज्यः पिता भ्राता च बान्धवः
न्मातरं भगिनीं चापि सहोषामपि तत्यजेत् इति व भागवतेपि कथं सता पाः पितृगेहकौतुकं निशम्य देहः स्वरवर्णनेज्ञः ते अनाहूताः अ
प्यभिपन्ति सौहृदं भर्तुर्गुरोर्देहकृतश्च केतनमिति लोकाचारेऽप्यधुना निषेधोपि स्मर्यते तथा च शुद्धिमयूखादिधृतवचनम् प्य
पिस्यात्स्वपुं ब्रह्मात्रैलोक्याकर्षणाश्रमः तथापि लौकिकाचारं मनसापि न लंघयेदिति तस्मात्कन्यायाः स्वमातृगृहगमन

४ मुचितमेवेति विद्वद्भिः परामर्शः ॥५॥ कश्चनधनीपुरुषः स्वर्याति तस्या विवाहिता कन्यैका भ्रातुः पुत्रश्चास्ति तौ तत्स्थावरजंगमध
५ नेविवदेते तद्धनं केन ग्राह्यमिति संशये निर्णयः तत्र कन्यैव सर्वं गृह्णाति पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुतो गोत्रजो व
न्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः १ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति मिताक्षरादिधृतयाज्ञ
वल्क्यवचनात् यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा तस्यामात्मनि जीवन्त्यां कथमन्यो धनं हरेदिति मनुवचनाच्च अङ्गादङ्गात्संभवति
पुत्रवद्दुहिता नृणाम् ॥ तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः इति वीरमित्रोदयादिधृतवृहस्पतिवचनाच्चात्र सर्वं स्थावरं जंगमं पि
तृधनं कन्यैव गृह्णातीति सिद्धम् ॥६॥ काचिद्विदेशगा स्वपतिमरणाच्चिरचतुर्मासादनन्तरं तदुष्णीषं गृहीत्वाऽनुगमनं कर्त्तुमर्हति न वेति पा
ठशालास्थपण्डितान्प्रति प्रश्ने तदुत्तरमुच्यते ॥ तत्र मातृकं पैतृकं चैव यत्र कन्या प्रदीयते कुलत्रयं पुनात्येषा भर्त्तारं यानुगच्छतीति वचने
ऽनुगमनपदं श्रुत्वा मिताक्षरावीरमित्रोदयादिधर्मशास्त्रग्रन्थेष्वनुगमननिषेधविषयिणीं शङ्कां कृत्वा मृतानुगमनं ना एमः
स्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् जीवन्ती तद्धितं कुर्यान्मरणादात्मघातिनी त्याहीति यानि ब्राह्मण्यनुगमननिषेधपराणि वा ४

कृतानि तानि पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हतीत्यादिवाक्येषु विप्रायाः पृथक्चितिनिषेधदर्शनात् क्षत्रियादिस्त्री
णां पृथक्चित्यभ्यनुज्ञागमकान्येवेति सिद्धान्तितम् तस्माद्वैश्यजातीयाया एतस्याः पत्यनुगमनेन कोपि दोष इति कम्पनीपा
ठशालास्थविद्वत्परामर्शः ७ द्वौ सहोदरौ भ्रातरौ स्थितौ ततयोर्वृहन्निगृहाणि पित्रार्जितानि स्वार्जितानि च सञ्चितान्य
विभाज्यैव तौ भ्रातरौ तत्र योरेकस्य पत्नी दौहित्रौ वर्तेते अपरस्य पुत्रोऽस्ति सैव पत्नी स्वदौहित्रापदेवरपुत्रसत्वे सर्वगृहादिन्दातु
मर्हा न वेति प्रश्नः तस्येदमुत्तरम् पत्नी गृहादि दातुमनर्हैव॥ एतत्पतितभ्रातृमरणोर्ध्वं सर्वधनाधिकारिता एतत्पति
भ्रातृपुत्रस्यैव सम्मता न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुरिति वीरमित्रोदयधृतवचनात् अत्राविभक्तध
नत्वेन साधारण्यात्तत्पत्युरेवपधे ~~वीरमित्रोदयधृतवचनात् अत्राविभक्तधनत्वेन साधारण्यात्तत्पत्युरेवपक्ष~~ पृष्टविनि
योगार्हत्वं तद्धनेनोतत्पत्न्येतन्मरणोर्ध्वं जाताधिकारे तद्भ्रातृपुत्रसत्वे तत्पत्न्याः स्वदौहित्रापधनाधिदानाधिकारः कैमुति
कन्यायपनिरस्तः अविभक्तभर्त्रंशे पत्न्या अधिकारो नास्तीति मिताक्षरा मदनरत्न स्मृतिचन्द्रिका वीरमित्रोदयादि सकल

५ निबन्धसम्मतमूतपावीरमित्रोदयेकात्यायनवचनम् स्वर्यातेस्वामिनि स्त्रीतुयासाध्व्याहनभागिनी अविभक्तेधनांशेतु
5 प्राप्नोत्यामरणान्तिकमिति कश्मनीपाठशालास्थपंडितपरामर्शः ८ श्रीमत्केदारेश्वरप्रासादवर्तीनि कानिचिल्लिङ्गानि
चालयित्वाकानिचित्स्थापनमानीत्वा चतत्रसन्निध्के पितस्तन निर्मितेचरे हे प्रतिमे ए आरत्वा मिनाद्य तेतद्युक्तमिति
एमस्मिन्नेरवागि पर्यो रमियोगेतद्युक्तमयुक्तंवेत्ति श्रीधर्माधिकारणाध्यक्षस्य पाठशालास्थपण्डितान्प्रतिप्रश्ने प्रतिवचनं चालि
तानां लिङ्गादीनांतत्रैवस्थापनमन्यत्रनीतानामपित्रामपित्रामन्तिषामेव स्थलाभेत्वितरेषामपितद्व्यमयतनमारणात्
ह्यकारणात्तत्रैवस्थापनं चालनेदोषः प्रायश्चित्तंच तथाचमन्निष्ठाम पूर्वलिङ्गाचेनचान्द्रिकपोरग्निपुराणहयशीर्षागम
सिद्धान्तशेखरवचनानि पीतंचवालितंलिङ्गं निर्दोषंतुभवेयदि तत्तोऽपिस्थापयेत्तत्र जपेल्लक्षमघोरकम् पट्टमंपत्र राम:
माणांचलिङ्गं वा प्रतिमापिवा ताहकृतेनैवमानेनतद्व्येणप्रकल्पयेत्कारयेन्नान्यमानेननान्यद्व्येणतत्पुनः नोन्याका ५
स्वेनान्यत्रस्थापयेत्तद्गुरुतमरत्येवमादीनि प्रासादप्रतिमालिङ्गादिभङ्गेः चतत्समीकरणोत्तरं चभाङ्गतारतम्येनगुरुलघु

भावायन्नेदण्डप्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तमपूर्वेस्य छे इति श्रीमत्कम्पनीपाठशालाशास्त्रविदंशां पांवरीवरीति ९ एको
गोस्वामी किंचिद्द्रव्यमेकाल्लिपमेकं पुत्रं कांश्चिच्च शिष्यांश्चावस्थाप्यमृतस्तदीयद्रव्यं कः कियद्ग्रहीतुं पात्रं किंच पदितेन
गोस्वामिना जीवता निरहत्काः पुत्राः शिष्याः कृताः स्यात्तः स्यात्तदा निरहत्कं द्रव्यं कः कियद्ग्रहीता पात्रं अपि च शिष्य
करणाकाले सजातीयसंमेलनमावश्यकं न वा शास्त्रीयो विधिस्तु कोऽपेक्षितः इति श्रीमत्काशीराजराजधानीसमवस्थि
त श्रीमत्कम्पनीवहन्माप्रशालाधिकृतानां श्रीमत्कंपनीपाठशालाशालिपंडितानां प्रति प्रश्नपत्रप्रतिवचनं निरहत्के पुत्रसंप्रदा
पातुरोधेन विहिताः शिष्या एवंतत्परिवहारिणः निरहत्कौ स्त्रीपुत्रौ तु स्वजातिसंप्रदायानुरूपज्ञाच्छ्यदनेभजतः निरहत्कः
पुत्रोपदिशिष्यः कृतस्तदा शिष्यत्वेनानुरूपभागं गृहीतुं पात्रं शिष्यकरणे विरजाहोमादि शास्त्रीयविधिर्ज्ञातमानश्यकं सज्जा
जातीयसम्मेलनव्यवहारसौकर्यायोपयुज्यते वानप्रस्थपतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रा
त्रैकतीर्थिनः कथंतु चतुरः कृत्वापावना पसंन्यासमी आश्रमी चेत्तदा कृघृतेना सोऽयोग्यताव्रजेत्तस्मैव मार्थकं द्विषंपि

६ ऽन्नमात्रकमानुषमग्भौतिकं चात्मनश्चांते श्नैः श्राद्धानि निर्वपेत् आत्मन्यग्नीन्समारोप्य वेदिप्रध्वस्थितो हरिं ध्यात्वा स्मरि
6 त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैषमीरयत् ॥ जुहुयाद्विराजामंत्रैः प्राणापानादिभिस्ततः अनुवाकांतमेकाग्रः समिदाज्यचरून्स्वयकं
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य यातेऽग्नेति मंत्रतः तस्मात्सापानिग्निरित्याद्यैर्विभज्यांगानि संस्पृशेत् पापैर्विविमुच्यते सत्यमुच्यते
वचनं संशयः इति मिताक्षरावीरमित्रोदयव्यवहारमयूखव्यवहारमाधवविवादताण्डवनिर्णयसिंधुव्यवहारोद्योतादिग्रंथ न
याज्ञवल्क्यबौधायनकात्यायनशिवगीतादिवचनेभ्यः इति श्रीमत्कम्पिनीपाठशालाशास्त्रिविदुषां वरीवर्ति ॥१०॥ अथ
केनचित्पूर्वजार्जितं स्थावरं पुत्राद्यनुमतिमन्तरेणापि क्रीपेत तदेतद्विषयाचारधर्मसंहिताभ्यां संमतं न वा किंच स्त्रीपा
वश्यकं यपार्थम्रणामपाकर्तुं च कालसमपवंधकी कृतं निरुक्तं स्थावरं तदपापादपंतं तत्तनपैः पणवर्त्तापितु पुत्रजातेन एमः
वेति श्रीमत्काशीराजराजधानीसमवास्थिता पीलाख्यधर्माधिकारिणि प्रश्नः श्रीमत्कंपनी पाठशालाशालि पंडिता ६
न्यति पर्यनुयोगपोऽऽपा समव्यवहाराविभक्तस्तासुतानामनुमतमंतरा निरुक्तं स्थावरमेतद्विषयाचारधर्मसंहिताभ्यां

विक्रयसिद्धिं नोररीकुर्वते निबंधानुमत्यादिसमर्पणानन्तु तेषामनुमतावप्राप्तव्यवहारत्वे वावक्ष्यमाणावश्यककार्येभ्यो नि
तं स्थावरमित्त द्विषणावारधर्मसंहिताभ्यां विक्रयसिद्धिं क्रोडीकुर्वन्तएव मरीमृत्ताप्रवालोदेः सर्वस्यैव पिता प्रभुः स्था
वरस्य तु स सर्वस्य न पिता न पितामहः विभक्ता वा ऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्र
ये इति वैसवनारदीयाभ्यां पुरस्तात् प्रक्षस्योत्तरम् अपि च व्यवहारासमर्थतनयाभ्यनुज्ञानं विनाऽस्य स्वीकर्तृत्वाबंधकारि
क्रियांशाममपि निरूर्तस्थावरपरावर्तपितुस्तनयाचारधर्मसंहिताभ्यामसम्मतं सम्मतमेव स्थावरे द्विपदिनारदीयव
चननिचयात् अप्राप्तव्यवहारेषु अत्तिमात्रावश्यकर्तव्यस्य कलकुटुम्बव्यापकापत्यपरिहारतत्पोषणावित्तप्राद्धार
येप्रघ्नोक्तरीत्याबंधकादिक्रियांशामपि प्रत्यापयंतैतद्विषयाचारधर्मसंहिताभ्यां साम्प्रतमसाम्प्रतम् एको
पि स्थावरे कुर्यात् दानाधमनविक्रयम् आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषत इति नारदीयवचस इति मिताक्षरा
व्यवहारमाधवविवादताण्डववीरमित्रोदयव्यवहारदीधितितत्सिंहप्रसादाद्यनेकनिबंधानुमतमुक्तरीत्यनुपोगस्योत्तर

6 7 मश्रीमत्कंपनीपाठशालाशालिविदुषांवरीवरीति॥१॥ कश्चित् गोस्वाम्येकवनितैकतिपयान्तेवासिनाकमपिस्वस्वामि
नमविधायगुरुरूपनंपराम्रात्मवित्तजातमपास्यसमवस्थितः॥ सांप्रतंतद्रीयंवित्तजातंस्मृतिशासनानुसारेणान्तेवासिन
आसाद्येरन्नुतोस्विदोतन यद्र श्रीमत्काश्मीरराजराजधानीसमवस्थितापीलात्वधर्माधिकरणीये श्रीमतकम्पिनीपाठशा
शालिपण्डितानप्रतिमश्नेप्रतिवाक्यं॥ निरुक्तानन्तरान्तेवासिनः केवलं निरुक्तवित्ताभाजः शिष्टोतुनिरुक्तवि
त्तानुरूपेणाभरणीया इतिति श्रीमत्कम्पिनीपाठशालाशालिविदुषांपरामर्शः अत्रोपोद्बलकानितत्र याज्ञवल्क्यः
वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेक तीर्थिन इतिकात्यायनः अर्हापिकं
राजागामियोषितभ्रतैयोर्धदेहिके अपास्यश्रोत्रियद्रव्यंश्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेदिति २ नारदोपि अन्यत्रब्राह्मणा
त्किंतुराजाधर्मपरायणः तत्स्त्रीणांजीवनंदद्यादेषदायविधिःस्मृतइति ३ याज्ञवल्क्यः लब्धीवोयपतितस्तज्जः एमुः
पङ्गुरुन्मत्तकोजडः अन्धोविकित्स्यरोगाद्याभर्तव्याः स्युर्निरंशकाइति॥१॥ पंचसप्ततिवार्षिकोव्याधियस्तोःशान्तोरि

गंवरमतेकदेशीमङ्कलनामागर्त्तेप्रविश्य मुमूर्षोरिति तन्मरणं शास्त्रेण पुज्यते नवेति श्रीमत्काशीराजराजधानीसमवस्थि
तधर्माधिकरणीयेनुयोगे निरुक्तविशेषणनिकेतनस्यानलेकर्मणास्य गर्त्तप्रवेशपूर्वकं निधनमविहितत्वात्क
लिवर्ज्येषु परिगणितत्वात् च सांप्रतमसो प्रतमरतया च कलिनिषिद्धप्रवृद्धकेभ्रगवग्निपतनैश्चवह्न्यादियरणं तथेति
माधवष्टध्वी चेद्वीरपादिध्ध तं वचनं आधितोभिषज्यात्यक्तां पूर्णेचाप्रायश्चित्तात्मनः ॥ पथायुगानुसारेणसंत्यजेदात्मनस्त
नुमितिहेमाद्रिधृतं तन्विरुद्धमौत्तरवचनं चेति निरुक्तधानीसमवस्थितश्रीमत्कैपिनीपाठशालाशालिपंडितानाम्मति
वचनेवरीवरीतिभूमिनागवसुस्माभिमितिद्वैकमेगतेड्रन्तर्जैशतृक्तसमाश्लिष्टयोर्णानास्यामभूल्लिपिः १३ कश्चन
नमात्यव्यवहारो जैनसमयोंति वुद्धिमाश्चं पुत्रः पित्राकलहं कृत्वा गृहान्निर्गतः स्वग्रासाच्छादने पितरं पाचते तस्मैपित्रात
द्देयंनवेतिमप्रउत्तरमुच्यते पहनारयं स्वभोजनपर्याप्तंधनं पाचते तदनं किंपि त्रजितं पितामहाध्यर्जितं वातत्रपि
वेर्जिते पितुरिच्छेवानेपामिकापितामहस्यर्जिते तु पितापुत्रयोः समत्वामितिवेनाशित्वमेव तपाचवीरमित्रोदपादिध्ध तवि

८ स्मृतिवचनम् पिता चेत्पुत्रान्विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेर्थे पैतामहे तु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वं तस्मात्पित्रार्जिते पितुः
४ स्वाच्छन्द्यमस्ति नामहार्जिते तु पितापुत्रयोस्तुल्यमस्वामित्वं कथमपार्जनसमर्थस्यैतादृशपुत्रस्य द्रव्यदानानिच्छुपितृत्वमतस्य
नाशात्पौत्रकालभवतिपानितु वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्
इतिमितासराइदिक्ष्टतमन्वादिवचनानि तामेतादृशं द्रव्यार्जनसमर्थं पुत्रेण विषपोकुर्वन्निश्चितिके पनीपाठशालास्यवि
दुषां परामर्शः ॥१४॥ पूर्वप्रक्रान्तदिगम्बरसिंस्तावरकलहे पाठशालातो लिखितव्यवस्थापत्रे राभोजकजातौ यस्य पूज
कत्वे सिद्धान्तिते पुनः कलकत्तासमाख्यनगरावस्थितधर्माधिकरिणोपव्यवस्था पाभोजकस्य भूर्जकारकत्वेन तस्य
पूजानर्हत्वं व्यमतिपादितं तस्य भ्रमजातस्य निवृत्तात्ते भोजकभूर्जकारकत्वनिराकरणापूर्वकं पूजाहेत्वमति पारना
यश्रीमत्काशीराजराजधानीसमवस्थितश्रीमत्कंपनीपाठशालासमवस्थितपण्डितैर्व्यवस्थेयमारच्यते ॥ तथाहि ॥ वि रामः
मसंस्कारहीनश्च व्रात्यतामधिगच्छति व्रात्यसंज्ञस्य पुत्रो भूर्जकराख्यः स हि स्मृतः ४ ॥ पव्रात्यराणाम्भूर्जकरान्वेस्तन ८

स्वा वर्णे कोभ वेत् ब्राह्मणा वर्तकाभ्यां ५५ २७ अत्र स्मकः धानः ॥ ५८ ॥ ब्राह्मणा कः धानेन स्तुतः सो पुष्पशेखरः ॥ ५८ ॥ तत्

कराताः प्रोक्ताश्चत्वारः पूर्वतु ५८ क्रमात् तेषां कर्माणि वक्ष्ये हं जीवनाय विशेषतः वसौ यो हरिर्हरे हरैस्ते सङ्गीतगम्य

प्रबन्धनैः ॥ चरितैर्द्धि शभा यामि गानतत्त्वज्ञो विख्यातः ॥ लोका वारात्स्य तालेषु धर्मानहि क्वचित् एतैस्तु

जीवनार्थाय कार्य्यं विष्णवादिपूजनम् ५ इति पुष्पशेखर संज्ञा यो जातो विप्रो जातु पः ४ स्तुतः ॥ सजातोभोजको नाम सू

र्य्यपूजनजीविकः ४६ ॥ स्त्री पुष्पशेखरा नाम ब्राह्मणे नष्टसंगता ॥ सासूते तेन पं सो पि भोजको माग धाभिधः ॥

७ सूर्यपूजारतस्या एष्ठ ताम्रज्जकरात्त धानतेन पितवत्का र्य्याः क्रियास्सर्वा विशेषतः ४८ ॥ एतानि वचनानि

विश्वम्भरवास्तु शास्त्रस्यानि जातिविवेकस्यानि वचनान्येवा वाराध्याय स्य मिताक्षराटीकाया म्वालम्भ ही पापान्न हृष्या

निहत्यादि वचनं निवपाम्भोजक भूर्जक एकपोरवान्ता मेर ४ पूजार्हत्वाज्वतस्य स्पष्टतात्तेषा दुर्गाले ॥ यत्तु ब्राह्मणात्तु जा

यते वि प्रात्यायात्ता भूकाः कः ४ अत्रेनसवट धानी वपुष्पशेखर एवेति मनुवचना दुर्जक एकस्य ब्रात्यत्वेन पूजानर्हत्वम

९
१ भागितद्रपे शलम्॥ उक्तमनुवचनेन तस्य दौर्बल्यात्पेक्षसाहृतवचोनिकुरम्बेन तस्य विशषादिपूजा पाः शास्त्रपरमपासिद्धत्वान्नि
षेधानुपलम्भाच्च॥ प्रस्तुतभोजकापेक्षया निकृष्टस्य देवलकादेर्हि मर्मशस्त्रे देवपूजकत्वोत्तेसर्वाचारलंभाच्च॥ तस्मात्क
लह स्पृहीभूत देवमंदिरे देवपूजार्थं नियुक्तो भोजकजातीयः कारुरामार्ख्यो निकासितुमयुक्त एवेति विदुषामस्य राम
र्श ४॥ सं १८२ मलिम्लुचश्चावराणवदिमतिपत्॥ १५॥ वाराणसीस्थायाल्लक्षहिस्यां प्रथावेशहावे यींगज्ञातीरसुपन्न
पनपत्तिसवहाहोवारणस्यामेव शास्त्रम्मतोपेदितं ततो वहिरपित थाहि महाश्मशानं सविष्णुकु पापे सर्वपानैः नाम
त्रनेपंतत्रैव भस्मसात्कार्यं माहरात् १ काशयां त्वदेह देहं नेयः कर्तुं न्याभिवाञ्छति सर्वचितोमहे शेनसत्संनराधि येत्यादिशिव
रहस्योक्ताहृतवचनकदंबात्काश्यामेव शवदाहो नियतस्तत्रापि शवदाहस्थानं वाराणस्यां दक्षिणादिशि पूर्वं स्थितमिति
मार्कण्डेयपुराणादनुमीयते तेन पावमार्कण्डेयः रतिप्रतिसमादिष्टो जगाम ध्यावमान्दिरम् दिशं तु दक्षिणां प्रेत्य वाराणस्यां ए.म.:
स्थितेन दाः श्मशानं घोरसन्नादं शवाशनसमाकुलमिति शिवमनमात ६ अथ कालविस्वात्रिणा स्तपत्रिकास्वनुराहितागरहा ९

दिस्थावरधनं समम्विभजार्हमर्हं सहौहि च पत्नीपुत्रिकाभ्यान्तत्तवती समपाकृत्वापञ्चत्वमापन्ना सामूत् तद्विभागा
ननन्तान्ताभ्यांस्वकीयं स्वं थे छम्वुभुजे॥ तद्यौ हिः कत्ति पप च्छेदनैनचा॥ विविधान्त्यरकामातिर्यग्योनौवजापत्ते १ वा वैवप
तिस्त्रातंकर्मणानोपपादितम्॥ कृणं तद्धर्मे संयुक्तमिहलोके परत्रैव विवीरमित्रोदयादिद्धतहारीतवचनाभ्यामपि पद्धनं धर्म्म
सेपुक्तम्प्रतिगृहीतुः महतीधर्म्मसम्पत्तथैवाच्चामतित्रातन्नपश्चादर्पितन्नहिहपरत्रचकृपावत्रोंपेतीस्त्रच्चमर्थ सवीरमित्रैः
रणात्मातिश्रुतनिप्रवोधकपत्रमकारणकन्योंथक्वमिति धर्म्म शास्त्रसिद्धान्तःशिवममत १८॥ अथ पकृश्रिन्नतपुसन्त
तिर्विध्यमानपितामहसन्तानदुहितृकोममापितामहस्तन्तिवज्रदुहितृणांममवापेतद्धनभागीन ५ केभविनुमर्हन्तीतिप
रिगतान्प्रतिप्रश्नेनचोतरमध्यतेकत्वत्तद्धने विभक्तन्वेतउहितृणामेवत्तिपत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रातरस्तथा॥ नत्स्त
तोगोत्रजोवन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः एषामभावेपूर्वस्यधनभागुत्तरोजनः॥ स्वर्यातस्यह्यपुत्रस्यसर्ववर्णेष्वयंविधिरिति मिता
क्षराद्यिद्धतहापारक्रमबोधकयाज्ञवल्क्यवचनाभ्याम्॥ यथैवात्मातथापुत्रः पुत्रेणदुहितासमा॥ तस्यामात्मनितिष्ठन्त्या

खा

कृ॰ यमनोधनं हरेदिति वीरमित्रोदयपारिधृतमनुवचनाच्चेति शिवमन्यत् २० अथ कस्यचिद्दासस्य स्वामिनाम्नध्ये कश्चित्स्वाम्यनपत्यः
१० सर्वप्रकारकस्वस्तुविसर्ज्योर्ध्वलोकं जगाम तत्तस्याभर्तुः परमानन्तरं सर्वस्य स्वपते र्धृनादिकस्य स्वामित्वमस्ति नेन वा तथाव
त्वस्वाम्यं सर्वं विधं वस्त्रवितरणेनुं विक्रेतुं च शक्यते न वेति प्रश्नः तत्रोत्तरमुच्यते एकस्य वस्तुनः स्वामिनो द्विधा अपि सम्भव
न्ति यद्दस्यमदायादाश्च ते चापि द्विधा विभक्ता अविभक्ताश्चेति तत्र पृथग्दायविभक्तादायादा वा तेषु कस्यचिन्मृतौ तस्मै वतद्
नाधिकारिणी पत्नी दुहितरश्चेत्यादि पत्न्यधिकारिणी पत्नी दुहितरश्चेत्यादि पत्न्यधिकारित्वबोधकवृद्धवचनानां तागहक
त्वात् धर्मातिरिक्तकार्ये भर्तृदायादस्वपित्रादिसत्वे दानाधमविक्रये जातधनाधिकारिणा तस्याः स्वातन्त्र्यम् न स्त्री स्वातन्त्र्य
मर्हतीत्यादिवचनात् धर्मार्थे दाने तु स्वातन्त्र्यमेव दानानि विप्रमुख्येभ्यो द्रव्यार्थमपि विहितपे उपवासांश्च विविधान कुर्यात्
च्छास्त्रोदितान् शुभे इत्यादि वीरमित्रोदयधृतवृद्धवचनकरकदम्बेभ्यः पृथग्विभक्ताद्दायादात्तेषु कश्चिन्मृतस्तत्सरात राम:
एवं गृहं हन्ति न तु पत्नी वृद्धसाधारणेऽपि वस्तुनि मरणादिनान्यतरस्वत्वनाशे विद्यमानानामितरस्वत्वके पत्न्यादीनास्वत्वप्रवेशा १०

भावात्पत्यादिर्न गृ एह मिति किन्त्वनुक्त लत्वे पत्याः प्रासाच्छादनभागितास्वप्यार्ति स्वामिनि स्त्रीतु यासा च्छादनभागिनी त्र
विभक्ते धनांशे तु प्राप्ये त्वामरणान्तिक मिति वीरपी—त्रा धुहितकात्या पतनवचनादिति निष्कर्षः २१ काचिद्बाल्यएवपूढा विवा
हांदूर्ध्वं किं पत्निमिते वपसिपित्रोर्गृहं हा हाहोऽगृहं गच्छेदिति विदुषः प्रतिप्रश्ने नैतादृगुहाद्दोहूवधूगमो वयानि पमेनोपल
क्ष्योधर्मे निबंधस्मृ स्मृतिषु त थापि सदाचार स्य धर्ममूलत्वात् गुर्वादिवचनवत् प्रादेर्वं च स स्वउत्री मातापितृवन्भर्तुरकार्य्यरक्ष
णानिषेगाद्दे र्मनूक्तत्वाद्युवत्वा द्धोधक जे ऽकालमप्रामाः पुवत्यास्स्वामिनस्स्वापित्रोश्चानुमत्या पत्तुर्गृहगमनपुजस्तेत पा वैतत्साध
धकानि वचनानि वेदस्मृतिसदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः एतच्चतुर्विधं प्राहुस्साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् मातृष सामातुलानी श्व
श्रूर्यपितृष्वसा सं पूज्या गुरुपत्नीवत्समा स्ता गुरुभार्य्यया बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजे
त्स्त्री स्वतंत्रताम् । इत्यादि मन्वादिनिबंधधृततत तद्वचनार्थपर्य्यालोचनेना प्रवत्यास्तु हाचार एवानुरोधेन केवलं पत्युरेवाज्ञ
या मम नं सदअनेता हु रण प्रवृत्याल्लुकेवलं पत्यु राज्ञाऽविरोधेनैव सर्वानुमत्या वर्त्तितव्यमित्युत्तरं विदुषां परमर्शात् २२ कस्य

११ वितअगत्वात्वा ख्यजातीपत्तहेत्विपावात्तांवकाते तत्र प्रथमात्स्त्रीदुहित एसुत्याद्यसन्तत्स्येत इ नन्तरं सद्दितीपाल्लियामेकान्दु
॥ हितरमुत्पाद्य हेमकुप्यादिनानाविधन्धनं विस्त्ज्य घामियाप तस्नन्तस्तातयत्म्यधीनन्तद्व्ऽम्भूत् तदनन्तरत्निस्त्रोदु
हितरोऽपत्यानिसमुत्पाद्यपंचत्किरेतदनन्तस्याः पत्नजातंनिहतऋधनस्वामित्वं शास्त्रसिद्धम्-उतदौहित्राणांनिहतऋधनस्वा
मितेत्वं शास्त्रेणप्राप्नोतीत्येकोनुयोगस्तत्रतत्पत्न्याः स्वामित्वेशास्त्रानुमतयदिभवे तर्हिनिहतपत्नीकंस्तद्दौहित्रस्वामित्व
मकाशम्यत्रम्प्र[redacted]माणम्भवतिनवेतिअन्यच्चनिरूक्तपत्नीसंस्थित्युत्तरत्ताहशपन्नानुरोधेनतद्दौहित्राएवनिहतऋधनस्वा
मिनउतत्पत्न्सपत्नीदुहित्रोरपिपुत्राश्चस्वामित्वमर्हन्तीतिपंडिताप्रतिप्रश्नः तत्रोत्तरमुच्यते पत्नीदुहिताश्चैवपितरौभ्रा
तरस्तथा तत्सुतोगोत्रजोवंधुशिष्यसब्रह्मचारिणः एषामभावेपूर्वस्यधनभागुत्तरोत्तरः स्वर्यातस्यह्यपुत्रस्यसर्ववर्णे
ष्वयंविधिरितिमिताक्षरादिधृतयाज्ञवल्क्यवचनाभ्याम् अपुत्राशयनंभर्तुःपालयंतीव्रतेस्थितापत्न्येवदद्यातत्पिंडंकृ एम:
त्स्नमंशंसमेतचेतिमनुवचनात् सकुल्यैर्विद्यमानैस्तुपितृमातृसजातिभिः अपुत्रस्यप्रमीतस्यपत्नीतद्भागहारिणीतिवृहस्प ११

त्तिवचनाद्ववज्जपुत्रापभागितयोपस्थितेष्वपिसर्वप्राथम्येनापुत्रधनपत्न्येवगम्यतीतितिसकलधर्म्मशास्त्राद्दान्तरत्ति
प्रथमस्यान्तरमे-पत्युस्त्वसङ्गात धनेस्त्रियाउपभोगफलकस्वत्वरूपेऽधिकारेजाते सपत्नीदुहित्रसम्भासम्भावेसर्वे
षांमातामहोपकारकत्वाविशेषात्दौहित्रपुत्रस्यवस्वत्वप्रशक्तंप्रमाणाहूतपत्रमितिनसिद्धंतेत्रिपभोगफलकत्वेऽपिप
र्यक्तिसमयोगार्हत्वनिषेधात् अत्रोपोद्बलकानि तत्रदानधर्मवचनमस्त्रीणांतिहापस्तुउपभोगफलः स्मृतः
नापहारंस्त्रियःकुर्य्युःपतिवित्तात्कथञ्चन अपहारेधनस्वाम्यनुपपोगेनैष्किञ्चिकदानविक्रयादिः कात्यायनः अपुत्रा
शयनमभर्तुःपालनीगुरौस्थिता भुञ्जीतामरणात्क्षान्तादायादाऊर्द्धमाप्नुःश्रान्तेअनतिपपिनीइतिवावस्पतिमि
श्राःदायादकारितधनविनियोगप्रतिबंधंसहमानाइति वीरमित्रश्रीहविवादचिंतामणावपिभर्त्राप्रीतेनयद्दत्तंस्
त्रियैतस्मिन्मृतेऽपिवासायथाकाममश्रीयाद्दद्याद्वास्थावरएद्वतेइतिनारदवचनेनपत्तिदत्तेऽपिस्थावरेपयेद्दानियो
योगनिषेधात् स्वसंक्रांतपतिधनेस्तत्रनिषेधोऽस्तीति अतएवव्यवहारचिंतामणौस्त्रीकृतामत्यप्रमाणानिकार्पणया

१२ उरनायदि विशेषतो गृहक्षेत्तदानाधमतविक्रयाइति नारदवचनं पारस्त्रिक दानादि विषयकमाऊर्वाच स्मृतिमिश्राः अ
12 नापदि भर्त्तीदं एवश्य कश्चाद्धदिव्यतिरिक्तस्वेच्छास्थापितकर्मणीत्सर्पः विवादमङ्गार्णवधृत वचनापितत्तदुणवृत्ते पं ष
त्तिपीणन कामपेत्यादिस्व यत्ति श्रेयोऽथै गुणावद्धिमेभ्यो हानन्नु भज्यत तव मनुवचनन्त्रयो यद्यौहित्रयो र्लोके विशेषो ना
स्तिकश्चन नयो हिं मातापितरौ तन्भूतौ तत्स्य देहतः तथा चमिताक्षराधृतविष्णुवचनम् अपुत्रसंतानेदौहित्राधनमापु
पु: पूर्वयान्नुस्वधाकारैः पौत्रदौहित्रकामताः एवंमिताक्षरादौ सर्वेषां दौहित्राणां मातामहधने अधिकारो धर्मशास्त्रबोधित
इतिशिवम् सं १८ ८२ पौषकृष्ण समाप्तिरिष्टपथ्यामोचिरभूल्लिपि: २२ अस्या अवस्थापाद्दितोपप्रश्नस्योत्तरान्तर
न्यादिणात्यदत्तम् एवं च तस्याः शास्त्रसिद्धे स्वामित्वे स्वं ह्याद्दिति शास्त्रात्तत्कर्तृकं स्वदौहित्र स्वामित्वप्रकाशकमन्त्रमप्रमा राम
णमेवेत्यार्थसमाजन्यस्तौमिति द्वितीयाद्रुपोगस्याप्युत्तरम् पत्नुगृहीतधनापाः पत्नीमास्तद्धनेन जीवनमात्रेनानाधीकरणावि १२
क्रयेप्युनाधिकार इतिस्मृतेभर्तुरिभर्त्रे शोक्तमेतकुलपालिकापावज्जीवं नहि दानाधमन विक्रयइति कात्यायनव

वतान्पयतेन चापि दृष्टार्थेन तत्कादिसनाख्यात अपरम अत्र दृष्टा येशानेन दुपयोगिनो राध्वीकरणाविक्रयपयो श्रुते नैवाधिकाराभि
धानात् व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्रते स्थिता दमदानरता नित्यमपुत्रापि यतते किमत पत्नुरात्मनः श्रेयः साधनात्म
कनित्यनैमित्तिके चं जंगमस्थावरं हेमकुप्यंधान्यरसांबरं आदाय पेच्छाद्दूमासषाणमासिकादिकमिति प्रजापतिवचना
च्चेतिस्पष्टं वीरमित्रोदये मातामही संस्थितपुत्ररं तत्कृत स्वामित्वप्रकाशकपत्रानुरोधेनानंतरपिराउत्वेन च सदौहित्रा
णवकृतस्तत्रधनस्वामिनोनसपत्नीदौहित्राअपीतिसकलधर्म्मशास्त्रसिद्धान्त इतिन्तीयप्रश्नस्यापुत्तरम्॥१४॥अ
थैकस्मिंटुत्पन्नाद्विभक्तभ्रातृचतुष्टयादेकोऽनपत्योऽविभक्तस्त्वस्याद्राणीत्यक्त्वापरलोके जगामगतस्सौ पत्नी
सस्वापं पतिभ्रातृभ्यो याचमानाविवदते सत्स्वामिभागेभवद्भिर्मे स्वनर्थ्येणोपः तैः पराणृताभागमलभमाना न्यायाधी
शापावेदयन्न अतः प्राड्विवाकेन शास्त्रतत्स्या स्वामिभागो ग्रहीतुं शक्यते न वेति पाठशालास्यपरिउत्ताच इच्छ्यंते॥तत्रो
त्तरतैरुच्यते चतुर्ष्वविभक्तेषु भ्रातृष्वेकोऽम्रततस्तदा तत्भ्रातरस्तद्धनस्यस्वं हस्तीउत्रीत्तु पत्नीवऽसाधारणे वस्तुनि मरणादिना

१३ मात्रमस्वत्वनाशे विद्यमानभ्रातृसत्त्वे के पत्न्यास्तत्र प्रवेशाभावात् किं तु तया विभक्तभर्त्रंशोद्धारः आच्छादनस्याधिका
13 रिकावश्यकत्वमिति सिद्धिपोषं लभ्यते एतदुपोद्बलकं कात्यायनवचनं प्रदर्श्यते स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु ग्रासाच्छादन
भागिनी अविभक्ते धने पत्ये तत्तु मा भवेत्सा मरणान्तिकम् इति वीरमित्रोदयादि संमतम् इति शिवम् २७ अथ कास्मिंश्चि
द्व्यवहारे कुटिनस्साक्षित्वं शास्त्रसम्मतं भवति न ति पाठशालास्थपारिउत्तानाम् अति प्राड्विवाकेन प्रश्ने कृते तेनोत्तरमु
च्यते तैः ।। साहसातिरिक्तकार्येषु तस्य साक्षित्वं प्रचरत्स्मृतिग्रन्थेषु निषिद्धमते स्वे वनिबन्धेषु साक्ष्यनर्हएभावेऽत्या
न्तावश्यके कार्ये निषिद्धानामपि साक्षित्वेन परिनपरिग्रहात्तस्यापि साक्षित्वं सेत्स्यतीति तत्र वचनानि च पानारदमनू
क्ताउदाह्नियन्ते कुनखी श्यावदन्तश्च श्वित्री मित्रध्रुक् शठः शौण्डिकः कारुः इति ।। श्वित्री कुष्ठरोगी ।। व्यङ्गः कश्चान्निपाचार राम:
हीनः ल्कोवत्रशीलवानिति व्यङ्गोऽङ्गरहितोऽधिको वा ।। अत्र वृशंसास्त्राविक्रेतृ हीनाङ्ग भगवृत्ति परेति हीनान्नक्षा १३
न्यसोत्यथैः ।। दासोऽक्षिनिर्धोवधिरः कुष्ठी स्त्री बालस्थविरादयः ।। एतेऽप्यनभिसम्बन्धात् साहसेषु गोमता ।। साहस

तुपादानात्तद्वितिरिक्तसाधारणेकर्मणा न स्वीकृताभवन्तीत्यर्थः असाक्षिणोपि निर्द्दिष्टा दासनैकृत्तिकादयः ॥ कार्य्यं भवन्ती
गौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः अनुभावीति कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ॥ अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि
वात्ययः इति शिवम् २५ अथ कोप्याभीरजातीयेनापरिणीता परिणीतयोर्म्महिष्योः क्रमेण पुत्रानपुत्रञ्ज्योत्पाद्य कृतान्त
प्राघुणिकोभूत् तत्र ज्येष्ठ अपुत्रं परिणीतापुत्रैस्साद्धंमविवाहितापुत्रैस्साद्धंमविवाहितापुत्रस्य समयापि आरिक्थहेतु
कोविवादः प्रादुरासीत् तेषां विवादे धर्म्मशास्त्रेणा प्राड्विवाकेन निरुक्तः धनात्तस्य भागो दायो न वा दायः अत्र
दाकिपत्संख्याकरणि परिणीतानप्रतिम्न प्रजातोपिदास्यांशूद्रेण कामतोंशहरो भवेत् मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिक
मितियाज्ञवल्क्यवचनेन शूद्रादपरिणीतायामुत्पन्नस्सुतस्तस्य भागस्स्वपाकभ्रातृभागार्द्धमित्यावेद्यत इति तेषामुत्तरमिति माघ
कृष्णस्य सप्तम्यां बुधे लिपिरभूदिदम् संवत् १८८४ अथैकः कश्चनगृहस्थो विद्वज्जातीयः पुत्रसंरक्षणविधायकस्मादिवाहंस्वस
वर्णवरणपमानि श्रुतादिवसंक्रमणात्कारतरनन्तरं कन्यास्वकीयम्भ्रातातानस्मैवरणप्तांस महापनेवपस्कान्दान्नुमुग्धत्तोऽभवत् तत छ्रुत्वा

१४ दृष्टयगम्भूतेन कन्यापितृव्यपुत्रेणात्वत्तोहि नेऽमस्मैवराय दत्ताहं प्रतिश्रुतम् द्वौ विवरमानौ वरौ द्वौ भ्रातरौ वस्त्रकीपट्टतजातं प्राड्विवाकसंनि
14 धौ वदितवन्तावभूताम् तच्छ्रुत्वा प्राड्विवाकेन पावनमन्त्रकास्सान्निर्णयोऽस्य न भविष्यति प्राग्विवाहद्वाभ्यामन्यराभ्यां न्तपासहन
कार्य इति वेदितास्तौ कृतौ तदा शोल्लंघनपूर्वककन्यापितृव्यपुत्रकन्यामातुलोकन्याभ्रात्राज्ञां विनैव कन्या ज्वोरपितृवावलात्काणत्स
संकेतित वराय परिणयविधिना कन्या मार्प्यितवन्तावभूताम् अतः प्राड्विवाकेन पाठशालास्य पण्डितान्प्रति एतादृशव्यवह रा
शास्त्रतः सिद्धो न वेति प्रश्ने कृते ऽत्रोत्तरमुच्यते तैः एतादृशस्य विवाहस्य शास्त्रादिष्वप्राप्तत्वान्न भावाभावाद्विवाहो द्विवाहासिद्धेः विषमा
नेऽधिकारिणि अनधिकारिकृतत्वात् सुत्याधिकारिणा मस्मै प्रतिश्रुतत्वात् दृश्यते पौर्वे नाव्यपत्यावर्तपितृशक्यत्वमेवेति वोऽद्ग्ल
स्माद्दाहिछि घाम्यस्मैत्सम वरेणाप्याचाद्देह्येत्तिसिद्धान्तः एतद्रूपोद्वलकानिवचनानि पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा कन्या
प्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थ ः परः परः आपत्स्वपि वकष्टासु वतमाने न देहिना अन्दे पामाउणवाप्याप पश्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् रामः
प्रतिश्रुतमप्यान्यस्य न देयं तस्थधास्त्रतम् हे प प्रतिश्रुतमदत्त्वा नापहरेत्स नरीतिदुष्ट्राहितन्सपितास्त्रकन्यानचेत्संप्राप्य मैथुना पुनः स १४

स्कारमर्हेद्व यथा कन्या तथैव सा॥ कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारमर्हतीति शंखयाज्ञव
ल्क्यनारदकन्यामुत्तमत्वमथाधमत्वं दर्शयात्तवर्गो द्धयाग्नि लोम्येवधः स्मरते इति पापात्तवल्कीयवचो व्याख्यावसरे द्वराउ
विधानादपहरेत्सकाशाद्वाञ्छितं यावत्सैव देयेति गम्यते इति मिताक्षरोक्तिरनुकूलिता भवतीति शिवम् २५ अथ कश्चित्पुरुषो विषमा
ने पुत्र न पौत्र स्वोपार्जित बहुविधगृहादिद्रव्यस्यावराणां स्वपोषिते दानं कर्तुं शक्नोति न वेत्येकः प्रश्नः॥ यदि शास्त्रतो भर्तृकाणि लाभ
मुक्ते पुत्र वस्तु प्रसिद्ध नेतरोत्तमर्सैन स्वादेतराधिनिनः पूर्वोक्तधनाद्दूहरणं कर्तुं शक्यते न वेति काशीसमागस्थित पाठशालास्य पण्डि
तान्प्रति द्वितीयः प्रश्नः तैरिदमुत्तरमुच्यते॥ पातित्याधुनेशकारणरहिते पुत्रे प्रसत्सु पिता स्वोपार्जितं सर्वस्यावरं पुत्राणामननुम
त्यास्वपन्येभ्यो दातुं न शक्नोति यदि पित्रा पत्रपूर्वकं दत्तं तद्दत्तमेव उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेत इत्याचार्या मन्यते इति गौतमवच
नेन पुत्राणां जन्मनैव स्वत्वप्रतिपादनात् स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमार्जितम् असंभूय सुतान्सर्वान्नदानं न च विक्रयः ये जाता
ये प्रजाता ये च गर्भे व्यवस्थिताः वृत्तिं च ते भिकांक्षन्ति न दानं न च विक्रय इति वचनान्तरे च पातुत्रैस्सहासंभूय पावश्यककार्ये घतिरि

त्तदानस्य निषेधाज्जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् निर्भाजयेन्न चैवैकम् कस्मात्कारणाम्बिति कात्यायनेन पुत्राणान्निर्भाग
१५ करणनिषेधदर्शितत्वात्सकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति याज्ञवल्क्येन अन्वाहि
15 तं याचितकमाधिस्साधारणं च यत् निःक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्वस्वं चान्वये सति आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना अदे
यान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति नारदेन च पुत्रादिसत्त्वे सर्वस्वदानस्य निषेधाद्वेति मिश्रताक्षराविवादचिन्तामणिजीमूत
वाहृतदायभागसंमतश्च श्रेयमुत्तरम्॥ यदिकिञ्चित्स्थावरन्दत्तम्प्रीत्या स्वपत्न्यै तद्दत्तमेव तया यावज्जीवम्भोगमात्रमेव कर्त्तव्यन्न
तु दानादि भर्त्रा हि दत्तस्य स्थावरस्य कर्तुं शक्यम्॥ भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत्॥ सा यथाकामम् अश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावराद्वृ
हृतऽइति नारदवचनात् मूलधनिनः पूर्वोक्तधनाद्दत्तमर्णैर्निर्णयाध्यम्॥ ऋणावशिष्टधनस्य पुत्राणां ग्रहणविधानात् परिशिष्ट
म्पितृदायेभ्यो दत्त्वर्णम्पैतृकन्ततः॥ भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद्यथा पितेति नारदवचनात्॥ यावत्तस्य धनं न मास्ति तावन्नापि एमः
न्हृणमपाकर्त्तुन्न शक्यते चेत्तदा पुत्रपौत्रैस्स्वार्जितेन धनेनाप्यपाकरणीयम्॥ अतः पुत्रे ऋणजाते न स्वार्थं तद्वत् जपत्वपतः ऋणाति १५

ताभोक्तीयोपृथानतःकं व्रजेदितिनारदोपात॥पित्रभावे पुत्रेणादेयमृणातदभावे पौत्रेण॥पितरि प्रोषिते प्रेतेव्यसनाभिप्लुतेऽपिवा
पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे साक्षिभावितमिति योगीश्ववचनात् कोतस्यभाजानुमपौत्रेणादेयमेव अस्य याहीत्रृणान्नाय्योपोषि
ग्राहस्तथैवच पुत्रोनन्याश्रितोद्रव्यः पुत्रहीनस्य भाक्थिनइतियोगीश्ववचनात् पितृऋणन्तु प्रपितामहऋणमदेयमौत्रेणातु भूमात्रमे
व अनन्यभाताप्रपौत्रेणातुमपितामहऋणमदेयमेव अशामाणीपवस्ति अप्तुत्रैर्देयविभावितम् पैतामहे समन्देयमदेयन्तनस्य
तस्यात्विति बृहस्पतिवचनात् वहवः पुत्रा परिविभक्तास्तर्हि स्वांशानुरूपेणाऋणन्दद्युः अविभक्ताश्चेत्संभूयसमुत्थानेन गुणा
प्रधानभावेनवर्त्तमानाप्रधानभूत एवदद्यात् अतऊर्द्धम्पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः अविभक्ताविभक्ता वा यस्तामुद्वहते धु
रमितिनारदोपादितिशिवम् संवत १८८६ फाल्गुणशुदिद्वादश्यां शनौ शके १७५० मार्गशिरषष्टतारीखेलिखि:२६ कसारीदि
घनानदुहितृकस्यजीवत्स्वपितामहसंतानकस्यसंस्थित्युत्तरं स्वदुहितृवर्गस्वपितामहसंतानयोः कतरस्यतद्धनस्वामित्वंपुत्र अत
रमनुयोगे पत्नीदुहितरश्चैवपितरौ भ्रातरस्तथैं तत्सुतागेहिमिताश्वशरादिनिबंधधृतवचनैः स्वपितामहपुंसंतानस्याविभक्तत्वेदुहितृहणा

१६ मेवतत्त्वस्वामित्वंबोधितंस्वपितामहपुत्रसंतानस्याविभक्तस्यसत्त्वेवपितामहसंततेरेवस्वधनस्वामित्वं वहूनामेकजातानामेक
स्वेत्पुत्रवान्भवेत्। सर्वेतेनैवपुत्रेणपुत्रिणोमनुरब्रवीदित्यामितास्मरादिस्मृतिवचनैर्बोधितमितिपितामहस्त्रीसंततेस्त
16 त्वेपिदुहितृणामेवस्वधनस्वामित्वमितिप्रागेवाकरानिस्येयानि॥२७ आप्यकस्य सूक्ष्मजनकदुहितृत्वसहितास्यस्त्रीत्वमाणि
नेयतस्यमूल्यकस्यदनत्वतथाभूत मभीतस्यतस्यजनकोऽपिसौहित्रंस्नुषास्योश्चाभिसज्ञमभ्याः तन्स्नुषाभेजासम्बन्धि
नासाकमनुपपन्नमनेकत्वास्थितवती मृतस्यतस्यधनेसौहित्रस्याधिकारेऽयवात्मजवध्वाशवेस्येकोऽनुनुयोगः अजातो
भूतस्यप्रायोआपितामहधनात्त्वविवाहोचितमस्यलब्धमन्यवेतिद्वितीयोऽनुयोगः पाठशालास्यपरिणतान्यस्य
पीलारव्यस्यानाधितप्राद्विवाकेनकृतः तयोरुत्तरमुच्यतेतैः उभयोजामिकपुत्रयोस्स्वम्वालिनस्वत्वेनान्यतरस्यस्व
त्वापायेऽपि विद्यमानस्यमभीतपुत्रकस्यस्वत्वाज्ञानधनेस्थापापाधनग्रहणोऽनधिकारात्तद्दौहित्रस्यैवधनाधिकारर रामः
तिप्रथमस्यानुयोगस्योत्तरम्॥ कन्याहानाहानजन्मपुराणापुराणसम्बन्धेन त्रिकापुरुषस्यपित्रादेर्नरकान्निस्तरणापतनश्रव १६
ग

णात्तपास्वविवाहोचितमन्यधनल्लब्धमिति द्वितीयस्योत्तरम् अत्र प्रमाणमिति ॥ अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा ध
नमाप्नुयुः ॥ पूर्वेषान्तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मता इति मिताक्षरादिस्मृत्येकवचनम् अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्स
दृशात्सुतम् पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति मानवम् यावन्तोऽस्मिन्दिये ते लभन्तौ तावदेषा अथ ऋतुमती भवति
नदानात्प्रतिग्रहीता च नरकमाप्नोति पितामहास्त्वविष्ठायां जायते तस्मान्नाग्निका दातव्या इति जीमूतवाहनधृतपैठीनसी
म् अग्निहोत्रादिभिस्तस्माद्दद्यात्तोऽग्राह्यणस्य वा यत्कन्यां विधिवद्दत्वा फलमाप्नोति मानव इति मानवम् २८ अथ
स्विदृष्टस्य तः पूर्वं जार्जितस्याव धनम्व द्विधा विभज्य चतुरो भागाश्चतुर्भ्यस्तनयेभ्यो यथाक्रमं दत्वा पञ्चमभागं स्वयं गृही
त्वोपभुञ्जाने स्वोपभोगस्य त्राभ्यामप्य त लेखनपूर्वकं दत्तामस्वमात्र तन्मारणोत्तरम् विभक्तपितुर्भागग्राहकाभ्यामनुजाभ्यो
सह विभक्तपितृभागग्राहमोह मोहमानाः अन्यो पुत्रो विवदते ॥ अत्र वयः पुत्रपौत्रसम्मत्या विभक्तेन पित्रा पश्चाज्जाभ्या
मनपूर्वकं स्वोपभोगविरणांकृत तन्मारणमप्यभवति पितृभागाद्गृहीतभागयो २ पुत्रपौत्राभ्यां सह विवादे शास्त्रतो विभाग

१० 17 वितरणबोधकपदमनाप्यत्वेन परावर्त्तनार्हस्य वर्त्तनार्हस्य वर्तिनवेति पाठः शालास्य परिग्रहता इति अपीलाख्यव्यवहा
रनिर्णये पश्चालाधिष्ठितप्राड्विवाकगत्वाद्उरसाहवानास्य ब्रूः अत्रेदमुत्तरम्॥ विभक्तत्वे नाखाभिस्वात्तपार न नु मेतेर
किञ्चित्करत्वेन स्वीयभागक्तिरणान्दाम्यामनुज्ञाभ्यां कृतं तद्वितरणबोधकपदं असम्पगवेतिविभक्ता नामनुमत्ते
र्व्यवहारसौकर्य्यायभवतिन हितपावित्रोरस्माहित्यरूपानिष्पत्तिरिति स्पष्टं व्यवहारवीरमित्रोदयमिताक्षराव्यवहा
रताराउवादिनिबन्धेषु अत्रोपोद्वलकं नारदीयमवचः पघेक जाताबहवः एकधर्मा दिरघुले विदग्धुले विकोणेपु
रघापि वाकुप्युपथेष्वन्तःसर्वमी शास्ते स्वधर्माः एथपाक्रियाः एथककर्मगुणोपेतान चेत्कर्मसु संयुताः॥ स्वभागान्य
दिदग्धुले विकोणेपुरघापि वा॥ कुप्युपथेष्वन्तः सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वैरति परस्परविभक्तभ्रातृकृतम्बिक्रयाधाना एमः
दिसिद्धबोधकमिदम्मितपूर्वपितुल्यमायात्प्रवर्तितेरति स्थावरजङ्गमञ्चैव पद्यपि स्वयमार्ज्जितम्॥ अविभक्तस्ता सर्वा १०
न्तदानं नचविक्रयपरतिनारदीयवचनाद्विभक्तस्थावरादिदानविक्रयपरावर्त्तनार्हतावोधपदद्वविभक्तस्थावरेन

प्रवर्त्तते इति शिवम् ऐशेगतवत्सरे १८२९ ॥ द्विजमवराहुमतारिखे संवत् १८८६ मार्गशीर्षशुक्लद्वादश्यां भौमे २९ ॥ केन
चित्पुरुषेणाकस्यचित्पुरुषस्य भावि स्वामित्वबोधनाय पत्रं कृतं तस्मिन्पुरुषेः विश्वासजातेन पत्रस्य परावर्त्तनं कृतं तुरी
यातेन वेति अपील्यस्य प्राड्विवाकगलएरसोल्वेन कृते प्रश्ने उत्तरम् पाठशालास्थपंडितैर्दीपते स्वसत्ताविशिष्टे ला
धारणो वस्तुनि पट्टयाधिसंकेतेन पत्रं कृतं तन्न दुष्पाधोर्वितिगमे सति तन्न्यत्रं परावर्त्तनाहमेव अत्रोपोद्घसम् ॥ पोगाधमनवि
क्रीतं प्योगसानप्रतियहम् पस्वाप्युपधिम्प श्येतत्सर्वं व्विनिवर्त्तयेदिति मानवम्वचः राजस्सदनादागतभावि स्वामित्वबो
धकपत्रालिखितेषु सर्वसाधारणत्वात्सदेवदेवप्रतिमादेवगृहधर्मशालादिवस्तुष्वकस्यचिन्नाम्नापत्रकरणं सर्वप्र
कारेणाव्यर्थमेव सर्वसम्प्रदायविग्रहस्य स्वत्वाक्रान्तत्वादुदाप्रसिद्धमैषविधिवाधितप्रतिधर्माक्रान्तत्वाच्च अत्रोपो
द्बलकं हेतुकमेणबोध्यम् अविभाज्यं स्वगोत्राणांमासहस्त्रकुल्यादपि प्राज्ञस्यचन्द्रसेनकृतान्नमुद्रकोक्तिपरइति दे
प्रासम् ॥ प्राज्यं प्रागनमद्दिव प्रतिमादेति जीमूतवाहनः ॥ देवतादेवसदनन्धर्माध्यर्थं सदनादिकमाअविभाज्यमविक्रे

१८ पमदमदेपनकस्यवाइति कपिलपञ्चरात्रस्थं कापिलमवचः॥ कुटुम्बपुत्रदारादिसाधनं सर्वविधं नयेत्॥ केशमाशोपवी
18 तमेतत्काण्डश्वरेन्मुनिरिति वाक्यलोपम्॥ नु न्कोषवृत्तुभ्रतत्सम्महापिनांग्रहस्यानामधिकारोस्तीह इति॥ १८८६
माघशुक्लचतुर्थ्यां गुरौ ऐशेगतवत्सरे १८३० जानवर्यष्टाविंशतितारिखे ३० अथ कश्चित्पुरुषोऽनपत्यो दत्तकपुत्र
ङ्गृहीतकान्तरङ्गः हणापानुमानिन्दत्वाममाः हीतवान् तद्दत्तकपुत्रस्य ज्योतिर्विद्द्वारा स्वल्पायुष्ट्वमवधार्यस्वास्त्रि पैदत्त
कान्तरङ्गः हणापानुमतिन्दत्वा ममार॥ तत्र त्यापत्यनुसारेण पूर्वदत्तकमरणानन्तरं न्दकान्तरङ्गृहीतम्॥ एतया त्त
गृहीतस्य दत्तकपुत्रस्य दत्तकत्वं सिध्यति न वेति पंणिताः त्यातिप्रश्न इदमुत्तरम्॥ पतिदत्तानुज्ञातत्वात्पत्न्यनुज्ञारहि
तायाअपि विधवायाः शास्त्रे पुत्रैकरणानधिकारस्य प्रतिपादनात् पुन्नाम नरकत्राणबोधकात्वर्थवाद विधुत्रीतावश्य
मपत्यमुत्पादनीयमिति विधेरवश्यपालनीयत्वाच्च धनिपोषितत्वतोरत्तकः सिद्ध एव न तु धनिसपिण्डैरन्यथा क राम:
र्तुं शक्यः अत्रोपोद्बलकानि धीरमित्रोदयपरत्वकचंद्रिकासंस्कारकौस्तुभराजकौस्तुभधर्म्मप्रकाशध्वृतानि शापदत्तक १८

चंद्रिकासंस्कारकौस्तुभराजकौस्तुभधर्मप्रकाशधृतानिशास्त्रार्थप्रकाशिणीबोध्यानि॥ वन्ध्यावामृतपुत्रावापुत्रा
र्थं समुपोष्य चेति शौनकीयमवचः अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गलोकवेदपो॥ स्वपुत्रैः कृतपुत्रैश्च अपुत्रत्वन्नो
हि संगताइति कालिकापुराणीयमवचः सेत्रजादीन्सुतानेतानेकादशमयोदितान्॥ अपुत्रेणैवकर्त्तव्यः क्रिया
लोपान्मनीषिणः॥ अपुत्रेण सुतः कार्य्यो यादृक्तादृक्प्रयत्नतः॥ पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तना
यचेति हपम्मानवीयम्॥ न गिरागिरेतिब्रूयादितिवाक्यस्यास्तिद्यन्तवत्तयैहसमाप्तीति वृद्धापुत्रपरत्वस्योद्दे
श्यत्वेन तद्विशेषणपुंस्त्वन्नदधिकारप्रतिबन्धकत्वमवाति तस्योद्देश्यत्वन्तुपुत्रप्रतिनिधिः कार्य्य इत्याकांक्ष
तायोग्यतासहकृतादेतावतोवाक्यादेवापुत्राधिकारिकत्वलाभादेवाक्ये अपुत्रपदस्योद्देश्यत्वमेवेतो वि
धेयस्यासम्भवात्तदाशंकानुपपत्तिरेव ननुमानवीयेववस्यमयोगव्यवच्छेदकैवकारदर्शनात्तस्यविधेयत्वमि
तिनवचनीयम् अश्वमेधेष्यतिदेशप्राप्ताधिकवचनेऽप्रास्यापिवहिर्दृशतिरिन्येवब्रूयादित्यत्रनविधिरेवकाण

१९ र्थविशेषणत्वादितिवत्प्रकृते एवकारार्थविशेषणस्य तुल्ययोगक्षेमत्वात्॥ रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पु
19 त्रास्तु वार्द्धके॥ अभावे ज्ञातयस्तासां न स्वातंत्र्यं क्वचित् स्त्रियाः इत्यादिवचनबोधितज्ञातिपारतन्त्र्येण भर्त्तृरहिता
पाल्याहं शपुत्रकारणकर्म्मण्यनधिकार इति न भ्रमितव्यम् अकार्यकरणादेव रक्षेदिति मिताक्षराव्याख्यानादेव
समाहितत्वात्॥ अन्यथा पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्त्ता स्त्रिया मत इति मिताक्षरोदाहृतवचनाज्ज्ञातिरहितानां वि
धवानां राजाज्ञां विना व्रतादावनधिकारः स्यात् नहि व्रतादेः पुत्रप्रतिग्रहे कश्चिद्विशेषः नहि कश्चिद्देशीयैः शि
ष्टैर्नित्यकाम्यव्रतायायावरणो ज्ञातिपारतन्त्र्यकृतो विधवानामधिकारप्रतिबन्धोऽनुभूयते तथा न स्त्री पु
त्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति वासिष्ठम्॥ अपुत्रे सा गत्यभावात्पुत्रकारणस्यावश्य
कत्वेऽपरवर्णस्त्रीहत्यामूलकपनुज्ञापा विधवायां संभवात् साक्षादनुज्ञायाः सधवायां सम्भवात्तत्कारणे रामः
तयोरधिकारः न चैवमनुज्ञानादन्यत्रेति यत्पर्युदासात्तत्पर्यास्यानुज्ञाया स्त्रीपात्रमते स्त्वर्कत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् १९

मुमुक्षोः पत्न्यन्तरे पुत्रवतो वा अनुज्ञापा असंभवात् स्वार्प्यापदि स्वपुत्रार्थमेव प्रत्तात्तत्र प्रतिषेधावकाशः पतस्त
र्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरिति वचनबोधितपुत्रकार्य्यस्या
दे स्वपत्नीपुत्रेण सिद्धे र्भर्त्रनुज्ञां विना तादृश्यापुत्रेण न कार्य्यः उभयोरपि कार्य्यस्य तेन निष्पत्तेः भर्त्तुर्हि सम्मु
ख्यश्रौरस एव तस्या अपि दत्तकवद्गौणः तादृश्या भर्त्रनुमतिमन्तरा इतरेण न ग्राह्य इति तात्पर्य्यात् ॥ किं च विध
वापा अनधिकारे त्वपापुत्रः स्वीकर्त्तव्याज्ञाम्यपुत्रत्वम् तेभर्त्तुरिक्षिप्रमाणपुत्रस्वीकारेणम्भर्त्रनुज्ञयैव कृतं भवती
त्येतादृश्यास्योच्छेदापत्तिरिष्यते तत्र शिष्टैः एवं आनुज्ञापितत्विग्भिः क्षिप्रमाणाहवनीयप्रविष्टयजमानपत्नीस
मापनं यजमानानुज्ञातमिव जीवतो भर्त्तुस्तादृशाभिप्रायं तज्जीवतद्दशायां तन्मरणोत्तरं वा ज्ञातवत्याः पुत्रक
रणं भर्त्तुरनुमतमेवेति नव पुत्रप्रतिग्रहस्य मंत्रपठनपूर्वकस्वीकाराद्योषितानां तदनर्हत्वादनधिकार इति वाच्य
म् ॥ न स्त्रियास्तैर्सम्भिकनिषेधस्याप्यन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति प्रतिप्रसवेन प्रधानाधिकारसिद्धाववधिकृताधिकारा

२० होममंत्रादिष्वमौस्त्रीशूद्राणाममंत्रकमितिमंत्रपर्युदासासिद्धामत्रकप्रतिप्रसविद्वेराचार्यकर्तृकपाठस
20 सम्भवाच्च वस्तुतस्तु रथकाराधिकरणसिद्धान्तवत्मत्राध्ययनेकल्पनासम्भवाच्छंकानुत्पत्तेः॥८ तत्कंचे
द्विकाकारस्तुनस्त्रीतिवासिष्ठवाक्यमुपात्ताप्रोषितपतिकाविधवयोश्चाधिकारे प्रतिपिहंपतरमतमनुमतम्भ
वतीतिजगद्गुरितोऽधिकजिज्ञासुभिः पूर्वोक्तग्रंथा दृष्टव्या इति शिवम् सं १८८७ चैत्रवद्याष्टम्यां बुधे ।३। अथ
कश्चिच्चतुरः पुत्रानुत्पाद्य धर्मपत्न्यां ज्यायान् समेव सर्व पुत्रानुमत्या सपदेऽधिकृतस्सरिपाप अधिकृतः पुत्र
स्सर्वाग्रजेक निष्ठज्येष्ठपुत्रमेवमनोऽभिराममनपत्यस्त्रा त्मजीकृत्य तथैव सर्वानुमतात्माधिकारमप्यस्यापस
मार किंपत्यपि कालेऽतीतेऽनुभूताधिकारास्तु भ्रातृपूर्वानुमतिदानानुमितानीहाक्तल इव एजाः पूर्वमुरीकृतभो
जनाच्छादनमात्रविभक्तानयमन पत्पूहापनिचपा... वृत्तमांसजिह्वः स्सवइतिविवदंतेतेषां पूर्वमरीकृ एमः
तभोजनाच्छादनमात्रविभक्तानांतस्मात्समांशोभवितुमर्हतितवेतिप्रश्नेत्रग्रनात्मजेनभ्रात्रासकनीयसेभ्रातु २०

ज्येष्ठपुत्रापत्यकीपसर्वस्वेदातव्येनुमति कृ॰ तवतां स्वं स्वं भागमुपभुञ्जताममेषां तस्माद्भूरणो तदवरजपुत्रणो
पसंक्रान्तेः पुत्रधनेनाधिकारः स्वेच्छागृहीतभागस्य पुनर्भागनिषेधात्सकृदंशप्रदानस्योक्तत्वाद्नीहमाने
भ्रातृभ्यः किं विभज्योजनाच्छादनरूपविभागस्थानेनष्टयकृत्करणाद्भ्यो भागहृतस्यैव पुनर्विभागविधाना
त्व अत्रोपोद्बलका निमिता स्मरादिषु यं पस्यानिर्वाहस्वत्यकास्यापनमानवपारत्वकीपानि हेतुकमेणोदाहृता
नि ह्वेयानि॥ पैतामहोंशो वा द शो भुक्त लसर्वं न विवालपेत स्वेच्छाकृतविभागो वयः पुनरेव विसम्वदेत् स एह्ला
शे स्वके स्थाय्य शरणासमेत्रोपोऽनुबन्धकृत स्वेच्छाकृतविभागेन पैतामहोंशो पाद शो भुक्तः तस्य सर्वभागेन न तु विवा
लपेत इति स्मृत्यर्थे पमुक्तं स्वेच्छाकृतः इत्यादिना अनुबन्धकृदित्यन्तेनेति आख्याने विवादरत्नाकरे यत्तद्र
घुनन्दनमहाचार्येणापि अत्र स्वेच्छापरोपादानं सारसिद्धम् नाधिकविभागपरमित्युक्तं दायतत्त्वे॥ सकृदंशोनि
पततिसकृत्कन्याप्रदीयते सकृदाहददानीति त्रीण्येतानि सकृत्स भ्रान्हरणोपलुनेहेतधनंशक्तः स्वकर्मणास

२१ निर्व्वाहस्तस्वकाले शक्तिमिन्द्रियतोपजीवनम्॥ लुशक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्वा पृथक्क्रिया अनयोस्तापहृतं
२। द्रव्यं विभागे परिहृश्यते॥ तस्मिन्नंशे समं शेषं विभजेयुरिति स्थितिः तस्य वचनस्य परस्परापहृतं तत्तु दायद्र
व्यं विभागकाले चाज्ञाते विभक्तेपि तस्य तेषां दृश्यते तत्समैरंशैर्विभजेरन्निति मिताक्षराकारैरन्यैः कृतः॥
विभागकाले पश्चादपि तं पश्यात्स स्पष्टं तत्समं विभजनीयमिति शूलपाणिमहामहोपाध्यायैरथैः कृतः न
चमात्रहरणं सतत्वेक थंमातु २ पुत्रोपदानेनोत्पत्तिस्थावरस्य समसामान्यत्रसाधारणस्य च नैकः कु
र्यात्क्रयदानं परस्परमतम्बिनेति व्यासवचनादिति चेन्न अनुविभक्तत्वेन तेषां स्वामित्वेनास्यनिषेध
स्यानकारणत्॥ अत एव नारदः पद्येकजाता वः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः॥ पृथग्धर्मगुणोपेता न चे
त्कार्य्येषु संमताः स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा॥ कुर्य्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै रत्तु रामः
पुत्रकवचनलाव॥ अनात्मजार्पितं स्वभागात्पुत्राभिरक्षा स्वभागन्नलभ्यन्त इत्युत्तरम्॥ सं०१८८७वे २१

त्र वरिनवम्योगुरौ॥३४॥ एकः कश्चित्पुरुष औरसपुत्रमरणानन्तरं दत्तकपुत्रं गृहीतवान् अनन्तरं दत्तकपु
त्रस्याग्रे नाचिरजीवितां विनिश्चित्य स्वस्य मित्रस्यानुमतिं दत्त्वा स्वयं ममार। तस्मिन्नन्तरे तत्पत्न्या स्त्रिया पूर्वदत्तकमर
णानन्तरं भर्तुर्मित्रस्यानुमत्यनुसारेणान्यदत्तकान्तरं गृहीत्वा तस्य दत्तकस्याग्न्याधानादिविवाहान्तसंस्कारः का
रितः तेन च दत्तकेनाग्रहीत्रौरसमरणसमये वर्तमानद्वीपस्थावरादिधनं तेन संरक्ष्य तद्द्वीपस्थावरादिधनस्योपभोगः कृ
तः तद्दत्तकस्य दत्तकपुत्रत्वं सिद्ध्यति न वेति काशीपाठशालास्थपण्डितानामेकः प्रश्नः एवं दत्तकपुत्र
सत्त्वे तद्दत्तकपरिग्रहीत्री श्वशुरदौहित्रस्य दत्तकपरिग्रहीत्री भर्तुर्धनाधिकारी भवति किं न वेति द्वितीयः प्रश्नः
तत्र प्रथमप्रश्नोत्तरम् भर्तुरनुमत्या स्त्रिया पत्या विधिगृहीतस्य दत्तकपुत्रत्वं सिद्ध्यत्येव। वन्ध्या वा मृ
तपुत्रा वा पुत्रार्थं समुपोष्येति शौनकोक्तवचनात् स्त्रिया अपि दत्तकपुत्रग्रहणकरणे त्वबोधनात्। अस्य
तेन स्त्रतः कार्य्यापाहंगीत्यादिवचने ऽस्तु तेनेति पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात्। द्वितीयप्रश्नोत्तरम् मृतस्त्रिया दत्तकपु

त्रसत्वेनस्याः श्वशुरदौहित्रःन स्याऽ पतिधनाधिकारीन भवति· सनेहाहरणापुत्रास्तुसत्तत्पर्यन्ताह्वनाद्स्तमभिधायसर्वेषस्वनौ
२२ रसस्यैनेपुत्राख्यपहाराः स्वनाद्मति देवसवचादौरसपुत्राभाव एवहस्त्वकपुत्रस्याधिकारमभिपादनात· एवंपत्नीदुहितर
22 श्चैव पितरौभ्रातरस्तथानसुतौ गोत्रजोवन्धुरित्यादि पास्तवल्क्यवचनेन पितुःप्रपौत्रपर्य्यन्ताभावेगोत्रजपदेनपितृदौहि
त्रस्याधिकारप्रतिपादनात् दत्तकपुत्रसत्वेपित्दौहित्रस्यान्यतमसम्भावितत्वाच्चेतिदिक्॥ ३१ संवत् १८८७ मी
तिजेष्ठशुल्क॥ ३२ केनचिदनेकभ्रातृवोदाग्रजोसाविभक्तेन कनीयसोभ्रातुष्पुत्रा पुत्रत्वसुद्वास्वेन परिगृहीतेन चार्जि
तस्यस्थावरजंगमात्मकृत्स्नधनस्यहरतन्त्रानेसिध्यतिनवेतिप्रश्नेउच्यते॥ अविभक्तत्वेन विभक्तावा विभक्ताभास
पितरः स्थावरेसमाः॥ एको मनीशः सर्वस्वहरानाधमनविक्रयप्रतिग्रहः स्पतिनात पास्याधारणत्वे नान्वाहितंयाचित
कमाधिस्साधारणंच पत्॥ निक्षेपः पुत्रदाराश्चसर्वस्वंचान्वयेसति॥ अस्मत्स्वपिहिकष्टानुवर्त्तमानेन देहिना॥ अदे राम
यान्याहरचाप्यर्ययचान्यस्मै प्रतिश्रुत मित्यत्रापिदहि तनारदेनचवोधितादेपत्वात्स्वार्जितस्यापिसमदेवतैस्तुपत्नास २२

सर्वैतत्र समांशिन इत्य साधारण॥ त्वांत्रे सिद्ध निना पिपुत्र त्वेनन त्सिद्धिः॥ पुत्रपरिग्रह विधेर लनत्वेन पुत्रत्वा उत्पा द्वाइन
भा त्क्वाभाव स्य च विधाय विधानं पुः परिग्रह त्याति पुत्र कम्॥ विवाह विधिमा जन्तुं कुर्यां च धनभाजनमिति मन नास्य च
मुक्त्वा दिनिमन्त्रा इत्य विभज्य सर्वै रिक्ता ग्रमि निमिना सम दि सर्व गंप सिद्धान्त इति शिवम्॥ अथात परिग्रह विधि शुशो
नकोहमव वक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम्॥ अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च॥ वाससी कुण्डले दत्वा उष्णीषं चांगुलीय
कम्॥ आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम्॥ मधुपर्केण संपूज्य राजानं च द्विजान् शुचीन्॥ बर्हिः कुशान् पंचैव पा
लाशं चेध्ममेव च॥ एतान् आहृत्य बंधून् ज्ञातीनाहूय यत्नतः॥ बंधून् अन्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः॥ अन्वाधानादि
कृतं त्वाज्यभागान्तमेव च॥ दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत्॥ दाने समर्थो दाता तं ये यज्ञेनेति पंचभिः॥ देवस्य त्वे
ति मंत्रेणाहस्ताभ्यां परिगृह्य च॥ अंगादंगेत्यृचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि॥ वस्त्रादिभिरलंकृत्य पुत्रच्छायावहं सुतमि
त्यादि विधिः शौनकीयो महानिबंधेषु स्पष्टः संवत् १८८५ ३३ कश्चिन्नमलपुरुषु तस्य होडत्रौ नाव विभक्तौ न योर्म ध्ये ज्येष्ठपुत्रः

एकांकन्या मुन्या घद्विंगनवानः कनिष्ठपुत्रोऽन्यपम्सख्यानपत्यकनिष्ठेन पुत्रेणाज्ञेय भ्रातु ५ कन्यायै विवाहसमये स्वापि
२३ ताभहत्यापातंतरतो विभक्ते स्वकीयं स्यावएरिधनं सर्वप्रमुन्त्रतपादेन अस्यां योजापनेपुत्रः समेपुत्रोभवेदिति स्वसजातीयज
23 नानां सन्निधौ विवाहसमये संकल्पं कनं तनत्सिद्ध्यनिनवेतिप्रस्मेउत्तरम् अनपत्यकनीयसा ज्येष्ठभ्रातृदुहित्रेयदत्तं ततस्ति
द्धात्सेव तथा चलापभागधतनारस्वचनं ॥ पयेक जातावहृवुः पपगधर्माः पष्ठक्रियाः पप्याधर्मगुणोपेताः पप्यक्रुर्यैषु संम
ताः स्वभामान्प्रतिद्धुत्ते विक्रीणीयुर्यापि वा कुर्पुर्यर्षयंतत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्यैवेरति विभक्तेऽन्येषामस्वामित्वेन
सम्मतेरसम्मतेरनपेक्षेरागी पत्यात्हेकेन क्रियमाणे कार्ये पुनरन्येषामसम्मतत्वेपि स्वभागत्वानाह्याविशत्वमुत्तमीति कम्पनी
यावशास्त्रीयविदुषां परामर्शादुत्तरमिदमवशेयम् ॥ धर्मश्च गुणाश्च धर्मगुणौ ताभ्यामुपेताः पत्नीसेयपनोभवंति अत एवपधा
ग्यमीः पपक्रियाऽसनप ९ कार्य्यः ३५ संवत १९८५ कस्यचित्पुरुषस्य पंचपुत्रा विभक्ता स्वकीयविभागजन्य स्वत्वास्प राम
दीभूतसर्वविधधनमुपभुंजानो विजहुः तेष्वेकोऽजातसंततिको भ्रातृणामन्यतमस्य मौत्रान्स्वपत्नीं च संरक्षणाय मामाता तेषु विध २३

तीत्य पति

मानेष्वपितृपत्नीपत्नीदुहितरश्चैवेत्यादियाज्ञवल्क्यादिवचननिचयजातस्यापत्तेपवस्वधिकारावरुद्धकालत्वमितिपत्नीपत्नीभ्रा
न रां पुत्रस्त्वयं एकारपौत्राश्च संमज्यपत्निरिदं जगाम॥ तन्मरणोत्तरं पति भ्रातृदारां पुत्रेष्वेको ममार॥ अवशिष्टयोरेकस्येव
तत्कुष्ठरोगग्रस्तोऽभवत्॥ धनिपत्नीसंक्रान्तधने ताभ्यां भ्रातृपुत्ररोगग्रस्तापत्यस्ताभ्यां पतिभ्रातृ पुत्राभ्यां चद्दि पौत्राणां विवा
हस्समजनि॥ समस्तस्य धनमादाभ्यां पुत्राभ्यां गतासु मतृ पितामह धनं सर्वै विभज्य गृहीतम् मित्यंका लहे किमत्र माप्यंश
स्थानेभवितुमर्हन्ती नियोगे तास्त्रिनि महता प्रश्नेऽत्रेदमुत्तरम्॥ अविद्यमानापत्यपत्नीकस्य मृतस्य धनं तत्र भ्रातृपुत्र
पौत्रसत्त्वे पौत्राणां ज्येष्ठस्य स्वभागतद् कुलं विभज्य गृहीतव्यम्॥ पौत्रैस्तावत्स्व पितृभागानुसारेणाभागो लब्धव्यः॥ स्वकीयपिताम
हधने पितृव्यतत् भ्रातृपुत्रपौत्रसमस्त्वेन स्व पितृभागानुसारेणम्रत पितृका ८ पौत्राः स्वान्स्वा न्भागांल्लब्धुमर्हा भवन्ति
तद्वत्तत्रापि न्यायप्राप्तपितामहधनत्वेन सर्वेषामेवनेस्वत्वात पत्नीसंक्रान्तपतिधनेपत्न्याऊर्ध्वमविभक्तपतिधनाधिका
रिणां दायादानामधिकारित्वस्यप्राप्तिपादस्यात्रदायभागकरणे प्रचलितैतद्देशाचारस्यप्रमाणत्वाच्च॥ अनेन कुष्ठिनो भागादाव

नधिकारेऽपितृशान ५ पूर्वजनितस्पनत्पुत्रस्यपि तामहधनेऽधिकारात्। एतत्तुपोद्दलकानि वचनानिप पाञ्चमंपाज्ञवल्कीय
२५ कातीपमानवदैवलानि वीरमित्रोदपरत्नाकरमितासराजैमूतवाहनदापभागधतान्यन्यंपर्दुकारिणो वोध्यानि। भूर्यापि
25 तामहोपात्ताभिवन्धोदृव्यमेववा॥ तत्रस्यात्सदृशंस्वाम्यंपितु ५ पुत्रस्यन्वोभपो॥ पत्रदूपोम्भार्त्रोजीवेत्पितृकपोरप्रा
प्रभागपोरेष ५ पुत्रपुत्पापविनिष्ठोत्योजीवति अनन्तरम्पितामनेस्तत्रपुत्रस्यव धनन्मापोत्वतिसंनिकपत्ति र्यं
सदृशंस्वाम्यमितिचवनमपप्यापैतामहधनेपितुःस्वाम्यन्तपैव तस्मिन्स्तेनस्युत्राराणामपिनत्तत्रसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां
वोपिविशेषः पार्वणविधिनापिराडदानेनदपोरपितृ ससकारकत्वाविशेषा/दित्यर्थोजीमूतवाहनेर्हा पभागेकनःश्र
पुत्राशपनमर्तु ६ पालपत्नीव्रनेप्पिताग। भुजीतामरणात्पसाता दापादालुर्ध्व मामुपुः दापादाः स्वकस्पेत्यषेसापां
शपनान्वितमर्तुरित्येवोपास्थितत्वादनुपज्जने॥ तस्मादुर्द्धमर्तुर्दापाद्याञ्चविभक्तातनद्दनाधिकारिणोविभक्तधनमपित रम
त्नीभोगपावशिष्टंगदूहू पूर्वपत्नीरिक्थहराइ हिंत्रादपरनिवीरमित्रोदये। त्योमित्रमिपै ६ अतःदेशस्पजातेस्तद्दूस्पध २५

र्मो ग्रामस्य पोषकगुः ॥ ३ इति स्मृतस्तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् । मते पितरि नित्यं क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजडान्धकाः पतितः पति

तापत्यं लिङ्गी दायांशभागिनः ॥ तेषां पतितवर्ज्जेभ्यो भक्तमस्त्रं च दीयते । तत्सुताः पितृदेयांशं लभेरन्दोषवर्जिताः इति सर्वे

शिवम् चैत्र शुदि दशम्यां बुधे सं १८८५ ३६ अथ कृष्णेन विमतो हि भार्यापुत्र उपरतस्य धनभाक् ज्येष्ठापत्नीभवत्सुत

हेश्वपीतिमश्रे उत्तरम् । ज्येष्ठैव धनभाक् ॥ हेवयाज्ञिकादिश्रौतप्रस्येषु ज्येष्ठान्वारम्भनेवद्विमवह भार्यस्पृतेनराइति ॥ प

त्न्यादयम वास विषपेक्षनराधिरुद्धान्ततः वावैपत्नीनीषिभिप्रान्कैरैकभार्य्यस्य सेपिसेमिवद्भार्य्यस्य ज्येष्ठावेत्प्रवसेतुनाए

द्वितिः ज्येष्ठा चेद गृहे संपक्वा गच्छन्त्स माय धारुचीते । न इहे इति होत्रेरापूर्वं पत्नीमन्तामपि निषेध श्रुत्य पतेश्चा स्त्रेहि

तीपाविषयो स्यसौ । द्वितीयाज्ञैपो व्यान्त हे हैतानि का गिनिभिः जीवस्माश्र पमायान्तस्सुरापानसमम्भवेद्विस्या द्वितिकाए

मराइनीपवचनेज्येष्ठापा एवपत्त्र २ कस्मादिवचनैज्येष्ठापा एवपत्नत्सम्बध्नवो धनास्तवर्णा सुदि धौ धर्म्मे पपान

विनेतराइतिपोगीश्वरवचने धर्म्मेकार्य्यकारणेज्येष्ठायाएव प्राप्नोत्याज्ञपत्नीशब्दस्यात्रैव शक्तत्वात्तस्याएव पत्नीदुहितरश्च

दिपाज्ञवल्क्यादिवचनै र्धनभाक्त्वो विमान॥ ३॥ इदं च नापुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यमन्तरे भावे॥ पितरौ हरेयातां ज्येष्ठो
२५ वापत्नीति नेष्टं पा धनग्रहणस्य स्वस्मपे धानात्॥ न च भिन्नास्त्रीणां विरोधस्तत्र हि ज्येष्ठः ऽनाशा॥ ङ्कितव्यभिचारस्यासम्भक
२५ ल धर्महत्नीपात्रेनुक्तमिति वाच्यम्॥ वयोज्येष्ठा या शङ्कितव्यभिचाराया विधवायौवनस्थाचेन्माग भवति कर्कशा
॥ अपुत्रः स्वपणार्थं तु हानव्याज्जीवनं त्वदेति वचनेन न कृत्स्न धनग्रहणस्य निषिद्धत्वेन धनग्रहणायोग्यवयोज्येष्ठा
या अस्मम्भवे गुणज्येष्ठाया ग्रहणमित्याशयात्पुक्तत्वेन न॥ अन्यथा शब्दो ज्येष्ठमनुक्त्वा गुणवतीमेव वदेत्तथाच
वमिताक्षराविरोधः तत्र हि पत्नीमेकवचनज्ञान्यपि मायेणोनुक्त्वा सर्वा स्वफलोपयोश्चान्वेनस्त्रिभज्यगृह्णीयुरि
सुक्तमिति वाच्यम् आपद्यहिंमावृणित संसर्गो भवति तदा सर्वा सामग्री नामेकत्वाभावश्चाग्निसाध्ययागादिकल
मोक्तत्वेन पत्नीशब्दस्य सर्वास्व विशिष्टत्वमित्याशयात्॥ तस्मादनाशङ्कितपभिचारा वयो गुणज्येष्ठा पत्नी कृ
त्स्नधनभागिनि स्वं पत्न्येकवाक्यतया सिद्धान्तः ननु कश्चित्केन वित्वामनुवीकरिष्यामो नियमति श्रुतः पश्चाद्दिवादनस्य रा०स० २५

स्मिन्नेवहाभावेग्रहीतुर्विधिनाऽस्यपुत्रीकरणेच्छायांयोविधिर्निराग्रहीतोविवादमानःशास्त्रसिद्धोदत्तकोभवतिनवेति
मश्चेनभवतीत्युक्तमेव॥ अथविधापरिविधानेयःपरिगृह्णातिपुत्रकर्मविवाहविधिभाजनंकुर्यान्नधनभाजनमितिमनु
वचनेनदत्तकग्रहणविधिःऽग्रहीतेपुत्रत्वानुत्पादनात्स्यस्यदत्तकत्वाभावइतिसिद्धान्तः अत्रकश्चिद्धृदयैवपरस्याप
त्रिपत्नहननदोषभाक्सभवतिमश्चसमाधानम्॥ अकारणानुमेयःकश्चिद्द्विजःमारणामरिसाजेनानसेवनत
दोषःस्यान्ननुपपत्तिकीर्त्तयेदितिमितास्त्वयप्रापश्चित्ताध्यापधनवचनेननहिंसादोषाधिकारीतिनिर्णयःनहिकश्चि
मयस्नात्वकंक्रान्त्वन्धनन्देहिनोचेन्नवापरिमारिष्यामीतिकेनचिद्दुऽवितस्तद्धिंसादोषभाग्भवतीतिप्रसिद्धम् ३०॥ अ
यकस्यचिद्द्विजस्यासन्नानस्यसंस्थितस्यप्रपितामहसन्ततपःसन्तिभागिनेयपश्चनस्यक्रमायातयुजमानीयवृत्तिग्रहा
दिस्वावरेषुप्रपितामहसन्ततिभिर्भागित्वंप्रपितामहसन्ततिभिर्भागिनेयेनसहविवादःप्रवृत्तःतत्रस्यावृणादिधनभाक्
प्रपितामहसन्ततीनामुतभागिनेयस्येत्यनुयुक्तिःनत्रोत्तरमाःसपिण्डसमानगोत्रजत्वेननाद्यस्यवस्यादिविषयेप्रपिताम

हसंततीनामेव भागित्वं न भागिनेयपक्षे निपण्डिताः तत्र प्रमाणानि नन्मुनागोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः एषाम
२६ भावे पूर्वे स्वधनभागुत्तर इति याज्ञवल्क्यः। नन्मुनाभ्रातुः सुताः तदभावे गोत्रजाः समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहतन्
26 नानाः पितामहसन्तानाभावे प्रपितामहतत्सन्तानाइति मिताक्षराकारः॥ एवमेव च वीरमित्रोदये॥ मनुश्च त्रयाणामुद
कं कार्य्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते॥ चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते॥ अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति
॥ अत्र द्वापभागः चेत्पुरुषिकपिण्डदातृतया एकपिण्डसंबन्धेन यः सपिण्डस्तस्याप्यधिकार एवैत्र पारणामिति॥ पिण्ड
गागोत्रर्षिसम्बन्धाश्चक्यं भजेरन्निति गौतमः अत्र पिण्डादिसंबन्धत्रयविशिष्टः प्रथमं ततस्तद्द्वयसंबन्धी ततोऽपरः
तिप्रामाणिकव्याख्या पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डइत्यापस्तम्बः अभावे तु दुहितृणां सकुल्यो वान्धवास्ततरतिना
रदः एवं विष्णुः यद्यपि भागिनेयस्य धनिपित्रादित्रयपिण्डदातृतया प्राप्तोऽधिकारस्तथापि धनि गोत्रजसत्वे १०
तत्पुत्रस्य तेषां पिण्डदातृत्वाभावाद्वचनाभावाच्च न सपिण्डगोत्रजवदधिकारः। अत एव मिताक्षरायां समानगोत्रजाः २६
सपिण्डारत्वतम् किञ्च इति भाक्ते सगोत्रस्यैवापि जातापेय्यजाः स्वपेव गर्भेष्ववस्थिताः इति स्वतेभिका शान्तिन

दानेन च विक्रयइति स्मृतेः तदेतेन प्रबन्धेन प्रपितामह सन्ततीनामेव भागित्वं नेप भागिनेयस्येति कलम्बिन्ध
मतमिति संक्षेपः संम्वत् १८८५२८ इयं ह्यापक्र सदाप्रभागाभावं विरुद्धा भागिनेयस्यैवाधिकारात् अथ यकौविद
विभक्तमोदरभ्रातरौपि च्यं समग्रन्थेनमुपभुञ्जन्तौ रेमाते।।तयोर विभक्तोऽज्येष्ठः पत्नीदुहितृदौहित्रान्कनीपां
सम्भ्रातरश्चेह सन्तुजासवकर्म्मणा परलोकं समपगात् तदनन्तरं कनीयान विभक्तान्वा च्छातस्यमपादयासव्वं सिन्धनेः
नाप्यारित जातस्वलोभ्रातृकुटुम्बं स्वकुटुम्ब वत्पालयतु किञ्चित्कालं मपित्वा स्वकीयसर्वविधसामाजिकानामये
मुहज्जन साक्षित्वं विशिष्टपत्रपूर्वकं द्वादशपत्रान्तर्गतं कलिवर्जितपुत्रेभ्योभिन्नं कृत्रिमपुत्रत्वविधिना स्वभा
गिनेयं कृत्रिमपुत्रत्वेनोरीचकार।।सकृत्रिमपुत्रोभागिनेयः पितृमन्तपुत्रकार्यं मातुलेकुर्वंल दाताऽपरोऽभवत्।।
औरसपुत्रादप्यधिकमुपकुर्वति कृत्रिमपुत्रे सकलधनस्वामित्वं स्वपत्न्या स्वभ्रातृस्वपत्न्यारक्षणत्वं स्वपिण्ड
दानादिकन्तत्वं च संन्यस्याकिं पत्कालेनकनीयानपिधनीममार।।तन्मरणोत्तरं कौसांश्चित्कालव्यतीतेज्येष्ठभ्रातृपत्नीरे

२७ वरकृतकृत्रिमानुलेकुर्द्दैलिदा ज्ञापरेऽभवत्॥ औरसपुत्राद्प्यधिकमुपकुर्वति कृत्रिमपुत्रे सकलध
27 मपुत्रेण सार्कं विवदन्तीमद्दौहित्री देवरस्य पुत्रिकापुत्रो कृत्रिमपुत्रो भागिनेयः पितृस्वसुत्रश्च काश्यपं भवाति
तिश्रपावते॥ एतादृशे विवादे समुत्थिते देवरकृतकृत्रिमपुत्रात्तपा स्वभर्तुर्भागो लब्धव्यो न वा तद्दौहित्र
स्य देवरस्य पुत्रिकापुत्रस्य भाग्यो न वेति परिपृष्टान्प्रति मम उत्तरम् तथा भोजनाच्छादनादिकं लब्धव्यं सकी
यदेवरकृतकृत्रिमपुत्रात्व भागः प्राप्तव्यः अनपत्याविभक्तपत्निका पाविद्यमानदेवरापायोषितः श्वशुरादि
धने भागानधिकारात् तत्पत्युर्मरणेन तत्स्वत्वनाशाद्धि यथा अस्याविभक्तदेवरस्य सामुदायिकस्वत्वात्॥ दृश
विधपुत्ररहिताविभक्तासंसृष्टिनिपत्यौ मृते तद्धनं पत्नीदुहितरश्चेति अपुत्रधनमत्समभिगामितद्भावेदुहि
तृगामीति याज्ञवल्क्यविष्ण्वादिवचनानां निरुद्धेषुयं थूकत्वे भिस्सञ्चारितत्वेनात्र प्रवृत्तेः पुत्रप्रपौत्ररहिता रामः
विभक्तधने प्रथमं सोदरभ्रातुरधिकारमतिपादनाच्च॥ द्वितीयप्रश्नोत्तरमुच्यते भ्रातुः कन्यापत्यस्य पुत्रिकापुत्रोम २७

वित्तुमधिकृतो न भवति॥ कन्याशब्दस्य सप्तम्यन्तत्वेन स्वकन्यापुत्रस्यैव पुत्रिकापुत्रकरणेऽधिकारः भ्रातुर्दुहितृपु
त्रस्य पुत्रिकापुत्रविधायकशास्त्राभावात् पुत्रिकापुत्रेण प्रथमं स्वमातृपिण्डो देयस्तदनन्तरं मातुः पितृरेतदनन्तरं स्मा
त्पितामहस्य प्रपितामहस्याप्येवं पौत्रपिण्डादिति मन्वादिस्मृतिबोधकायितत्वेन मातामहस्यात एव मातुः पितृत्वाभावात् पिण्डदा
नबोधकविरोधात्॥ तत्र त्रयोपाठ्ह्लकान्विवचना॥ निमिताक्षराविवादरत्नाकरव्यवहारचौरमित्रोदयविवादचिन्ताम
णिस्थानि शंखलिखितपैठीनस्मृत्कादेवलकात्यायनवाचनेप याक्रमन्वोध्याम्नि॥ अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगा
मि द्रव्यं तदभावे पितरौ लभेयातां पत्नी वा ज्येष्ठेति॥ ततो ह्यपमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः तुल्या दुहितरो वापि
ध्रियमाणः पिताऽथवा॥ सवर्णा भ्रातरो मातापत्न्यो चेति यथाक्रममिति॥ स्वर्याते स्वामिनि स्त्री यावत्साच्छादन
भागिनी॥ अविभक्तेऽधनोंऽशतु यावन्मातामरणान्तिकमिति॥ अस्यार्थः तु शब्दो वा शब्दार्थे॥ तथा चापमर्थः॥
यावत्साच्छादनमेव वा सा क्षा लभते आतमरणान्तिकं यावज्जीवं यावता धनेन जीवनं स्त्री धिकारिका मा वर्प

२८ कश्चैककर्म्मसिद्ध्यतिनाबहूनां शम्बा प्राप्नोति धनां शमामरणान्तिकमित्युक्तेरिति मित्रमिश्रै ऽ कृतः ॥ मातुः
28 प्रथमतः पिण्डं निर्व्वपेत्पुत्रिकासुतः ॥ द्वितीयं तु तस्याः ऽ तृतीयं तु पितुः पितुः तस्माद्देवरकृतकृत्रिमपुत्रा
भ्योत जनाच्छादनादिकं गृहीत्वा भर्त्तु ऽ परलोकापपतितयत्र तु न स्यात्तद्दुहितृदौहित्रयोरप्याधिकारो वि
धवविधवत्तु नीतिसिद्धान्तो धर्म्मशास्त्रस्य ॥ कृत्रिमपुत्रकरणबोधकवचनान्युदाहृियंते ॥ क्षेत्रजादीन्सुता
नेतानेकादश मपोदितान ॥ अपुत्रेणैव कर्त्तव्या ऽ किंपालोपान्मनीषिणः अपुत्रेण सुत ऽ कार्य्यो यादृक्ता
दृक्प्रयत्नतः ॥ पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तनाय च ॥ दत्तकाद्या हि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः आयान्ति पुत्र
तां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः अपुत्रस्य गतिर्नास्ति भूपते लोकवेदयोः स्वपुत्रै ऽ कृतपुत्रैश्च पुत्रवंतो हि संगताः स
शं प्रकुर्वीत गुणदोषविचक्षणम् ॥ पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥ सदृशं सदृशगुणमित्यर्थः गुणदो रामः
षयोर्विचक्षणम् पितृपिण्डादिकर्त्तृत्वं गुणाः दोषश्चाद्याद्याल्पस्यं तेन रहितः ॥ दत्तो सेतरेषामनुपवृत्तत्वेन परिग्रह इति २८

कलिवर्ज्येषु पुत्रद्वयातिरिक्तानां निषेधेऽपि पराशरबृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वाद्दत्तपदं कृत्रिमस्याप्युपलक्षणं तत्पापो
ज्झम्॥ तथा चतुर्थाध्याये कलिधर्म्मप्रस्तावास्य पराशरः। औरसः क्षेत्रजश्चैव श्चैव दत्तः कृत्रिमएव चेति॥ क्षे
त्रजऔरसयोर्विशेषणाम् स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादितश्च यः॥ तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितमिति
मनूक्तेः स्वसंस्कृतक्षेत्रेजातस्तनयउरसानिर्म्मितः स औरसः इत्यर्थः॥ रुद्रधरधृतशुद्धिविवेकस्थं वार्हस्पत्यव
चः॥ अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्यैः पुरातनैः। न शक्यन्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनैर्नैतस्मैमम्॥ औरसस्य श्रेष्ठ
मुख्योक्ते क्षेत्रजादीनां निन्दितत्वेनारिगणाप्यमध्यमानारिगणापति॥ दत्तोऽपविद्धः कौन्तश्च कृतः शौद्रस्य पञ्चच॥ जा
तिशुद्धाः कर्मशुद्धा मध्यमास्ते स्मृता मताः॥ इति शिवम्॥ २५॥ कश्चित्पुरुषः पत्नीद्वये प्रथमायामेकं पुत्रं द्वितीया
याम्पुत्रद्वयं समुत्पाद्य पत्न् त्रयाणाम्पुत्राणाम्मध्ये ज्येष्ठः पितुः क्षमक्षममेव देशान्तरं गत्वा कियद्धनोपार्जनेन कृ
वान् तस्याक्रियाकौशल्यमन्दृष्ट्वा कनीयसीपुत्रयोरनुमत्यापि पितृपितामहस्वोपार्जितसर्वविधधनं ज्येष्ठपुत्राय दत्त्वा तौ

२९ पुत्रौ समर्प्यती र्थविशेषं गत्वा प्राणा५ स्तत्याज पितुः परमानन्तरं ज्येष्ठो भ्राता वैमात्रेय य वीयो भ्रातरौ पुत्रवत्परि
29 पालयन्बहुविधं धनं समुपार्ज्जयत् तेषु च भ्रातृषु मध्यमोऽनपत्यो दैववशात् मृतः॥ ज्येष्ठोऽपि त्रौत्सुत्वान्नध
र्मपत्न्यामुत्पाद्य स्थावरजंगमात्मकं धनं सुतत्रयं पश्चाज्जातस न्तान् गापसवैमात्रेय कनिष्ठभ्राते समर्प्य परलो
कं जगाम स च भ्रातुरर्जुवान् त्रीन् समहद्ध्यापालयन् पूर्वोपार्जितं सर्वविधं द्रव्यं ज्येष्ठभ्रात्रर्जितं च धनं रक्ष
नं रक्षन् कालं विनिनाय पश्चाद् दास्यान्तिक वृद्धावस्थापा कनिष्ठभ्रातुः पुत्रे जाते स्नेहेनाम्य पोर्भ्रातुः पुत्रपो ऽको
धकृ वृत्ता रोगाभिभूतः क्रोधाविष्टचेतसा तपोरनुमं भिं विना कनिष्ठ पभ्रातुः पुत्रापसाधारणधनं भ्रातृपार्ज्जितध
नं च दत्वाऽविभक्तस्यावराद्धनात् स्वकीयांशदानपत्रं लेखयित्वा दत्तसार्नुजीवनपर्यन्तं तद्धनेऽधिकारेण
दत्त इति विद्यमाने भ्रातृषु द्यमाने पितृव्ये त्रिषु एकस्मै पुत्राय एवं साधारणधनसमर्पणे स्वकीयांशदानपत्र रामः
ज्वदातुं शक्यते न वेति प्रश्न ठस्य त्रोत्तरम्॥ विद्यमाने भ्रातुःपुत्रे पौत्रे पुत्रपुत्रपितरव्ये राज्येष्ठभ्रातुः पुत्र च पौरनुष २९

तिम्विनायत्नेद्दैवीयार्जितंसाधारणाधनमेकोऽस्मिकनिष्टापस्मातुः पुत्रायदत्तन्नसिद्ध्यतितत्र पित्र्यस्य पुत्राणाम्वतन्त्र्या
स्वामित्वात् अविभक्तस्थावरादिधनेस्वकीयांशदानपत्रकरणमपिनसिद्ध्यतिप्रस्परानुमतेः केचिदेतकलुषितंवित्तत्वा
त्।। एतद्दुयोद्दत्तकानिवचनोनीयथाक्रमं याज्ञवल्क्यपैठीनसियाज्ञवल्क्यवचनानारदीयकात्यायनीयानिमिताक्षरावि
वादार्णवव्यवहाररत्नाकरस्मृतिचन्द्रिकास्थानिचोद्धानिभूर्य्यापितामहोपात्तानिवन्धोद्दयमेवव।। तत्रसास्तं
दृशंस्वाम्यंपितुः पुत्रस्यचोभयोःस्थावरस्यगोत्रसाधारणस्यच।। नैकः कुर्यात्क्रयंदानंपरस्परमतम्विनाविभक्ता
अविभक्तावासर्वेस्थावरेसमाः।। एकोपिनेसर्ववृत्तद्दानाधमनविक्रयेअन्याहिनंयाचितकमाधिसाधारण
ञ्चयत्।। निक्षेपंपुत्रदारांश्चसर्वस्वञ्चान्वयेसतिअद्देयान्याहुराचार्य्याःपच्चमसैप्रतिश्रुतम्।। स्वदत्तंतुभपुत्रकोधनी
कवैगाउपान्वितैः।। तथोत्कोचपरोहासव्यत्यासछलयोगतः।। बालमूढस्वतन्त्रात्तमत्तोन्मत्तापवर्जितैः।। यद्
त्तंस्याद्विज्ञानाल्लद्दत्तमितिस्मृतम्।। कृद्धकुष्ठप्रमत्तात्तवालोन्मत्तभयातुरैः। पत्तानिमत्तनिर्दृतैः प्रमूढैः शोक

३० 30

कोटिभिः॥ न स्मार्द्दत्तां न ये तैर्ष्येतत्तरत्नस्य कीर्त्तितमिति यच्चस्वल्पोऽपि भोगो नास्तितत्राऽगमस्यापिवलवत्वं नास्ति आग
मस्याक्षिप्य त्रादिकमितिप्राग्वल्वादीपिकायाम् आगमो वलवान्नैव मुक्तिस्मो कापि पत्तने॥ विद्यमानेऽपिलिखिते जीव
त्स्वपि च साक्षिषु॥ विशेषतस्थिरावराराणां पत्न्यभुक्त चतत्स्थिरम्॥ तस्मादयथा शास्त्रकारिहृत्तगृहीता स्त्रीधनु
राछिद्रमस्मिर्भजन्यस्य होरहीतु पुरीति व्यवस्था॥ ३९॥ स १८८५ अथ कथनं हि जन्मासवर्णापासि गृहे
तां कन्यां कामुतायां सवर्णोरक्षितायां कन्याद्यज्ञो साघस्यावरघुनसमुत्पन्ना त्किं पत्युरिमितांसर्वं सहामे
घरिणी तां सवर्णोरक्षितभार्यायां भोगाय तस्मिन् दत्तास सर्वविधधनं स्त्रवर्णाश्रमपालिकायां सवर्णायामाशिगृहीतायां सं
रक्षणार्थं॥ तदुत्तरजन्मन्यौ ल्या वर्णाश्रमैवधर्मधर्मो नाचरन्ती भर्तृः परलोकोपकारं कुर्वन्ती पतिधनमनु
यभुज्ञाना स्वमरणसमये स्वदुहितृदौहित्राभावे परलोकोपयोगिनी क्रियां कर्त्तुमादिशय सर्वविधधनं
ना भागुत्तासन्नस्य॥ तद्दौहित्रा दौहित्रदौहित्राभावे परलोकोपयोगिनी क्रियां कर्त्तुमादिश्य सर्वविधधनं एम

३०

मानामहादीनाम्पारलौकिकमुपकारं कुर्वन्त्यनन्तस्वाम्यभवत्॥ अथैतस्यै दौहित्र्यास्य वरागरक्षिता मातामही अविद्यमानसन्त
तिके कन्ये त्यक्ता भ्रमतवती॥ ते अपि कन्येक्रमेण विधवे भूत्वा स्वपितृदत्तस्वमात्रं स्वसुखपभोगञ्चक्रतुः॥ तत्र प्रथमज्येष्ठा ममार
॥ तस्या भागं तद्देवरादिसत्त्वेऽपि तद्भगिनी कनिष्ठा जग्रहे॥ सापि कालक्रमेण दिवं जगाम॥ मृ त्युउपस्य दौहित्रय
त्रस्तस्याउर्वीद्धं हेतुमुमुक्षोऽभवत्॥ तस्मिन्नवसरे तत्र न्यादेवरेण॥ विवदते मम्मातुष्पत्तो धनम्ममभवति एकारशशस्त्र
तोभवितुमर्हतीति प्रश्नः॥ अत्रेत्यं मायो मन्वादीनाम्मुनीनां सम्मतोऽर्हतितराम्॥ तद्देवरदौहित्रपुत्रयोर्मध्ये तत्त्स्पितदौहि
त्रपुत्रेणोवसकलाभूमिर्ग्रीता न देवरेण॥ यस्त्वान्द्विजातिभिर्जातनभूमेर्भोगमर्हतीति त्रिवचनेन यस्परिणीतापामपि शूद्रान्द्विजा
तिभिन्नत्वसमपुत्रसभूमेर्भोगनिषेधात् किमिति रक्षितायां शूद्रान्द्विजातिभिरुत्पन्नयोः ० कन्ययोर्भोगो भवतीति
तराम्॥ तथा वयदि कन्यायोऽपवजीवनार्थं नत्तं चेत्स्यावरधनेस्व पित्रदौहित्रपुत्रसत्वे वदानविक्रयादाव नाधिका
रस्तस्यास्तद्देवरः कथं शास्त्रतोऽधिकारी भवितुमर्हतीति॥ अन्यच्च॥ जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत्॥ न्तेपि

तरि कुर्य्युस्तेभ्यस्तातरस्त्वर्द्धभागिकम्॥ अभ्रातृकोहरेत्सर्वं दुहितॄणां सुता ऋते इति॥ अस्यार्थः शूद्रेण विवाहितायां दास्यां उत्पन्नः

३१ पुत्रः कामतोऽपि तु पितुरिच्छया भागं लभेत पितुरूर्द्ध्वं त्वपरिणीताः पुत्रास्सन्ति तदा तद्भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकं तं कुर्य्युः स्वभागाद्

र्द्धमित्यर्थः अथ परिणीता पुत्रा न सन्ति तदा कृत्स्नं धनं गृह्णीयाद्दासीपुत्रो यदि परिणीताद्दुहितरस्तत्सुता वा न सन्ति

वर्त्तन्ते तदा वेऽर्द्धभागिक एव दासीपुत्रः॥ अत्रस्तु द्यहरणा द्विजातिभिरुत्पन्नस्य दासीगर्भजस्य पितुरिच्छयापि पुत्रदुहि

तृदौहित्राभावेऽपि तस्यैव तु भागानधिकारः इत्यर्थः केन योगीश्वरवचनेन द्विजाति — नस्योत्पन्नस्य दासीपुत्रस्य भागप्रतिषेधात् न हि

वर्ष्यसहस्रेणापि द्विजातिभिर्दास्यामुत्पन्नयोः कन्ययोर्भोगप्रतिपादयितुं शक्यते ति मूलोच्छेदादेवरादयो मूकीभूतास्ति

ष्ठां किमिति विदुषां स्विचारः॥ संवत् १९८५ कैश्चिद्दहस्यैव यथा स्वस्त्रीयतया नुपयतया वास्त्व यद्दहादौ नां क्रयविक्रयादि क्रियते

तैर्दधतिभिः स्त्रीयया त्वानुपयतया वा कृतेऽपि भवेन्न वेति प्रश्ने॥ अत्रोत्तरमाहुः सकलपरिसागार्थे कप्रेष मन्त्रोच्चारणकर्त्तृत्वमेव राम

पतित्वमितीनायतिधर्मातिरिक्तधर्माचरणनिषेधश्चार्थः॥ तस्यानुवादकानि वचनानि विशेषस्वयं॥ अत्रिः छेदभेदो यमर्द्धं ३१

च प्राकारगृहमाश्रमे ॥ कस्यनं कुत्सने स्वस्तिजैमोतिषं क्रयविक्रयोइत्याद्युक्त्वाश्रयसंहृतं प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानः पतत्यध
ति तथापराशरमाधवीये मेधातिथिः स्थावरं जंगमं वीजं तेजसं विषमायुधं ॥ षडेतानि न गृह्णीयात् यतिर्मूत्रपुरीषवदिति ॥ माधवी
येमात्स्ये ॥ अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनां ॥ एकत्र चतुरो मासान्वार्षिकान्निवसेद्यति । अविमुक्ते प्रविष्टानां विहा
रस्तु न विद्यते इति शास्त्रेण यतिभिरविमुक्ते वासः कर्तव्य इति प्राप्ते सच वासो मठमन्तरा न संभवतीति मठापेक्षा विश्वेश्व
रो विष्णुः विडालः सहस्राणि शिवालयशतानि च ॥ तत्फलं समवाप्नोति लोके कपरत्वा लयेकः इति शास्त्राद्युक्ते मठः कला
हेयो गतिमिश्रस्वस्वत्वाभावः एवं को वा सः कर्तव्यः तथा ॥ स्वदत्ताद्द्विगुणं पुण्यं परदत्तानपालने इति राज्ञामेन वा प्रतिसंर
क्षणं कर्तव्यं इति शास्त्रानुरोधे नगदहस्थैः स्थलानि कृत्वा तेषु पतयः यरं यरं यास्थापिताः सांप्रतमपि गृहस्थैः स्वश
क्त्या जीर्णोद्धारादिकमपि क्रियते इति यारं यर्येण व्यवहारो स्तीति मठादीनां क्रयविक्रयदानाधमनमेदाघन्यतमं यति
भिर्न कर्तव्यं इति शास्त्रव्यवहारातिक्रमकर्ता तथा सर्वत्र स्वत्वाभावः व वतिकृतं क्रयादि निषिद्धमिति तद्गृहीता राज्ञाउभा

भावपिदेशाविति विद्युषां पारामर्शः इति ४० सं० १८८५ अथ कश्चनाकृतप्रायश्चित्तः पतितशब्दाद्दास्यामुत्पन्नः पितृमरणा
३२ नन्तरं स्वपितृधनमपि रोद्धो ८ विभक्तस्यावरास्य पित्र्यंशं प्राप्नुते तथा विभक्तस्यावरेता दासश्यपि तु संसृष्टांश । दृशापि त्वमपरणान
न्तरं तादृशमपि त्वत्तो दास्यामुत्पन्नः स्वपुत्रस्य शास्त्रवर्त्तेते न वेति प्रश्ने इदमुत्तरम् ।। पतितस्य पतितस्य पतितपुत्रा २
स्ववर्त्तेते न वेति प्रश्ने इदमुत्तरम् ।। पतितस्य पतितपुत्राः राज्ञवनोशित्वम् ।। क्लीवोऽथ पतितस्तज्जन्यपङ्गुः उन्मत्तको जडः
।। अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्त्ता भर्त्तव्यास्तु निरंशकाः ।। पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः ।। औरसा अपि नैतेऽंशं लभ
भेरन् क्षेत्रजाः किं लिङ्गीदायांशभागिनः ।। तेषां पतितवर्जं तः ।। एते पितरि न क्लीवकुष्ठ्युन्मत्तजडान्धकाः पतितः पतिताप
त्यं लिङ्गी दायांशभागिनः ।। तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते तत्सुताः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः ४ लिङ्गी प्र
व्रजितादिः ।। पतितस्य देनं तस्य प्राप्नुयादानमपतितोत्पन्नत्वेन यतितत्वात् ।। अपामव्यवहारान् यासां च दैनं दिष्टं पुरन्ध्रजड राम
क्लीवव्यसनिव्याधितादीश्च पतिततत्तज्जातवर्ज्जमिति यथाक्रमं मिताक्षरादायतत्त्वदायभागादिष्वतयाज्ञवल्क्यनारद ३२

देवलबौधायनवचनात्॥ शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः कामतोंऽशहरो भवेत्॥ मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनमिति योगीश्वरव
चनन्त्वपतितासुतान्यदासीपुत्रविषयं कन्त्वदपतितात्तेषां न्यदासीपुत्रविषयकमन्यपतितानामपि धनसाध्यप्रायश्चित्तश्रुतेः।
पातित्ये न सकलनाशः प्रायश्चित्तवैमुख्ये वाच्यमिति यद्वचनद्वयं भट्टाचार्यैर्दर्शितं तत्त्वादिकृन्मते तेषां वायविषमोऽकृतप्रायश्चित्त
पतितमन्तव्यक्ते तन्नु ज्येष्ठस्वत्वानवतारादिति मनीषिणामुपरामर्शो विजयतेतराम्॥ ४१॥ सं १८८५ अथ कस्यचिदेकस्य मृ
तस्य पुरुषस्य द्वे पत्न्यौ तावविभक्तौ सपत्नीकौ पितृमरणानन्तरं पितृधनाधिकारिणौ तयोर्ज्येष्ठोऽविभक्तदशायामन्यत्रा
य कनिष्ठभ्रातु स्वसमक्षं स्वः प्राप॥ ज्येष्ठस्य दुहितौ द्वौ हित्रश्च वर्त्तन्ते कनिष्ठस्तु सपत्नीको ज्येष्ठभागिनेयं कृत्रिमपुत्रत्वेन
स्वीकृतवानेतत्कस्याविरोधिकारित्वेन तन्नियोजितवान्॥ एतादृशविषये ज्येष्ठभ्रातुरविभक्तस्यावरादिधनं द्वि यत्नो गृहीत
यात् कनिष्ठभ्राता तावेतस्य कःसम्भवः॥ अपरस्तु ज्येष्ठभ्रातुः पत्नीमरणानन्तरं तद्दौहित्रा विभक्तस्यावरादिधनं किं ज्येष्ठभ्रातृदौहि
त्रो गृह्णीयात् भ्रा किं कनिष्ठभ्रात्रुपरमे तेन पुत्रत्वेन स्वीकृतो ज्येष्ठभागिनेयो वेति॥ तृतीयप्रश्नस्तु भ्रातृकन्यापुत्रीका

७

33 पुत्रो भवति किन्त्वेवेति ॥ तत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् ॥ अत्र पौत्रापर्य्यन्तरहितस्य प्रमीतज्येष्ठस्याविभक्तोस्यावरादिधने प्रथमं भ्रातुरे
वाधिकारो न तु पत्न्याः । यथा शंखलिखितपैठीनसियमाः । अपुत्रस्य स्वर्य्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ लभेयातां प
त्नी वा ज्येष्ठेत्यादिवचनात् भ्रातुरभावे पित्रोस्तयोरभावे पत्न्या अधिकार इति प्रतिपादनाम् ॥ तथा देवलः ॥ ततो दायमपुत्रस्य वि
भजेरन् सहोदराः । तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पिता यदि । सवर्णा भ्रातरो माता भार्य्या चेति यथाक्रममिति वचनात् अत्र
सवर्णा भ्रातरो वैमात्रेयाः सोदराणां प्रवेशकृत्वात् । ध्रियमाणो निर्दोषस्य जीवद्द्रव्यस्य : एवं च पत्नी दुहितरश्चैव पितरो
भ्रातरस्तथेत्यादियाज्ञवल्क्यवचनं एवमपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामीत्यादि विषयत्वं च विभक्तस्यावरविषय
यमसंसृष्टं चैतत् अन्यतस्य सर्वधने पुत्राणां सर्वेषामेव स्वत्वमादौ भवति विभागेन त्वामुष्यपिकस्वत्वनाशानन्तरं प्रादेशिकस्वत्वं जायते एम
तथा च विभागानन्तरं भर्त्तृस्वत्वास्पदीभूतधने तन्मरणानन्तरं पत्न्या अधिकारः अविभक्ततादृशायां एकस्य भ्रातुर्मरणे पितुः ३२
समुदायधनेऽपरभ्रातुः स्वत्वस्याविद्यमानत्वात् कथं पत्नी तद्धनेऽधिकारिणी भवति ॥ अत एव द्विभक्तासंसृष्टिनि अपुत्रे

३

स्वपोतेयत्नो प्रथमं गदस्त्री यादिर्मम र्यस्तिद्धो भवतीति मिताक्षराकारैरुक्तम्। द्वितीयपक्षोत्तरमुपन्यासोत्रयपर्यन्तरहितप्रमीतस्यअ
पुत्रस्याविभक्तस्थावरादिधने पत्नीवाधितान्यामुरधिकारे जाते पत्युस्तदनंतरक्रमेणाधिकारि दुहितृदौहित्रसत्वेपि कनिष्ठभ्रात्रा यो
ज्येष्ठभागिनेयः कृत्रिमपुत्रत्वेन स्वीकृतस्तस्यैवाधिकार इति तथा क्षेत्रजादीन्ता तानेतानेकादशमयोदितान् आपुत्रेणौ
वकर्तव्यः क्रियालोपान्मनीषिणाः अपुत्रेणासुतः कार्यो याद्दक् तादृक् प्रयत्नतः पिण्डोदकक्रियाहेतो र्नामसंकीर्तनाय च
इति मिताक्षरायां मनुः दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्राणां विहितः सुतः ब्राह्मणादित्रयेनास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् इति देवलव
चनम्॥ तथा दत्ताद्यास्तथायितनया निजगोत्रेण संस्कृताः आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवा इति दत्तकमीमांसाध्
तकालिकापुराणवचनम्॥ अपुत्रस्य गतिर्नैव भूयते लोकवेदयोः स्वसत्वैः कृतपुत्रैश्च पुत्रवन्तो हि संगताः पुत्रेण लोका
न्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते तथात्र पारंगोमहत्कं कार्यं त्रिपुपिण्डः प्रवर्तते चतुर्थः संप्रदातैतेषां पंचमो नोपपद्यते
इति मनुः तथास्पष्टीकारो मुक्तावल्याम् इदानीं क्षेत्रादीनामपुत्रपितामहधनेष्वधिकारं दर्शयति त्रयाणामित्यनेन त्रयाणां

पित्रादीनामुदकदानं कार्य्यं त्रिभ्यः पिण्डो देयश्चतुर्थश्चापि पिण्डोदकप्रदाता पंचमस्यात्र संबन्धो नास्ति तस्मात् पुत्रक्रमस्य च पितामह
३४ ह धने गोत्रयोः पुत्राणामधिकार इति तथा मुख्यगौणसुता दायं गृह्णन्तीति निरूपितमेतेषामभावे सर्वेषां दायादक्रमेणोक्त
म इति मिताक्षरायां पुत्रदायप्रकरणान्ते विज्ञानेश्वरेणोपसंहृतम्॥ इत्यादिषु निबन्धनानि औरसपुत्राभावे एकादशविध पुत्रा
णामध्येऽन्यतमस्यावश्यकत्वं प्रतिपादयन्ति कृत्रिमपुत्रमाह मनुः सदृशं यं प्रकुर्वीत गुणदोषविचक्षणम् पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं
स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः सदृशं सदृशगुणमनुरागादेषविचक्षणं मातापित्रोरौर्द्ध्वदेहिककरणे अकरणे दोष इति गुणदोषौ न विचक्षणं
पुत्रगुणैः शुश्रूषादिभिर्युक्तं एतद्विचारकरणक्षमस्त्वाधिकवयस्क एव संभवति तथा च द्वादशविधपुत्राणां मध्ये एकविधपुत्रसत्वे
तस्यात्यैहिकादेरधिकार इति॥ रत्नोयप्रश्नोत्तरम्॥ भ्रातृकस्यापुत्रः क्वचिदपि पुत्रिकापुत्रो न भवति शास्त्राभावात किन्तु कन्या
शब्दस्य संबन्धिकत्वेन स्वकन्यापुत्र एव तथा च अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम्। अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पु राम
त्रो भविष्यतीति न त्वौरसोत्पादननिवृत्तिमन्तरा गौणपुत्राणां संग्रहं वक्तीति सिद्धः शास्त्रार्थः ४२ संवत॥ १८८४॥ छ ३४
५

पश्चान्न पुत्रोत्पत्तौ विभक्तो विभक्तस्यावरोऽनपत्यस्य तस्यैव कृत्रिमपुत्रत्वविधिना कृत्रिमपुत्रञ्चकार॥ यथा हि वाकराजसाम
न्तस्य ज्ञातिमौलसाक्षित्वविशिष्टकृत्रिमपुत्रघोतकपत्रं दत्तासक्तस्य॥ ततः संस्थानोत्तरं सत्स्वपि पत्नीदुहितृकन्येषु सामिलमनुभूय तत्त
त्पित्र्ये दानादिकं दत्त्वैव न्यायतस्तादृशपुत्रकर्तुः पितृपितामहार्जिताविभक्तस्यावरातिओ भागः पितृत्वसपिण्डेभ्यस्तादृशेन
पुत्रेण प्राप्तव्यो नवेति यदि ज्ञातुमिति प्रश्ने इदमुत्तरम्॥ अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पने तादृशयोगीश्वरादिवचनाधर्षो
ऽरसोऽसंजातभागस्य पितुर्भागं सजनकसपिण्डेभ्यो गृह्णातीति तु हि कृत्रिमपुत्रोऽप्यविभक्तधनात्तत्कर्तृसपिण्डेभ्यो जन
कभागं लब्धुमर्हो भवति॥ औरसपुत्रस्येव गौणपुत्रस्यापि पितुर्भागहरत्वस्य प्रतिपादनात् कृत्रिमपुत्रस्य च बन्धुदायादत्व
प्रतिपादकवाक्यनिचयेन कृत्रिमपुत्रकर्तृसपिण्डसन्तानपत्न्यादिभ्रातृपुत्राद्यनरहितान्यधनग्रहणस्योक्तत्वे
तादृशपुत्रकर्तृपितुरविभक्तधनेन तत्पितृपितृभ्यस्तद्भागयात्वलाभरूपकत्वात्॥ औरसस्य चोत्पत्तितः पूर्वस्मिन्काले कृ
तकृत्रिमपुत्रादेः पश्चाज्जातेनौरसेन सह विभागप्रतिपादकवाक्यनिचयावगतौरसतुल्यत्वेनौरसकार्यकारित्वाच्च॥ एतदु

योद्धलकानिमित्तास्तगाविवादाश्चैवसेतुदायभागव्यवहारमित्रोदयस्यास्त्रसंसहितानियथाक्रमंयाज्ञवल्क्यदेवलमानवुद्देवल
35 कातीयवासिष्ठानिबोध्यानि॥ पिंडदेंशहरश्चैषामस्तृद्वोभावेपरःपरइति॥ एतेषामस्तृद्वौनकानांपुत्राणान्द्वादशानाम्मध्येपू
र्वस्यपूर्वस्याभावेवत्तरउत्तरःपिराडहरस्थोद्धहेंऽशहरोधनहरोवेदितव्यइतिविज्ञानेश्वरोऽस्युमूचिवान्॥ नभ्रातरोन
पितरःपुत्राणिरिक्थहराःपितुरिति॥ औरसव्यतिरिक्तानाम्प्रवृत्तिनिधीनांसवेषांरिक्थहरित्वमतिपादनार्थमिदम्॥ और
सस्यहरुसकएवौरसःपुत्रःपित्र्यस्यवसुनःप्रभुरितिनेनैवर्णाभावुलस्यातलादित्यपिविज्ञानेश्वरःत्रयाणामुदकंकार्यंत्रि
षुपिण्डःप्रवर्तते॥ चतुर्थस्सम्प्रदातैषाम्पञ्चमोनोपपद्यते॥ त्रयाणाम्पित्रादीनामुदकदानङ्कार्यंत्रिभ्यएववचनेभ्यःपिण्डो
देयश्चतुर्थःपिण्डोदकयोर्दाता पञ्चमस्यात्रसम्बन्धोनास्ति तस्मात्पुत्रकोऽपुत्रपितामहधनेगौणपौत्राणामधिकारः॥ औ
रसपुत्रपौत्रपौत्राश्चपुत्रेणलोकान्जयतीत्यनेनैवपितामुहादिधनभागित्वमितिकुल्लूकभट्टोऽर्थमवोचत्॥ क्षेत्रजोदौहित्र राम
तानेकादशमपोदितान्॥ पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः॥ एतेद्वादशपुत्राःस्मृत्यन्तरस्थमुद्दाहृताः॥ विशेष २५

त्वापि पुत्राणामनुपूर्व्या विशिष्यते ॥ सर्वे त्वौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः ॥१॥ औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ॥ गूढोत्प
न्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ सापि तु स्वपिण्डसमानोदकानां सन्निहितरिक्थहराणामभावे पूर्वषड्सुतहृद्रिक्थ
हरत्वमन्यथा त्वत्वेति विज्ञानेश्वरस्तु भट्टा आहतुः तेषां षड्बन्धुदायादाः पूर्वेऽस्मेपि पितुरेव षट् ॥ औरसादयष्षट् न केवलम्पितृ
दायहराः किंतु बन्धूनामपि सपिण्डादीनामिति जीमूतवाहनश्च ॥२॥ औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥ तेषां
सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ॥ षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ॥ औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव
वा ॥ देवलवचने सर्वेषां क्षेत्रजतुल्यत्वान्मनुवचने क्षेत्रजयल्लक्षणामिति जीमूतवाहनः ॥ उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयां
शहराः स्मृताः ॥ तस्मिंश्च प्रतिगृहीते त्वौरस उत्पद्यते चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक इति ॥ दत्तकग्रहणं क्रीतकृत्रिमादिप्रदर्श
नार्थम्पुत्रीकरणाविशेषादिति विज्ञानेश्वरोऽवोचत् ॥ पूर्वोक्तसर्वविधवसुनिचयान्नपि तत्भागानुरूपभागोऽयमुक्तेनेति शिवम् ॥
४३ ॥ सं॰ १८८५ कार्तिकवदि ६ शनौ ग्रन्थकन्वनपौरस्त्यो ब्राह्मणो धर्मपत्न्या ज्वतुरः पुत्रानुतापश्च प्राप ॥ तेष्वत्वारोश्चातरोज

गकेस्तेजनकधनर्येणाशास्त्रमिभाज्यस्त्रीपंस्त्रीमसंशंगृहीत्वा पृथग्गमस्तवन्॥ तेषु द्वितीयस्य भुजबलेनकोपमर्द्दमिमुसाधयत्रमे।
36 कोऽहं न्याज्यजनपित्वाशमनसहनगमनमकार्षीत्॥ तन्मरणोत्तरं बहुतिथे गते काले खस्य रूपयमनेसम्यावसपतिकाभगिनीनि
लये ज्ञातिरेभ्य तमौर्यैरणभ्रात्रा निवासिता॥ सापुत्रं जनपित्वा पश्चाद्दनपत्ये न भ्रात्रा सह सपुत्रा संस्थापिनी भर्त्ता बहुकालं नौजवती॥
भ्रातानिरपत्यो भागिनेयमुपनयनं दिभिस्संस्कृत्य शिष्टविधिना शिष्यं कृत्वा कृत्रिमपुत्रविधिनास्वस्त्रीयं कृत्रिमपुत्रं कृत्वा
न्यवत भार्यत्वा भार्या सह कृतवैदिककर्मानुष्ठानसिद्ध्ये विवाहान्तरे कृतवान्। पश्चाद्बहुकालोत्तरस्मिन्स्वपैरं परागत्ते स्वा
र्जितंच। स्याव[illegible]रमे कस्मिन्नपत्ये विलिख्य सकलेशासदृशि निवेश्य तस्मिन्नपत्ये प्राड्विवाकादीनां साक्षित्वं निवेश्य कृत्रिमपु
त्रविधिद्योतकपत्रं तस्मा अदात्॥ कृत्रिमपुत्रेणास भार्यस्सेव्यमानो बहुकालं न्यर्यस्तस्मैपुत्रापमम पत्नीम वताऽनुस्म
रणं रक्षणीयामस्तास्तु स्त्रीरणीयथाविभवेनसंस्काराणी पेतिनिर्दिश्य सर्वेधनेपुत्रस्याऽधिकारन्कृत्वा स्वर्जगाम॥ कृत्रिमपुत्रेण गम
भा मागिनेयेन तस्मै हृदैहिकं कर्माकारि॥ एवंमृतेविधौ विद्यमानेऽसोदरस्योरसपुत्रादिप्रयोजात्कः। हितस्य मातुलस्य सकलध ३६

नसौ

नेकृत्रिमपुत्रत्वात्तस्यास्य भागि।नेयस्याधिकारोऽप्यत्राधनियतत्वात् उतवचनं पूर्वं पुरुषान्तरितवन्धुवर्गस्येतिपरिगृहीतावृत्सेकःप्र
श्नः।। तादृशान्वात्सल्याणां कृत्रिमपुत्रो भागिनेयो भवतीति शास्त्री स्नानवेति द्वितीयः प्रश्नः।। तादृशविधपुत्राभावे यत्व
धिकारस्याधिकारि कक्षान्तर्गतत्वात् प्रथमकक्षायां कुर्वत्रजाधिकारस्य च शास्त्रप्रतिपादनादेरसत्तुल्यत्वात्सत्रकरस्य सर्ववि
धत्वेन कृत्रिमपुत्रभागिनेयस्यैवाधिकारेऽनन्तधर्मपत्न्याश्चतुर्थपुत्रपर्यवहितत्वात् गोत्रजभ्रातृणाज्ञ त्र प्रमाणा
म् पिण्डदोंशहरश्चैषामभावे पराःपरइतियाज्ञवल्क्यवचनम्।। एषामभावे त्रैविज्ञानां पत्राणामभावे पूर्वस्य पूर्वस्याभावे
उत्तर उत्तरः पिण्डदश्चाद्वृदौंऽशहरो वेदितव्य इति विज्ञानेश्वरोऽप्यमूचिवान्।। मुख्यगौणसन्तानदायग्रहणनीति
निरूपितमिति विज्ञानेश्वरकृतवचनमपि।। नभ्रातरो न पितरः पुत्राः रिक्थहराः पितुरितिमानवम्।। औरसमु
त्रविषयकमिदमिति न भ्रमितव्यम्। एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुरितिवाक्यस्य तद्विषयेऽप्यविधानात्।।
क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादशमयोदितान्। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः इति मानवम्।। तथा गौणमुख्यं कं

कार्येन्विष्टपिताः प्रवर्त्तते ॥ चतुर्थं स्तम्भ इति षाण्मासिकमोनेष्वपद्यन्ते । त्रयाणां मित्रादीनामुदकदानेकार्ये त्रिभागेवर्तते भ:
37 पितृणो देयः चतुर्थेश्च पिण्डोदकयोरेतावत्त्वमस्याचसम्बन्धो नास्ति तस्मात्पुत्रेऽपुत्र पितामहादिधने गौणायां त्राणामधिका
इति ॥ न वेदमुत्पन्ने च विषयकमिति भ्रमितव्यम् ॥ औरसपुत्रयोत्रयोश्च पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुत इति त
द्विषये ह्ययं गुरुलादिममर्थं मन्वर्थमुक्तावल्यां कुल्लूकभट्टाः कृतवन्त इति प्रपञ्चमस्मात्तरम् । पुत्रकर्त्तव्यस्यापुत्रेके
सपिण्डत्वपुरस्कारेणौ वपुत्रकरणविधेः शास्त्र उक्तत्वाद्भागिनेयस्य सपिण्डत्वविशिष्टत्वादत्तकपुत्रकरणविधाने वे
वयदिताभ्यां द्वे हित्वा भागिनेयः स्वसरैडं स्तु क्रियते सुत इति शौनकीयदेहि च भागिनेयश्च मातृष्वसृसुतम्विनेति शाक
लीयवाक्याभ्यां भागिनेयस्य दत्तकपुत्रकरणनिषेधेन कृत्रिमपुत्रादिकरणे वाधकाभावस्य प्रणालीयचोलव एम
कवर्त्ति सर्वस्यापि यमूर्द्धस्य कृतभागिनेयपुत्रप्रतिपादकाख्यानदर्शनेन दत्तकातिरिक्तपुत्रकरणे भागि ३०
नेयस्याधिकारावगतेर्भागिनेयो ब्राह्मणाकर्त्तृकं कृत्रिमपुत्रोऽपि शंसयम्भवति ॥ अथ प्रमाणम् ॥ ब्राह्मणानां

सपिण्डेष्वकर्तव्यः पुत्रसंग्रहः तदभावे ऽसपिण्डो गोत्रजस्तत्र तु न कारयेदिति शौनकीयम्॥ सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात्समा
नगोत्रेष्वित्यपि इति दत्तकचन्द्रिकायाम्॥ सपिण्डेषु सत्सु सगुह्यवाधिकेषु सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणाच्च समानासमा
नगोत्रेष्विति निगम्यते इति दत्तकमीमांसायां नन्दपण्डितावरणीयाम्बभ्रुः दत्ताद्याश्च पितृतनया निजगोत्रेण संसृष्टाः
॥ आपत्कलिपुत्रग्रांसम्भगस्यबीजसमरूपादिकाः कलिकौ सुराणो यश्च चः भागिनेयस्य सपिण्डत्वमुपपादितमात्वाए
ध्याप्यविज्ञानेश्वरावाप्यौ मित्ताक्षरायां असपिण्डां यवीयसीमितिवच। नक्षत्रात्वावसरो। तथाहि एवम्मात्सपिण्डीरावयवा
न्वयेन मातृत्वात्तथा मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण तथा मातृष्वसृष्वस्रीया तुल्यादिभिरप्येकशरीरावयवान्वयात्स्तइति। यद्यप्ये
वमनामहीनामपि दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयत इत्यस्य विशेषेणाप्राप्नोति। स्यादेतत् यदि तत्र श्रुतानामिति नरकु
र्येरिस्मादिविशेषणाप्राप्नोति॥ स्यादेतत् यदि तत्र श्रुतानामिति नरकुर्यारिमारि विशेषवचनेन सा दत्तस्य पुत्रस्य पिण्डेषु विशे
षवचनेनास्तित्वदशाहमित्येतद्वचनमवतिष्ठते इत्याशंकासमाधनेनैतद्वचप्रतिपादितम्॥ आशोत्सादिक्षितो यतोयद्वत्

मूत्रलमगाधतरंस्यपक्रमः।। तस्मादपापिन्नदेशे मदायज्यांशमागिनः स्वस्रीयाएवजायन्तेतल्लक्षणावाधिवर्त्तते।। इत्यलंभागिनेयस्य
38 स्वयमभिषिञ्चन्दपासनेरंतियमपरागीयम्।। यद्यपि क्षेत्रजपुत्रोमातुस्वामयमस्पृष्टसोयत्रयथोषितिनियोगसम्भवनिताद्दश
सम्बन्धिनानाहशपामनुमतन्त्रसैवपुत्रकरणंप्यत्रविरुद्धसम्बन्धत्वेनपुरुषस्यनियोगोनसंभवतितादृशपामनुमतत्वस्यपुत्रत्वन्नभ
वत्येतन्मूलकमेवब्राह्मणादित्रयेनास्तिभागिनेयःसुतःक्वचित्।। दौहित्रोभागिनेयश्चमातृष्वस्रसुतस्तथेतिवचनद्वयंशेो
नकपाकल्प्यमापमटितमिति।। विरुद्धसम्बन्धाधिकरणोत्पन्नत्वाग्नेपुत्रकतेव्यत्वनिषेधइतिवदन्तितदपिन। दत्तकपुत्रप्रकरणे
निषेधबोधकस्यपाठेनवचनस्यदत्तपुत्रविषयत्वाच्छूद्राणामपिकुत्रचिद्वक्ष्यस्वभगिनीदुहितृस्मातरखस्वनियोगासम्भवज्ञान
स्यादृष्टत्वात्सायश्चित्तप्रकरणेतासुगमनेतज्जातीयानामपिगुरुतरप्रायश्चित्तस्योदितत्वाद्विरुद्धसम्बन्धप्रयुक्तनियोगास राम
म्भवापामनुमतत्वस्यसर्वविधपुत्रत्वाभावोकोरकचिकापुत्रकानेनपुत्रोच्छेदापत्तेः।। तस्मान्निषेधवचनयोरदृष्टमूलकत्वमेव ३८
।श्रुतस्त्रिवर्णिककर्तृकदत्तकपुत्रकरणंभागिनेयादिषदृष्टार्थमूलकमेवनिषिध्यतेऽतोदत्तपुत्रतातिरिक्तत्वेनकृत्रिम

पुत्रकारिणि रक्तपुत्रोक्तविधयो न भिन्नकार्याः॥ अत एव स्मृतिचन्द्रिकायां कृत्रिमपुत्रविषये सदृशं प्रीतिसंयुक्तं गुणदोषवि
षये सदृशं प्रीतिसंयुक्तं गुणदोषविचक्षणमिति मानवचनात् सम्प्रदाय कृत्रिमपुत्रकरणे वृत्तदानमाचारमापन्न
त्वावश्यकत्वं तु पुत्रत्वकरणे उभयोरनुमतिरेव प्रयोजिका विशेषस्य न पुरस्कार इति द्वितीयोत्तरम्॥ अत्र यं सं
क्षेपः मातुलो भागिनेयस्य स्वस्त्रीयो मातुलस्येति वृद्धशातातपीये भागिनेयकर्तृकमातुलपिण्डदानविधा
नान्मातुः स्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा॥ श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः यदा सामोरसो
न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा॥ तत्सुतोद्वाहे रक्ता सा स्वस्त्रीया या स्यात् मातुःपरीति वाहं स्यात्ते मातुलान्यास्मात्तत्वातिदेशान्मा
तुलदेयपित्रादित्रयपिण्डदातृत्वान्मातृसमा तुलान्यो अस्य इदत्वात्तत्सुता गोत्रजा बन्धुरिति याज्ञवल्क्यवचनस्य
गोत्रजपरत्वात् अभावे सपिण्डे भ्रातृपौत्रपर्यन्ताभावे पितृदौहित्रस्यैवाधिकार इति जीमूतवाहनलेखनात् भ्रातृपौत्रपर्यन्तर
हितानयसम्प्रीतमातुलान्यादीनेपत्र निरपेक्षो भागिनेयस्यैवाधिकारो बोधितो भवति यं स्वत्व कृत्रिमपुत्रबोत.

39

नकपत्रकारणो न जीवनतो मातुलान्मात्रीये एवं ह्यत्रि मतुलान्मात्रीये एवं ह्यत्रि मयत्रनस्य भागिनेयस्यैवाधिकारो बोधितो भवति

यस्मान्मातुलधने ननु मातुलपत्न्याः इति द्वियोत्तरम्॥ १८९ अथ यकस्यचित्स्त्रियवरस्य द्वौ पुत्रौ तयोः ज्येष्ठस्तज्ञातिकुलपर

म्पराप्राप्ताधिकारविधयापित्रदत्तकनिष्ठभ्रातृस्यावशातिरिक्तस्वकुलपरम्परागतसावरजंगमात्मकसर्वधने पित्रुयमा

नत्वरमाधिपत्यमगात्॥ सच कस्मिंश्चित्कालेस्वामित्वमनुभूयपरलोकमध्यवात्सीत् दप्य साधु वृत्तात्स्यत्नोमातास

पुत्नोभ्राताचेत्येतेविवदन्तेतत्र यत्न्यास्तादृशोमयविधधनेःधिकारस्तयोर्वेतिप्रश्नः॥ तत्रेदमुत्तरम्॥ आच

पेस्त्वतिंत्वेचलोकाचारेचसूरिभिः शरीरार्द्धंस्मृताजायापुण्यापुण्यफलेसमा॥ यस्यनोपरताभार्यादे

हार्द्धंतस्यजीवति॥ जीवत्यर्धशरीरेऽर्थंकथमन्यस्समाप्नुयात्॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तुपितृमातृसनाभिभिः

॥ असुतस्यप्रमीतस्यपत्नीतद्भागहारिणीतिमिताक्षरावीरमित्रोदयदायभागादिनिबन्धधृतवृहस्पतिवच

नैःपत्न्याएवोभयविधधनेऽधिकारःप्रतिभातिविज्ञ॥ पत्नीभर्तुर्द्धनहरीयास्यादव्यभिचारिणी॥ तदभावेपि

राम ३८

पश्चान्नूढा भवेत्तदा॥ अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा॥ तदभावे पिता माता भ्राता तत्पुत्रा अथ कीर्तितेति निबन्धध्वतकात्या
मनवोक्तेभ्यो न्नपो दूरे निक्षिप्तत्वाच्च॥ अपि च॥ अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता॥ पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नम
शं लभेतेति वृद्धमनरप्यतन मत्स्यमुपोद्बलयति॥ पत्न्येवेत्येवकारेण पुत्रस्यान्यकर्म्मणाप्यपुत्रापुत्रवत्पत्नी स्यादिव
चनाद्भ्रात्रादि॥ सत्त्वेऽपि सैवाधिकारिणीत्यपि दर्शयति॥ तथा च प्रजापतिः॥ जंगमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यं रसाम्बरम्॥
आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकाब्दिकादिवाचेऽपि सैवाधिकारिणीत्यपि दर्शयति॥ तथा च प्रजापतिः॥ पात्न्ये जंगमं स्थावरं हे
म कुप्यं धान्यं रसाम्बरकम्॥ पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्त्तुस्वस्त्रीयमातुलान्॥ पूजयेत्कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथानतिथी
न्स्त्रियः॥ कुप्यं त्रपु सीसादि॥ पूर्त्तं खातादिकर्म्म॥ कः दक्षिणादि॥ एवञ्च स्थावरेतरसर्वमहितं सर्वं भर्त्तृधनमधिगम्य सधनसाध्यं
स्वधिकारिकम्मनुरोत्मनश्च श्रेयस्साधनं कर्म पत्नी पत्यर्स्या पुरस्कारेण यस्यैव कार्यमिति दर्शितम्॥ एवमन्यत्रापि यः पौत्राधिका
रिणानुराज्ञा वोरव हृताप्रांशुत्वाहस एव॥ सपिण्डबान्धवापेतुस्यास्तुः प्रतियं पिनः॥ गृहं स्पृष्ट्वा नानितान्राजा चौरदरोऽनशा

णामपेदिति॥ पत्युर्गृहीतधनायास्तत्सम्बन्धेन जीवनमात्रदानाधीकारणविक्रयेऽप्यनुनाधिकार इति मन्येन भर्त्तरि भर्त्रि शीलमेने स्वादिकास्या
पन्नवचनास्यतीपनेनरृपिहृष्टास्येनटनत्ते कादिदानास्वातन्त्र्यपरम्। अदृष्ण स्येदानेन तु पपोति नो राधीकरणानि कृंपयोऽस्व व्रतो
५० पवासनिरताब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता॥ दानतरतानि स्वमपुत्रापि दिवक्त्रजेदिमनेनत्तैवे वाधिकारानरिवम्भ्रजेहिसमेनकामेपिदृ
नोदैर्नस्याधिकारः प्रतीयते किमुत निःसेनैमित्तिके ऽपि च॥ पत्न्यपुत्राशयनमभर्त्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिते ति स्त्रीणां स्वपति
दायस्तु उपभोगः फलः स्मृतः इत्यादिकात्सापनम्। इत्याभारतवचनाभ्यां नास्य वस्त्रिया भर्त्तरि स्थिते दानविक्रयाद्यधिकार
इत्याहुः तन्मदेवतत्ववचम्। किं तया कृतेऽपि दानादौ न तत्स्वरूपानिष्पत्तिरित्यभिमत इति न मतादिवचनैः सकलभर्तृधने
न स्याः स्वत्वे दानादिस्वरूपाविष्पत्तेर्वोधितत्वात्। वचनद्वयमन्यदृष्टं तयाराधादृष्टस्वदानार्थमेव भर्त्तरि स्वदानादिप्र
हत्ताया अधर्मज्ञापनार्थम्॥ धर्मार्थदानप्रवृत्तायास्तु जीवनार्थं ये न्धिक्रयाधानेन तु लेशमात्रस्यानास्यं बाधमोऽपि अत एव राम
जीमूतवाहनेन स्थावरविषयाणां दानादिनिषेधवचनानुपपन्नस्याधर्मभागिताज्ञापनार्थमेतानीत्यादिनिरूपपादितम् ५०

१

कात्यायनवचनैरापादाद् इत्यस्य भर्तृदायादस्य पत्नीत्वेन हि रुद्धवनोति नारदः भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादिति भरणं चास्य कुर्वीरन्नि
ति च मनुः पितादद्यात्पुत्रस्येति शंखः अपुत्रस्य स्वर्जातस्येति देवलः ततो दायमपुत्रस्येति कात्यायनः विभक्ते संस्थिते द्रव्यमित्या
दीनि तानि तु विभक्तसंसृष्टादिविषयतया मिताक्षरामदनारमित्रोदयादिनिबंधेष्वेव व्याख्यातत्वान्नात्र प्रतियत्नमाहो इ
ति तत एवावृगंतत एवावृगंतव्याम स्तवेभर्तरि साध्वीस्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता स्नाता प्रतिदिनं भर्त्रा भर्त्रे दद्याज्जलांजली
न् कुर्यात्प्रतिदिनं भर्त्रारे वतातिपिण्डजनम् ॥ विष्णुराधनं चैव कुर्यान्नित्यमनुव्रता ॥ दानं दिविप्रमुख्येभ्यो दद्यात्सुराण
विहद्दपद्ममादिव्यासवचनेभ्यस्तया गृहीतं स्वाम्यर्थमेवभवतीसर्जो पितस्या एव यत्तु रणाद्या नाद्यधिकार इति प्रतिभाति त
स्यास्तस्या एव सर्वविधधनग्रहणे धर्मार्थदानाद्यधिकारिणो विक्रयपर्येोऽपि यास्वी वमधिकारो ऽनन्तरं चान्तरंगाः पति
रायादायग्रहणे पुरि तिधर्माधिकारिणो यरामशीः ४४ संवत् १८८५ कस्यचिद्देशस्यापुत्रस्याविभक्ता विभक्ताविभक्त
धनवतः स्वर्यातस्याविभक्तधनग्रहणे विभक्तत्न स्वापते । ग्रहणे च पत्नी सोदर्यभ्रातृपुत्र समवायेपत्न्याश्व

धिकारऽनतमश्चानुष्णुत्रयोरितिविपश्चितः प्रतिप्रश्ने जातेऽधिकारे तया कथं वर्त्तितव्यमिति च प्रश्न उत्तरमुच्यते तत्र पदविभक्तं
५१ यथ्मादित तत्सर्वं यति धातुणपुत्रयोरेवमिताक्षरादियमसिद्धान्मात विभक्तक तत्त्व यति धने तु पूर्वं यत्सपारावाधिकारः स
कुल्ये विद्यमाने तु पितृमातृसनाभिभिः अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ति वीरमित्रोदयाः दृष्टत्वेद् हस्पति
ववनात् स्याच्चरेणाणापि सहितं विभक्तं भर्त्तृधनमधिगम्य धनसाधस्याधिकारिकं यस्त्वरात्मन श्रेयःसाधनं कर्म्मेय
ति धातु पुत्रपुरस्कारेणाऽनयाकार्य्यम् । नस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हती तिमनुवचनात् । मत्तेभर्त्ते र्यपुत्रायाः पतिपक्षः
प्रभुः स्त्रियाः विनियोगे भरक्षासु भरणोषु स ईश्वरः १ परिक्षीणो पतिकुले निर्म्मानुष्ये निराश्रये तत्र सपिण्डेषु चास
त्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रिया इति कुले निर्म्मानुष्ये निराश्रये तत्र सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रिया इति नारद
वचनाभ्यां च २ भर्त्ते दायेनुपावज्जीवं भोगएवना न्यस्तो दापिकादिस्त्रीधनत्त्वच्छदानाधानविक्रयादितं कर्त्तुं शक्य राम
म् । मत्तेभर्त्तेरिभंर्तृशाकलभेतकुलपालिका यावज्जीवं नहिस्वाम्यं दानाधमनविक्रयइति वीरमित्रोदयादिदृष्टनका ५१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ण्यापनवचनात्॥ अत एव मिताक्षरादिषु स्त्रीधनस्वरूपनिरूपणप्रावसरे तत्स्थाने कविधैर्वाहे षु पित्रोः सकाशात्तु या प्राप्तं दुहित्रा
दिषु सत्सु भ्रातृगामि न भर्त्तृगामि तद्दत्तं चापि मत्तृद्भापे तन्मरणोर्द्धं सत्स्वपि दौहित्रादिषु सत्सु भ्रातृगामि भर्त्तृदायत्वेन चै
लक्षणपादप्रजः स्त्रीधनं भर्त्तृगामि इत्यादिवचनानामप्रवृत्तेः सा स्वपितामहादि पर्यन्तपातमेनाह शेषं स्त्रीधनं न विभक्तकादिकपतिधना
धिकारिणो सोदर्य भ्रातृपुत्रौ गृह्णीयाताम् न स्त्रीधनाधिकारिणो दौहित्रादयो गच्छेयुः अत एव भर्त्तृदायोपक्रमे चापुत्रा
न्वितं: शयनं भर्त्तुः पालयेद्व्रते स्थिता तत्त्वादनु षज्यते तथा चैवं वचनव्यक्तिः तस्मात् ऊर्द्ध्वं भर्त्तुर्दायादा अविभक्ततत्ताधिकारिणो विभक्तस्या
त्धनपि गृह्णीयुः पुनर्नपत्नी रिक्थहरा दुहित्रादय इति वीरमित्रोदये वीरमित्रैरेवमेव व्यवस्थापितत्वाच्च किं बहुना गोडपुराहि
तकीनां वैष्णवानां परंपरागतसम्मतशास्त्रार्थानुसारि कर्मानुष्ठानशालिनामेतत्सम्प्रदायस्थ उदितः सान्तनैव दायभा
गं प्रकल्पयेदिति कल्पतरुरत्नाकरदायतत्त्वद्धृतकात्यायनवचनादिति सुधियो विभावयन्त्विति शिवम्॥ ४५ संवत्॥ १८
धा केनचिद्धुतामरपतिना स्वकृतमन्दिरे स्थापितपार्श्वनाथदेवता पूजामंदिर धर्मशाला पेरक्षणार्थमन्येषा न्ते देव

५२ वनोपासकानांगृहस्थानांनामसराजसाक्षिकंसंरक्षणापत्रंलिखित्वास्वस्थानेस्थापितंतत्तद्दातैरतंतन्त्वाऽन्नाप्रकारदुष्टत्वद्
मितिद्रष्टव्यंयदर्त्थंकृतंतन्नभविष्यत्याशंकमानेनस्वयमेवान्यथाकर्तुंनदक्षिणापत्रंशक्यतेनदेवेतिप्रश्नेइदमुक्तम्
॥यस्मावापुपधिम्यश्येयन्त्त्सर्वंस्विनिवर्त्तयेदितिमिताक्षराकात्यायनवचनाततत्पुरावर्त्तोयितुंतेनशक्यतेयोग
उपाधिःयोगेनोपाविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाःकृतास्तदुपाधिविगमेतान्विवृपादीनिविवर्त्तयेदित्यथावच
॥देयंप्रतिश्रुतंचैवदत्वानापहरेत्पुनरितिमिताक्षरायामिस्मृत्याख्यातम्॥यद्यस्मैधर्म्मार्थंप्रतिश्रुतंतत्तस्मैदेयमे
व॥यद्यसौधर्म्मात्प्रच्युतोनभवतिप्रच्युतेपुनर्न्नदातव्यम्प्रतिश्रुत्याप्यधर्म्मसंयुक्तायनदद्यादितिगौतमस्मरणात्॥विवा
दानव्यम्प्रतिश्रुत्याप्यधर्म्मसंयुक्तायनदद्यादितिगौतमस्मरणात्॥विवादभंगार्णवेऽपि॥कृत्वित्प्रतिश्रुत्यापिनदेयमित्या
हगौतमः॥प्रतिश्रुत्याप्यधर्म्मसंयुक्तायनदद्यात॥अत्राधर्म्मोदानानर्हप्रयोजकोऽभिमतः॥यथाहवृहस्पतिरपि॥प्र राम
तिलाभेच्छयादत्तमपात्रेयत्रशंकया॥कार्य्येवाधर्म्मसंयुक्तेस्वामिनत्तुनरामुपान॥एवमेवविवादचिन्तामणौ॥यद्रूपेण ५२

यद्दानं न कृपस्यासीत तदाछिद्य गृह्णीयात्॥ एतत्मूदानं पत्न्यां न संभवति पत्न्युर्दानेन तत्रापि भोगं विना केवलाभगमस्य स्वत्वं लना
स्तिश्च तत्तुल्यमपि न रक्षणम्। यथाह याज्ञवल्क्यः॥ आगमोऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो। यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्न्ना
स्ति तस्मिन्नागममेव बलेन प्रमाणं नानेवास्ति इति वचनार्थः॥ अयमभिसंधिः स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानम्। प
रस्वत्वापादनं च परेण स्वीकारे तित्तं सम्भवते नान्यथा क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण केनापि कस्वीकारासंभ
वात्स्वल्पेनाप्युपभोगेन भवितव्यम् अन्यथा दानकृपादेस्स्वस्मगोतान संभवतीति मिताक्षराणम्॥ तस्माद्दत्तोत्तरत्र मम
न यथाकर्त्तुं प्राप्तुमेवेति सुधिया परामर्शः॥ सवत॥ १८८५ ४५॥ अथ कास्य स्वाम्यं विभक्तौ नपतिकायाविभक्तभर्त्तृदायाद
सद्भाविकाणः स्वामित्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकवस्तुनः पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्र
ह्मचारिणः। एषामभावे सर्वेषां धनभाग्नुत्तरोत्तरः तथा। अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात्तत्पि
ण्डं कृत्स्नमंशं हरेत्तथ च अपि च। पत्नी भर्त्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी। किंच। अपुत्रस्यापि कुलजा यत्नी

इति तेऽपि वाः अपरं च । कुल्येषु विद्यमानेषु पितृसनाभिषु ० असुतं तस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी : अन्यच्च अपुत्रधनं पत्न्य
43 भिगामी मातृ दिया ज्ञवल्क्यामनु कात्यायन वृहद्विष्णुप्रस्मृतिवचजातेः श स्वमिह स्वाम्यं प्राप्ता पाः पत्न्युरानन्तर्या पसगोत्र श्री
तिपुत्रकस्मात् कजोषेत्तरपुत्रप्रतिग्रहणं न्याय्यं न वेति प्रश्ने ॥ तदुत्तरमुच्यते ॥ एवंविधायभर्तृपरमानन्तर्यं वृषमाणवच
नाभिप्रायसीर पुत्रप्रतिग्रहणं पुत्र एवेति नव्यः स्वाप्येसाधकानि प्रदृश्येन्ते नापुत्रस्य लोकोस्तीति जायमानो वै ब्रा
ह्मणस्त्रिभिरृणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य ऋणमपाकृत्य भवतीति श्रुतौ पुत्रस्यामान्यसा
न्त्रस्य प्रयोजकत्वात् अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक्प्रयत्नतः पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय चेति दत्तमी
मांसायां हारीतवचनं निश्चयमसत्पादत्तको यात्वएरेवन च निरुक्तवचनस्य पुंस्त्वश्रवणात्त्रिपात द्वहरोनाधिकार
इति शङ्क्नीयम् अपुत्रयद्वायस्य विधेयत्वेहि तद्विशेषणपुंस्त्वविवक्षा मन्विता संस्त्वश्रवणाहि तिहेत्त यस्यासउद्वि राम
नस्यान्तनेस्य विधेयत्वम ।। किंत्वनुवाद्यत्वमेवाऽनुवाद्यगे तयं स्त्वविशेषणादेग्रहैकत्वादिवदविवक्षे वपुत्रेति ७३
१३

मीमांसाशेषत्वेसिद्धत्वादितिसूक्ष्मं संस्कारकौस्तुभाद्वैततत्त एवगतत्वान्‌ः किंच बन्ध्यावास्मन पुत्रार्थेसमयांप्रवेतिशौनकीयवच
नात्‌ स्त्रियाश्चपितुश्चप्रतिग्रहोक्तेश्वगकेचित्तुनस्त्रीपुत्रदत्तकेदासीगृहीतापाकान्यत्रानुज्ञानर्भर्तुरिति अत्र भर्त्रनुज्ञां वि
नास्त्रियाःपुत्रप्रतिग्रहनिषेधादत्तानुसेयमतेरिप्सु तेविधवयाहृतःपुत्रोदत्तकोनभवतीत्याहु तन्न अपुत्रस्यागम
भावात्पुत्रकरणस्यावश्यकत्वयकरणअपत्यमूलकत्वेनज्ञायास्तत्राप्यक्षतेः नचैवमनुस्तानाहृत्यत्वेनिमर्थेमा व्यावर्त्या
भावाच्छास्त्रीयामनुज्ञेः सर्वत्रावश्यकत्वादितिवाच्यम्‌। मुमुक्षोः पत्न्यंतरेपुत्रवतोयानुज्ञापाश्रसर्वासांएकपत्नीनामेका
चेत्पुत्रिणीभवेत्‌। सर्वास्तास्तेनपुत्रेणप्राहपुत्रवतीर्मनुरितिपुत्रकार्यस्याद्धारेः सपत्नीपुत्रेणसिद्धेर्भर्त्रनुज्ञां
विनातादृशपापत्रोनकार्यः उभयोरपितत्रकार्यस्यतेननिष्पत्तेः मन्त्वर्हिसऔरसएवमुख्यः तस्याअपि दत्तकव
द्भेगणइतितादृशाभर्त्रनुमतिमंतरेणोतरोनप्रतिग्राह्यइतितात्पर्यार्थः नचनस्यात तत्रं कश्चित्‌ स्त्रियाःस्वभावेज्ञा
नपरत्तिचभर्त्रभावेज्ञातियस्तंत्रत्वात्‌ः जापुत्राया विधवाया अधिकारः पुत्रप्रतिग्रहेसिध्यतीत्यनीतिशंकितुम

हेमः रसेत्कन्यांपि तावि न्नांपतिः पुत्राल्लवार्थके अभावे ज्ञातयस्तेषां नस्यात्तत्र क्वचित्स्त्रिया इति हि याज्ञवल्क्य वचस्तथा
नोपक्रमेव मिताक्षराकारेणा क्तं पाणिग्रहणात्स्त्री निवर्तते तत्तद्वस्थापां न तत्राधिकार इति वचनस्वरसाद्धारणाना
त्वप्रतीयते न नु विहिताचरणप्रतिबंधोपि न च नित्यकाम्य व्रताद्याचरणे ज्ञातिपारतन्त्र्यकृतो विधवानामधिका
रप्रतिबंधः क्वचिद्देशैकैरपि शिष्टैर्व्यवह्रियते॥ किंच यक्ष्म हूयावसाने तु राजा मतो स्त्रिया इति मिताक्षरादाउदाहृतवच
नेन तत्कर्तृत्वा जातिरहितानां विधवानां राजाज्ञां विना व्रतादावधिकाराभावः स्यान्न च व्रतादेः पुत्रप्रतिग्रहे कश्चिद्वि
शेष इति स्पष्टं चेदं संस्कारकौस्तुभे तथा प्रतिग्रहस्य मारणस्य नैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा इति वसिष्ठोक्तेः नैकपुत्रे
णाकर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदाने प्रयत्नत इति शौनकोक्त्या तात तथा स्वगोत्रे पुत्रकं नायेस्तु दैवकी राम
नारयः सुताः विधिनापत्रं नोपान्ति न सापिराज्ञां विधीयते॥ जेष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः तथा मातापितारौ ४५
दद्यातां प्रमद्भिः पुत्रमापदि सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुत इत्यादिवचनैः प्रतिसंयुक्तं ज्येष्ठेतरसगोत्रसभ्रातृ

कत्वमपेक्षितम् सर्वगुणगणविशिष्टः क्षिप्रमाणो दत्तकः स्वजनकपितुर्न धनभाक्॥ किन्तु प्रतिग्रहीतुरेव धनादिभाक्॥
गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः॥ गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति मानवादिति संस्कारकौस्तुभवीर
मित्रोदयमिताक्षरादिसर्वग्रन्थाद्धान्त इति शिवम् १८ संवत १८८५ मदिकपिश्रि सद्देवजार्जितं स्थावरं पुत्राद्यनुमतिं विना ऽन्य
स्य हस्ते विक्रीणीयान्नवा ही पे विक्रयो लोकशास्त्रानुमतो न वेत्येकः प्रश्नः॥ किंचावश्यककार्यापन्नराणां करणापचव्य
वहारेऽनुरूपे रणविक्रीतं न स्वं परावर्तितुं प्राप्नोति न वेच कस्मिन्नोपाटशालास्य पराङ्गता व्यतिहितो यः द्वितीयः प्रश्नः॥ तदुत्तर
म्॥ स्थावरेतु स्वार्जितपित्रादिपरम्पराप्राप्ते वृषबादि ह्लन पारंते चानुतल्पमेव॥ तत्र मिताक्षराध्धृत नारदवचनम्॥ स्था
वरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्॥ असंभूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रयः॥ यद्यपि स्वयमर्जितमित्यनेन पैतामहा
माहादिधने कैमुतिकन्यायेन पुत्राद्यनुमतावश्यकता दर्शिता न द्विनमति विना विक्रयादि न संभवतीत्याशय सोत्त
रम्॥ अत्र प्रापत्यव्यवहारे पुत्रपुत्रेषु पुत्रे पुत्रे पौत्रे प्रपौत्रे च हानुज्ञा दावस्यमस्त्येषां स्यात् स्थावरात पारविधेय विमत्केषापि

सर्व्वे कुटुम्बव्यापि नामापदि तत्पोषणे चावश्यकर्त्तव्येषु स्थावरस्य दानाधमनविक्रयमेकोऽपि समर्थः कुर्य्यात्। तत्र वीरमित्रोद-
४५ यम्॥ आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः इति स्मरणात्पुत्राद्यनुमतिं विनापि विक्रयादिसिद्धिस्तस्य एव ति
नैतस्य कोऽप्येवमप्रतिभाति। द्वितीयोत्तरम्॥ १८ प द्विकश्चित्पूर्वजार्जितं स्थावरं पुत्रा-
नुमतिं विनाऽन्यहस्ते विक्रीणीते तद्दानदीपविक्रयो लोकशास्त्रानुमतो नैव इति॥ किन्त्वावश्यककार्य्योपगतापाकरसा-
य व्यवहारानुरूपेण विक्रीणीते तत्स एवार्त्तेपितुं शक्नोति न वेति प्रश्ने उत्तरं लिख्यते पूर्वजार्जितं स्थावरधनमुखादि-
यारते आवश्यककार्य्येऽस्योपस्थितापाकरणार्थं वापहि क्रीतं तत्तस्य एवार्त्तेपितुं न शक्नोति॥ अत्र प्रमाणं स्मिताक्षराणा-
म्॥ एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्॥ आपत्काले कुटुंबार्थे धर्मार्थे च विशेषतः॥ तथा चट्टापभागो॥ मणिमु- एम
क्ताप्रवालानां सर्वेष्वेव पिता प्रभुः स्थावरस्य समस्तस्य न पिता न पितामह इति याज्ञवल्क्यवचनम्॥ अस्यार्थस्तव ४५
स्थो धः पितामहस्तेरसहृत विषयस्त्वचनं सर्वेषां दानादिषु पितुः प्रभुत्वं न तु स्थावरनिबन्धद्रव्याणाम्॥ तत्रापि

१५

सर्व्वस्येत्युपादानात्कुटुम्बवर्त्तनाविरोधिनः स्वल्पस्य दाने सिद्धम्॥ सर्व्वस्य कुटुम्बवर्त्तनहेतोर्दानादिनिषेधः॥ कुटुम्बस्याव-
श्यम्भरणीयत्वात्॥ यदस्थावरादिविक्रयमन्तरेण कुटुम्बवर्त्तनमेव न भवति तदा सर्व्वस्यापि विक्रयणादिकमस्त्येति
दुम्भवति ननु स्थावरस्य समस्तगोत्रसाधारणस्यैव॥ नैकः कुर्य्यात्क्रयन्दानम्परस्परमतन्विना। विभक्ता अविभक्ता वा स-
पिण्डाः स्थावरे समाः॥ एकोऽप्यनीशः सर्व्वत्र दानाधमनविक्रये इति। व्यासवचनाभ्यामेकस्यानीशत्वमिति वा-
च्यम्॥ यथेष्टविनियोगार्हलक्षणस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तरेष्विवात्राप्यविशेषात्॥ किन्नु स्वामित्वेन तद्धेतौ सत्यपि विक्र-
यणात्कुटुम्बवर्त्तनविरोधादनर्थभागित्वाज्ज्ञापनार्थन्तु निषेधरूपम्वचनम्। तेन दानविक्रयकर्त्तव्यतानि-
षेधात्तत्करणेऽनुविहितक्रमेण पुनःपुनःस्वत्वमेति न तु दानाद्यनिष्पत्तिः वचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणा-
शक्तेः तस्माद्विक्रयो न परावर्त्तनीय इति मिताक्षरादायभागसंमताव्यवस्थाः १८ श्रीमद्धरिवल्लभगुणागार निजय-
शःपूरितदिगन्तपाठशालास्थसकलपण्डितैरूपभ्रुवर्ण्णघस्त्रौंसाहवेष्माशीर्वादस्नानानन्तरम्मदेवदत्तक्षिप्ता

नान्माब्राह्मणजातोपापाविज्ञप्तिरंत्तिसाधधार्य्येसम्भवानोपात्तयादि दत्तकस्यशास्त्ररीत्यैवभवतित्र्यन्यथावा १ शास्त्रेच
46 केनप्रकारेणदत्तकविधिःप्रतिपादितोऽस्ति।जन्मारम्भकिपहवर्षपर्य्यन्तम्मुख्यदत्तकविधिःप्रतिपादितोऽस्ति।जन्मा
न्मारम्भकिपहवर्षपर्य्यन्तम्मुख्यदत्तकतेभवति।स्त्रीपाश्वपत्तुर्द्देनेस्यावरजेगमात्मकेऽधिकारोऽस्तिनवेति
प्रश्नचतुष्टयोत्तरेणानिलाघोमसमूरणीयः॥प्रश्नचतुष्टयानांक्रमेणसमाधानानि॥दत्तकःशास्त्रोक्तविधि
नाएवभवतिनेत्यन्यथा॥अविधिनागृहीतस्तुभागीनलब्धव्यः किन्तुविवाहोवितन्मात्रं अविधापविधानेयःपरि
गृह्णातिपुत्रकम्॥ विवाहमाजन्नंकुर्य्याद्धनभाजनमः। १ शौनकोऽहम्प्रवक्ष्यामिपुत्रसंग्रहमुत्तमम्॥ आचार्य्येत्विग्भ्ये
संयुक्तस्तैवेशवम्वेदपारगाम्॥ मधुयद्भिर्गताम्यज्वराजानन्वह्निजानपूर्वीन्।वन्धूनाहूयसर्वान्स्तुश्यामसत्वामिनमेवच॥
वर्हिःकुशमपन्त्वैवपालाशञ्चेध्ममेवच। एनाहृत्यवन्धूंश्वज्ञातीनाहूयपत्नतः।।वन्धून्नन्नेनसंभोज्यब्राह्मणांश्चवि ए.मि.
शेषतः॥अग्न्याधानादिकन्तन्त्रकृत्वाऽऽज्योत्पवनान्तकम्॥दातुस्तुसमक्षगत्वायाचयेत्तद्देहीतिपाचयेत्॥दानेसम ४८

न्यौदासास्यपीयज्ञेनेतिपञ्चभिः॥देवस्यत्वेतिमंत्रेणहस्ताभ्याम्परिगृह्यवा॥अंगादंगेत्यृचञ्जप्त्वाघ्रापशिशुमुद्धति
वस्त्रादिनिरलंकृत्यपुत्रछायावहंसुतमिति २ ततोमयब्रोत्तरमु उद्द्रूलयज्ञमाहुश्रीन्नरतावास्तुतान्स॥गृहीत्वाप
ञ्चवर्षीयम्पुत्रेष्टिमथमञ्चरेत्॥इतिकालिकापुराणवचनात्पञ्चवर्षीयादधिकवयस्कोदत्तकोनग्राह्यकोनग्राह्यः॥२॥वि
भक्तासंसृष्टिनोःपुत्रस्यप्रमीतस्यपत्न्युद्धेनेत्रिपात्र्यधिकारःपत्नीदुहितरश्चैवमादिशास्त्रप्रतिपादितइतिवोध्यानीति
वोध्यानीतिशिवम् २०॥ यादाख्येगुरुदक्षिणाशब्दाभ्यांकिमभिधीयतेनच्छन्दश्चयदितंसनंदशाब्देनख्यातंपत्न्येप्रमा
णालेनसर्वदानुवर्त्ततेनवेतिहहन्नापशालाप्रभुक्तेपाठशालास्यपरिणतात्मृतिप्रश्नेनतत्कृतोनिर्णयः अदेशाहेव
रणार्पणाहेद्रव्यंयादाख्येशब्देनाभिधीयतेगुरुदक्षिणाशब्देनतुवेदाध्यापनमन्त्रोपदेशादिनाकृतोपकारस्यगुरोः
प्रत्युपकाररूपेणप्रदत्ताहैवस्त्रद्यनेनतयोरन्तरेणताभ्यांचाद्दितंमागमात्मकंपत्रेप्रमाणत्वसर्वदानवर्त्ततएवशा
हार्घगुरुदक्षिणारूपस्यहव्यस्यदत्तस्यविहितमार्गोमयपत्नेचदत्तातगेनतातनपाच्चदत्वानापहरेत्तुनरितिपाठव

वचनव्याख्यानावसरे समाहृषितास्सराकारः न्यायमार्गेयं ग्रायस्तन्त्रं प्रदत्तन्तस्य स्वामि धामयिवुननीशेहन्तो वं सम विपुसे
47 रतं स्वरूपमुक्तं नारदेन पराप्रम् त्वं भवतिस्तुष्या स्तेहास्वस्तुयकारान्तःस्त्रीमुल्का तथाहार्थे चद्दत्तं दानविशेषादुरितिप्रस्तु
प्रकारनउपक्रतत्वेनेप्रत्युप्रकारस्त्येण अनुग्राहार्थे सद्दृक्षार्थे दत्तं तद्देत त्तस्य विधं दत्तमेवन प्रमाहारार्थं
तस्त्रस्राहन्तुइदं तोक्ता अदेयदायकादेशाड वसत्यां दत्तप्रमोच्छुकदुतित याचा एमित्रागरोमि त्रेधि मीनोचा प्रकृती
गिरीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलं भवेदिति यः पुनः प्रतिश्रुत्य न ददाति दत्तं वापहरति तस्य दोषमाह हारीतः प्रति
श्रुतार्थदानेन दानस्य च्छेदेन च विविधान्नरकान्प्राप्नोति तिर्यग्योनौ च जायते इति तत्स्मायादन्नकल्पादि स्मृतिमिता
क्षरादिनिबन्धपर्यालोचनपाविहितम मेरा दत्तस्य भुनप्रदानाभाव सिध्यानवा ग्रस्य सर्वदानवृत्तिरावास्माक गम
प्रतिमातितिसंक्षेपः ॥ अथप्रकरणं त्र्यस्यामममुष्य हे भुनव ज्ञाति सपिराशनाहूयेतेस्स हसम्मति विधापमसुदशा शास्त्रे ५७
वंशोपो शमन्यस्वाम्य रहितं वित्तमस्मे पात्राभूनाय विदुह्या स्वग्रायाहस्वेदइतिपृथ्वीश रा तज्जानीतामानीपुजा

९०

नानुबोधनद्भिर्निःसर्वैर्भ्यादानं भ्रावपि स्वान्तैः स्वैर्ब्राह्मणाय दत्तम्॥ अन्यत्रैऽगमादिवु स्तस्मै भ्योदेयपयो ग्यपात्रेभ्यो दत्वा सर्वैर्या
न्नलवस्तूनां प्रतिग्रहीत्स्वपुरुषाणां च नामानि लिखित्वा तत्रै ज्ञाति सपिण्डमहा वनाम्प्रतिग्रहीत्र पुरुषाणां वा नामा
लिखिता सर्वै यान्नलवस्तूनां प्रतिग्रहीत्स्वपुरुषाणां च नामानि लिखित्वा तत्र ज्ञाति सपिण्डमहाननं नां साक्षि
त्वेनि वेश्य स्वस्मात्पि कं तस्मै च लोके प्रकाश्यता ह शकर्मणा सर्वैस्तूयमानस्तनपुंत्रं स्वसन्निधावेवस्थापितवान्
॥ अनन्तरं दैवज्ञेषु राजत्रयपरित्यागादिविधिना संन्यासः कृतः संन्यासाश्रमं गृहीत्वा नो वर्षे शिष्यक्षत्रानारोग्यारोगेणजातो व दिमेन्तु
मतोऽसं [redacted] मुस्यैस्वविद्याशिष्यगदहप्रतियाह कब्राह्मणादाज्ञां गृहीत्वा स्वदत्तगृहएव वासमकल्पयत्। तत्रचिरवा
स्यादिविधिकालेनोत्पापतिशुश्रूरीरं जहौ॥ तदनन्तरमेकेन प्रतियुरिचारकेण प्रेतोर्ध्वविक्षणानन्तरं द्वादशेऽन्हि मरणानन्तर
वैकालिकं पतिनागृहादिकं सर्वमन्नदत्तमित्याशयकं पत्रान्तरं कारितमितिपूर्वेव्रतिग्राहके णसंदेशान्तरकालि कर्मणि
याह्लकेविदर्तेरदेश्यदृकेनयहीतं पूर्वं गृहीत्वा तोता रगृहीत्वा वेसेकः प्रथमः॥ चतुर्थाश्रमे स्थित्वा ते परित्यक्तस्य पूर्वगोत्र

मसंज्ञि तस्य सम्बन्धो वर्त्तते नवेति द्वितीयः परिव्राजकस्य दशनाधिकारोऽस्ति नवेति तृतीयः ॥ अत्रेदमुत्तरमभिधीयते प्रथमप्रतिया
४८ हकेसैव तत्र द्वहे यात्वन्ततद्वितीयेन ॥ पूर्वप्रति १ यह स्य बलत्वाद् गतायहास्य प्रतिषेधनस्यापि निषेधात् स्यात् रप्रति यह लक्ष्म
रोगान्त विधिविनास्वीकृतत्वात्प्रति ग्रहणादनेन रकगामिनो दयमदनरत्नप्रदीपे दृशा नाधिदेवमुद्धृत्य नानियाज्ञवल्क्यो ख्या
ज्ञवल्क्यीय याज्ञवनारदीयानि ग्रंथक ल्कतास्थे संहिता लिखो ध्याति ॥ आधीयप्रति ग्रहेऽकौ तेपूर्वातुवलवतरा अस्यार्थः ॥ एकस्मै वस्त्रे
त्रंमेकस्मै प्रति याहपित्ता पुनरन्यस्मै तदेव क्षेत्रमप्रतिग्राहयति तत्रापूर्वयाहकस्यैव तत्क्षेत्रमन्यो त्तरस्येति ॥ दे यं प्रति श्रुतञ्चे
वदत्वानायहरेत्पुनरिति २ यद्यस्मै धर्मार्त्थं प्रतिश्रुतं तस्मै तद्देयं मेवइदन्तोहास्याग्नौ तिय प्रतिश्रुतं तद च श्य न्तस्मै दातव्यं यदि
प्रति याहको धर्म्मात्प्रच्युतो न भवति ॥ न्यायमार्गेणायदत्तं तत्सप्तविधमपि पुनर्न्नोपहर्त्तव्यं द्वि-गुतं थैवानुमन्तव्यम् । राम
सप्तविधे षत्वानुग्रहार्त्थम् ॥ अनुग्रह ईश्वरानग्रहः अनेन कर्म्मणा ईश्वरो मामनुग्रहीष्यतीति यद्दत्तं तं दनुग्रहास्थेम् ४८
प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः ॥ ३ ॥ विवाद निए करणास्थेम्प्रतिग्रहः प्रकाशः कार्य्यः प्रकाशमेव ग्रहणं कार्य्यं नस्य

सुवर्णादिवदात्मनि स्थितस्य दर्शयितुमशक्यत्वादित्यर्थः प्रतिश्रुतास्यादाने नरस्तस्य च्छेदने नच॥ विविधान्नरकान्यांति तिर्यक्षु योनौ च

जायते॥४॥ वाचैव यत्प्रतिज्ञातं कर्म्मणा नोपपादितम्॥ ऋणं तद्धर्म्मसंयुक्तमिहलोके परत्र च ५ पत्तु नष्टमसंयुक्तमप्र

तिग्रहहेतुः प्रवृत्तधर्म्मसम्पत्त्यर्थं मया वा प्रतिज्ञातं तत् पश्चादर्पितं तत्त्वदिह परत्र च ऋणवन्नापैति॥ अन्यमाह मित्रमिश्रः॥ ऋ

णसंयुक्तं कर्म्मणा नसंयुक्तं सम्बद्धं तत्तद्दशामित्यर्थः॥ प्रतिश्रुत्य न संश्रुत्य यो न दच्छेत् तथा चित्त्वा यश्च ने च्छति उभावन्तत-

कावेतौ हाययाप्रमवाप्नुतः॥ ६॥ सप्तजातान्तरो हन्याद्धर्त्तमानं तु सस च॥ प्रतिकान्तान्तसहन्याद दप्रपच्छ प्रतिश्रुतम्॥७

॥प्रतिश्रुताप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च॥ ८ जन्मप्रभृति यत्पुण्यं तत्सर्वं विप्रणश्यति॥ त्रि॥ ८ योन दद्यात् प्रतिश्रुत्य स्वल्पं स

म्यापद्धि वा बहु॥ आशास्तस्य हतास्सर्वा क्लीबस्येव प्रजाफलम्॥ ९ प्रतिश्रुत्य च यत्किञ्चिद् द्विजेभ्यो न ददाति यः॥ स वै बहूदश

जन्मानि शृगालो योनिमाप्नुयात्॥ १०॥ प्रतिश्रुत्य द्विजायार्थं यो न यच्छति तत्पुनः॥ न च स्मारयते विप्रस्तुल्यं नरकयायातक

मौ॥ ११॥ स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम्॥ न दद्याद्धरणावर्द्धीप्यः श्वानयात्वर्षसाहस्रम्॥ १२॥ प्रतिश्रुतस्याप्रदातारं स

वर्णान्तरांशेन्त्वल्पः ॥१२॥ अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति। उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसं ॥
49 १३ गृहीत्वात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति। अदेयदापकौ दंराज्ञस्तथादत्तप्रतिग्राहकः ॥१४॥ इति प्रथमप्रकरणं॥ अथ
रम्॥ पूर्वोक्तमात्रैव धनेऽसंन्यासिनां स्वत्वन्नास्ति॥ पूर्वे नामगोत्रधनादिस्मरणनिषेधात्पतितपुत्राणां संन्यासिपित्राज्ञा मंत
रेणाविभागकरणानुज्ञाबोधकप्रमाणस्य बोधितसम्बन्धस्य भावबोधनात्पतितकल्पत्वात्पिण्डदानाशौचनिषेधाच्च॥ अत्रोपो
द्वलकं नियतिधर्म्मे संग्रहः शुद्धिविनाशमणि दायतत्त्वादियं यस्यातिवैपासनारदोपाद्धिं रसानि वोध्यानि तानि दर्श्यन्ते॥ ना
मगोत्रादिचरणं देयं कालं श्रुतन्धनेन्म॥ वृषोहतं कुलं स्वात्पपेयन्न पतिः क्वचित् ॥१॥ मातुर्निवृत्तो रजसि दत्ता सुभगिनी
सव। विनष्टे वाप्यशरणे पितर्युपरत स्पृहे ॥२॥ विनष्टे पतिते। अशरणे गृहस्थाश्रमरहिते इति जीमूतवाहनः पतेः
किञ्चिन्न कर्त्तव्यत्तेयन्नचामेषां करोति स ॥३॥ न स्नानमाचरेद्भिक्षुः पुत्रादिनिधने श्रुते। पितृमातृक्षयं श्रुत्वा एम
स्नानाच्छुध्यति साम्बरः ॥४॥ न कुर्यात्सूतकं भिक्षुरात्मा हृपिण्डोदकक्रियाः॥ गोत्राद्युच्चरणं सर्व्वं पितृमातृकुलन्धनम् ॥५॥ इति हि ५२

१६

नीयप्रश्नोत्तरम्॥ तृतीयोत्तरमुच्यते। यतीनान्तु नाधिकारो नास्ति तत्कर्त्तृकदानादेर्निषिद्धत्वात्यतिग्रहीतुरेति कर्तृकदानस्वीकारेति
न्यू श्रवणात् यतिनोद्द्यादिसंग्रहजन्मप्रत्यवायभावत्कयति तत्त्वबोधनाच्च॥ अत्रोयो हूलकानियतिधर्म्मसंग्रहयत्ता
यारसंस्मासदीपिकायाराशुरिमाधुवीयानि बोध्यानि॥ परार्थ्यन्नप्रतिग्रहस्वन्नचद्वयात्कथञ्चन। नचैमन्देहमाश्रितसेवरं
कुर्य्यात्कथञ्चन रत्याद्येषमेवचः॥ १॥ पतिहस्तगतन्द्रव्यं गृहीत्वा स्नानजतो यदि। अधःस्नान्तपतेमूढः कुलानामेकविंशतिम्॥
२ इतिजावालोपम्॥ पतन्तेयतिपात्रस्थंपतिनाप्रेरितञ्चयत्॥ अन्नत्रयमभोक्तव्यमस्मुत्वाचान्द्रायणाञ्चरेदित्या
त्रेयम्॥ ३॥ यततस्सोभुंक्तेभिक्षुर्भस्मभिसोहितयम्भवेत्॥ क्षीरकर्वेरेतउत्सर्गोद्रव्यसंग्रह एवच। सुवर्णोरजतंताम्रंतैजसंय
च्चकिञ्चन स्पृष्ट्वा परिव्राड्शुद्धार्थ्यं सवासाजलमाविशेत्॥ ४। स्थावरंजंगमम्बीजन्तैजसंविषमायुधम्। छेदभेदोप
मर्द्दञ्च प्राकारंरटहमायुधम्॥ ५ग्रामानगर हत्वा मणिसंघ यत्तसेवनसंश्रयः॥ ६ संन्यासी यो हि भूत्वा न हिरण्यं यदि सं
स्पृशेत्। तस्य दर्शनमात्रेण सवासाजलमाविशेदितिसव्वोणिवाहूदेच परिशिष्टानि॥ तस्मात्समाधानत्रयोक्तहेतुबोधकत्वा

स्वनिचपात्संस्मासितोऽगृहस्याश्रमार्जितधने स्वत्वास त्वाद्दातानधिकारात्पूर्वस्मिन्कालेन स्मै दत्तत्वात्तद्वै प्रतिग्राहकैरेवगृ
50 हंलब्धव्यमुत्तरस्प्रतियाहकेरासन्नासाश्रमार्जितकाषायकौपीनकटिसूत्रेवलब्धव्यमित्तिविद्वत्परामर्शशास्त्रार्थः सं० १८८५
२१॥ यस्यकस्यचनद्विजन्मापन्नभ्यो भ्रातृभ्यो विभक्तोविभक्तस्यावरोऽनपत्योभ्रातृहरणांभ्यो ज्ञात्वधर्मपत्नीश्च विहाय समार॥ न
त्वाणिगृहेस्तीपत्नीदुहितरश्चैवेतियोगीश्वरवचनाद्पुत्रधनस्य त्वभिगाभितदाभावेदुहितृगामीत्यादिविशाबादि
वचनैरुभयविधधनस्वामिन्यभूत्॥ धनस्वामिन्याः पतिभ्रातृपौत्रास्तत्सन्नितस्माभ्रातृत्वमश्च वर्त्तते॥मृतधनिनो
धर्मपत्नीसंज्ञानेधनेयत्नीमरणोत्तरधनिनश्चश्यालकपुत्रस्याधिकारोऽथवाधनिभ्रातृपौत्राणामितिकः प्रश्नः॥ तत्र
पतिधनाधिकारिणापतिभ्रातृपौत्राणामसम[मम]न्नास्याश्वभ्रातृव्याय पतिपूर्वजार्जितयोरोहित्सहत्तित्रिभिरनुशकंयुगेनवेतिहि
गोपः दत्तन्त्रसराद्धर्मनंकर्तुंशक्यम्भवतित्युक्ती पः प्रिरुद्रनान्नतिप्रश्नः॥ धनिश्यालकपुत्रभ्रातृपौत्राणांसमवाये भ्रातृपौत्राणा रामः
मेवाधिकारोनतुधनिश्यालकस्य॥तस्य पिण्डदातृत्वात्समगोत्रसपिण्डत्वात् पतिपक्षाविद्यमानत्वेपितृपक्षस्याधिकारान्नापाद्धे॥ ५०

॥ अत्रोपोद्वलकानि मिताक्षरा वीरमित्रोदय जीमूतवाहन दायतत्वस्थानि बोध्यानि॥ अभावे तु दुहितृणां सकुल्या बान्धवाः
स्थयः॥ ततस्सजातिस्सर्वेषामभावे राजागमितत् १ ज्ञातस्तु गोत्रजो बन्धुः शिष्यस्सब्रह्मचारिणः॥ एषामभावे पूर्वेषां धन
भागुत्तरे।२॥ तदभावे सकुल्यस्स्यादाचार्यः शिष्य एव वा। ३॥ पिण्डगोत्रसम्बन्धात्क्रमस्य भजेरन्निति। ४॥ पुत्राभावे प्र
त्यासन्नस्सपिण्डः ५ अनन्तरस्सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनम्भवेत्॥ ६॥ अत ऊर्द्ध्वं सकुल्यस्स्यादाचार्यः शिष्य एव वा। ७॥ पु
भ्रस्त्रीणां याति कुले निर्म्मनुष्ये निराश्रये॥ तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ८ नारदीय याज्ञवल्क्यौ यमानवगो
त्रमीणायस्साम्बीयमान वनारदीयवचनानि यथाक्रमम्बोध्यानि॥ न्यायस्त्विसम्म्॥ योपास्तु पिण्डदानाशन्नस्य धनहर्त्ता यथा
मुख्यगोणापुत्रपौत्राद्दौनाम्पिण्डदानहेतुना प्रत्नामनरकत्रात्तलाद्दबहारित्वं॥ पुत्रेण लोकान्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नु
ते॥ अथ पौत्रस्य पुत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टयमिति॥ त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते॥ चतुर्थस्सम्प्रदातैषां प
ञ्चमो नोपपद्यते इति च नाभ्यां बोधितत्वेवात्रापि याषिसिण्डतम्भोगपतिपिण्डपतिदेपतम्भोगपत्रपितामहपिण्डदातृत्वे

नपत्निसोदरभ्रातर्यौ त्रागाम्युपकारकत्वमिति मयैवं व्यक्तुत्स्वस्रामातुलानि पितृव्यस्त्रीपितृष्वसा। श्वशुरः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्र
५१ कीर्त्तिताः॥ यदासामीरसो नस्यान्सुतो रदौहित्रएव वा॥ तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्यास्समाप्नुयुरिति॥ मातुलो भागिनेय
स्यस्वस्त्रीयो मातुलस्य च श्वशुरस्य गुरोः सख्युर्वा स च जन्मो नाम हस्य च॥ एते याज्यैर्वभाप्यास्य स्वसमो नु : पितुरजया॥ आहृदान य
कत्वेऽप्युमितिवदविदं स्मृतिरितिर हस्पति शातातपव वीप्स्य पितुस्वसारि मातृत्वादिविशेषेन भ्रातुः पुत्रे पुत्रे त्नुल्पत्वसा
पत्नेनपिराद्यत्वस्त्वचनाजन्तद्वारत्वेहेनुनाधनिस्यालकपत्रस्यापधिकारोऽस्तिति वचनीयम्॥ अप्रजस्त्रीधना
धिकारे स्त्रीधनविषयत्वेन दायभागादिषु हारहतवचनानां व्याराग् इतिप्रथमानुयोगस्योत्तरम्॥ द्वितीयस्योत्तर
मिदम्॥ पतिधनाकरिस्त्राप्युस्वत्तं नपोप्य च यत्य उपकारकश्राद्ध्वधिकरणाकृसता न सम्पादयितुं रणाभ्या
मन्यद्वानन्त्र शक्यते स्त्र्यधिकारि कमृतिधनोपभोगफलानि शिक्षया नाधमनविक्रयनिषेधात् कुटुम्बसत्वेसच्चे स्वदानवि
षेधान् कुटुम्बापालनस्य निन्दितत्वाच्च॥ एतदुयो द्वलकानि द्वायनिर्णाद्वदायतत्वदायभागवीरमित्रोदयस्मृतिचन्द्रिकास्यानि राम

भारततीप्रकातीपत्रास्य व्यासमानवचनातिपपाकं मेवाध्याति॥ स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलस्मृतः॥ नापहारं स्त्रियः कुर्युः॥ प
तिवित्तात्कथञ्चन १ म्तेनभर्त्तरि भर्त्रंशलभेत कुलपालिका॥ यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये॥ २ अपुत्राशयनं भ
र्त्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः॥ ३॥ अस्यार्थः गुरौ श्वशुरादौ स्थिता क्षान्ता ऽनतिव्ययिनी भर्त्तृ
गृहे स्थिता यावज्जीवं भर्त्तृधनं भुञ्जीत न तु स्त्रीधनवत् छन्दः छन्दन्नानाधमनविक्रयानपि कुर्वीत न स्यात्तु स्वतापापस्य
लभावे पुत्रहितादयो दायाधिकारिणोऽधिकारी किमवाधकस्य हि दृष्टास्तेर्गृहीतोवुरिति मैथिलगौडनिबन्धकारा आहुः॥ वी
रमित्रोदयकारास्तु स्वयादायस्य चक्रस्य संपेक्षापांशथ नान्वितं भर्त्तुरिति वापस्थितलादयज्जतेन पाचेदहुं वनयतिः नस्मा
उभर्त्तुर्यादायेभक्तपतिधनाधिकारिणोविभाक्तस्यात धनमपि गृहीतो पुन्नेपतीरिक्षणहरादुहिवाद्या इत्याहुः समार्थसंपावि
तेनमासभ्याधिरोरास्तु तद्धनम॥ अन्न्याहितन्त्वतिः हेपसवेस्वन्त्राचपेसमाति॥ आपत्स्वपि न देयानि वस्तूनि मतारिद्रुमेः॥ ये
जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो हि गर्हितः ५ भरणमाप्यवर्गस्य प्रशस्तं स्व

गेसाधवमु॥ नरकमप्यीऽनेनेचास्तत्स्माद्यत्नेनतम्भरेत॥ ६॥ त्तनीयस्योत्तरमुच्यते॥ यद्यपिस्वपतिश्यालकपुत्रा यमरणसमयेदत्तेनदपिप
५२ रावर्त्तनीयम्॥ रोगाक्रान्तविनाकृतत्वात्क्रोधकलुषितचित्तासम्पादितत्वात्स्वयिराउस्याद्दानमनुमतत्वादनावश्यककार्य्या
र्थकृतत्वाद्देयत्वाद्धकदात्रोदं राउविधानादुपयोगाभावाद्देयस्वरूपानाक्रान्तत्वाच्च॥ एतदुपोद्बलकानिमिताक्षराख्यहारचि
न्नामणावककाहीयिका धृतानिनारदीयवैयासनारदीयमानवनारदीययाज्ञवल्कीयनारदीयवार्हस्पत्यब्रिहेतुसाधका
निपद्याक्रमश्शो धृतानिस्वरत्तंतेभयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः॥ तपोत्कोचपरीहासव्यत्यासछलयोगतः बालमूढस्वतन्त्रार्त्तमत्ता
पवर्जितम्॥ पहत्तस्माद्विज्ञानान्तद्दत्तमितिस्मृतम्॥ स्थावरं द्विपदंश्चैव यद्यपिस्वयमर्जितम्॥ असंभूयसुतान्सर्वांश्च रान्न
चविक्रय ३ विभक्तावाविभक्तावासपिण्डास्स्थावरेसमाः एकोह्यनीशस्सर्वत्रदानाधमनविक्रये॥ ८ स्थावरस्यसमस्तस्यगो
त्रसाधारणस्यचा॥ नैकः कुर्यात्क्रयन्दानंपरस्परमतंविना॥ ९॥ स्वीकृतान्यप्रमाणानिकार्य्याणिपाहरनायदि॥ विशेषतोगृहक्षे राम ५२
त्रदानाधमनविक्रयाः ६ अदेयंयश्चगृह्णातियश्चादेयंप्रयच्छति॥ उभौतौचौरवच्छास्यौदाप्यौचोत्तमसाहसम्॥ ७ गृहक्षेत्रसत्तंपोमा

२२

हायश्चादेयमप्रपच्छति। दायनीयाघुभावेतौ धर्म्मज्ञेनमहेश्चिता॥ अनयोरस्योस्मृतिचन्द्रिकायामपमुक्तः। अदत्ताद्देयगृहाणाद्दृहीत
स्यपरावर्त्तनमपिकार्य्यमितिप्रतीयते॥ अदत्तग्रहणोऽदेयदानमेवदानमेवदानमपिधर्मावासुरस्वत्वानुत्पन्नोरिति॥ आगमोपलब्धा
न्नैवभुक्तिः स्तोकापिपल्वलोः ९ असापेः। पत्रस्वल्पोऽपिभोगोनास्ति तत्रागमस्यप्रसाक्षिपत्रादिकस्यबलवत्वं नास्तिइतिशूलपाणिउ
पाध्यायाः विद्यमानेऽपिलिखितेजीवत्स्वपिचसाक्षिषुविशेषतस्थावराणांयन्नभुक्तंनतत्स्थिरं॥ १०॥ कुटुम्बभरणाद्द्रव्यंयत्कि
ञ्चिदतिरिच्यते तदेवंभवेद्दायंनान्यदाहर्तुमर्हति॥ ११ इतितस्मात्पादांतुंनशक्नुवंतितत्वात्तपत्रस्याविद्वत्वाद्व्याल
कपुत्रेणपैतामहिभेष्टतिकेषाम्भाऽजः सर्वैस्वपितृरिपुविभज्यस्वकीयांशानुसारेणाच्याल्पेतितिशिवम्॥ संवत् १८८५ २२ अथ
कस्यचित्पुरुषस्यत्रयः पुत्रास्तेषुज्येष्ठोपितामहस्यपितृकुर्वति एकोविभक्तोऽभवत्। सपितृस्वकशाभागलं भूमीहमानः
स्वीयभागार्हः पितुरतिक्रपाशास्यतोभवतिनवेतिपरिदृतामृतिप्रश्नेः उत्तरम्। पितामहार्जितधनेपितापुत्रयोस्तुल्यस्वामि
त्वात्। मत्पपहृतपितामहार्जितधनोद्धारकस्यपितुरिच्छयानादृशधनविभागानुज्ञानदर्शनेनतदतिरिक्तपितामहादिधनेपितुरि

स्वापार्ज्यपोजकत्वात् पित्रर्जितधनेपि पुत्रकर्तृकावज्ञानस्योक्तत्वात् पितामहार्जितधनसमुदाये पुत्रैः साकं समभागो जनकात्मयः ॥ अत
53 प्रमाणम् ॥ भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा । तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥ इति याज्ञवल्क्योक्तम् ॥ पैतृकं तु पि
ता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ॥ न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ इति मानवम् ॥ स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जि
तम् ॥ असंभूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥ इति नारदीयम् ॥ पित्रर्जितधने तु पितरि स्वेच्छयैव विभागः पितुरर्जकत्वेन प्राधा
न्यादिति तत्त्वः ॥ पित्रैकशिखास्तु सिद्धमेतदनुसारिणा अस्मच्छ्लोकावली याः शुभमिति ॥ संवत् १८८५ २२ अथ पुंकाचित्स्त्रिया
देशान्तरगतपतिकास्वत्यक्तवैयंगपतित्वादिदोषरहितानेकमन्वन्धविशिष्टकुलोत्पन्नस्य स्वयं कन्यापास्तौ कन्यस्यगुणावबोधे स्वपसौवर
स्य वाग्दानं प्राप्तर्तुकया स्वकन्यया सह विवाहाय स्वप्रक्षीणास्तानुमता कृतवती ॥ तत्कृतवाग्दानोत्तरं कन्यापितामहो वाग्दानमन
नुमन्य नुमस्यमानो विवदते कन्यामातृकृतवाग्दानेन कन्यात्वपानविवाद इति कन्यापितामहेन सह वरस्य ॥ त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वा ॥म
दशवार्षिकीं विमानं वेदनं विरोधापत्तेः ॥ माता तातेति ता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ॥ त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलामिति पराश ५२

23

यनसाम्वर्त्तम्॥ गौरीन्ददन्नाकपृष्ठमेवकुण्ठंरोहिणीन्ददत्॥ कन्यान्ददद्ब्रह्मलोकंरौरवन्तुरजस्वलामिति मारीचम्॥ त्रीणिवर्षाण्यृतुमत
नीकांक्षेत्पितृशासनमिति विष्णुः॥ ऋतुत्रयमुपासीत कन्याकुर्यात्स्वयंवरमिति बौधायनीयम्॥ कन्याद्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्तावसेद्गृ
हे॥ भ्रूणहत्यापितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयमिति पाराशरम्॥ अष्टमेऽब्दे भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी॥ दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे
वृषली भवेदिति साम्वर्त्तम् ९ विवादोऽभवत्॥ एतादृशे विवादे समुपस्थिते वृषल्यादिपदे विवाहात्पूर्वं रजोदर्शनं यद्यत्र भवति
तथा कार्यमिति विबोध्यते॥ अन्यथा॥ हस्थितेनेकिमत्रस्मापममावरेणाकन्यापाणिग्रहणं कर्त्तुं शक्यते न वेति पण्डितानामत्रेति प्रश्नः
॥ तत्रेदमुत्तरम्॥ निश्शंकं तया कन्यया सह विवाहो वरेण कर्त्तव्यः जानन्तो त्वेन कन्यात्वनाशात्कन्यात्वप्रयुक्तविधिनिषेधानव
काशात् कन्यापितृमातृभ्रातृषु अन्ये विवाहिता सा मध्यतुल्य प्रयुक्तपापसंक्रमणसंपादकत्वेन मातुर्मुख्याधिकारित्वसम्भवना
त्पूर्वाह्णे तत्कर्तुं कायाग्राधिकारिनिरये स्वस्य कर्त्तृकस्वप्रयत्नविधायकवाक्यानिच यदृशीनातृप्रसंगादिदोषपरहितत्वात्पूर्वं समव
स्थविशिष्टकुलोत्पन्नत्वेन सम्बन्धकर्तृदृष्टयोग्यत्वादधिकारि कन्यामातृकर्त्तृत्वाद्धरणातदोषज्ञानन्तु पादनात्सप्तपदविवाह

श्री॰ पावर्तनहेतोर्भावाद्दाराणां नकृतकर्माऽपापेऽ शौचदर्शनासुकुलोत्पन्नकन्यालाभाय सर्वोपायप्रकारेण सोऽन्वेष्टव्यश्च॥ अत्रप्रमाणानि निर्ण-
यसिन्धुपाराशरमाधवीयसम्बन्धरत्नाकरमितात्तरामुद्दिसमस्तखद्धतानिऽद्दाहनहेतुकमरणेवाघानि॥ कुलशीलविहीनस्य यस्य-
त्वाद्विपतितस्य च। अपस्मारिविधर्मिस्वरोगिणामेवेषधारिणाम्॥ दत्तामपिहरेत्कन्यां सगोत्रोढामेवचेतिवासिष्ठम्
॥वराऽन्यबाधरारोगनांतिवाहे॥ स्मृतियोविनम्॥ विवाहात्प्रमवेत्तेषां कनिष्ठा विरहेत्तदेतिमानवम्॥ वरोपघन्या-
जातीयः पतितः क्लीवः एवः॥ विकर्मस्थः सगोत्रोवादासोदीर्घामयोऽपि वा॥ ऊढापिदेयासाऽन्यस्मै सहावरणभूष-
णाजिकात्यायनम्॥ १॥ विवाहे पूर्वं पित्रादिसम्बन्धेऽनुमतेनचेन्न॥ विद्वेषे देशभाषाभ्यां सन्ने नार्याहिकमपि केतिशातातपी-
यम्॥ पोरपे पाणापहानतं कमारलमिदन्त्वपि विगोपुंहृह सुहितस्य हि मन्वन्त्यर्थतिभविष्यपुराणस्यन्तारदीयम्वचः २।
सकुलोत्पन्न नीनयेतियाज्ञवल्क्यीयम्॥ दीर्घप्रवासमुक्तेषुयोगरोऽपुत्रबन्धुषु। मातातु समयेदद्यादीरसीमपि धर्म्मे- ५४
नस्तिमाधवापराशंकृतनारदीयम्॥ स्वयमेवौरसीन्दद्यात्पितृभावे स्वबान्धवाः। मातामहस्ततोऽन्यां हि मातावाधर्म्मजा।

54

सुतामिति मदनपारिजातधृतकात्यायनम्॥३॥नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ॥ पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो वि
धीयते इति पाराशरः अस्यार्थः वाग्दानानन्तरं पाणिग्रहणबोधकसप्तपदात्प्राक् पतितेषु तेषु संभावितोत्पत्तिकय
ति कलेवरे नष्टे सति लक्षणापाहूर देशागमनेनापरिज्ञातवृत्तान्ते मृते वा अस्याः पतिः कार्य्यः नोढकेन नवा वा कन्यायाः पतिः कार्य्यः
नोढकेनन वा कन्यायाः पतिरिष्यते॥ पाणिग्रहणसंस्कारास्पजित्वं सप्तमे पदे॥ पाणिग्रहणिका मंत्रा नियतं दारलक्षणा
न्या तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे इति नारदवचनात् वरकन्ययोरन्यतरस्य दोषदर्शने सप्तपदाः प्रागेव
भागिन्यास्त्यागः कार्य इति माधवोक्त्या(व्या)तवान् ॥६॥ स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः यथोक्तेने
नैव कन्येन शुध्यंति हि सनाभयः ॥५॥ इति याज्ञवल्क्योपम॥ सर्वेषामेव रसाध्यास्यास्तु कन्यापुरुषस्य या। चौर्य्ये
णापि विवाहेन सा दिव्या लाभार्हः स्त्रियोतिवाम्नसम्॥ तच्चैव तु न्नतामपि हरेत् पूर्वात् श्रेयांश्चेद्दाताव्रजेदिति याज्ञवल्क्य
वचनात् ह्यगृदानविधेः परावृत्तेनं पुत्रमिति वाक्यम्॥ पूर्वसादोषस्य सदोषत्वे तु गान तु नयरे च कुत्वोयरेज गुस्ताध

व॰॥ परमसत्याभ्यनुज्ञापनरसामसरीपत इति मनुनाप्यवर्क्तेन स्पनिषिद्धत्वादिति विज्ञानेश्वर निर्णयसिन्धुटीकाकारो
क्तेः॥ पितापितामहोभ्रातानासकुल्योजननीतथा॥ कन्याप्रदः पूर्वनाशेप्रकृतिस्थः परः परस्यादियोगोश्या दिवच
55 नादिभ्यः पूर्वाधिकारिसत्वे उत्तराधिकारिणां ज्ञधम्मत्वात्पितामहत्वे जद्यसमाचधिकारस्याभ्याप्यत्वाज्ञनमा
कस्मादानुंनशाक्यानेइस्मपिनश्च कनीयम॥ अपापुत्रो न्द्वेविभागाविघते पाणिग्रहणाच्छसहत्वं कर्मस्वतथा
पुण्यफलेषु चेत्यापस्तम्बवचनेन बोध्यितजापापतिकर्तृकपुण्यपापजन्माहष्टस्य न्यूतस्य स्यत्वाधारणात्वेन नरक
र्त्तृकपुण्यादिफलसमन्धाभावस्य विसूचनान्नातिविषयकदानजन्यापूर्वफलाकांक्षिणः दानाधिकारस्तेन ०
पूर्वाधिकारिपृथुकजववस्तुत्वाभावात्॥ तस्मात्कन्यामात्रसौ हृतवरेणकन्या लब्धेति शिवम् सम्वत् १८८५ फाल्गुण
कृष्णाहादशप्यानी: २३ अथ कन्याद्वैहराबुवकुहृदयः कृतश्चित्तमगामा सम्वपन्त्वेनुयुक्ता न्यांछिद्रजैराहतः या राम
हतत्रस्तेयिपहरतो रिपून्तीस्थकेचन प्रत्युत्र्थाने: एवंविदेउभयपत्रज्ञाप्सरसाः प्राणान्परित्यज्यापि पेतुसत्त्वहिंसाभाजः ५९

२५

केभवंतिकेनवेतिप्रश्नः।ततोऽन्तरमकामतः पूर्वैव हते हिंसाभावात्कांस्यस्यादेवदृश्यते। तथाहि पूर्वमासाररोयघस्तुनिपतं
स्यात्सदोषभाक्। द्वयोरपरुन्थयोस्तुल्यमनुबध्नातियःपुनः सतयोःदण्डमन्त्रोति पूर्वोवायदि चेतरः बहूनामेककार्या
णांसर्वेषांशस्त्रधारिणाम्॥ यद्येकोघातयेत्तत्रसर्वेतेघातकास्मृताः नृपंविशुद्धिरुदिताप्रमाप्या कामतो द्विजम्। का
मतोब्राह्मणावधेनिष्कृतिर्नविधीयते। ब्राह्मणजातिमात्रंतुकामतो विनिपात्यैवचरेद्द्वादशवर्षाणिगुणी निर्गु
णोमेवहि। मत्तंप्रमत्तमुन्मत्तंसुप्तंबालंजडं स्त्रियम्। प्रपन्नंविरथंभीतंनारिपुंहंतिधर्मवित्। वृत्रं हत्वा ततः शक्रो
महेन्द्रस्याप्पुराकरम्। लिङ्गं विमुक्तः पापैर्वै तत्तस्तत्र दिवं गतः। एवरां स्मृद्दपिलाङ्गुरामोऽश्शरण्यै। विमुक्तो ब्रह्महत्या
पास्यापिलिङ्गं स्ववेतसा। अथापी कृष्णवरं दृष्ट्वात थाणमेश्वरं प्रभुम्। मुच्यते ब्रह्महत्यापापान्नरोवैनात्र संशयः। तस्मादि
मिनाक्षराप्रायश्चित्तमपूर्वभागवतादिष्टंतत्वचनाद्येकवाक्यतयास्यपूर्वे प्रहर्तुः कामतो ब्रह्मवधहिंसाकर्तुर
पिप्रसङ्गाद्धूमवधकर्तुर्ब्रह्मवधजन्यपापविमुक्तिस्मरणादनेकब्रह्महिंसाकर्तृत्वेन हिंसासंख्याकद्वादशाब्द

प्रायश्चित्तज्ञास्त्वानाशु पापादिनाशहेतुः इतरेषां तु मेने पार्थो हे मित्रानुब्रह्मचर्य न्युमिमं जाहि। पोसावनागसः सुतान वधी
न्निशिवालकान् तदसौ व ध्यतां प्राप्त आततायात्मबन्धुहा भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान् कुलपांसनः स्वप्राणान्
56 यः परप्राणैः प्राणुद्यात्स घृणः खलः तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पुमान्: आततायिनमायान्तमपि वेदान्त
पारगम् जिघांसन्तं जिघांसीयान्नतेन ब्रह्महा भवेत् इत्यादिभागवतादिधृतवचनैर्दोषाभावस्य स्पष्टत्वेपि ब्रह्मवधप्रस
ङ्गादेतत्कर्म्मणो गर्हणीयत्वेन पालित्रिवर्गप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति विदुषां परामर्शो नृत् फाल्गुन कृष्ण त्रयोदश्यां भौमे
सम्॥ २४ संवत् १८८५ एकस्मिन्नत्तीर्थे मागतः मनुष्ये त्वैकधनमनाः स्वस्य स्वशक्तिमात्रेण धनोपार्जनं कृ
त्वानेहनेनैवेष्ट काहिरवितगृहेऽहं हतवान् अन्यद्येयान्ययेतरक्षितस्स पत्नीद्वयसमक्षं स्वज्ञेगामातदनंतरं ताभ्यांपत्नी
भ्यांतस्यौ हृदेहिकक्रियास्यं किञ्चिद्धरणादिकं कृतं तन्नद् नन्तरं तत्स्वरिशोधनादेमात्मवती नात्यर्ज्यतद्गृहस्य विक्र ५६
यः कृतः पत्नीद्वयसमक्षं केत्रावृहत्तरधनब पंकलात गृहस्य परिष्कारः कृतः धनिनः ये त्वकस्साधारणधनो

२६

यथोक्तान्मान्यादेशान्तरात्तीर्थ्यमागतस्तत्र द्विक्रयस्य परावृत्तिर्न दुःगुमारब्धः। अविभक्तभ्रातृर्जितधने मम भागस्य विषमा
नत्वान्मदनुमतिम्बिना विक्रयानर्होयंगृह इति विवदते। भ्रातृ पत्नी कृतस म्मत्न विक्रयोऽविक्रयोऽविभक्तदेव
रानुमतिम्बिना सिद्धो नवेति प्रश्ने उत्तरम्। प्रयोत्रयर्थ्यन्तर हितप्रमीताविभक्तवैतस्यधृतेपुत्रिपादत्त्वेकस्यछांश
विधानाद्वस्य पत्निऽग्रस्वभागानुरूपस्य कोपभागविक्रयस्तु सिद्धएव पितृधनानुपत्वातेनार्जितधनेनु सर्व्व
स्य विक्रयवसिद्ध एव अपत्कालादिषुदानुज्ञाध्विरिकंकत्तुनोचितमित्युत्तरम्॥ अत्र प्रमाणम्॥ नारदः। आपत्का
लेकुटुम्बस्यैधर्मार्थेववविशेषतः। एकोऽपिस्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्॥ कात्यायनः। भर्तृदायंमृते
पत्यौविन्यसेत्स्त्रीयथेष्टतः। विद्यमानेतु संरक्षेत्क्षपयेत्तत्कुलेऽन्यथा॥ अत्र भर्तृदायोहि द्विविधः मृतेनैत्ति
ष्येधिकार्य्यन्तराभावात्स्त्रीसत्तास्वयः जीवत्यपिभर्त्तरितत्सम्बन्धेनस्त्रीसत्तास्वयः तत्र प्रथमेयथेष्टं विन्य
सेत्विनियुञ्जीतेति वरिष्ठस्यार्थ्याव्याख्यानात् नयादानधर्मेस्त्रीणांस्वयंतिदायस्तुउपभोगफलस्तद्वनः नापहार

स्त्रियः कुर्युः पतिदायात्कथं जीवनस्वशरीरधारणेन यस्य प्रकारकत्वात् देहधारणोचितोपभोगानुज्ञानं एवमस्तु गौडदेशे हि
कार्यं हानिष्क्रियाव्ययमनु मनोरितिरूपभागहृत्याद्यानाच्चरति स नाम्नानमस्वैसाख्यश्रुत्क १२ संवत् १८८६ शुभवस
57 रे ८ धनस्वामिमरणानन्तरं तस्माद्विभक्तापेयपञ्चपुत्रास्तेषामेक एव पुत्रवान् स्वपुरश्च सम्भावितपुत्रोऽन्यस्त्वपुत्ररहि
तोऽपरेऽनिरपत्यपत्नीकः काश्यां स्वामीसादिरोगयुक्तत्वाद्विषयकर्मसु स्वनिवृत्तोऽन्येऽपि पुत्रवानाः एतेषां पितृधने के
न विभागः इत्येक एव पुत्रोऽपरस्तु प्रपौत्रपर्यन्तरहितस्य सम्पन्नस्तेषां भ्रातॄणामेकस्यापेतस्य विभक्तेऽविभक्ते च स्थावरादि
धनेषु धर्मपुत्रापयाणापत्नीः अधिकारिणी किंवा भ्रात्रादिरधिकारीति॰ एतत्प्रश्नोपरि क्रमेणोत्तरे याज्ञिस्मादिदोषर
गान्धर्वेषां भ्रातॄणां पैतृकधनेसमो विभागः अत्र तु ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् । इति नारदवचनात् ।
ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजेरन्नैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे एष
वा स्युः समांशिन इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च प्रपौत्रपर्यन्तरहितप्रमीतस्त्रीतभर्तुर्विभक्तेऽविभक्ते च स्थावरादिधनेषु ५०

र्मपरायणा याः यस्मा एवाधिकारः अपुत्रायाप नं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं लभेत चेति वृद्धम
नुवचनात्। सकुल्यैर्विद्यमानैस्त्रीमितमात्रस्थनाभिभिः अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणीति वृहस्पतिवचनाच्च
शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा जीवत्यर्द्धशरीरे नु कथमन्यो धनं हरेदिति वचनाच्च पत्नी मिताक्षरायां स्पष्ट
धनेऽधिकेपत्न्याः पूर्वं भ्रातुरधिकार इत्युक्तं तदपि पित्रा पृथग्भागाकृताश्चानपत्यस्य धर्मपत्न्यभावे पितृकस्यैवेति शास्त्राभिरोक
पवचनविरुद्धत्वादुपेक्षितम्॥१३॥ कश्चित्पुत्रो वाजसनेयी सामवेयी सामवेदिकुलोत्पन्नं दत्तपुत्रं कृत्वा परलोकमगच्छत् ततः
सप्रतिगृहीतः पितृगोत्र एवोपनीत आसीत् नो वाजसनेयिगृह्याध्ययनशाखोक्तस्मार्तपासंध्यावंदनादि निप्रतिगृहीतृ
श्राद्धादि पितृकर्माण्यन्वतिष्ठत् ततो बहुवर्षातिक्रमे दुरदृष्टजनितदुर्बुद्धिकलुषितचित्तो मया हन्तक पुत्रत्वं परित्यक्त
मित्यस्मात्तत्स्मार्तवंतेऽदितकर्माण्यनुतिष्ठन्धर्मोऽस्मादमाधत्. विहितस्याननुष्ठानान्निंदितस्य च सेवनात् अनिग्रहाच्चे
न्द्रियाणां नरः पतनमृच्छतीत्यादिवचनैरताहृशास्यपातित्यबोधनात्. ततः प्रतिग्रहीतुर्भार्यापीमृतपुत्रैव भर्त्रापेतिलिखि

न च्यवस्थापत्राभ्यन्तरेऽभ्यनुज्ञामवगम्यास्यं दत्तकपुत्रमकरोदिदं धर्मशास्त्रसंमतं नवेति प्रश्नः। अत्र पुत्राभावे तत्र आर्षे सनुपोष्यचेत्यादिवच
नैर्म्लेच्छानामप्यधिकारे बोधिते न त्वनुज्ञा च कार्यं तत्पालनं कापि निर्वाहार्थमवश्यकर्त्तव्य पुत्रान्तरपरिग्रहस्याविशिष्टत्वेन तत्सम्यक्स्यात
५८ पार्श्वेतली न्यायमवलम्बते तत्प्रतिग्रहे तत्पूरणात्तस्याधिकारस्य शास्त्रसिद्धत्वेन तत्कृतं दत्तकोपरिग्रहणं धर्मशास्त्रसं
58 मतमेवेत्युत्तरं विद्वांसः परामृशन्तु॥ संवत् १८८६ २७ ज्येष्ठ ... द्विहृदयो रवौ लिपिः अथ केचिद्ब्राह्मणा गोकुलस्थित्वा
गतस्याभीरस्यान्तस्तनोस्य मध्ये नापमद्राभीरसमन्वयेनागतोऽयमितिमद्दीपोभवति मत्कर्माणि करोतु नान्यस्येति परस्पर वि
वदमानेनानेतासां केषुचिदमूर्वर्गान् विवादनिर्णयायावृणातां न त्रैमासिके निर्णीतं भिन्नो रिपुतिवादिसाक्षिषु सम्भू
हाने: कस्य साक्षिषु शपथश्च सर्वकं साक्षित्वमर्हतीति धर्मशास्त्ररीत्या परिगृह्णाम्यतीति प्रश्नः। उत्तरं तत्र दशसु तत्र समुत्तरमपूर्व
पवादिना साक्षिसत्वे पूर्ववादिसाक्षिग्रहणस्योक्तत्वात् प्राड्न्याय कोशे प्रतिवादिसाक्षिग्रहणस्वीकारे ... त
योरुक्ततत्परस्परावाच्ये पूर्ववादिसाक्षिणां शपथपाठेन ... लातेष्वेव ... इति धर्मशास्त्रनिष्कर्षः। ततः प्रतिवादिसाक्षिणां शप
थान वकाशइति बोध्यः॥ अत्र प्रमाणानि साक्षिषुभयतः स्मृत्साक्षिणः पूर्वपक्षिणः इति याज्ञवल्क्योपमतहेयः वादिवदिनोरन्यैर्हेयोस्स्तस्तद्वसाक्षि

अथ कौचिद्द्वौ भ्रातरौ ब्राह्मणौ गौतमगोत्रौ मध्यदेशेषु पितृपितामहादिद्रव्यार्जनपद्धतेन ग्रामान्तरे सम्प्रास्थितस्तर्कशास्त्रं समधीत्य परदेशान्तरं गत्वाब
ह्रुवर्षपर्यन्तं तत्र रस्यापस्य विद्योद्रेकेणाराज्ञो भूमिसमुपार्जितवान् एतदनन्तरं स्वदेशं गत्वोपपमनेनात्मानं सहस्तस्य धर्मपत्न्या सार्कं स्वो
पार्जितमेव बहुकालमुपभोगं कृत्वैकां कन्यां पुत्रं चैकं समुत्पाद्य पत्नीपुत्रं कन्याञ्च समुत्सृज्य वैकुण्ठनिवासं स्वीकृतवान् तदुत्तरं त
त्पत्नी सह वैधव्यधर्मानाचरन्ती भर्तृपरलोकोपयोगिनीं क्रियां कुर्वती स्वपुत्रदुहित्रोर्हितार्थं पोषयन्ती स्वस्वामिस्वोपार्जितभूम्यादे
र्व्यस्थितवत्यास्तमनु पश्चात्कनिष्ठभ्राता तुभ्यो निश्शास्त्रं व्यवहारयोग्यं प्रपद्य विवाहं कृत्वा एकं पुत्रं चोत्पाद्य पूर्वनिवास
स्थानग्रामे एव समाप्यः कृतनिवासः स्थितः तत्र पत्नी पुत्रौ त्यक्त्वा स्वयं मम्मार एतस्य पुत्रो बहुवर्षं व्यतीत्य ज्येष्ठपितृव्यपुत्रेण
सह तव पितृपार्जितभूमौ मम पितुरपि भागो भवतीति विवदन् विवदते एतस्मिन् विवादे कनिष्ठपितृव्यपुत्रापजये ष्ठस्य
पुत्रेण स्वपितृविद्योपार्जितभूमौ भागो देयो न वेति प्रश्नः अस्योत्तरं विद्योपार्जितभूमौ न भ्रातृनन्तरस्य भागो भवतीति लोकेशिका
नाम्नय व्यवहारगन् शास्त्रे पि विद्याधनस्याविभाज्यत्वदर्शनात् अन्न पश्चुन् पितृद्रव्यं श्रमेणापहृत्योपार्जितम् दानाप्राहेभ्योन तद्दद्याद्वि

श्री लब्धमेव चेति वचनेन मनुनाप्युक्तविद्याधनविभागस्य निषिद्धत्वाच्च अत एव मिताक्षरावीरमित्रोदयादिषु विभाज्याविभाज्यनिरूपणा
५१ वसरे पितृद्रव्याविरोधेन परस्वरूपमर्जितं मैत्रमौद्वाहिकं चार्षं पित्रा पादातानां न तद् द्विवेत् क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः दा
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च इति वचनेन पितृधनानुपघातार्जितमैत्रादिधनविभागनिषेधपूर्वकं विद्याधनस्याप्य
विभाज्यत्वमुक्तवान्याज्ञवल्क्यः विवाहश्चन्द्रशपधर्म्मलपो मनुनारहावम्पाहृतं ॥ विद्याधनं तु यस्य स्यात्तत्तस्यैव धनं भवेत्
मैत्रमौद्वाहिकं चापि माधुपर्किकमेव च शौर्यप्राप्त्या धने हित्वा पञ्च विद्याधनं भवेत् श्रीरापेतान्य विभाज्यानि प्रसादोपश्चैत
कः उपन्यस्तेषु पञ्चस्वं विद्याधनपरत्वपूर्वकं शिष्याद्विज्यतः प्रश्नासंदिग्धस्य च निर्णयात् स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्य
याध्यापनाच्च यत् विद्याधनं तु तद् द्विधा द्विभागेन विभज्यते इति वदति स्माविभाज्यत्वं व्यासवचनेन जीमूतवाहनोपि विद्या
प्राप्तशौर्यधनं पञ्चसो दासौ दापिकं भवेत् विभागकाले नतास्य नान्वेषव्यं स्वारिक्थमिति ॥ किञ्च कुटुम्बं बिभृयाद्वा राम
तुर्यो विद्यामधिगच्छतः भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेतापश्रुतोपि सत् अत्र स्यापर्यदे विद्याम्यस्तोभ्यानः कुटुम्बं बिभ्रियंरो भ्रातास्व ५९

धनव्ययशरीरायासाभ्यां संवर्द्धयितितदानहि विद्योपार्जितधनेतस्याप्यधिकार इति अस्मान्स्म ८८ मेवप्रतीयतेविद्यो
पार्जितधनेभ्रातृतरस्यकुटुम्बाभरणोऽप्यधिकाराभावइति यत्तु पितृद्रव्याविरोधेनेत्यादेरपवादभूतवचनं यत्किञ्चित्सम
श्रित्य धनंज्येष्ठोऽधिगच्छति भागो यवीयसांतत्र यदि विद्यानुपालिन इति तत्तु अर्जकापेक्षपाऽकनिष्ठभ्रातुः समाधिकविद्यावि
षयं कात्यायनवचनैकमूलकत्वात् नदाहकात्यायनः नाविद्यानांतु वैद्येन देयं विद्याधनात्क्वचित् समविद्याधिकानांतु
देयं वैद्येन तद्धनम् अस्यार्थः अविद्यानामिति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी अविद्येभ्यो वैद्येन विद्याधनात्क्वचिद्धनंनदेयं समवि
द्याधिकानामित्यत्र तत्रोच्चारितविद्यापदमुभाभ्यां संबध्यते तेन समविद्याधिकविद्येभ्यो दातव्यं न्यूनविद्याः विद्यया पुनरा
नधिकार इति जीमूतवाहनेनैवस्पष्टमुक्तम् तत्पाचप्रकृते ताद्विकापेक्षपागणकस्यन्यूनत्वाद्युक्ताधिकाराभावइ
ति मन्वादिस्मृतिनिबन्धपरिशीलिभिर्विभावनीयमिति दिक् सम्वत् १८८९ समयप्रश्नावसरात्क्रमः॥ ॥ अथपत्न्यनपत्योजनक
दुहितृसहितामपत्नीभागिनेयं स्वल्पमस्वकसहनं ज्वत्य क्तामन॥ यमीतस्पतस्यजनकोऽपि होहित्रंस्तुबाम्योत्रीस्विस

अ।	ममभार॥ तत्स्नुषा मेनासम्बन्धिना साकमुपय मन तु त्वा स्थितवती॥ मृतस्य धने दौहित्रस्याधिकारोऽपवात्मजवध्वाप्रश्चेत्ने
60	कोऽनुयोगः॥ अजातो दुहितृपापौत्र्या पितामहधनात्स्वविवाहो चितमस्वमूल्यं च्च अत्र वेति द्वितीयोऽनुयोगः पाटशालास्य
परिणीतास्त्वपौत्र्यास्वस्यानाधिष्ठितमादिवाकेन कृतः गतयोरुत्तरमुत्क्षतेतैः उभयोर्जनकपुत्रपोस्सम्बालितस्वत्वेनास्म
तत्र स्वत्वापापेऽपि विद्यमानस्यप्रमीतपुत्रेकस्यस्वत्वाक्रान्तधने स्नुषापाधनेगतहरणोऽनधिकारात् दौहित्रस्यैव धनाधिका
रइतिप्रथमस्यानुयोत्तरम्॥ कन्यादानादानजन्यपुरापापुरापसम्बन्धेन त्रिकपुरुषस्यपित्रादेर्नरकनिस्तरणापत्तन
भवरणात्पास्वविवाहोचितन्धनमूल्यंचव्ययमिति द्वितीयस्योत्तरम्॥ अत्र प्रमाणानि॥ अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमा
प्नुयः पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः इति भिन्नाक्षराद्रिस्पृस्मृत्यै स्वबम् अकृतावाकृतावापि यस्मिन्नेवसर
शात्सुतम्। पौत्रीमातामहस्तेन पिण्डं दद्याद्धनं हरेदिति मानवम्॥ पावृत्रोभिश्चिद्येनेससैनाच देवदेपा अपत्रमनुमती	राम
भवतितन्नानाप्रतिगृहीता च नरकमाप्नोति पितृपितामहा स्वविष्टपोजापने न स्यात्रगमिकालान व्याइति जीमूत	१०

वाहन धनं वैदीनसीयमुक्तमग्निहोत्रादिभिस्तस्याद्भक्षातो ब्राह्मणस्य वा पत्न्यां विधिवद्दत्वा फलमाप्नोति मानवर
तिमानवम् सम्वत् १८८६ ३० अथ कश्चित्सचिपवरः पुत्रद्वयं समुत्पाद्य परलोकं जगाम तावपि स्वकुलाचारेणवि
भक्तौ भ्रातृत्वान्पोर्म्म धैर्येष्वो ममार ततस्ती देवरपुत्रव्यवहाराः समन्नत्वक पुत्रविधिनोरो क्षत्वं वै धव्यधर्मनाचर
न्ती पुत्रम्पालयामास तदनन्तरं तद्देवरोऽपि मृतवान् तस्मिन्मृते तेन भ्रातृज्ये पुत्रपत्न्यास ह विवदमाना सर्ववि
धस्यावरजङ्गमाऽस्तिकमस्यौत्रस्य भवत्वतः तस्याप्तरणमपाकार्य्यम अहं तु रोधेन सर्वव्यवहारो भवतु भवत्या त्वपरनाच्चार
ने लव्य वीरति वदति एतादृशे विवादे समुपस्थिते व्यवहारापोगपलकसतद्वनस्य चरस्य रोपितामह स्थामात बाधिका
रइति पण्डितानां प्रतिप्रश्नः त्वयेदमुक्तम् यदत्र न पुत्रकल्पा मानुरे वद त्वक पुत्रार स्व रोतद्दसुर श्वरोचाधिकारेण नुपि
तामत्या स्त्रह तु रोधेनैव व्यवहारो पि भवतु पतिमरणेन पुत्रसत्वोत्पन्नो स्वत्वस्य नाशात्पुत्रस्य जीवनो मर्मीना पित्रोरन्ये
रस्वातंत्र्यप्रतिपादनात् मातृविभागदर्शनाच्छास्त्रे मातृकर्मक भ्रष्टानाशवरोन पुत्रमातृस्वत्वात् बालापत्य स्थाणा

र्भ्यालाषत्सापास्तद्गमननिषेधात्पुत्रादिरौहित्रान्तरहितस्यपुत्रस्यधनेधिनामघाः पूर्वन्यनमहरोमातुरधिकारस्पर्शनाञ्च
६१ अत्रप्रमाणानि दुहितृष्यितृश्वमातुश्चसमेत्यभ्रातरस्वपम् भजेरन्मैत्रकसीवकस्यमनीशात्तेद्विजीवनोरितिमनुःपित्रो
रभावेभ्रातरणांन्विभागस्तप्रदर्शितइतिवार्हस्पतम् पित्र्यंविभजतांमातानाष्यंशंसमाहरेत् इतियाज्ञवल्क्यःमातापिता
वारघातोपमर्द्दिःपुत्रमापदि इतियाज्ञवल्क्यःमातापितावारघातोपमर्द्दिःपुत्रमापादि इतियाज्ञवल्क्यःवालसम्बहूर्नेशा
त्वावालापत्यानुनार्हतीतिशुद्धिजतत्वस्पम् अनपत्यस्यपुत्रस्यमातादायमवाप्नुयात् मानप्यर्थिच हत्वापाम्यितुर्मानाह
रेहुनमितिमानवम्।गुह्यम्भवम् १८८६ ३१॥अथकाचित्स्त्रियापुत्रादिपौत्रान्तरहितविभक्तपतिसर्वविधधनस्वामिनीभू
त्वाविभक्तेस्वेरपुत्रान्तुमत्यास्वपतिभागिनेयपुत्रायपस्तस्याअर्जितस्यावरसुसुरायानकिंचितस्यावरन्त्वापरलोकङ्गामन
तन्मरणोनन्तरनदेवापुत्रोविवदतेमदननुमत्यातयाविसृष्टंस्थावरन्त्वपात्सकव्यमितिविभवदन्नगोरक्षपुरपुरस्य राम
पाठूवाकापनिवेदितवा नतत्रतेनयाद्विकाकेनतत्रस्यधर्माधिकारणपनिपुक्तपण्डिताद्यवस्थाप्राप्यतदनुसारेणवा ६१

वहारः प्रचारितः॥ न सामान्यवचस्यापापमपरितुष्यन्नाहीया प्रिवाकापनिवेहनञ्चन्नो प्रभ्रश्यवस्थेका शीपपाटशाला मान्मेय्येतान्ते
क्र मनुमन्तव्यवस्याचेन्नहि तत्स्वसारेराज्यव्यवहारे। निर्णीतव्यो ह मिति निपात्य मानस्यवाक्यिनोरटीकरणापकाशीपपावशा
लापान्तत्तस्येन सात्वेन प्रभ्रश्यव्यवस्थेपेषिते। ते रध्वा पावशालासैः परिडतैः प्रश्नानन्तरूपान्यव स्थां मत्वा नैर्णयं च स्थानरमु
कमानघ पा। पवनानीलिखितया द्विवाकोल्लरं काशीपपावशालांस्य परिवृतै र्दिपतेः निजापतेः पुत्रवत्स्येसोदरभ्रातुष्पत्रे
विभक्तासंसृष्टे विद्यमानेऽन्यस्मै कुटुम्बायापिराउदाय भर्तुर्याऽर्जितं स्थावरन्त्रदातुं शक्नोति स्त्री स्त्रीकृतान्यप्रमाणान्नेका
र्यागपाहर्म।नीषिणः विशेषनोऽरहस्येत्रदानाधमनविक्रयादिनारस्ववचनान्न।नाधिकारो भवेत्स्त्री णां न्यानाधमन
विक्रये॥ पावत्संजीवमान सातावत्भोग स्वसाधभुग्। तिनारहवचनात्स्त्री णांस्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः॥ नापहां
रं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथन्चनेमिभारतोक्तः॥ अत्र पत्राशपनस्मर्तुः पालपन्नी वृत्तेस्थिता। भुक्तीनामरणात्क्षान्तादाया
दाउद्दर्मा अपुरीतिकात्यायन॥ देवब्राह्मणोभ्योदत्तं स्वपतिपरलोकार्थं त्वेतत्सम्यगेतत्। दानानि विप्रम्ब्येभ्योऽध्यानुरागवि

स्वद्यपेरनिष्ठा सर्विसद्दित रमदानरत्नानिस्पमपुत्रापिदिवम्सुने दिनिकास्मापनवचनाच्च ॥ नैनत्स्त्रीधनस्मुनिवचनात्तप्रलंभात्तापा

६२ तवल्कवचनस्यायपदेनाप्येतत्संग्रहीतुमशक्यते। सकलनिबन्ध्यवेतस्य स्त्रीधनत्वेनादर्शनात् आद्यपदेनेद कुधनस्यापि

स्त्रीकर्तृविज्ञानेश्वराणांमतेनदुपपर्षिवचनाभावाच्चागृहत्वनापहरेत्सुनरिन्यपि ब्राह्मणादेव विषया इप्सापंपरत्ततत्रा

नत्रापहरेत्॥ अतसवपघप्य स्यपिनाद धाम्सतेविप्रासुतोहरे दितिमहस्सृत इत्तस्यापि हरणान्दपपेते। अत्रैर्द्धदे दिककक

र्मासिद्दे स्मौहदानत्वावगते:॥ स्त्रीरणायंत्वेन वेतनहानमपिनैतत्॥ पिराइतौ हूदे हिकक्क र्मासिद्दे स्मौ हदान त्वावयते:

स्त्रीत्ववाक्कानमात्रधनहानाहौ ब्राह्मणोत्तरस्मै स्त्रीरणामध्यिकारश्चेत्सौदापिके स्वात्तत्रविधानम्वैपत्स्यि स्यात्। सौदापिके

ऽपि भर्तृप्रीतिमात्रहत्ते स्यावरे। भर्त्रा प्रीतेन प्रदत्तं। त्रियै नसिन्नमतेः ऽपि नत् सापपाकाममभ्रीपादयाहा स्यावराद

तरतिनादत्ववचनान्निषेध सुतरांसिद्धइति दायभागविवादचिन्तामणिप्रभृतिसकलनिबन्धप्रसिद्धो ऽपमर्षः इतिसंसे एम

प: ३२ सम्वत् १८८६ मारणुआषमाराषौ इसीपसितम्बर षष्ठताऽषि॥ अपपवौ चिरविभक्तभ्रातरौ ब्राह्मणोत ६२

योर्म्मध्ये ज्येष्ठस्स्वः प्रापः। तत्पत्न्यप्यसौ हरिदत्तो भ्राता चावर्त्तते। तत्र संशयः। तस्याविभक्तधने भ्रातुरधिकारोऽथ पत्न्या
वेति पण्डितानां विप्रश्नो नैसीह पुलारन्ती पते॥ अविभक्तधने सामुदायिकस्वत्वात् पोरन्यतरस्य पुत्रादिरहितस्य मरणेन
त्वनाशात् समग्रे धने विद्यमानस्य कनीयसो भ्रातुः स्वत्वमासीत्॥ अविभक्ते हि वरस्वत्वाक्रान्ते धने ज्येष्ठभ्रातुः पत्न्या मा
गोन लभ्यः किन्तु ग्रासाच्छादनं धर्म्मार्थं वा किञ्चिद्दद्यात् सुलभ्य व्यत्तपा अत्र प्रमाणम् भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत् प्रव्र
जेत वा विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना निनारः शंखलिखितपैठीनसिपमाः अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगा
मि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नीति हि वृत्तः ततो ह्यापमपुत्रस्य भजेरन् सहोदराः तुल्या दुहितरो वा पिध्रि
यमाणः पिता पि वा सवर्णा भ्रातरो माता भार्य्या चेति यथा क्रममिति। कात्यायनः स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु ग्रासाच्छा
दनभागिनी अविभक्ते धनांशं तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम्॥ बृहस्पतिः कृमदानरता नित्यमपुत्रापि रिव व्रजेत् पत्नी दुहि
तास्त्वेवेत्याहोऽविभक्तधनप्रापकानीति॥ जीमूतवाहनाचार्यकृतनीर्प्रायः प्रापितभागाधिकारस्येतद्देशे प्रचारो नास्तीति

धीमच्छिरनुसन्धे पम्॥ २३ संवत् १८८६ कार्त्तिकशुक्लानवम्यांगुरौ॥ कस्यचिद्विदुषींसुपर्वशास्त्रस्यारस्य नवोढ़ावधूटा
63 वृद्धाभ्यांसह पितृस्यानंत्व भागमाराप हौहावे काञ्चतस्यतु॥ एकोऽवृद्धस्वभाग माताफ्य पकृस्मित्वा परी न सत्त्री पस्वत्रय
स्य संग हीनवलः॥ अपरोऽन्वृद्धस्वभाग मपि स्वजातिसमर्पत्स्वद्गांवत्री लतस स्पष्टि भ्रातृ ८ पुत्रा पस समर्प्यमि नः॥
तरीपन्यनंपुत्री लतम्भ्रातृ ५ पुत्र ५ प्राप्तोस्तुतसंस्पृष्टिभ्रातास्त्रा होषिद्दसंस्पृष्टिभ्रातेतिप्रश्ने॥ उत्तरम्॥ वस्तुतो द्वादश
विधपुत्रेषु दत्तकस्यमहगाम दत्तकस व स्वत्वभाक्॥ किंच पराविधेनारजकोन कृतसंहा॥ संस्पृष्टः संसृष्टिवि
चारेगासे स षिनसुसंस्पृष्टीसोदरस्यनुसोदरः॥ दयाजापहरे दंशं तातस्यच मतस्यचेति गमिताक्षराधृतपांशेव ल्कावचने
नसोदरस्यसंस्पृष्टिनश्चधनग्रहणोसोदरत्व संस्पृष्टित्वरूपकार॥ गोपन्यासेनसोदरो पिवेत्संसृष्टीकारणहूपयो
गेनवलवत्वात्सर्वेप एवगच्छापारिमिवीरमित्रोदपधृतमित्रमिथ्याख्यानेनव संस्पृष्टिभ्रातानापि॥ असंसृष्टिभ्रातातु राम
कपंचित्दपिनस्वत्व भामिति॥ संवत॥ १८८६ अग्नहणशुक्ल ॥ कस्यचित्क्षेमपुरीगोस्वामिनश्चत्वारशिष्याध्यानेपुवि ६२

भागार्थं म्विवदन्सुक निष्ठस्य धैर्यपुर्प्याः शिष्यप्रस्थानपुरीनामास्वगुरोः कष्टमोलोकवा विभक्तस्वसुम्पत्त्वासगुरुः ष्यप्रगाभवत्
गुरोर्हैर्प पुर्प्योप्रविप्रस्थानार शिष्यास्ते पुचपनपुरीनामाज्येष्ठः शिष्यस्त्वीनः शिष्यान्क्त्वागुरोस्सम्वन्धरहितात्कस्मादरोगो जो गृह्य
गृहीत्वा पित्रादिस्यानीयगतपरमगर्वोर्द्ध्वानुपवातस्वशरीरापासाभ्यामवारोगिनादिवित्वाधनं समुपाजयत्सीयज्येष्ठः शिष्य
म्व्यवहारेपेपिम्मनातं स्वीपव्यवहारेर्जितो भयवि भधन स्वामित्वे मिष्ठो ज्यामत्त॥ तच्छिष्यज्येष्ठो भोजपुरीनामाकनी
यां सो दौगुरुभ्रातरौ पालयन्नुद्दनुव्यराववेपार्जकोः भवत्॥ तादृशस्य भोजपुरीगुरुः त्वप्रपुत्रस्सम्बन्धविशिष्टेन वपम
पुर्प्याः कनीयो भ्रात्रा गोविन्दपुरीनाम्वा भागत्वस्वशरीकान्तेन वे निपतिडितान्म्र निप्रषाः नै गिरमुच्यते॥ असाधारणध
नत्वात्मित्रादिस्यानापन्नगवादिद्व्यानुपघातात्स्वशरीरापासावाच्च॥ एतादृग्धने गोवलव्यव्यः॥ एतत्प्रमाणानिमिता
भराविवादार्णवसेतुव्यवहारवीरमित्रोदयनीमतवाहनतायभा॥ स्यास्मुहाहृतहेनुक्रमेणावोध्यानि॥ अत ठप ब्रून्यिर
द्रव्यं श्रमेण पद्धपार्जितम्॥ स्वयमीहितलब्धन्तकामोदातुमर्हतीति मनुविपार॥ अनाश्रमपितृद्रव्यं स्वशक्त्या नियद्

नम्॥ तपारेभ्योनन्तरद्घाद्विघपालस्यमेवच॥ याज्ञवल्क्यः पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यत्स्वयमर्जितम्॥ मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दा
८५ पादानाञ्च तद्भवेदिति। भागानधिकारिणावलाद्गृहीतानि चेद्गृहाद्दाप्यानि। अस्वत्वग्राहकस्य दण्डविधानादिति शिष्ट
म्॥ समाप्तम्॥ १२८ अथ दत्ताप्रदानिकम्॥ कश्चित्कन्यानं सिंहाख्यः पुरुषः कांचिन्मैनाख्यां चारुस्त्रीं शुल्कमूल्येन
नस्वभूमिनास्वीकृता तदुहस्तात्स्वसमानकं राजनीयानामष्टादशसहस्रं तत्पाणौ दत्त्वा गृहीतम् तस्यां चामरणान्तिकं भवतु
इमं निश्चयं स्वामीति स्वहस्तेन पत्रे लिखित्वा तत्समर्पणम्॥ पश्चाद्विप्रवदनेसा तत्र राजप्रश्नो द्वयोर्मध्ये कस्यायम्पक्ष इति
तदुत्तरम्॥ शुल्कं गृहीत्वा परपरस्त्रीनेयानीद्विगुणं वहेत अनिष्टत् शुल्कहानतापि शुल्कहीनिम वाञ्छयादिति वीरमित्रो
दयेन धनेनाहरव्यवनम् वेश्यापात्र्यपराधेन पादण्डं मत्स्यपुराणोक्तदर्शितम् गृहीत्वा वेतनं वेश्यालोभादन्यत्र गच्छ
ति तां दमं तापयेद्घास्तिरस्यापिभाटकम् पशुकेनचिद्दिष्टकं स्त्रीभिः कृतो व्यवहारो न सिध्यतीति तत्रशास्त्रजा राम
तीपरस्त्रीविषयकम्। गोपशौण्डिकादीनां स्त्रीभिः कृतो व्यवहारो सिध्यत्येव तत्र याज्ञवल्क्याचार्यो हः गोपशौण्डिकशै १४

लब्धरजकव्याधयोषितामित्याहोनाहृतं अरणादिकं तासां पतिभिर्हृपम्। यस्मान्न हाप्रपाहत्ति रित्येवं प्रतिभातीति॥ स-
१८८६ कश्चिद्वा स्वगोऽन्यपूर्वपत्निकापां रक्षितापाभ्वाहारणपामुत्पन्नाभ्यां पुत्राभ्यां स्वकीयविभक्तस्यावरणादिविलजात
न्राणु स्विभक्तभ्रातृष्वसत्त्वेभवतिनवेतिप्रश्ने ताप्रभिप्रश्ने रद्रमुत्तरम्॥ विभक्तत्वेन स्वसत्वाक्रान्तधनस्य वि-त
रणादिकं ताभ्यां पक्ति पत्नेतत्स्य मेव स्वत्रप्रमाणम्॥ पये कजानाव हृवः पपरधर्म्माः पपक्तिपाः॥ पप कुर्मणु
णोपेनानवेत्का पर्येषु संयुता॥ स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा। कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वं मीशास्ते स्वधनस्य
वैद्यतिनारदवचनम्॥ स्वविधदत्तपरिग्रहणानामवसरे प्रीत्याहस्ता पिगृहणानमन्त्रमात्मामितिनिता सह दिकुस्पष्ट-
म्॥ संम्वत १८८१ कस्य चिन्मरजस्पह पस्पहौ पुत्रौ नयोर्ज्येष्ठस्त्रीमन्त्रान्कनीयांस्त्वेकं पुत्रं ममु॰ स्याह पामास। पुत्रान्स-
त्रं चोत्पाद्यतावद्विभक्तहायोपरलोकमगवत्तः किंयत्कालेव्यतीते त्रिभ्यः पितृव्यपुत्रेभ्यो विभागंलिप्सुर्व्यवहारो पपुक
नपस्कः कनीयोभ्रातृपुत्रो विभक्तोऽभवत्॥ सचविभक्तोऽविभक्तस्यावरोऽन्यन्मोः स्वस्तस्वपारीरे स्त्रिचि कित्संगोयं

मत्वा न स्वस्त्रीये स्वकीयजनानां सन्निधौ मध्य मस्य पितृव्य पुत्रस्य मध्य मतनयं स्वप्रीतिविशिष्टं दत्तकपुत्रविधिना दत्तकपुत्रं क
65 र्तुमाज्ञाप्य स न स्ये। न संस्थित्युत रम्यत्यस्य परशब्दाद् विधायतद्वापनान् जरमुत्रं कर्तुम पतापान्यनिपन्नान तदेव रौप्रति बे
धं कुर्वाणो पोषितकृत दत्तकपुत्रो न भवतीति। विवदेते। एतादृशे विवादे समुपस्थिते पतिनि धन पोषितो दत्तकपुत्र करणो धिका
रो न वा दत्तकपुत्रेण विभक्तान् पितृपूर्वजार्जितान् धनान्स्य गोलव्यो न वेत्यनुयोगद्वया पि पश्चितः प्रश्ने प्रष्टव्यमनुयोगे
दत्तम् पतिरत्नानुज्ञाता वास्व स्वजनाज्ञारहिता या अपि विधवा पाश्चान्ते अधिकारपति पादत्ता स्वनुज्ञाता स्वनुज्ञारहितामनरक
त्वाणा वो ध कार्यवादविष्णु मीतावस्थ मपत्य मुत्पादनीयमिति विधौ एवं पालनीयत्वाच्च तपाद दत्तकपुत्रो निर्वि
शंकं करणीयः स्वत्रीयो दत्तकानिवीरमित्रोदय परतत्कं चन्द्रिका संस्कारकौस्तुभ मागन्त कौस्तुभ धर्मप्रकाश ग्रन्थानि एा रा म
न्यार्षपूर्वकाणि वोध्यानि वन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थ समुपोष्य वेति शौनकीयप्रमवचः अपुत्रस्यानि त्रीणि स्मृपते लो ६५
कवेदयोः स्वपुत्रैः कृतपुत्रैः स्वपुत्रवत्तो हि मंत्याता इति कालिकापुराणीयप्रमवचः सेत्रजातोऽन्सुतान्नेकोरशमपो हिज्ञात

अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः क्षिप्रमेतो पात्मनीर्ष्ठिणः अपुत्रेणसुतः कार्य्यो पारदेकुशादकुशपलतः पिशाडेरवाक्तिपाहे नोर्जीमत्ते
संकीर्त्तनपाचेतिद्रयम्मानवीयम् न्नहंसमाशंतीति बहुपुत्रयत्तार्थस्योदेशत्वेनन हिशेषणाप्रस्वंनहधिकारप्रति
बन्धकत्वमवतिनगिरागिरेतिबूपारितिवाक्यस्यासिद्धांतवत् पुत्रप्रतिनिधिः कार्यइतांकोसनापोग्पत्तासदहनाहेता
वतोवाक्याहेवापुत्राधिकारीकत्वलाभाहेषुवाकोषपुत्रपस्यानुवादकत्वमेवेनोविधेप्रस्पास्सभवात्तद्दापांकानुत्स्थिनि
रेव नतुमानवीयेवचस्यप्रयोगव्यवछेदकैवकारदर्शनात् नसवविधेपत्वमितिनचर्नापम् अश्वमेधेस्वनिदेशप्रासाधि
काव्वचने॰प्राप्तस्यापिषहिंशानिस्मिंवेभूपादित्यत्रनविधिरेवकारार्थविशेषणत्वादिमिवतमहतेएवकारार्थविशेष
णास्यतुल्यघोगक्षेमत्वात् एतेकन्याप्पिनाविन्नाम्पतिःपुत्रासुवाईवेअभावेतानपत्तासावस्वानेत्यंबुचिन् स्निपास्माहिव
चनवोधितज्ञातिपारतंत्र्येणभर्त्तरहितापास्तारशपुत्रकरणकमेरापनधिकारइतिनभ्रमितव्यम् अकापीकरणाहेवाते राम
रितिमिनाक्षराव्याख्यानादेवसमाहितत्वात् अथापक्षद्वपासानेनुराजाभनोस्मिपामताइतिमिताक्षरेतद्दहनवबनाता

तिरहितानां विधवानां गुर्वनुज्ञां विना मधिकारप्रतिबन्धो व्यवह्रियते तस्मान्न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञा-
६६ नाद्भर्तुरिति वाशिष्ठम्। अपुत्रस्य गत्यभावात्पुत्रकरणस्यावश्यकत्वश्रवणाच्छास्त्रमूलकपत्यनुज्ञापाविधवापां सम्भ-
ववात् साक्षाद्भर्त्रनुज्ञापा सधवायाम् अनुज्ञातत्वात्तेन योऽधिकारः न चैवमननुज्ञाता नाऽन्यस्येत्येति वक्तव्यम् धर्माभावात् व्यवस्त्रीपानुम-
ते सर्वत्रावश्यकत्वाद्विति वाच्यम्। अनुमतेः पत्यन्तरे पुत्रेणापादप्रवृत्तीर्भर्तुरिति वचनबोधितपुत्रकार्यश्राद्धादे-
स्स पत्नीपुत्रेणासिद्धेर्भर्तुरनुज्ञां विना तादृशपुत्रेण कार्यं उभयोरपि कार्यस्य तेन विघ्यते भर्तुर्हि सम्यक्त्वश्रौर-
ससवत्तस्याप्युपकारकत्वेन तादृशपुत्रेण भर्त्रनुमतिमन्तराऽऽदत्तो न तस्य इति नास्य व्याप्तिः भार्तुः पुत्रस्य गौणत्वात्
कुपुत्रतापि सम्भवेऽस्य प्रतिनिधित्वे कार्ये दत्तस्य पैत्रिकमितास्मरणात् इति चेद्वादि व्याख्यातम् आत्मनोऽपेक्षया दत्तानामेवास्वे
स्वत्वाभवेत सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मन्वाद्युक्तिरिति वचनसिद्धान्तवत् माध्ये यावद्भर्तुर्जीवति स्वातन्त्र्ये णतदनुमतो न पु राम
त्रीकरणीपरस्यार्थपर्यवसानात् किञ्च विधवायास्त्वनधिकारित्वपापत्वः स्त्रीकर्तव्यस्यापात्रात्वप्रयोजनस्य शक्तौ परिक्रियमाणेषु ६६

त्रस्वीकरणम्भर्त्रनुज्ञयैव कर्तव्यं भवतीत्येतादृशस्योच्छेरापत्तिरिष्यते न त्वशिष्टैः एवं चानुज्ञा पितृतुल्यैरभिः क्रियमाणं हवनीयम
विषयजमानयज्ञसमाप नस्य यजमानानुज्ञानवत्त्व जीवतो भर्तुस्सारणामिप्रापत न्नीवनदशापां तन्मरणानंतरं वा ज्ञातवत्याः
पुत्रकरणं भर्तुरनुमततमेव भवति नवपुत्रप्रतिग्रहस्य मंत्रपठनपूर्वकस्वीकाररूपत्वात् पिता नरहनर्हत्वादनधिकारइति वा।च्य
म्। नस्त्रीणां मौसर्गिकनिषेधस्याप्यन्यत्रानुज्ञानाम्नुज्ञातिप्रतिप्रसवेन प्रधानाधिकारसिद्धावधिकृत्वाधिकारसिद्धे मंत्र
त्रादिपाठो स्त्रीशूद्राणामं मंत्रवर्जमिति मंत्रमंत्रपर्युदासस्सिद्धामंत्रवत्प्रतिग्रहसिद्धांतवन्मंत्राध्यापनवत्स्वनोसमभवाच्च
कान्तुत्स्यैनेः इत्यलंकचंद्रिकाकारास्तु न स्त्रीनिवासिष्ठवाक्यमपाद्याप्रोषितपतिकाविधवयोस्साधिकारोऽप्रतिषिद्धमपर
मतमनुमतमभवनीतिजगदुः हैतनिर्णये सद्गुरुनरसिंहमहामहोपाध्यायास्तु सपत्नीपुत्रसत्वेपि पौत्रासोदर
रजसत्वेऽपिपुंसावपुत्रविधिस्य कृत्रिमपुत्रादिः कार्यः धात्रणामेकजातानामि निवचो नामेकपत्नी नामिसादि
भिस्सपत्नीपुत्रे भार्यापुत्रे वसतितयोः पुत्रत्वाविशेषेसिद्धेऽपत्यमुत्पादनीयमिति निस्सविधेस्तावन्यसरिपालनेनैनपुंसः

२

पुत्रामनरकात्प्राप्तिः ह्यिपस्य पिण्डदानार्हत्वं च सिध्यतीत्याह दूरीतिसमाधानम् ॥ द्दी । नौ आढपोगस्य तद्व द्रुक्थात् कस्य पिण्ड
७ सगोत्रं ज्ञपेत् नं शौनकोक्तविधिना पुत्रं स्वीकुर्यात् सस्वीकृतो यः हीनरे वोशभाग्भवत्तज्जनयितुः पितुः ॥ गोत्ररिक्थे
जनयितुः पितुर्न्न भजेद्द्विमस्सुतः ॥ गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा इति मनुवचनात् तानेनं तद्दशौचि भक्तध
न स्वविभक्तधनादर्पिण्ड्यः ॥ द्वादशविधपुत्राणामिध्याणपाञ्ज वत्काः पिण्डदो अंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः इति ॥
एतेषां पूर्वाभावे परः परः इति । कानां पुत्राणां द्वादशानामपूर्वपूर्वस्याभावे उत्तरउत्तरः पिण्डदश्चांशहरो
वेदितव्यः इति मिताक्षरा ॥ नन्वानतरोन पितरः पुत्रारिक्थहराः पितृरीतिमनुः औरसव्यतिरिक्तानाम पुत्राणां मनिनिधीनां स
वेषां रिक्थहारित्वप्रतिपादनापरमिदम् ॥ औरसस्य तु एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुरित्यनेनैव रिक्थभाक्त्वो
क्तत्वात् हि तदपि मिताक्षरा ॥ अत्र धारेश्वरं कात्यायनविषयपिण्डः प्रवर्तते ॥ चतुर्थसम्ये दत्तस्तेषामन्वमोनोपपद्यते इति मनुः ॥ अत्र राम
धारेश्वरमिश्राहीनामुद्वहनेकात्यविभिन्नगवन्ते स्यः पिण्डदो रेपश्चतम्मः पिण्डोदकपोरीतापञ्चमस्यात्रप्रमन्यो नास्तित ६७

स्मापुत्रोऽपुत्रपितामहधने गौणापौत्राणामधिकारः। औरसपुत्रपौत्रपौत्रैश्चपुत्रैराणलोकानन्त्यपतीस्मनेनैव गम्यतां त्वातरतिकु

ल्लकमहः देवतः॥ एते द्वादश पुत्रास्तु सन्तानधर्ममुदाहृताः। विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्या विशिष्यते। सर्वेष्वौरसस्यैतेषु

त्राहापहरास्मट तारनिहितीपानुपोगस्योत्तरमा॥ प स्मनुत्तासहितपातद्गहितपा वा विधवणारत्नके पुत्र स्वीक्राप्य॥ सदत्त

कोगृहीत पितृभोगमविभक्तपितृपूर्वजातिनद्गनारपित्र्यं चतुमहोभवतिनीतिसुशैराहररणीयोऽपंशास्त्वार्स्यः वि

भक्तस्यासस्यधिनः पुत्रप्रपौत्रपर्यन्तशस्मस्यमन्तस्यपन्मरसाधारणोपार्जिते स्याबरात्मके -- द्रव्ये संपमिन्याः पत्याप

येष विनियोगार्हत्वस्वरूपे स्वत्वे जाते सति पतिज्ञातिसंमतिव्यतिरेकेणापि स्त्रीयस्वामिनस्तस्मात्साधारणोपार्जि

ताहात्मनि संज्ञानात्स्याबरस्वरूपाद्द्व्यात्। कस्मैचित्कुटुम्बापकिञ्चित्स्याचंरभर्तृरौधरिहिकप्रमत्यर्पस्वस्वबास्वगा

र्ये स्वतंत्र स्वामिनापत्रपासंपतपास धर्म्मिरापास्त्रीपधनत्वे नस्त्रीधनत्वेन वसांगशकातेन बेतिप्रश्नः उक्तापाः पत्न्या

स्तादशपतिद्व्यस्सानंकर्त्तुं शक्यम् केवलभोगाधिकारनियमनंतस्यवदानेनतस्याः स्वस्वामिसपरिच्छायधीनताविधाने चतद्

धार्यं वरनर्त्तकादि सम्प्रदानकर्तृत्वाहानचिषयकम् । अस्य यातस्याः पतिद्वये स्वत्वस्य भर्त्तुः स पित्राद्यनुज्ञाभावे व्यवहृतण
६४ उपयुक्तस्य समुदायस्वत्वस्ये च निःप्रयोजनत्वे नैवं सामान्यतः पारंतन्त्र्योक्तौ प्रजानां शास्त्रेण जपरतंत्रताप्राउक्तत्वात् राजा ज्ञाहर
स्वस्य प्रजाकर्तृत्वा दानमात्रस्यापि अस्वतंत्रकृतत्वेन परावर्त्तनं प्रसज्येत । ततस्त्वोक्तया पत्न्योक्तपतिद्वयात् किञ्चित्तस्या
वरेतर्त्ततस्याः पतिस पित्राद्यहीनां तस्यस्यावरस्य पुनः पत्न्याहरणेनाधिकारः । अत्र प्रमाणम् । मिताक्षरायाम् । विधवा
यौवनस्या चेन्नारी भवति कर्कशा आयुषः स पराणार्थं तु प्रद्यात्तु प्रजीवनमिति हारीतवचने नशं किं तव्यभिचारापा
एव पत्न्याः पतिस्वापत्तेयोग्जीवनमहरणावर्णनं तथा तत्रैव ताद्दश्यास्ता द्दशधने जीवनमात्राधिकार इति वादिमतस्य
पावनत्नकृत्स्नमाणिताभिधानेन निरसनमानपामिता सराठीकायां सुवोधिनीनाम्निकायाम् । स्वामिमनार्प्य इर्शी पतिः प
घप्यपुत्रापापोषितरति ॥ पत्नुववनेधनंयो विभयात्तु तुरियाशि पारिहारस्ते वं अन्यस्मिन् हिनि पुंजानाधर्महस्तुः स्वा राम
तनमित्याहिभिर्विधवापांनियोगस्यनिशिन्नत्वास्यशंपनियोगेन विधवापां भार्तजापापांपुत्रमुत्पाद्य नस्यै विभक्तनहृनहानवं ६८

इति नियम्यते ऽनेन वचनेनेत्यनेन लिखित्वा अपि तु न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति स्त्रीरणमेकाकिनः पावस्थानं निषिद्धमिमनेन पुन
स्तस्यामेव टीकायां तदस्तु॥ पारतंत्र्ये काकिनोभर्त्तानवाप्स्यति॥ त्यनेन पस्तत्र स्वव्याख्यानं॥ तथा॥ पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्य
ग्न्युपागतं आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितमिति याज्ञवल्क्यवाक्यापरेनन्त्र वक्ष्यरूपसंविभागपरिग्रहाधिगमप्रा
प्तमेतन्नास्त्रीधनमिति मन्वादिभिरुक्तमिति मिताक्षराव्याख्यानं तथा स्थावरं जंगमं हेम धान्यं कुप्यं रसोंबरं॥ आहापदापये
छ्राद्धं मासषाण्मासिकाद्विकं पितृव्यागुरुदौहित्रान्भर्तुः स्वस्त्रीपमातुलान्॥ पूजपेत्कूव्यपूर्त्ताभ्यांस्मद्धांश्वाप्याति पीनुस्त्रि
यः इति मृजापतेः तथा॥ वृतोपवाससनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेदिति कात्यायनस्म
वचनत्तथा॥ पत्नी स्थावरं भुक्त्वेति वचनं दानाधानमतिं विनाविक्रयादिनिषेधपरमिति तदपि प्रमाणाभावग्रस्तं पत्नुभर्त्तेभ
र्त्ता रिभर्त्त्रंशं लभते कुलपालिकापावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रयपरमिकासापत्नीयवचनं प्रमाणमिति तदपि न त्र स्था
वरपद्याश्रवणादेति विज्ञानेश्वरटीकायां केशववैजयन्त्यां तथापत्नुभासापनूस्थने भर्त्तुरिभर्त्त्रंशमिति तद्द्वंद्वि वारराणा दुर्धरा

॥

न निषेधपरमात्रं ह्यस्य पर्यन्तानन्तरतदुपयोगपार्थमनादिः । तु भवत्येव स्थावरजंगमं हेमेत्यादि पर्वेणैवान्नात् । व्रतोपवास
69 निरतेत्यादिकात्यायनीयाद्वेति व्यवहारमयूखकारस्य तत्त्वात् सम्प्रागमाङ्कहात् शेषपद न स्त्रेणंप्रदीपते पिम्मंत्रैणप संप्रा
प्रतदानत्वं विवासितगर्भेति प्रजापतिप्रहस्य सोऽजस्या पङ्क्त्यनन्तरकं रेपमिति कात्यायनस्य वचनं स्वकीपपेष्टविनि
योगाहं द्रव्यमिति पाद्वहिति । तथापनुज्ञाहीनधनापाः पत्न्याः तद्धनेन जीवनमात्रं दानाधिकाराविकपे पुत्रनाधि
कारः इति मतेभर्तरि भर्त्रैप मित्यादिकात्यायनवचनात्स्मतीपते । तदपि रक्षार्थनदत्तं कारि दानास्वातंत्र्यपरं स्त्रहृष्टा
र्थदाने तदुपयोगिनोरा धीकाररा विक्रयपोष्वनैनैनाधिकारविधानात् । व्रतोपवासनिरतेत्यादिनाहिवं व्रजे दित्यने
न काम्येपि दानाहीनस्वात्त्र्याधिकारः प्रतीयते । किमुत नित्येनैमिनिके वजंगमस्थावांहेमेत्यादि पूर्वोदाहृत प्रजापति
वचनाद्यातत्रापि पत्तिरहताना त । कामोष्व प्यधिकारश्चापानीनिस्मृतिचन्द्रिकाकारपः पश्चापरमपि कात्यायनवचनमे रम
वात्यप्रचाशपनंभर्तुः पालंपतिव्रते स्पिनाधुंजीतामरणात् ज्ञानानाशाद्युर्द्धमाङ्कपुरिति तत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारश्चाहस्या १८

न्नाशापात् कारित धनविनियोगमतिवंधं सहमाना सत्यामरशातुं जीवेत्सार्थः। इदं वरस्य गाभरणाय समर्पेषु कार्प्यान्निरव्यये
षु वा श्वशुरादिषु पत्यापत्स्व यमेव स्वजीवनार्थमुपात्तमधिमतन्न हि षयम्। विभक्तादृव्य विषयत्वेमन्वादि पर्यानिष्पा ध्येति
या पते रिति। पौरस्त्यास्तु गुरौ श्वशुरादि समीपे स्थिता मर्तृधं नंभ ज्जीवनतु स्त्री धनवधये न्कुन्दाना धान विक्रयादिकुर्वीतर
स्याहितयेपत्व वृहस्पतिन्यापितृव्यपदेन भर्तृसपिराङ्गेपल क्षणाङ्गेहित्रपदेन तदुहितृसंतानोपल क्षणात् मातुलस्वस्त्री
यपरार्भ्यान् मातृकुलोपल क्षणात्मेभ्यस्त्वा पत्रिरूपं भर्तुः श्राद्धोद्यो यदे हिकोपकार कदद्यात्। न तु स्वपितृकुलसंवन्धि
भ्यस्तदनुमत्या तेभ्यो गवितप्याचनादरदः। मृते भर्तर्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः विनियोगे भरक्षासु भरणे च स ईश्वरः
परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः इति संमुखवे मेव वचनार्थमाशयना
त्सेव स्त्रिया भर्तृरिक्थेरानविक्रयाद्यधिकार इत्याहुः। तत्रेदं वाच्यम्। किं तत्स्वरूपयाकृतं नेपिदानाद्यैतत्स्वरूपानिष्पत्तिरेवन
तावदेव प्रजमस्मामन्वादिवचनैः सकलभर्तृधनग्रहणोतस्याः उक्ते सतितत्स्याः वस्तुत्वस्त्वेतमादिस्वरूपानिष्पत्तेर्वाधितत्वात्

१२

अत एव जीमूतवाहनेनैव स्थावरस्य समस्तस्य विभक्ता वाऽविभक्ता वा स्थावरं द्विपदं चैवेत्यादौ विस्पष्टा वरस्य विषया ति स्ता वाहि
७० प्रतिषेधवचनान्यपि स्यस्याधर्मभागिना ज्ञापनार्थमेतानि दुर्वृत्तपुरुषं प्रतिकुर्वंश्च दुःखदानार्थमेव दानविक्रयादिप्रशने
प्रतिषेधकानि न तु दानादिस्वरूपानिष्पत्तिधनिपारक्यानि । प्रपञ्चे नियोगार्हत्वलक्षणास्वत्वस्य दूष्यान्तरद्वयस्यापर
ष्यविशेषाद्दुर्वचनेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणाप्रामाण्यात् प्रतिपादनानुपपत्तेरिति निरूपयेन द्विकीरीत्यात्रापि दूर्ह
नानपादेऽदुःखदानार्थमेव भर्तृरिक्थदानादिप्रवृत्तापोऽन्यस्य प्रतिषेधाति अमारधर्मः धर्मार्थं दानमदनाधाः स्वर्गा
वनाद्यर्थविक्रयाधानं कुर्वन्त्याश्च नास्येवाधर्मोऽपि न च भुञ्जीतैवेति नियमाद्याहानुव्यो प्राप्नुयादित्यभिधानाद् दायाद्य
नधिकार एव तस्याश्च विभक्तधनस्वत्वं नैवेति वाच्यम् । साधारणस्वत्वाश्रयात् विभक्तधनेनासाधारणत्वाश्रयस्याप्य
वैषम्यात् । न च स्वभोगस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्दानादिपरिसंख्यार्थ एव विधिस्तथा चातधिकारस्तत्राणः न स्वत्वमिति वाच्यम् राम
वस्तुन्यपाकरणाशक्तेरपि भस्यद्द्या दानादिनाद्युच्यनाशनित्यसम्भवनयेपोपपत्तेरवश्यवाच्यत्वात् ॥ अन्यथानधिकारे ७०

हमदानरतापूज्येलव्यप्रतीप्स्यामित्यनेनदानधिनाऽहार्व्वः विरोधपरिहाऽस्यादि तस्मादर्थार्थेदानेनव्यावर्णककाप्यी
र्म्माथौविक्रयेवाऽज्ञेकापिकारस्तत्याः सकलभर्तृधनविषयोऽधिकारः नियमस्तुचन्दनकर्जकादिहानानावद्रव्यकाधिविक्रयनिर्द्दस
र्थेदत्तिसिद्धमूल्यत्वनस्थानेत्युतामद्रव्यप्राप्तुंसका हप्यादूव्यव्ययकारिणीनभवेदित्यर्थः दानधर्मस्यमहाभारतवचन
तुसनतास्मद्कामेवार्थमुपोद्दलयतितथापिस्त्रीरागांस्वपतिहायस्तुउपभोगफलं ॥ उपभोगोधर्म्ममत्यासमन्त्रोभोगोनत्वस
सन्त्रोभोगोनत्वसम्भोगःफलंप्रवीजनपस्पताहृशः स्मृतउक्तोमचाहिभिः उत्तरार्द्धेनदेवव्यनतिरिक्त्रियः पतिविनाहपहारंद
पावप्यंनकुर्व्वः कपंवनेत्यनेनवाऽपहारस्यसर्व्वथैवाप्रेपस्कारनामाद्वस्त्रपहारोहि चौर्य्यं नटनर्तकादौचपाहानस्
स्मवस्त्रादिपरिधित्वामिष्टभनादिवभुक्तेत्येवमायपिसंपताणास्त्रनौ चित्साचौर्य्यंतुस्स मित्यपहारशब्देनेगौणः धर्मवि
र्यहानादिचतुनपेति नापहारशब्देनवोधयितुंशक्यते तस्मात्सर्व्वेसुस्पष्टमित्यत्तमेवमनतुमनोचुखंनेत्रः प्रमस्वापोवैश्
रायंचानतप्रधानस्वरूपनिष्पत्तिरितितथाप्यपहारातदुपयोगेनसमुदायसत्वस्यनिष्पत्तयोजनतावयोवन्यस्तेनिगोरमित्रोहय

१२

दयस्यले स्वनमेवम। यस्सहृ पावसानेतु राजा भर्ता स्मन्दः ऽस्थि ःपातन यात्र्रस्वतंचा प्रजाः सर्वाः स्वतंत्रः पथिवीपतिरित्येवं मातापि
त्रोगुंरोमित्रे विनीते चोपकारिणि हीनानार्यविशिष्टेभ्यो रत्ने हिसफलं भवति निववरि मित्रो हेयेन धंननारस्व वंनरत्वाना
71 पहरनपुनरिति मिता भाकारेण। धनंपात्रेव ल्वा वाक्रमेव मस्यव वसोमितारस्तरापोन्यायमार्गेणापहृत्तस्मवि धमपि पुनर्नु
हर्तव्यम्। किंतु नथैवानुमंतव्यमिति तथा परापमृत्स्य मतिसुष्या सेहात् प्रभुपचारः स्त्रीशुना तुम्हहां पर्वसुरवंशाठविशे
विदुरिति नारद स्पवाक्रम्। एवमस्यापमर्षे चहल्ले हान। विशेविदुरितिनारदस्य वाचरस्मादिपश्चाद्दष्टार्थस्तनंनदेन
तस्समविधमपिहृतमेवनप्रसाहरराणीयमिति व्याख्यानमिति विदुषापरामर्शः व्यवस्थेयं वीरमित्रोदयाहि सम्मता। स्विमू
लो रसपरस्पा हालतिपाणि नर्णिता अथ पकविस्त हृभ्यानाः सोदरास्तेषु ज्येष्ठो भ्राता उपरतस्तपुत्रस्तेभ्यः पर
पुराप्राप्तंस्थावरजंगमात्मकं द्रव्यं परंपरा प्रासादति श्रविभज्य म हीनतत्वरत्निः कालविशेषेण विभक्तास्तेषां च च विभ राम
तं स्वस्वांशं नेतुं यदा भु स्वान मेत्रैको भ्राता पुत्राहिरहितः सर्वे स्वांशं कनिष्ठभ्रातृ व्यक्ता पपत्रपूर्वकद त्वारि गतः तस्मिश्च ७

त्रैतन्मातृभ्रातृस्त्रियस्य सांमेतानांच विदुषां संमतिः ज्येष्ठभ्रातृपुत्रे सुतत्वहस्यितोऽपि कलहादिना संमतिर्नाकृतन्एक सुभ्रातो
देशांतरे स्थितः। नाविज्ञानीमिलित्वा स्वहस्तेनांशास्तु संख्यानभवतीति विद्युरतः अनस्तपो निरासाय कालविभागो धर्मशास्त्रा सं
मतोनचेति विभक्तभ्रातृकृतं स्वांशदानमपि धर्मशास्त्रसंमतः एकांस्त्रीकारपैतृकमपप्यांशेन गृह्णे। उक्ता विभजनीपंतहस्त
धानपर्केभवेत्। स्वच्छाकृतनविभागोपः पुनरेव विसंवदेत् सराज्ञा शोस्त्वके स्यापयुः शासनीयोऽवं धृक्ति दित्यादिहस्पजि
वचनात्॥ न पाविभक्तभ्रातृकृतं स्वांशदानमपि धर्मशास्त्रसंमतमेव। साक्षित्वं प्रातिभाव्यं चदानं ग्रहणमेव च। विभक्ता भ्रात
रः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ये तज्ज्ञानावहवः एषधर्माः एकक्रियाः एककर्मगणोपेता नचेत्कार्येषु संमताः स्वभा
गान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य ही तिथादिवचनात्। स्यष्टं चेदं मिताक्षरा
वीरमित्रोदय गौडहारपभागादिसकलनिवंधेषु स्थितमिति संवत् १९८६ मी   केचन भ्रातरः स्वतातेनिधन
मुपपाते नंतर विभजनीयपस्या वा जंगमास्तवा। पितृधनं विभजंते स्म तेषां मध्ये एकनी यो वंधुपुस्तकानि रिक्तिगृहस्थानादि

भागमनयन· तत्रैकाले षां द्वनिरपि स्थिता कालमेताम्· मध्यमाभ्यस्तारस्तुगहकृतलकरहितं स्वस्वविभागमवापन्· तत्रैकाते षां
72 द्वनिरपि स्थिता ज्ञावनसाचकीदृशीतित्तत्स्वरूपं निरूप्यते· मध्यहैरो किंपहेशपरिच्छिन्नभभागे केनापिका गतानां वापीकूप
तद्गृगारामहे वापतनां नामुत्सर्गाः प्रतिष्ठाकरणे स्वावापं कोपालोकामाजषित्वा पाजनोपलम्भमानधनहृपासाऽ विभाज्ये
ति विहृत्य स्त्रियौ भर्त्ता न पिसिंतासरास्य निवंदिका व्यवहारमाधवा हिसकलनिबन्धोलाहृता द विभाज्य समेत्य रागा
मासहस्त्रकुल्यादपि पाज्ञं सेचंच पत्रंचकृतान्यत्रमुहृत्वं स्त्रिपद्रत्सशन सो वचनाद्धर्मरणस्थ्रात द विभाज्य त्वपर्यालो
च्यत द्विभागोन कृतः किंतु तडस्यत्रे द्रव्यमेव षेंवर्षेणकैकेनयपर्यायेणोपभाजि· अन्यथास्तद्देशाव च्छिन्नौ भस्महेशारत
पान्नाहारातादेशाव च्छिन्नौ मपागयतस्त्याकारकं व्यवहारसौकर्यायन द्विभागमपि कुर्वते न द्विभागेन कृतो हा
स्यादि व्यस्यपर्यायेणोपभुक्तम् स्त्रनस्तद्धृते साधारणत्वं सिद्धम्· पश्चाहे कोभ्याता स्वमरणासमये स्वहैमालंकारवस्त्रामत्रा राम
युंशपर्यायोपभुत्समानांतां वस्वभ्रातृपुत्रप्रलोभेनमनाहरपानगः प्रकृत्यसगस्थिरत्नसै वितीर्णस्वपत्रपरमप्रिसमपकृत्य ७२

स्वस्थिरत्वेच॰ स एव यावत्स्वत्वापादकः पुत्रेत्वनास्ति ये मातं स्वसे चापास्यापयन् तत्तद्विनाहमपि स्ववस्तुनः कतिपयपव्यपेयाह
ततश्चास्येश्मानरोनासहूनः सर्वेवपतवेवैमिवहृश्वशैत्सप्रजोऽभ्युमानः हूनोह्वाहारापित स्मात्परकचेताः सत्वं सर्वैभवं नोम
मैवेति बदन् मरणाकाङ्क्षेतेव कस्मैचिती पोवानिनिस्पृह मवगम्यते॰ तद्वितानेभ्यो भ्रातृभ्रातृपुत्रौ तेन विवरेते॰ तदर्थं सर्व
साधारणायाप्तते रेकेन कृतकृतं हानिं सेत्स्यति नवेति विदुषः प्रतिश्रुतैरुत्तरमुच्यते॰ एवं विधायाः सर्वसाधारणायाप्तेः केनापि
कृतं दानमसंगतमेवेति॰ तस्माद्दाक्षिणसर्वैर्भ्रातृभिस्तत्पुत्रैश्च सुखेन भोक्तव्या॰ एतदुपोद्बलकानि धर्मशास्त्रस्यर्षिवचना
नि॰ ये जाता येप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः वृत्तिं च नेभिकांक्षंति न दानं न च विक्रयः तथा॰ अन्वाहितं याचितकमाधिः
साधारणं च यत्॰ निक्षेपः पुत्रदारांश्च सर्वस्वं वान्वये सति॰ आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना॰ अदेयान्याहुराचार्या
श्चान्यस्मै प्रतिश्रुतं इति माता पिता वीरमित्रोदयादिसकलधर्मशास्त्रस्यानीमानि वचनानीति ततएवावगंतव्यानि॰ अ
देयद्रव्यपराहतिरपि तत्रैव स्पष्टेति दानमेत्यंगतमेवेति॰ राज्ञानिः सर्वैर्भ्रातृभिर्भोक्तव्येति॰ २८ द्रव्यस्त कुविभागोपि कर्तव्य

इति सुधर्मसुधिभिर्विभावनीयमिति॥ समत् १८८६ अपसोरमाः घटूभ्रातरो निजेपि तरिप्रमीते स्थावरजङ्गम॥ कृष्णजांतर्विभक्तो
73 पभुज्जानो: पित्रादिक्रमापातं प्राज्यह तिन्नु अविभाज्यं सगोत्राणामास हस्त्र कुर्यादपि॥ प्राज्यं पलमलं कारं कृतान्नमुदकं
स्त्रियः इति वहस्पतिसुशनोवचनात् विभाज्यं मन्वादिहांसस्तेनस्था एकै कचकोपभोगनिर्वाहमकार्यः नेपूपक्वे ब्दोर पु
अपत्नीक एक स्मैम्यानुष्ठुत्वापयल्यापर्वके रक्ष वातानैमेव कृतम विभागेन साधारणावृत्तेर्दानं धर्मणास्त्रमतेन सिद्धन
वे ति पर्यन पुक्ति:॥ अत्र विह्नतेमैत्रेतरहीपते॥ माह शास्त्राना साधारणावृत्ते र्दान मासिद्धं चहू मुनि वचनप्रमाणा एपा
तं त पाचतार शवानासाधके हह स्पति वचनम्॥ विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः एको ह्यनीशः सर्वत्र
दानाधमनविक्रयेष्विति॥ अत्र स्मृति॥ चन्द्रिका एवं व्याख्यानम्॥ यदि विभक्ता अपि स्थावरविभागं तु प्रकारमन्यथा
नास्ति तत्त्वमेव का ले विभज्य भोग्योमहत्स्वभिसंधानात दिमा धनमेव विभज्य स्थावरं मध्यक्रमेव स्थापयन्ति तादृ एम
शस्थावरविषकमिदमिति॥ यत्तु विभक्तविषये स्वाम्यागात् परिरक्षते विक्रीणि पुनर्षा पिवा॥ कुर्युर्यदि पिछं तन्त्सर्वं ७२

मी शालेस्वधनस्यैवेति नारदवचः न तु दशालेस्वधनस्यासाधारणस्वत्वापत्तस्येति वीरमित्रोदये सहेतुकत्वेन व्याख्यानात् असा
धारणमात्रविषयकम् न तु साधारणविषयकम्। पैजातापैत्रजाश्वयेच गर्भैर्व्यवस्थिताः इति न तेषां विवादः स्त्रीनरा
नेनैव विभ्रपरतिस्मृतिविरोधात्। सामान्यत्वान्नासिद्धौ वृहस्पतिः सामान्यं पुत्रदारादि सर्वस्वं न्यासयाचितम्। प्रतिश्रुतं तथा
न्यस्यनदेयं त्वपद्धास्य न्वयिनि। नारदश्च। अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत्। निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्वस्वं चान्व
ये सति। आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना। अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति। इत्यत्र सामान्ययाचितं सा
सन्नाधिर्दारस्वतद्दानम्। अन्वाहितं न्यासनिक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति। आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि सर्वदेति। न चासा
धारणे विवादे संभवत्यपि देशाचारो न विभागे तदकारणात्। अविभाज्यत्वान्तेष्वस्मरेत तत्। न च दाराणां विभागः कालिके इति
वाच्यम्॥ दास्यादिषूपभोगो न विभाग इति मिताक्षरादिसंमतेः अस्माभिर्पेत्थापि ब्रूमः। किं कालिकोपभोगविभाग एककार्य
कोपभोगे पारस्वत्वे न धर्मस्थितेर्वा। न धर्मं चेद्धनरूजीव। नायोगः भोगे न धर्मः इत्यनेन नेति चेत्साधारणमेवास्मिन्नेतेन मुनेरारूयानेति।

त्तरे तेन प्रपञ्चेन क्रमापातसाधारणत्वं हीनसमसिद्धमिति विवरणगौरवादरणीयम्॥ संवत् १८८६ अथ पाकशिष्टदासराः पूर्वजा
र्जितस्थावरधनस्य यथाविभज्य चतुरो भागांश्चतुर्भ्यस्तनयेभ्योऽप्यर्पयित्वा मन्त्रत्वा यज्ञमभागं स्वयं गृहीत्वोपभुञ्जते स्त्रीप्रभा
७५ गस्य त्राभ्यामय त्रलेखनपूर्वकं हसमारः। तन्मरणोत्तरं विभक्तपितुर्भागमाहवकाभ्यां पुत्राभ्यां सह विभक्तपितृभागा
द्भागमीहमानास्वस्यौ पुत्रौ विवदेते। अत्र वयोः पुत्रयोः समस्याविभक्तेन पित्रा पत्युत्राभ्यामत्र पत्रं कं स्त्रीप्रभागवितरणं
कृतं तत्र सम्यग्भवति पितृभागार्ग्रहीतभागयोः २ पुत्रयोस्ताभ्यां सह विवादे शास्त्रतो विभागविस्तरणबोधकपत्र
मन्याप्यत्वेन परावर्तनार्हं भवति न वेति पाकशालास्यपरिष्टान्ति अपी लारव्यव्यवहारनिर्णयशलाधिष्ठितसभा
द्धिवातपालादिसभा हस्तानामुपप्रश्नः॥ अत्रोत्तरम्॥ विभक्तत्वेनास्वामित्वात्पोत्तपो। ननु ते रक्षितकारित्वेन स्त्रीप्रभागादि
तरणाद्व्याभ्यां पुत्राभ्यां कृतं नस्थितरणबोधकपत्रञ्च सम्यगेवेति विभक्तानां सनुमतमनिर्व्यवहारलोकयोर्पायमवतिनद्धि राम ७४
नपाविनाशानाशिस्वरूपाभिष्यतिभिः एवं व्यवहारवीरमित्रोदयेऽपि। नास्ति व्यवहारनारदवादिभिर्वन्ये। अत्रोपोद्

लकन्यारत्नीयमश्ववः पर्येकजातावहवः पपधर्माः प्रपक्रियाः॥ एषकर्मगुणोपेताननेत्कर्मसुसंपृताः स्वभागान्
हि हयुक्ते विज्ञानिपुरप्यापि वा॥ कुर्व्वपर्यपेव नतसर्वमीणास्तेस्व धनस्यवेद निपरस्परविभक्ताज्ञानहानस्विज्ञपाधानादि
सिद्धबोधक मिदस्मितपर्यपितुल्यमापापत्यवर्त्तनेद निस्यावरजंगम प्रजैवपयापिस्वयमर्जितम्॥ अस्मंभूपसुतान्सर्वात्र
हानननचविज्ञपरतिनारहीपवचनन्त्वविभक्तस्यावराशिहानविक्रपपरावर्त्तनार्हनाम्बोधपरत्रविभक्तस्यावरेनमवर्त्त
तेद निशिवम्॥ श्रीशोगतवत्सरे॥ १८२९ द्विजम्बराधमताग्रिसेवसंवत् १८८६ मार्गशीर्षशुक्लद्वादश्यां भौमे
अथ पदे नविराह्त स्येनपतिना कस्मचित्स्वमतस्य स्वभावि स्वांमित्वबोधकपत्रस्य कन्यापदीपनामा लेख्यात्मस्य मानस्वा
मित्वबोधनापपत्रे कृतंन स्मित्र विश्वास ज्ञानेन तत्सत्रस परावर्त्तनं कर्तुं पाकं नवेति पाद शालास्यपरिद तात्समपीला
स्यधर्माधिकारणस्य गत्नएड रसाहवानोप्रवेशकृतनभा विस्वामित्वबोधकपत्रेरच्छानदत्तुसारे रोत्तरप्रच्युतेनैः नकृत
नसंत्रे मत्स्यावर्त्तितं शकामस्वामिकृतनवाहे व प्रतिमानं दैव गृहत्वधर्मार्थोत्सर्गाश्वा स्वामित्वहेतवः नन्ववन पर्जनविषयेस

स्यस्वत्वात्तन्मात्रेभावित्वस्य तत्त्वबोधकृपन्नमद्दुष्यमितिचेत्तन्त्रशीघ्र्यारीनामपित्वच्छिद्यादित्वेनस्वत्वाविशिष्टेत्वसाधारणत्वेनादैपत्वा
75 न्न अवनपजनयोः क्रियात्वात्तिपापास्या मर्त्तत्वात्स्वत्वस्यच मर्त्तत्वस्तुनि षत्वाद्वनकिं विदेत्तत्त पाको धावयता पप्रतिलाभे
घ्या हेस्स स्मावितत्वेनद त्तत्वाच्च पत्र कार्तुर्यनित्वाज्ञांनत्वेनतन्त्रस्वत्वसंपादनेप्रतिश्रवरोऽनधिकारातेव नैवतस्मत्रेस्वत्ववि
रहस्वाङ्गालनत्वाच्च अवनपजनयोगपत्वाविश्वासाधुयाधिकृतत्वाच्च तथाचतस्मत्रस्पद्दषत्वात्तेषामेवनाधिकारः किंत
ततां प्रदापितांतङ्गधांतरगनानांनर्ईवतात द्वह निर्मा णार्पदत्तमुद्रा णामदत्तमुद्राद्वाराणांचसर्वेषां सितामस्वरौसवास्याग्न
वात्तजातीयानांग्टह स्म्यानांरक्षरणेऽधिकारः पूजनेचतन्मजसंप्रदाप्रवर्त्तकानांस्वमतोपरेषरागांपतीनामधिकार
इतिविवेकः यदितन्मतस्यपुरुषाः केपिनस्युः तर्हिराज्ञाभोजकवास्सरणादिद्वारापूजनाहेराकारयितव्ये इतिसिद्धमेत
दुयोहुत्तवात्रिवचनानिसेवतादेवसदनंधर्मार्पसदनादिकम् ॥ अतिमाजसमविके यमदेपंचनकस्यवै इतिकापिलपंचरात्र राम
त्रस्यम् अदेपंपश्चगच्छतिपश्चादेपंप्रपद्यति तादुभौवौरवत्यास्यौद्दाध्यौयोन्तमसाद्दससितिमानवम् यत्पार्थन्नपमि ५५

गत्वा संवत्सर घातक पंचम नचेमं देह मासि स्वैरं कुर्यात्तत्पंचकं नेत्यात्रेपम् योगाधमन विक्रीतं योगहानप्रतिग्रहम् यस्य वाप्युपधिय
श्यते तत्सर्वं विनिवर्त्य पेद्दितिमानवमिति धिदुषाम्प्यराम र्शः सम्वत् १८८६ माघ शुक्ल समाप्तम्यां रवौ ऐशेगान सम्वत्सरे॥ १८३०
केन विसृष्टेन कस्य चित्सुरूपस्य भावि स्वामित्वबोधनाय पत्रं लतत्त्व सिन्धुरूपेऽ विश्वासस्थानेन यत्र कल्पीनत्यत्रस्य परावर्त्त
न हृन्तुं शवस्त्रेन वेनिश्चपीनारव्य प्राड्विवाकगलराज्य साहवेनकृते प्रश्नेतुल्यरम्या द्रशालास्य पंडितै नैरीयने स्वसन्ताविशिष्टे
ऽसाधारणे वस्तुनि पहुपाधिसंकेतेन पंचं कृतं नत्तदुपाधेर्विनिगमे सति तत्र परावर्त्तनाद्दमेवमत्रोपोद्बलम्॥ योगाधमन विक्रीतं य्यो
गदानप्रतिग्रहम्॥ यस्य वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति मानवपद्य॥ राजस्स्वहनारागतभाविस्वामित्वबोधकप
त्रलिखितेषु सर्वसाधारणास्तत्रासत्देषु देवप्रतिमादेवगृह धर्मशास्त्रादिवस्तुषट्कस्य विक्रयाप्रकरणे सर्वप्रकारेणाप्य
र्पमेव। सर्वसम्प्रदायेषु गृहस्य स्वत्वाक्रान्तत्वादुक्तवस्तुनिष्ठ स्वामित्वाभावान्यत्र कर्तुस्सकलत्यागार्थबोधकस्वसम्प्रदायसिद्धे
ष विधिवाधिनपतिधर्म्माक्रान्तत्वाच्च॥ अत्रोपोद्बलकं हेतुन्त्रमेणावोध्यम्॥ अत्र विभाज्यं स्वगोत्राणामा सहस्र कुलादपि॥ याज्ञ

१५

मात्रस्वस्वेत्रस्वकृतात्रमुकं स्लिपइ तिवै पासम्॥ पात्र्यं पागस्या नम् देवप्रतिमावेतिजीमूतवाहनः॥ देवतादेवसदनन्धर्मा

76 र्थसनादिकम्॥ स्त्रविभाज्यमविक्रेयमप्रदेयन्त्वकासवारतिकपित्रपत्न्यात्रस्यं कापिलम्बवः॥ कुटम्बउत्रदापञ्च पनंसर्व

विधंस्वपत्॥ केशान्यज्ञोपवीतञ्च मल्कारा दृष्ट्वेतम्मु निर्णिपित्वा पक्लीयम्॥ उक्तेषुव स्तुभुन त्तसम्बदापिमांगदस्यानामधिका

रस्सिद्धूति १८८९ मायशुल्कवचतुर्थ्यांगुरौ एवोगतवत्सरे १८३० ज्ञानवर्षदाविंशतितालिखे कस्यचिद्

स्वर्गास्यत्रयःपुत्रास्ते पितरि गते सर्वविषय धनस्यत्रीभागान्कृत्वा नात्तगदः॥ पितापिसंसारे विरक्तिं कुर्वन् स्वर्गंगाम। तेषुज्येष्ठो

ऽनपत्योऽभवत्। मध्यमस्तु एकां कन्यामेकम्पुत्रञ्जनयामास॥ कनीयांस्त्वनपत्यो ममार। तन्मध्ये जीवन्नस्य स्वामिन्यासी

त्स्वामिन्यात्तस्य विधमानायाम पिनिपतद्देपवार्षिकराज्ञकरस्यादानाज्जातदोषेण वक्रवर्तिएज्ञापोषितस्सका

ष्ठान्तत्सनिभागमाच्छिधान्यस्मैल पुजराज्ञेसमर्पितः॥ तस्य कुनीपसोभ्याभांगोलुप्तः निरपत्यज्येष्ठराजपुत्रस्यम एम

ध्यमस्यनंपंचापुत्रापराडपुत्रविधिनादत्तकपुत्रश्चकार एषद्यामुष्यापणादत्तकोदेत्तककर्तुर्मरणोत्तरन्तद्धनस्या ७६

पितृतिरभवत्तस्य धर्मसुतस्य पुत्रं धामुष्यापाणिविधिना ज्येष्ठभ्रातृकृतरत्नपुत्रस्थितिस्मरे शान्तरं गतः तत्पत्नी पत्युरागम्
नाभावमालोच्य पत्युर्भागे भ्रातृश्वशुरादकस्य स्वीपौरसस्य स्वामित्वं कारितवती इस्य भाग इयस्यापि क्वारीम धर्मसुत
नयोऽभवत् दत्तककर्तुः पितृर्ज्ञ नपितृश्वश्रुभागस्योपभोगं विधाय सकस्याः पुत्ररहितो मातरमपत्नीमनागिनीम्भातिनेयत्व
स्तत्कामममार॥ तज्जननी पत्न्यौत द्भागिनेयं कृत्रिमपुत्रविधिना पुत्रत्वे कृतः तत्कृत्रिमपुत्रयोतक पत्रं प्राप्तृवाकमइज्ञ
नस्वत्तानि सारित्वविशिष्टं तत्नमुद्राचिन्हितं कृत्वा तस्मा च्यपितवत्यौ तत्पत्रानुसारे णमाता महीसहितमातुलान्या कृत
पुत्रेण द्वादशवर्षपर्यन्तमभिव्याप्य दानविक्रयाधमनादिभिरुपभोगः कृतः॥ इत्थंविधमाने तत्पामातुलान्यास्तस्य
कृत्रिमपुत्रत्ववोधकपत्रमन्यथा कर्तुं शक्यते न वेत्येकः प्रश्नः॥ पत्रस्थितिज्ञापितदत्ते पतिभागिनेयोऽधिकारी न चेति
द्वितीयः प्रश्नः पत्न्याः पतिधने कीदृशोऽधिकारः कृपन्तं यावत्ति तत्वमिति तृतीयः प्रश्नः॥ कृत्रिमपुत्रसत्वे मातुरपि का
रोधने यथा पुत्रस्येति चतुर्थः प्रश्नः पर्याप्तान्मति॥ तेषां क्रमेणोत्तरमुच्यते। दत्तस्यापि श्रुत जैव वरत्वानापहरेत्सुनरिति

प्रतिश्रुतायां शानेनहलस्य छेदेनेन चाविधिधान्तरकान्याजिजि प्यं गणो नौचजापतेरतिपाज्ञवल्क्या नारदव वोभ्यामप्रतिश्रुता
मात्योपहारस्य निषेधाल घोतकपत्रस्यापि क्रोडीकारात्तत्पत्रस्य विद्वटनन्तपाकर्त्तत्र शकानेरतिप्रपमस्योत्तरम्॥मा
77 तुःष्वसा मातुसानीपि तृव्यपत्नी पितृष्वसा। श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः पहासा मौरसेन स्यात्सुतो दौहित्र
एव वा। न तु तो वा हरे नासात्व स्त्रीया या स्त माप्र ३।नि वार्हस्यस्ये मातुलानामातरत्वातिदेशात्ल इत्यर्थदेपपुत्रपत्नपि
राडशात्वाम्मा मातुलमातुलान्योश्चाइहत्वात्पत्नीइ हितरश्चैव पितरौ भ्रातरौ स्मथा॥ नन्सु ता गोत्रजाव-धुशिष्यस्त
ब्रह्मचारिणइ तिपाज्ञवल्क्यावचनस्य गोत्रजपदव्याख्यानावसरे भ्रातृपौत्रपर्यन्ताभावेपि तृदौहित्रस्यैवाधिका
र।इति जीमूतवाहन लिखनात्पितृव्यगृहदौहित्रान भर्त्तुस्वस्त्रीपमातुलान्॥ पूजपेत्कव्यपूर्त्तीभ्यामप्यक्षाश्चा
प्यतिथीनस्त्रिपरनिवार्हस्यत्वे न भर्त्तुस्वस्त्रीपस्यपूजनविधानात्समतेभर्त्तर्पर्युक्ता पा॥ पतिपक्षः प्रमुःस्त्रियाः एम
विनियोगेऽप्यरि क्षापाभ्भरणे सचर्ईश्वरइतिवचनादपुत्रापापोषितःपतिपक्षिपकर्त्तकारस्यणाविधानबलात्भ्रात ७

पौत्रपर्यन्तरहितप्रमीतमातुलधनस्य रक्षणासिके ध्वपिपत्निभागिनेयस्याधिकारवो धनात्स्वभर्तृभागिनेयस्यपत्रनिरपे
क्षो भ्रातृपौत्रयपर्यन्तशुन्यासंततिकमातुलान्योर्मरणोत्तरन्तयोर्द्धनेऽधिकारो जायते परन्तु अपत्रकरणेनजीवन्त्या
मातुलान्या अग्ने एव भ्रातृभागिनेयस्य मातुलधनेऽधिकारः॥ स्थावरे विक्रया धाने विभागे दानएव च॥ लिखितेना
पुपात्तिसिद्धि मविसम्वारमेवचेतिमरीचिवचनेनपत्रस्यप्राबल्यबोधनात् इति द्वितीयोत्तरम्॥ स्त्रीणां स्वपतिदाय
स्तुउपभोगफलः स्मृतः॥ नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथञ्चनेतिभारतोक्तेः अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्तीव्र
ते स्थिता॥ पत्नी नामरणात्सा नाहापाता उहमाप्नुयादितिकात्यायनात्॥ नाधिकारो भवेत्स्त्रीणां दानाधमनविक्रये॥ पा
वस्सजीवमानानाचनतोगस्यसाप्रभुरिति नारदवचनात्। स्त्रीकृतानामप्रमाणत्वनिकार्पणपाहूर्मनीषिणः विशेषतोगृह
क्षेत्रदानाधनविक्रयादिनानमत्याऽनधिर्बोधनात्स्वभर्तृनोवितानिरिक्त दानाधमनविक्रये पत्न्याऽधिकारिणो
ऽनन्तममाऽनधिकारस्तर्वशास्त्रार्थसिद्धोऽतोभ्रातृपौत्रपर्यन्तशून्यस्य मम नवैत्रस्यपत्न्या महादागुरुश्च सुरादौ हितेऽ

त्नाधिकारित्वाविद्यमानेनस्यान्नतुमत्वाकिमपिकर्तृत्वणकपतेरितितत्नीयोत्तरम् ॥ रत्नकारिपुत्रस्य पुत्रकरणात्वेवस
त्वात् विभक्तधनापामानुः पुत्रा निःस्वरूपा धनसमुदाये नाधिकार इति ॥ पत्नीह द्वितस्यैवेत्यादिवचनैः पुत्रादिरहित
78 धने पत्न्या अधिकारबोधनेन द्वादशविधपुत्रसत्त्वेमानुनोधिकारः ॥ यत्तु ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्
भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः इति मनुवचनेन जीवतोर्मातापित्रोः पुत्राणामनीशत्वप्रतिपादनं तत्पितरि मातामा
त धनविषयकम् ॥ निरीविपितरि स्थितेरत्रिरे वलवाके केवलपितुपातानानुरोधादित्यवतर्पस्योत्तरम् ॥ तस्मा
त्स्वकृतकृत्रिमपुत्राकृतपाभोजनाच्छादनमुरापात्रप्यकिंचित्स्यावरादिकं त्वलब्धव्यमिति शिवम् ॥ संवत १८८
फाल्गुनवयषष्ठ्यांभौमे ऐशै १८३० फर्वरी २६ तारिखे अपकेनविद्विप्रेणास्वपित्रादिपरम्परात्प्राप्तेस्वो
पार्जितत्वस्थावरादिधनत्वतुर्द्धा विभज्य लीन्भागांस्त्रिभ्यः पुत्रेभ्योदत्त्वावतुर्थभागं स्वयंजग्राह तैर्वेनपुत्रेणासह संस राम
ष्टीभूत्वा कतिपये पुहापने पत्नीनेपुरुषीयांशं सस्त्रिने पुत्रा पप्रहापप्रणाणोऽप्यपि स्वध्यत्नेव पितरि भ्रातंतावसंस ७८

ष्टिनौ संसृष्टिनाम्भ्रात्नासाकं विवर्द्धमानानाञ्चावयोः सम्पत्तापूर्वजार्जितस्थावरादिजनवैनहृत्तान्तत्सामान्तमदत्तमेर
वातस्तदीयमंशं त्रेधा विभज्य भ्रात्रंशश्चावाभ्यां रे यौवनमेकः द्वारे निर्वाड्कुरुतन्त्र यस्मै पित्रा स्वीयांशो दत्तस्तेनैव
तदीयोंशो भोक्तव्योऽन्यदा ताभ्यामपि विभज्यांशो न हीनत्वात् निवर्त्तिनिर्णिक्तकाशीरमवाप्स्यते पाटशालास्थानेक
देशस्थगोऽदृष्टा विद्ज्जानीयपरिदृता अतिमशः तेऽरमुत्तरम् उच्यते। विभागे स्थत्रा साधारणस्वीय स्वत्वाक्रान्तस्थावरा
दिषु स्त्रैपुत्राणामपि तत्त्वात् स्वे ववीर्णिर्णायेऽरपाम्विवाह विक्रमग्निजीमृतवाहन्नराम भागरिता भवति भक्तपोसत्रा स्वामि
त्वेन्यान्तमतेरनवष्टकत्वात् विभक्तानामनुमतिर्विभक्तस्थावरादिनाधमनविक्रयेकर्त्तव्यो व्यवहारसौकर्य्याय भव
ति न हि नपावि नाशनादि स्वरूपाणि ध्वनिशि [illegible] स्यस्य त्रिवन्ये भ्रा अत्रोपोद्बलकं नारदीयमवचः एकजाता बहवः
पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कर्मसु सम्मताः स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा कुर्य्युर्य
थेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै। यस्मादविभक्तभ्रातृकृतं विक्रयाधानादि सिद्धं वोधकमिदमपि न स्यात् पितुस्तस्मा

यात्र यात्रवल्लितेऽन एव विभक्तपितुरंशेनादृशपुत्राणां विभागरूपहेतु नास्तिहानीशत्वानुवारंकं विभक्तजन्य पुत्र
स विभागाभावप्रयुक्त सिद्ध स्वत्वप्यपोमेशत्वाद्वा वाह्कन्यवाह संतंयं च चनं सर्वैर्मिचद्भिरङ्गीकृतम्॥ तद्वचनन्तु
79 अनीशाः पूर्वजाः पित्रोर्भ्रातुर्भागे विभक्तजः पुत्रैस्सह विभक्तेनपित्रापत्स्त्र यमर्जितम्। विभक्तजस्यततत्सर्वमनीशाः
पूर्वजाः स्मृताः यथाधनेनपर्येवहानाधानऋ्येषुच परस्परमनीशास्तेमुक्त्वा शौचोदकक्रियां इति। पोऽपिहा
रीतापत्तम्यांभ्यां जीवन्नेव वा पुत्रान्प्रविभज्य वनमाश्रयेत् वृद्धाश्रमं वागच्छेत स्वल्पवावि भज्य भूयिष्ठमादाय व
सेत् यद्युपदस्येत पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् सीरांश्च विभरे दिति वचनेन विभक्त योरपि पित पुत्रयोः परस्परधनाधि
कारो बोधितस्सोऽपि तयोस्स्वत्व कृतो न भवति किन्तु विभक्तोऽपि पिता पुत्रैर्भोजिप्राच्छादनादिभिरवनीयः विभक्ते
नापि पित्रा पोष्यत्वेन पुत्राभारा गीयाह त्सेन तर्पयाद् इसं सेयः संम्वत्॥१८८६ फाल्गुणवदिनवम्यां गुधे ऐशोगतव एम
सरे १८३० फबुरै लेमासे सप्त हशनारी खे लिपिः अपकाम्न न स्वत्रिपज्जा तीयः परिणीतभार्यायां पुत्रस्तद्वर्पमुत्पा ८६

रित्नवान्। तत्रोभयोः पुत्रयोर्म्मध्ये ज्येष्ठः स्वजातिधर्म्मानकुर्व्वाणो यथाशास्त्रकारी द्यूतादिकर्म्मासक्तो वभूवानतस्तिनाच
तेज्येष्ठेनयाविधं द्यूतादिरतेविज्ञापतस्येन्नाशावद्यादनंतरंत्वासकलमेवस्थावरजंगमादि धनंपुर्व्वोपार्जितंस्वार्जितंस्वोपार्जि
तेनज्येष्ठपुत्रभार्य्यायैकनिष्ठपुत्रायव कनिष्ठपुत्राजन्मन्याविभज्यसमर्पितवान्नात्रदानंशास्त्रसम्मतंनवेतिप्रश्नः।अत्र
स्योत्तरम्। अयं पापव्यापशीलस्य द्यूतादिरतस्यमहापातकाद्यनतिरिक्तोभागोनभवति॥ अत्रोयोहृजवकंवचनंयाज्ञ
वल्क्यस्य।सर्वस्वविकर्म्मस्थानार्हन्तिभ्रातरोधनमिति।विकर्मस्थाःपानद्यूतादिशक्ताइत्यपरार्कनिसनामुत्तरम् ॥
अथकस्यचिद्ब्राह्मणस्यत्रयःपुत्रास्तेषुज्येष्ठस्यैकःपुत्रस्तस्यद्वेभार्येसवर्णासवर्णाभेदेनास्तानि।सवर्णायामेकां
कन्यामुत्पादयामास।सापिपुत्रमुत्पादयामास सोऽप्यपत्यद्वयमुत्पादयामास तावुभौ पत्योम्मृतौ।सवर्णायामुत्प
न्नस्यदौहित्रस्यचधर्मलिः।सोऽसवर्णापत्न्यैकन्येउत्पादयामास।केऽप्यपत्यन्यत्यमृते।पश्चादसवर्णानिकेऽपिमृता
दस्यत्रयाणांमध्येज्येष्ठस्यवंशोनिर्गितः।मध्यमस्त्वनपत्यएवमृतस्तस्यवंशोलुप्तः।कनीयानेकम्पुत्रंजनयामास

सोऽपि ह्वौ पुत्रौ ह्वे कन्ये समुत्पादयामास तयो र्मध्ये एकोऽनपत्यो मृतोऽपरश्चास्ति तस्यं कनीयसोऽपि वशोभिरणीतिः अपारागा
मम ध्ये ज्येष्ठाद्दुत्पन्नस्य पुत्रस्य दौहित्रव ध्यरस्ति कनीयसः पौत्रोऽस्ति। ज्येष्ठाद्दुत्पन्नेन पुत्रेण स्वासव र्णाये पर वि
४० भक्ताद्दुहितास्यावरस्मित व्याघनुमत्यारजनाना स्यामनपत्यायामृतायां केन ग्राह्यम् तापक स्यदौहित्रव ध्वाऽप
वा ह्यापक भ्रातुष्पुत्रेणोति पृष्टितान्ध्र प्रिप्रश्नः तत्रेदमुत्तरम् तापक भ्रातुष्पुत्रेणोव ग्राह्यम् नतु ह्यापक दौहित्र पत्नीः
तौहित्रव ध्वा धनमहरणापि कारबोधकवाक्याभावाम्भ्रातुष्पुत्रस्यापितत्व्यपितृ तात्वात्वाहासमेन्वाद्विभक्तथ
नत्वाच्च ॥ अत्रोपोद्बलकम् ॥ पितरौ भ्रातरस्तत्पात्तत्सुतागोत्रजाबन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः। एषामभावे पू
र्वै षांधनभाग्लारोत्तरः इति याज्ञवल्क्यीयवचः सर्वेषामेकजातानामेका चेत्पुत्रवान्भवेत् । सर्वेते तेन पुत्रेण पुत्रि
णो मनुरब्रवीदिति भागवचः। पत्न्यासन्ततिरस्ते षां सोऽनपत्यस्य धनहरेदि तिवाऽऽरस्पतस्यवचः। नरभावे पितामाता राम
भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः इति कात्यायनवचनादितिसेयम् ॥ अपत्यकामिल्लसुनामावनवारजा २०

स्तद्गवोविवाहितानाममः स्मासुतद्दृपमेकाद्रूः मात्जनपिता सपत्नीकोममार पुत्रावृश्रिनपत्न्यौ सपत्नीकोममार नार
शस्मल्लुनामकस्प्रपौत्रान्तरहितस्सस्थावरजंगमात्मकधनेतस्सपत्नीऽद्दितटश्रेवेत्यादि याज्ञवल्क्यादिवचननि
चपत्नोकव्यवहाराम्यामनवारसरूपोनाम्नीदुहितैव धनस्वामित्वं ल्लब्धवतीसादुहितकत्रिकासंगमपित्वा
देवरपुत्रान्विसर्जयमममरम्तापादुहितुर्माखुविभगिन्यासौहित्रोप्यस्ति संस्थितानाममल पुरुषदौहित्राधनग्रहणे
मासुविभगिनीदौहित्रस्याधिकारोप्यवादेवरपुत्राणाममितिकाशीसमवस्थितकम्पिनीपाटशालास्थपण्डिताव्र
निप्रश्नः रातारश धनेनेष्याममध्येदेवरपुत्रस्यैवाधिकारोनतुमातुर्विभगिन्यादौहित्रस्य पतिपुत्रत्वालङ्गपमि
पिण्डदातृत्वालस्यामारत्वातिरेशात्सकत्वात्त्रीधनत्वाभावान्मातुविभगिनीदौहित्रस्य पिण्डदातृत्वाधनग्रहण
सम्बन्धबोधकवाक्याभावाश्च सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत्सर्वेतेनैवपुत्रेणपुत्रिणोमनुरब्रवीदिति मा
नवमवचःमातृष्वसामातुलानीपितृव्यस्त्रीपितृष्वसा श्वश्रूः पूर्वजपत्नीचमातृतुल्याःप्रकीर्तिताः पदासामोरसोनसा

स्तुनो दौहित्रः रावववानस्तुतोवाधनन्तासां स्वस्रीयाघास्समाप्नुवुरिति शातातपवचः यस्त्वासन्नतरस्तेषांसोऽन्यस्यं धनंहरेत
इतिवार्हस्पत्यम् अनन्तरस्सपिण्डाद्यस्तस्यतस्यधनम्भवेत् इत्यापस्तम्बीयम् पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्नु
४। पागतम् आधिवेदनिकम्बन्धुदत्तं शुल्कान्वाधेयकमितिवैशावम् पित्र्यादत्तस्सैव योषि दनत्वज्ञातु हायरूपेरा
न्न हित्वालध्यसप्पिन्डभागस्य धनस्यतत्वमिति सकलधर्मशास्त्रसिद्धार्थः
अथवक्तस्य विहृयतवारसहिनामकस्य ज्ञातारगस्यत्रयः पुत्राः पहलवानवहादुरवलिवराजसाहेनामानोवभूवुः ते
ष्वग्रिमज्जेष्ठस्य प्रभुविश्वनाथरामचन्द्रसाहिनामानोवभूवुः मध्यमोवहादुरनामा तज्जरोगग्रस्तो विवाहितस्व
ममार कनीयसो वखिराजसाहिनामकस्य पुत्र एकं पुत्रं जनयित्वामृत सवखिराजाभिधस्य पौत्रो पुत्रो दुहि
त्रन्तरहितमातामहस्य धनग्रहीतवान् कनीयसः पौत्रेणारामप्रसादाभिधेन सम्मंजेष्ठस्य पहलवानसाहिनामक राम
स्यपौत्रस्य धीराभिधस्य दायभागविषयको महान् विवादः प्रादुरासीत् मत्पितामहो वहादुरसाह्याभिधः पारविकलो ८१

ऽनुद्राहितोऽविभक्तोमत्पितामहेनपद्वलवानसाहिनामकेनसार्कंसहवासंकृतवान् भवत्पितामहोवरिवराड्साहिना
माऽविभक्तधनोभोजनाच्छादनमात्रेणाविभक्तः सन्नावासंकृतवान् अतोमत्प्रमस्यपितामहस्यापिरिक्थेभागंस्वीयपि
तामहभागंचमपान्यात्यन्तपैत्रोभागस्वीयपितामहसम्बन्धीग्रासः किन्तुमाताामहधनग्राहकेणात्वयापित्रादिधने
भागेनलब्धव्यः सत्ताद्दशेविवादेसमुत्पन्नेशास्त्रीयभ्याभागहूपंज्येष्ठपौत्रेणाप्राप्यमुतसमभागोमहीतव्यइत्येकःप्र
श्नः मातामहधनग्राहकेणपौत्रेणपितामहादिभागोलब्धव्योनवेतिद्वितीयोनुयोगः पण्डितम्मन्यति अत्रेदमुत्त
रम् पतितस्तत्सुतःक्लीवः पङ्गुरुन्मत्तकोजडः अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्त्ताभर्त्तव्यास्तेनिरंशकाः इतियाज्ञवल्कीयवचना
त्तद्दीनभागनिषेधादूहाहुरसाहानामकस्यभागाभावात्सहलवानसाहनामकवरिवराड्नामकपौत्रेणभागात्तयोः
पौत्राभ्यांविभागःसमंविभज्यमहीतव्यःइतिप्रथमोत्तरम् दौहित्रोह्यखिलंरिक्थमपुत्रस्यहरेत्पितुःसएवदद्याद्द्वौ
पिण्डौपित्रेमातामहायच पौत्रदौहित्रयोर्लोकेविशेषोनास्तिधर्मतः तयोर्हिमातापितरौसंभूतौतस्यदेहतः इतिमनु

वचनात्पितामहमातामहयोर्द्दौहित्रगत्वहृणविधानेन मातामहधनग्राहकेणपौत्रेणपितामहभागोपयोगेछं स्वहीनव्यवति
द्वितीयोत्तरम् कस्यचित्पुरुषस्य पुत्रपौत्रदौहित्रास्तिन्तस्य ब्राह्मणस्याविभक्तौ उक्तपौत्रौ स्थितौ तौ च मृतौ पुत्रस्य प
82 स्यपितृस्योदुहितृस्त्वत्कामनवती तासां दुहितॄणां मध्ये एका सपुत्रा स्त्रि पौत्रस्यकाभिव्याप लीनपाच पूर्वभार्या
यामात्रहितो दौहित्रश्चास्ति मृत उक्तपस्यत्रपौत्रदौहित्राः सन्ति उक्तानां वर्णानां मध्ये पञ्चस्योम लपुरुषेणापपाशा
स्त्रं द्रव्यसमुदायात्स्थावरजंगमात्मकंप किञ्चिद्द्रव्यमविभज्यपोष्यत्वउक्त्वा तीपतेस्म तेभ्योदत्त्वाद त्तावशिष्टं सर्वप्रका
रकं सर्वधनमधिकारिभ्यस्सदौहित्रेभ्योदीपतेस्म माविकलहमिहतपेद त्तानामवस्तूनांमस्मदामकानाज्वारव्या
लिखितास्वत्ता तिथाद्दिवाकस्वसामन्तानांपाश्वस्त्रिवेश्यपत्तलमुद्रालिखितम्याञ्जिवमुहितं पेभ्योपावदत्तनैस्तस्वैव
स्वाश्रमधिकलिप्सपापदिविवदेरंस्तस्तानैः किमपि न लभ्यव्यपरन सर्वेवसुमदौहित्रैरेवग्राह्यंतस्यस्वामिनोमदौहि राम
त्राएवभवेयुरेवंप्रकारेणावकृपर्गाभितव्यवस्थापत्रंचकृतवान् मूलपुरुषेणानयाविधेमागतेभ्योदत्तेनद्रव्यलभा ८२

गमत्वपाकुर्वभ्यांपुत्ररौहित्रपौत्ररौहित्राभ्योमूलपुरुषरौहित्रभागसमभागो धर्मशास्त्ररीत्याप्राप्तव्योनवेत्येकःप्रश्नः पौत्र
पत्यैपत्तसिंविरीपतेहिव्यवस्थापत्रेलिखितत्वात्तरनुमत्यासर्वस्वधनंस्थावरजंगमात्मकंस्वरौहित्रेभ्योपन्मूलपुरु
षेणादत्तमस्त्वसाम्प्रतंप्राप्तिनःसिद्धत्वेतिद्वितीयः प्रश्नः परिपृष्ठतान्प्रति तत्रेदमुत्तरम् पितामहहूपपर्वजेस्थिते
ऽविभक्तेधनेपुत्रपौत्राणांपप्रेष्वविपनियोगं हस्वत्वनास्तिकिंतुपित्राहीनामपरलोकगमनेनतादृशधनेपुत्रादेर्पो
पप्येष्वविभियोगार्हस्वामित्वमप्राप्नुवंतीत्यतएवयोगात्तन्मूलपुरुषस्यामेपुत्रपौत्रौमृतौ अविभक्तयोस्तयोर्मरणा
प्रयुक्तस्वत्वायोपेतपितृस्वत्वसम्वलितधनेपितुरेवानायादितस्वत्वात्तन्मूलपुरुषरौहित्राणामेवभाव्यधिकारात्स्वीय
साम्प्रदायिककर्तृभ्योह्यन्तराधिकारिभ्यस्स्वरौहित्रेभ्योमूलपुरुषेणापत्तसर्वस्वन्तल्लन्तसम्यगेवेतिस्वस्मिन्नमातामह
हद्वमातामहस्यसम्वन्धस्यसत्वानेनमूलपुरुषेणापुत्ररौहित्रपौत्ररौहित्राभ्यांदायानधिकारिभ्यांधर्मशुद्धापदत्तत्तदे
वग्नायत्तत्वधिकलिसपाविवादिनवमम् अत्रोपोद्घातकम् न्यूनाधिकविभक्तानान्धर्म्याःपितृकृतःस्वतःइतिपाल्यवत्साः

समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथेति नारदस्मृतिः पित्रैव तु विभक्ता
ये समन्यूनाधिकैर्धनैः तेषां स एव धर्म्यः स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुरिति नारदः राज्ञ पितृपरं समाध्यर्जकयोरुपलक्षणम्
83 एभिर्वचनैः स्वत्वभागिभिः पुत्रादिभिः पित्रादिकृत विभागव्यवस्थानोल्लंघनीया प्रतिपाद्यते अत्र विमौ पुत्रदौहित्रपौत्रदौ
हित्रौ मातामहस्वत्वनाशाद्दायादौ सन्तौ मूलपुरुषकृतविभागव्यवस्थामन्यथा कर्तुं धर्मशास्त्ररीत्या न प्रभवः इ
ति प्रथमोल्लासः पित्रादिना सह अविभक्तपतिमरणाद् विभक्तधने पत्युः स्वत्वनाशात् स्त्रीदुहितृदौहित्रवैमात्रादिषु च
सामग्र्यं तत्सास्वरस्मिन्न्यायेन जाताधिकारेण पतिपितामहस्य पैतृकश्वशुरेण पौत्रवधूभोजनाच्छादनायप्रकृतं जीव
इत्येन देवनपात्रहीतव्यम् स्वत्वाभावादेवोक्त विधायाः स्नुषाया अननुमतेरप्रयोजकत्वान्मूलपुरुषकृतव्यव
स्थापत्रमदुष्टम् अत्रोपोद्वलकम् स्वव्याप्तिस्वामित्वस्त्रीनुन्यासाभावस्तत्र भाविनी अविभक्ते धनांशेनु प्राप्तोन्यामर राम
णान्त्रिकमिति कात्यायनः इति द्वितीयोल्लासः तस्मादुक्तव्यवस्थापत्रलिखितविभागादि दुहितृदौहित्रादेः किमपि न लभ्यन्ते भ्यो ८३

विवाहकर्तृभ्यस्तद्दत्तमपि मूलपुरुषदौहित्रैर्वा छिद्यमानमिति सद्धर्मशास्त्ररीत्या पत्रिका योऽभूदिति शिवम्

कष्टितत्वात्तद्रागे पूर्जरत्नानी पत्रस्यैव कः प्रश्नः पौत्रस्य कन्या चैका

पुत्रस्य कन्यात्रयं पौत्रस्य दौहित्रः सर्वेषु विभक्ताः एवं स्थिते स पत्नीकः पुत्रश्च्युपरंसीत् ततः पौत्रश्चोपरंसीत् इदानीं मूलपु

रुषः तत्कन्यास पुत्राः पुत्रकन्यात्रयं पौत्रस्य पत्नी दौहित्रश्च वर्त्तन्ते एवं स्थिते अन्येभ्यः सर्वेभ्यः किंचित् किंचिद्दत्त्वा मूलपुरु

षः स्वपितामहार्जितस्थावरजंगमात्मकसकलधनस्वामित्वं स्वदौहित्राय प्रापयत् तत्र धर्मशास्त्रानुसारिणो वेभिविप्रश्नितः

प्रतिपक्षः तत्रेदं विप्रश्नितामुत्तरं पौत्रपत्नीसत्त्वेन दसंमत्यान्नमापात् सकलधनदानं दौहित्राय धर्मशास्त्रविरुद्धमत एवं कुर्वं

वा विरोधेन देयं दारसुताहृते इति याज्ञवल्क्योक्तेः सोदायपि वंश्यमापाते शेषं प्राप्तं च पत्नीवेन स्त्रीज्ञानि स्वामत्वज्ञातं दत्तं

सिद्धिमवाप्नुयादिति वृद्धस्मृतेश्च किंच पत्नी दुहितरश्चैवेति वाक्ये पत्नीशब्दः सुपात्रस्नुषपोरुपलक्षणं पश्चान्नु वसेतिपुत्र

यदं पौत्रप्रपौत्रयोः यस्य नोपरताभार्या पत्नीहा धनिस्य जीवति जीवन्त्यां हि शरीरेणैकयमन्सः समानुपादि इति वृहास्पति वचनात् प

त्रीयरस्योपलक्षकत्वात्तेनैकेपुस्मृतिवचनसुस्नुषायाःश्राद्धाधिकारोक्तिः संगच्छतेनतथाहि पत्न्वीवंद्वोदपेवद्धमतः
84 स्नुषास्वस्त्रीपतत्सगोत्राः ज्ञातिसंबंधिवांधवाः पुत्राभावेतक्रमौरसपिंडांतंयथाविधीति निषांपक्षियोकास्यांशिनिः पुत्रःशि
ष्योथवाफ्लीपिताभ्रातास्नुषागुरुः स्त्रीहारीधनहारीचकुपतिर्पिंडोदकक्रियामिति स्मृतिसंग्रहे हारीतवचनं प
त्नीभ्रातापता। ज्ञातिश्वशुरपितामाताज्ञातयाःस्नुषा भगिनीभागिनेयश्चसपिंडःसोदकस्तथेति अपिचैवंतस्योपलक्ष
त्वेसर्वदेशेषु सर्वज्ञातिषुचयआचारःसोप्यनगृहीतोभवति सचसर्वतोवलवानतथाहिवीरमित्रोदयधृतवृह
न्नारदीयवचनं देशाचाराःपरिम्नाह्यास्तत्तद्देशीयजैर्नरैः अन्यथापतितोज्ञेयःसर्वधर्मवहिष्कृतः इति अन्यच्च य
धपिस्यात्स्वयंब्रह्माचैत्तेवणाकर्षणःक्षमः तथापि लौकिकाचारंमनसापिनलंघयेत् तथास्मृतिचंद्रिकायांदेवल राम
वचनं यस्मिन्देशेय आचारःपारंपर्यक्रमागतः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धश्चतन्मनुष्यानुमर्हतीति॥ तस्मादविभक्तपौ ८५
त्रपत्न्येवक्रमापातसकलधनस्वामिनीभवितुमर्हतिनदौहित्रः नापितदुहितानदौहित्रापहानमिति

अपकस्य वित्तुरूपस्य द्वौ पुत्रावविभक्तौ तयोर्ज्येष्ठः द्वैकस्य पुत्रमपि पत्वः प्रापकनीयान पुत्रोः विभक्तधनी त्वविभक्तोऽलेव धनाधि
ज्ञिद्वयं सपत्न्यादि। दुहितृवर्गेभ्यो हृत्वा सर्वमविभक्तधनं भ्रातृपुत्रापहृत्वाद्दत्तधनस्य व्यवस्थाबोधकपत्रं दत्त्वा तत्र सर्वेषां
साक्ष्यश्चनिवेशपत्रं पत्रज समे विनीराग्निनेत व्यवस्थापत्रानुसारेण द्वादशवर्षपर्यन्तमुपभोगमस्तु॥ इदानीं तस्य पुत्रस्य प
त्नी स्वीयं भागं याचमाना पतिकृतव्यवस्थापत्रं धर्मांशं त्वतो ऽसमीचीनम्भवतीति वदन्ती विवदते। एतादृशस्य स्थले तस्या भा
गो भवति न वा व्यवस्थापत्रं च समीचीनं न वेति पाटशालास्थपण्डितान्प्रति प्रश्ने इदमुत्तरम्। पगिरणपादत्यन्त्रमसाधारण
मत्मास्व तस्य यौजीवति तद्दत्नी छयाभागा याहक म विभक्तसंसृष्टिस्य पुत्रेमृते पत्नी स्वपति स्वामिनीत्यत्रैतन्मासाच्छादनभा
गिनी। अविभक्ते धनांशे तु ग्रासाच्छादनमरणान्तिकमिति वा वाक्ता त्कास्या पुनरादिभिर्वैधितेन भोजनाच्छादनातिरिक्तस्य भागम बो
धपत्रस्यापि निषेधव्यवस्थापत्रस्यापि समीचीनता त्वोधपतिर्दत्तवीरमित्रोदयादि पुस्तकसमतो ग्रासाच्छादनातिरिक्तं पत्या भ्रातृ
पुत्रानुमत्यापरं विभक्ता द्वनादत्तं तत्तदेव तत्पात्वा सा मिति शिवम्॥ सपिण्डस्य ममविभक्तस्याववरादि धनाधिकारिणो मत्सु

रुषस्य भ्रः पुत्रपत्नीपुत्रकन्यापुत्रकन्यापुत्रभ्रातस्तुर्मूलपुरुषपुत्रस्तत्समस्तमेव दिव मिपापः ततो मूलपुरुषो विमना
८५ रैतस्य धनं किंस पितृगाम्हन्ते उतत पुत्रपत्न्यादपरतिप्रस्ते उतरम् मूलपुरुषसमसंपद्धिभ्यो न तस्य वा मूलपुरुषध
85 नस्वामिन्यानापुत्र सर्वस्म तः पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थित इति
देवलवचनादित्यवगतम् एवं याज्ञवल्कीयेन पत्नीदुहितरश्चेत्यादिवच साश्वशुर धनेस्नुषापा० पौत्र्याः पौत्री
पुत्रस्याधिकारित्वाम निपादनादेतेस्नुषादपोम नमूलपुरुषधनाधिकारिणोनार्हन्ति भवितुं किन्तु याज्ञव
ल्क्यीय पत्नीदुहितरश्चेत्यादिवचनेऽधिकारित्वेस्लागणना यानि बन्धकद्वये यांस पिराउनाम पुत्रधनाधिकारि
नापनिपादितातएवाधिकारिणास्तेस्नुषादपोमर्त्यव्यासवभारतं यो व्यसर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गे सा धनरं क पीत्ने चास्य न राम
स्मा धन्येनेनं तं भरेदिति वचनादेवं भर्तविषये याश्वशुरस्यानुमत्यावादुहितरौहित्रेभ्यस्तत्स्य वंरती यते वेत्सिद्धा तिनवा ८५
तत्स्यावरमिति प्रक्षेप्यत्तरम् स्नुषापास्तद्वनेऽधिकाराभावान्न सिद्ध्यतितरानतिविदुषो परामर्शं हंतिशिवम्

अथैकस्य पुरुषस्योत्पन्नजाते द्वे स्त्रियौ प्रथमातो द्वौ पुत्रौ द्वितीयातोपि द्वौ पुत्रौ अस्यां चावस्था-
यां तत्पुरुषमरणानन्तरं विभागः सामान्यधनस्य तस्य स्त्रीपरः पुत्रपरो वा भविष्यतीति प्रश्नः ॥ अथैकः पुरुष उत्-
पन्नो द्वे स्त्रियौ विभक्तासीत् तद्वाभ्यामपि स्त्रीभ्यां द्वौ द्वौ पुत्रौ भक्तौ पुरुषस्योत्पन्नो मृतः चत्वारोपि पुत्राः तद्धनस्वा-
मिनो भक्त्वा वृत्तिभोक्तारोऽभूवन् कतिपयदिनानन्तरमेकभ्रातृद्वापारो मृतोऽन्यश्च तज्जन्यश्च वर्षाणां स्त्रिसताद्दश
भागस्य देशाचारेण गलितां शङ्कितकपपत्तिः एतादृशा व्यवस्थितौ सगलितांशोन्यत्र भ्रातृत्रयं वंशपेनलस्य मपनिवेश पुरु-
षसोदरभ्रातृवंश्येनेति द्वितीयः प्रश्नः ॥ पुरुषस्योत्पन्नो वरद पिता तेत्र प्रभृति धनमात्मनः शत्रवः पुत्रास्तु त्वांशेनीवद्-
शपांत्रहन स्वाम्यहरणान वीभवन् अस्यामवस्थायामेकभ्रातृवंश्योतिः सन्तानो मृतोऽविद्यमानस्वजन्यहरणाद्दलसां-
शेनिखिलभ्रातृवंश्यधामोस्तु तसोदरभ्रातृवंश्यमिति तृतीयः प्रश्नः ॥ पुत्राणां समानजातिसंख्यात्वे पुत्रकर्तृक विभा-
गोमातृतीवनदशायां प्राप्तप्रधानो भागोन्यायाप्यः अस समसंख्यात्वे पुत्रप्रधानत्वं निसकलनिवन्धमतम् ॥ समानजातिसंख्या

येजातास्तेकेन सूनवः ॥ विभिन्नमातृकाणां मातृभागः प्रशस्यते तिसवर्णाभिन्नसंख्यापे पुम्भागस्तेषु शस्यत इ
८६ तिवचनाभ्यामितिप्रपमोत्तरम् ॥ धनिपितृसोदरभ्रातृसन्ताने सद्भावे धनिपितृवैमात्रेयभ्रातृसन्ततीनां धनिस्थावरादि
86 धनेनाधिकारः धनिपितृसोदरभ्रातृसन्ततीनामुपकास्थावरादिधनेनाऽधिकारः धनिपितृसोदरभ्रातृसन्ततीना
मुपकाराधिक्यात् तथा च मनुः त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्य
तेऽनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् स्वेन भर्त्रा सह श्राद्धं माता भुङ्क्ते स्वधामयम् पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्र
पितामही तथा इति वचनाद् निरेपपितामहपिण्डभोक्त्री धनिपितामही भोज्यपिण्डदातृ तथा धनिपितृसोदरभ्रा
तृपौत्रस्यैव प्रथममधिकारः धनिपितृवैमात्रेयभ्रातृपौत्रेतारशोपकाराभावात् तपोस्थमानमोऽधिकार इति धनिपि
तृपौवैमात्रेयभ्रातृनातस्यपुत्रोपहि धनिमरणानन्तरं ततः धनिपितुर्प्रसोदरभ्रातानातस्यपुत्रो धनिसमसंपादिमतत राम
ह्राधनिमरणानन्तरं धनिपितृवैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्य धनिपितुः सोदरभ्रातृपौत्रसत्त्वेपि अधिकारो जाते धनिपितृवैमात्रे ८६

पश्चात्स्वत्रमरणानन्तरं तत्पुत्रस्यैव तादृशधनेऽधिकारः न तु धनिसमसंबन्धतापितृकस्य धनिपितृस्योदरभ्रातृपौत्रस्य
इति शास्त्रस्य स्मृतनुत्तरस्मृत्यपरस्य पश्चदेशेगलितांशस्यैसपिण्डगोत्रजैर्विभज्य गृहीते तत्र देशाचारउरीधानस्यैवं विगत
हीतुं शक्यते देशाचारस्यप्रमाणत्वेन स्मार्त्तत्वपरवचनानि यथा धर्मशास्त्रव्यवहारश्चरित्रेणानुपाश्रया चतुष्प्रकारोऽभि
हितः सर्वत्रापि विभिर्णपरभिवीरमि ल्लेहपादिधत वहस्पतिवच नचाचरित्रं नाम देशाचारः देशस्य जातेः संघस्य धर्मो
ग्रामस्यापि भवेत् उदितः स्यात्तेनैव दायभागं प्रकल्पयेदिति कल्पतरूदाहृतवचनादि धनकाम्यापत्यवनम् इति
अथ प्राम पितृवध्येः पितृराणपाकारराणांपञ्चप्यनेन वेतिराज्ञापि हाप पितुं शक्तनेन वेति प्रश्नः ॥ अत्र प्राग्जर्जकः स्वार्जितस्या
वरात्स्वल्पांस्त्वगृह्यि पाश्च रात स्याचापि प्रीसहद्धेयापारात अत्र प्राग्जेको लमरौँ लहृव्याहराणानुरूपमहीतुं शक्तनेनवे
ति द्वितीयः प्रश्नः ॥ पितृधुरवहनसमर्थानन्याश्रितद्रव्यकपुत्रैः पितृमरणोत्तरं लेख्यवद्दोषाव्याहताऽर्थो धनकना
सोरनासिकाऽवष्पनिमित्तेनैमित्तिक धर्मानिमित्तक पितृराणे यमनेनादृशेरनेनादृशस्याऽपेयत्वम् ॥ एतयोरस्योद्धूल

कानिमित्ता स्वरावीरमित्रोदय विपाचन्द्र धन षिद्वचनासि॥ पितृपाने पुत्रा न्वरणां हृष्ट पंपांप्रातः॥ विभक्ता अविभक्ता वा
८१ पोवानामुहृ हेतुर मितिनारदीयम्॥ ज्येष्ठे भ्रातरि पितृ स्थे वा पित्रादि धरमुहृ हन्य पूर्वाह्वैः कनिष्ठादिभिः पित्र्यणां
87 नहे प मिति विवाद्चन्द्र कारः॥ रिक्थग्ना हृत्रणां ताप्यो यो षि हृाहस्त पैवच॥ पुत्रो नन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रि
क्थिपनरति पाज्ञवल्कीयम्॥ स्वस्वमाश्रितं स्वन्याश्रितं मानापितरि सेवं धि द्रव्यं यस्या सावन्याश्रितद्रव्यः नन्यन्याश्रित
द्रव्यः स्वनन्याश्रितद्रव्यरेहशस्व पुत्रस्मरणां रा प्योराज्ञा पत्रतुवहृनामुत्रासां मन्ये पः कश्वन सुनो जनक धनं ग
हृाति तत्रमाहके गौवहे पमरे षाम्पि स्वर्णां स्याहे पता स्वन्याश्रित धनत्वात् र मि विवादचन्द्र कारः पर वंदनशेष
वीहे पयैतामहं तनन् सदोपं व्याहृत पित्राने वहे पमरणां ह्यविहि निकानीयम्॥ सौराष्ट्रिकं ह पाहां न कामक्रोधभृति
श्रुतम्॥ प्रातिभाव्यं रणशुल्कं शेषपुत्रेन दापपेहितिवाहस्पत्यम् सुराकाम घूत कृतन्स राशुल्कावशिष्ट कं प्रत्रपाह राम
नन्तपैवेहृ पुत्रोह यान्त्रपैतर मितियाज्ञवल्कीयम् द राडेवाहराडशेषोवाशुल्कं न च्छेषमवदा॥ नहानव्यं न पुत्रस्स पसवने ८७

व्यावहारिकमित्यौशनसम्॥ पित्राऽसधपकृतम पांसे वैरपि पुत्रैर्न देयमिति सर्वैरुक्तवचनानामर्थः॥ पत्न्याधिकारिणामेव
दानत्रिषिद्ध नत्वराजकर्तृकित्यापनं सुतरामेव निषिद्धमद्दति प्रथमप्रश्नोत्तरम्॥ दानेनक्रमणिकस्वत्वानाक्रान्तत्वात्
स्त्रीधनत्वात् स्वदीयमन्यायम्॥ अत्रोपोद्बलकम्॥ न भर्त्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीध
ने प्रभविष्णवः॥ परिशेषे केतरेषां स्त्रीधनमसपेद्दलात् सहृदिकं सत्ताप्य स्यात् राज्ञैव समाउपात् इति कात्यायन
वचनमिति द्वितीयोत्तरम्॥ ॥एकं प्रमाग्विधमानकन्यादौहित्र स्वत्वे पै किंचिद स्वातन्त्र्य शिष्टं विभक्तं स्थावर
जङ्गमात्मकं धनं भ्रातृपुत्रापहर्तुं शक्नोति ना दौहित्र इत्येकोऽनुयोगः द्वितीयाद्यथा स एव नापदि संवत्सद्धनं भ्रातृपु
त्रापहर्तुं न शक्नोति नहि किं परार्तुं शक्नोतीति प्रथमप्रश्नोत्तरम् कन्यादौहित्रसत्त्वे विभक्तसकलस्थावरादि धनं
भ्रातृपुत्रापहर्तुं धनी न शक्नोति अत्र प्रमाणम् स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्वये सर्वे प सत्यन्वये पतिश्रु
तमिति वचनेन सर्वं अचाहितं याचितकमाधिस्साधारणं च यत् निःक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्वस्वं चान्वये सति आपत्स्व

मिहिकष्यासुवर्तमानेनरेहिना अदेयान्माहूरावाप्यपिपद्यान्यस्यैयनिष्पुनमितिवचनेनव सन्ततिसत्वेसर्वदाननिषेधप्र
८८ निपादनात्यत्स्वकुत्रपौत्राद्यन्वयेविद्यमानेसर्वस्वंनदद्यादित्यत्रादिपदंमितादाराद्यारैर्ह्नम् द्वितीयमथनउत्त
४४ रम॥ द्रूहितदौहित्रवर्तनाविरोधेनभ्रातृषपुत्राद्युत्तरहितेनविभक्तस्वकीयस्थावरस्यकिञ्चिद्दानेकर्त्तुंशक्यातेस्व
भागान्महिदघुस्तेविक्रीणीयुर यापिवाकुर्दयपयेष्टंनत्सर्वमीशास्तेस्वधनस्यवै इत्यादिवचनात् यादृशस्वकीय
धनदानेनस्वकीयपुत्रदौहित्रयोः प्रतिपालनविरोधोजायनेतादृशधनदाननधनिनानकर्त्तव्यंकुटुम्बभरणस्या
वश्यकर्त्तव्यात्भरणंपोष्यवर्गस्यशस्तंस्वर्गसाधनम्नरकम्पीडनेचास्यतस्मायत्नेनतम्भरेदित्यादिवचनात एवम
पुत्रपौत्रेसंसारेदौहित्राधनभाकपूर्णेतिवचनाच्च तस्मात्स्यस्यापुत्राराधिकारित्वेसर्वस्वदानस्यान्याय्यत्वेनतल्हाधकु
पत्रमपिपरित्याज्यमुत्रायधनिनाकृत्वाचितीर्णन्तिरपिदत्वापरावर्त्तनीयमितिसुधियापरामर्शः॥ अथप्रकृतविदुषास्त राम
शावप्यस्यत्रयपुत्रास्मोहरास्तत्रजीवत्मेवपितरिज्येष्ठोगृहधंरवहूनकिञ्चित्स्थावरमर्जितवान्कनिष्ठोधीयानः पुस्त ८८

कंसममगृहीतमध्यमः पुत्रहूपमत्याय प्रमीतस्तत्र हृष ज्येष्ठपितुस्वश्वशुरकुलमध्यवासीत् अनन्तरं पितुपरमे भ्रातरो ज्येष्ठः
मंविभज्यपपक्रपाकावभतामु नत्रसिवादः अह नः पितरु व्यनुपन्नातेन ज्येष्ठार्जितस्यावशेपितरु व्यानुपघातेन कनिष्ठा
र्जितपुत्तकेचपपकूपाककनिष्ठहृतनगपाश्राद्धदु व्यापेचततसोपार्जितं स्वैनैवमहीत व्यमत सर्व्वं विभज्यसर्व्वैर्ग
हीतव्यम् पपकूपाक ह्रतनगपाश्राद्धदुव्य व्ययः सर्वेषामसपकनुरिवेतिप्रश्ने अत्रपचाविभक्तनाद शापामे वसंहतं विभक्त
तादृशापांदृश्यमाने कस्येतिचतिवविदुषः पर्य्यठपोगे उत्तरम् मनेपितर्य्येवगृहधुरवहज्येष्ठोपार्जिते पत्किञ्चि
तु पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठो धिगच्छति भागीपवीपसान्तत्र पदि वियान पापिनर तिमनवचनेन विषावभ्रागवो धनादम
ते पिपितरि गृहधुरवहज्येष्ठोपार्जिते सुतरां विषावभ्रागः सिद्धस्व जीमूतवाहनदर्शितसकलपालनरूपगृह
धुरवहत्वप्रकिसास्याच्च तस्मात्पितृतुल्यतस्यगृहस्वाम्यधुरवहज्येष्ठोपार्जिते विषावतः कनिष्ठस्यापि भागोप्रतिप
र्व्वकोवाचनिकः मूर्खस्यापिकपंनभागत्तिचेत् वचनाभावात् अत एव जीमूतवाहनेन पित्रुपार्जिताताद्दशज्येष्ठो

पार्जिते विद्याव्यस्तागस्य विशेषो दर्शितः एवं स्वयं नेयंतु पार्जकभागे राको भागः कनिष्ठस्य द्वौ भागौ ज्येष्ठस्येति न्याय्यम् पि
८९ तृसमत्वात् अर्जकत्वाच्च द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति पेनद्वैषां समुपार्जितोऽर्थः संघांशं लभेतेति वचना
४१ भ्यां पितृविशिष्टोपार्जकपोऽर्द्धांशविनाधात् इदं द्व्यंशप्रदानं अन्यप्राड्विवाकमौलसामन्तस्वज्ञातिसाक्ष्यादिभि
र्भावितमर्जकत्वं ज्येष्ठेन हार्जकेन कर्तव्यत्राप्यपेति ज्ञेयम् पक्वाकृतिगपाश्रद्द्व्यव्यपस्तु कर्तृत्वेन भ्रातॄ
राणाम् तदुक्तम् एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे इति विप्रस्तोक
नुम् एवैर्भ्रातृभिर्न विभक्तव्यम् कात्यायनवचनात् गोप्रचारश्च शय्या चैव स्त्रीपथश्चाद्गुप्तोजितम् प्रयोज्यं न विभज्ये
त शिल्पार्थज्ञेतह हस्ततिरिति अत्र स्वार्थेऽनीमतवाहनेन कृतः प्रापोऽप्यैषध्यस्य प्रयोजनार्हे वकृतकादितस्मात् एवैर्न वि
भक्तव्यमिति न पाशंखलिखितौ न वास्तुविभागो नोदपात्रालद्वारापेकं स्त्रीवासस्तामपांप्रचारार्थानां विभागश्चे राम
ति विभक्तानादृशापांद्दशमानं साधारणोस्वभागानुसारेण सर्वैर्विभज्यमगृहीतव्यम् तदुक्तम् आरोगे धनेवसर्व ८९

स्मिन्न विभक्ते यथाविधि पश्चाद्दृष्टपेत पात्रि जित्वनतत् सर्वं संमतां नयेदिति विद्वांपरामर्शः अथ कश्चिद् दुष्टस्तरणो
नायक पिहरी नाह्वानामा पुत्रस्य चञ्चलचि त्त नामा लोभ्य स्वनामभ्भिर कालचलनाय चतुराग्नि विप्रा सपात्राणां
ब्राह्मणाय दुर्जातीयानाम्ना ममिरिक द्रव्य निपमपत्रं कृतमूहृ त्रिराणे शाणि शिकेरे प्रासम्नामगृह्को घ्नानाराहि कृ
त्वसर्वहृ रिहराभ्यांस मर्पितमेत स्मायद्वयं व्यवहार मार्गे रणस मुत्स घनेते नहृ गुणो ब्राह्मणाश्च प्रत्यह म्भोज
नीयोम तस्यापि तशिवस्य परिवर्य्याहो निपुण्याभिः कारयित व्यानि॥ भवता त्वनुग्रणीस्मर रणोत्तर मस्मिन्कर्मणि भव
ताम्पुत्रा णाम्पौत्रा णाञ्चाधिकारः स्यास्यतिस्तति त्रिखित कार्य्य भिपमपत्रं हेल्लजातम्मममरणो त्तरे येमदुत्तराधि
कारिणोऽन्य थानुष्ठान्तितेज्ञानि एजभ्यां हराप्रास्त त्ता त्तार शाकार्य्याहं वहूहामवेपुरीत्याय पर्ग्गभिनं प्रा हि वाका
दिसाक्षित्व विशिष्टंकारयित्वा ततत् कार्य्ये निपमपत्रं स्वनिकटे स्थापितवान्॥ वहुका लं व्यत्याप्यसममार॥ धनि मरणो
त्तरं धनि पुत्रानुमोदित कार्यनि पमपत्रानुसारेणा तैर्लिखित नाम कैश्चनुग्रभिः वञ्चवोधित स्वाम्याज्ञापित व्यवहारे

कार्॥ कस्मिन्काले गते धनिपत्न्या सह तेषां विवादः समजनि॥ तत्पश्चात्तुसारे राजभवता जाहवशाकर्मणिमता ज्ञामन्तरे
२० राज्ञेधिकारः पत्रंत्वनुचितमेव भवतीति विवादे धर्मशास्त्रपारगैस्तद्व्यापराज्ञानपत्रंश हे नाभिज्ञप्रमाणंकार्य्य
९० नियमबोधकम्पत्रमस्मा राज्ञभवतिनवेभिस्तहन्त्वापशालाध्यक्षगल्लारउरसाहेवेन कृतः पाटशालास्थ पंडितास्त्रतिपत्त्रः॥ पद्धतिक
तन्यम्मार्गार्थंद्धार्य नियमपत्रन्तद्धर्मशास्त्ररीत्यासिद्धन्यति पत्न्या नयाकर्तुमशक्यन्धनिपत्नीपुत्राभ्यान्तथैवपालनीयम्
धर्म्मार्थकार्य्यसम्यक्कररा रूपसंबोनेन पत्रेहलत्यन्तसंकेतपालिनस्तेपरिस्नुप्रतिश्रुतबोधकपत्र स्यापिप्रतिश्रुतथाहि
नगन्तद्द्राहस्मार्थप्रतिश्रुतात्राजेराजकर्तृकरापनविधानात्संकेतितोपाधिविरहे एवत्त्वानाहेस्तद्बोधकागमारे स्व
परावमतेन स्पीकृत्वा स्तु॥ वस्तुतोकार्य्यकारीणांकार्यकरणिनियमपत्रबोधितकार्यातिरिक्तकार्य्यकरणे हाना धमन
विक्रयेतस्यानाद्दस्तुजातस्यस्वग्रहारोस्यायनेऽनधिकारेऽस्वामित्वाद्रस्वत्वेनेत्यत्वात्॥ अतस्तैस्तपोऽनुमतिः कर्त्तव्यत्वान एम
वीर्द्धापादिकार्येऽपेक्षितपथ्यानान्यात्यनिह्नतोधर्मोऽयं रूपस्यालनीयः अत्रप्रमाराम्मितास्याहिर्मपस्वेकातीयपयास् २०

वत्क्रीयमानवनारीयमुताहृतहेतुक्रमेणावोध्यमट्टन्मनिश्रुतश्चैवदत्तानापहार्य्यमनीति।स्वस्येनार्जनवारमंश्चावित
न्धर्म्मकारणात्॥अहन्नातुमतेताप्यत्तन्मुतोनात्रसंशयः॥योमाधमनविक्रीतंयोगहानप्रतिग्रहम्।यस्यवाक्युपधिमप्रये
तन्सर्वंम्बिनिवर्त्तयेत्॥अस्वामिविक्रयन्दानमाधिम्वाविनिवर्त्तयेदिति।अस्वामिनाकृतोपस्तुरायोविक्रयएवच॥अ
कृतनसस्तुविज्ञेयोव्यवहारेषुमिन्यशः ३। अस्वतन्त्राःप्रजास्सर्वाःपुत्राद्दारपरिग्रहाः ४। यस्मिन्नहास्वतुजीविप्रभुत्वयः इति
व्यवहारतत्वेरघुनन्दनभट्टाचार्य्याः रघुनन्दनमितिशिवम् पत्रान्ववायेमात्रस्वीकारमात्रेणासुरोद्विणदानादित्यादिस्मृ
त्यायाज्ञवल्क्योक्तासुरविवाहेनैवदुहितृ २ पत्न्याअपरत्वंयात्र म्यपर्यप्राप्तंतत्रमाधान्यात्तस्त्रधस्पायवरायधक्येषुतासामे
वस्वात्नन्त्वम्।नत्वकारकाववायेनादशपरम्परासिद्धव्यवहारस्यैवाअपराणीपत्वेनपितृधनेसासाहौरसपुत्रसाम्यवद्धु
र्म्मशास्त्राभिमतमेवासुरविवाहनिबन्धमपनिलधस्यापारजङ्ग माघ वक्ष्योक्तनदन्ववायपक्षीवगितन्वान्तासांतन्नलोके
तथैवनादरणवश्यहाणीसमहस्यवड्शोदर्शनाच नादशान्ववायोत्पन्नाकापिवेन्मात्रतुल्यपाकुलव्यवहारतमनुरुन्धानात

पैवदुहितृत्वप्रमुखाधनपोरस्यंजापार्ण्मर्प्यप्राप्तव्यवहारे शौवकसेविधाविन चतेस्वीकम्पाउवाप्रपितपैवदुहितृ
२१ प्रमुखाधनपोरग्वजापार्ण्मर्प्यप्राप्तव्यवहाजामपितृपैवान्यस्मिन्त्रि पोस्यनाभ्यामिनर हीनानाभ्यामे वोपार्जितहस्ता
९१ धिरमात्महानि विधाप्रमाप्तकालामनमारत नतेस्व स्वपतिलब्धस्थावरादि सर्वं स्वामिन्यौ उभजानेतपोरस्य जाउदुहितृ
प्रमुखादिन वतीतरिन रानुत्रीसुत्रान्दुहितरौ वेत्समन्ववापस महौश्च नजोस्यत्र दुहितरौव्यवहारमात्रोदैपतिरप्रह
मप्राप्या कृतहिराग मए ववै धव्यमवाप्यमात्रप्रह स्थितेमालननेरमातृधनं देयाविभज्यस्वभागं पपोषमप भूमिवदौ
कृतिवि कालानजरं नपोरप्यग्वजा कालवशंगतानतो उजैवव्यवहारात्तह नाधिकारिणी त्यन्यां तत्पतिकुसजातीन
नधिकारिणो हेशाधिपाज्ञपानिरस्कृत्य वुभजे सापि सन्निकृष्टाधिकार्यौरसपुत्रादि हीनास्वपतिकुलजातीरतारश
धनग्वहणानधिकारिणाः संभाव्यं वशव्यवहारा उनव्यनन्य कारक धनाधिकारिणामात्म वन्धुमात्रस्वसेपमेवस राम
त्रिकृष्टाधिकारिणां निश्चिप्तनेनैवसहवसन्ती प्राप्तकालापत्यत्वतवाप इतिमात्रमीतरस्वत्वसम्बद्धस्वमातृस्वत्वदेनुवस्व २१

त्वविशिष्टैतत्प्रकारकमातृष्वसेपीसर्वस्वं नातृशमातृष्वसेय एवाहेति तदितरासपिण्डचाधिवार्यभावात्सहंशे प्याव
भावेप्याशास्त्रसम्मतत्वाच्च तथा चाहुर्येम याज्ञवल्क्यमनुकात्यायनाः अत्रासरोद्ध विरोधानानान्यर्थस्समयान्मिपः मनुः
जातिजानपदान् धर्म्मान् श्रेणिधर्म्मांश्चैव च समीक्ष्य कुलधर्म्मांश्च स्वधर्म्मं प्रतिपालयेत् कात्यायनः गोत्रस्थिति
स्तु यायेषां क्रमादायाति धर्म्मतः कुलधर्म्मान्तु तम्मात्कुः पालयेत्तांस्तथैव तु इह स्मृतिः देशानानिकुलानां च ये धर्म्माः
प्राक्प्रवर्त्तिताः तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेन्यथा याज्ञवल्क्यः येषां परम्पराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः न एव
तैर्न दुष्येदाचाराज्ञेन रेतुन इत्यादिभिर्मिता परम्पराप्राप्तानां देशिनिबन्धेषु बहुमुनिवचनबलात्परम्पराप्राप्तव्यवहा
रस्य तथैव स्थापनीयत्वमुक्तं स्त्रीधनग्रहणाधिकारप्रसङ्गे विवाहविशेषेणाधिकारिवैशिष्ट्यं निर्णयमाह मनुः
ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते पत्न्यस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहे
ष्वासुरादिषु अप्रतीतायामप्रजसि मातापित्रोस्तदिष्यते इत्यत्र मातुः प्राप्यम्यं तदभावे पितुः बौधायनः अबन्धु

सतापार कन्यापाग ह्लीपुः सोदराः स्वपम् तदभावे भवेन्मातुलस्तदभावे भवेत्पितुः तत्र स्मृतिः मातृष्वसा मातुलानी पितृव्य
२२ स्त्री पितृष्वसा श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः यदासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा तत्सुतो वा
92 धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुरित्यादि मनुयाज्ञवल्क्यकात्यायनबौधायनहारीतवचनानां तात्पर्ये वंध्याप्रजस्त्री
धनं भर्तृभ्रात्रादि विषयं तत्पूर्वपि प्रसूतावेदुहितुः तदंशो भुपितृगामिनान् इति याज्ञवल्क्योक्तेः आत्ममातृष्वसुः
पुत्रा आत्मपितृष्वसुः सुताः आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवा इति इह तु मनुवचनात् पाविधत्वम् वध्याग्र
हेनेन तथा विधए वाधिकारी आसुरादि विधष्टानां तादृशपतिलब्धधनानां स्त्रीसंततेरधिकारात् तस्मात्कारकवंशोभ्र
वाऽन्य विधष्टापि तथैव व्यवहार्याकारणगुरां हि कार्यमाचरभते इति न्यायेन तत्प्रकाशकोभर्तापितृद्रव्यवहा
रमेवाई ति अतः औरसपुत्राभावे दुहिता तदभावे भगिनी तदभावे तदौरसाद्यास्तेषामभावे मातृष्वसा तदभावे मा
तृष्वसेयस्तदभावे मातृष्वसेयी तदभावे दौरसाद्यास्तेषामभावे मातुलान्याद्यास्तासामभावे तदौरसाद्याः क्रमेणाधु

रविप्रष्टयतित्वधर्वर्येष्वौरसाद्यभावेमातातदभावेपितातदभावेभ्रातातदभावेभगिनीतदभावेतद्धौरसायासेपामभावेमा
तृष्वसेपीतदभावेमातुलान्याद्याः अमेरणपर्वाभावेपरेपरेधिकारिणः सहंशेपुत्राभावेदुहितृपर्यिका खेद्रेतन्माकारक
वंशोभ्रंवापात्रौरसपुत्रदुहितृदौहित्रमातृपितृभगिनीभागिनेयभागिनेयीमातृष्वसृतदभावेसपिंडकषष्ठोमातृष्वसे
यएवैनाहप्रामातृष्वसेपीसर्वेस्वंलभेदिति मितात्क्षराचीरमित्रोदयविवादसारार्णवव्यवहारमयूखविवादचिन्ताम
णिदायभागादिसकलनिबन्धग्रन्थमत्कात्यायनबौधायनयाज्ञवल्क्यबृहन्मनुहारीतहस्पतिप्रभृतिसप्तविंशति
तिमुनिवचनैर्नवाक्षतपानस्प्रकारकमातृष्वसेपीसर्वस्वंतत्प्रकारकमातृष्वसेयएवाहतीति इतिविदुषांपरामर्शइत्सर्व
विद्भिर्विभावयन्तुतन्त्रः श्रीरमजानानजोष्यदितवर्षाक श्रीहाजरावरः प्रजपापितृभ्योऽ सुनेनसु
तः कार्पटन्यायाम्नायधर्मसंहितायँ स्वपरजातौदत्तपुत्रौ ॥ कारतपव्यवहारस्यप्र चारस्वस्याचेत्ताकलप्रसस्यपूर्वजानां
पिंडोदकक्रियाविरामस्वर्वेशावसानेमाभूत्तात्राम्नितिधर्मसंहितोक्तदानप्रतिग्रहविधिनाहत्तपुत्रमरीचकार ॥ अपनिपतिवशा

नकृतवुङ्गनसंस्कारं रत्नकसेवां पत्नीं वा पास्य स्वपमरे स्वगात्पत्न प्रतिग्रहीतः पत्न्यापि पत्नुः शास्त्रीये गोत्रिनां न विधिज्ञानैर्ब्राह्मणाद्ब्रा
२३ रादत्तवक्समस्ताबीनरत्नपुत्रोपिवानिपयपकालं पिंडोदकक्रियां प पावि विधिव्यथल अणविधिवैग्रपादुन्मदिस्मुनातेनपिं
८३ डोदकक्रियाप्रमुखोल्लोपिव्यवहारोबुसस्त्रजे प्रतिग्रहीतमहिलायुन्मतभावो स्यांजसाप्रपानेन्नि मनसि तन्यविधेनो
दिताः क्रियाप्रकारयत्नभयउन्मदिस्मुतो रागदत्तेन प्रतिग्रहीतुर्विल्लिज्ञानं पिंडोदकक्रियावमपाविसष्टेत्यर्थगर्भितं
ससाक्षिकमेवं पत्रं विलिख्यमतीप हतन्त्वमपिव्यपोहवितिहरिनिधापसाम शास्त्रीयैरुपवीताद्दि विधिज्ञाते
रात्मानं ब्राह्मणद्वारासमस्तततः प्रतिलिखितव्यवस्थापत्राद्गुरुतुज्ञामनमापभर्त्री देः स्वस्यांश्चपिंडोदकक्रियाविराम
दुर्गौ कौमामन्तातराभितिनिश्चित्य निरुक्तपत्नापिदत्तकांतरो धर्मसंहितोक्तस्यानप्रतिग्रहविधिनाव्यधापि सोपम राम
वीराविहितदत्तकः स्वपरजातिव्यवहारानुहपो वीरमित्रोदयादिसर्वग्रंथसंमतमश्रेतिविदुषांमतं वरीवरीतिका स्विर २३
नपत्योनास्त्रीयपत्नाहेः सकाशात्स्वयोषिते वर्तनमात्रं रत्वाशेषं सर्वं पत्रपूर्वकं पत्न्यननमत्यान्यसैराणं समर्पयते

नाहोस्विदितिप्रश्ने उत्तरं आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा य
स्यनोपरता भार्या देहार्द्धं तस्य जीवति जीवत्यर्द्धशरीरे र्थं कथमन्यः समाप्नुयात् इति बृहस्पतिः अपुत्राशयनं
भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति ॥ एतद्वचने क्रमेणान्यपर्याभावः इति वीर जीवति पत्यौ
तद्धनं सर्वं धस्य पाणिग्रहणाद्धि सहत्वमिति गौतमः पाणिग्रहणाद्धि सहत्वमिति गौतमादिवचनेभ्यः पत्न्याः पाणिग्रहणादुत्प
न्नं पतिधने स्वत्वमविभक्तसंसृष्टभर्तृमरणे नश्यत्यन्यस्वत्वं न नश्यतीति कल्पनायां मानाभावः पुत्रादिषु सत्सु तदधिकारशास्त्र
बलादेव पत्नीस्वत्वनाशः कल्प्यते इति वीरमित्रोदये एवं सोदरापि कंच मापाद्यते सौपत्राशं च पङ्क्तेन् स्त्रीधनादिस्वाम्यनुमतं
इतं सिद्धिमवाप्नुयात् इति वाचस्पतिमिश्र धृत बृहस्पतिवचनात् पत्न्यनुमतिं विना पतिकर्तृकक्रमागतस्थावरादिदा
नसिद्धिरसमीचीना विभक्तविषयकसमाधिरिपम्। अविभक्तधनत्वे तु भ्रातृपुत्रादिभ्यो दापयताहृतेभ्यो परिरक्षणतादानं
सिद्धमेव अत्र विभक्ते धने पत्यौ जीवत्यजीवति च ग्रासाच्छादनमात्रमेव पत्न्याधिकारस्य मिताक्षरादिष्ठुकारसाप

नाऽरिभिस्स्वर्ष्यानेस्वामिनी स्त्रीन गत्वा साच्छादनेनेति प्रतिपादनात्
२४ कोऽपि ब्राह्मणराजन्यो वा नास्त्यव पक्षां कन्यां स्वजातीयवराय स्वाकिं परिज्ञाननारमन्यसैमस्वजातीयवरायदत्तवान् तस्याः
कन्यापाणिग्रहणेऽनुद्यतोऽयमी ... शास्त्ररीत्या पूर्वविवाहस्याधुरहनपरायै वाहइति प्रश्ने श्रयोत्तरम् ॥ कन्या हाथा
पस्येविवाहार्थं पूर्वं दत्ता कन्या तेनैव सा कन्या न गृहीतव्या न तु परेण विवाहोचितकर्मकरणेऽपि न स्वहीनत्वापतनं स्य
। विवाहोऽनशास्त्रसिद्धः स्तस्मात्परेण सा कन्या कदापि न विवाहनीया अत्र प्रमाणं सप्तर्षयो विपत्तति सप्तकन्याप्रदी
पनेसप्तराहहहानोऽनिर्मिरपेतानि सकृन्नसकृतत्र निपातन्त्वको मंत्रात्प्रति प्रहोत्रोः राजदराज्ञो ज्ञानि वहिमारश्चवि
ध्यपत्येऽथे प्रापश्चित्तमिति शिष्टाचारात् अथ एकस्य विमलपुरुषस्य चत्वारः पुत्रास्तेषु राम
नपत्यास्त्रयो मनास्तेषां भागः कनिष्ठेन गृहीतः कनिष्ठस्यापि द्वौ पुत्रौ तयोर्मध्ये कनीयस एकः पुत्रो ऽनपत्यो ऽभिमतोऽवि २४
मतकथनेऽभवत् ज्येष्ठस्य त्रयः पुत्रास्ते षण्णिज्येष्ठानां मजापपितृव्यपौत्राः पञ्चेष्टा पविमल पुरुषस्य प्रपौत्रेणारोगिणा चतुर्थेव

त्रिष्वकनिष्ठत्वं द्विषपुत्रात्मजेन सर्वं विभक्तं स्वकीयांशं क्रमापातं न हि पैतृकं समग्रमात्मागन्येषामानुष्ठात्राणामननुमत्याद्दे
शाचारविरोधेन परलन्त्ततानं सिद्धमिति न वेति प्रश्ने रहमुत्तरम्॥ न त्वस्य समन्वोपकारिणां भ्रातृष्पुत्राणामननुमत्यैकस्मै
भ्रातृष्पुत्रायक्रमापातधनदानस्यान्याय्यत्वेन शास्त्रसमतिविरहादसिद्धम्॥ क्रमापातधनदानादौ विभक्तानां नान्यापा
दानामननुमतेरपेक्षणस्यशास्त्रेणप्रतिपादनान्न्यायानुमतावपि क्रमापातस्य सर्वदाननिषेधाद्योगक्षेमार्जनवित्तेनदत्तस्यव
स्तुनो महर्षिभिरदत्तत्वोक्तेषरणादायभागादिकर्तव्येषु देशाचारान्तरोधेनैव व्यवहर्तव्यतनस्योक्तत्वाद्दनिरेषधनिभोप
पितामहविरिञ्चिस्यसर्वेषु पितृव्यपौत्रेषु स्वातन्त्र्याविशेषात्॥ अत्र प्रमाणानि हेतुक्रमेण विवादरत्नाकरविवादचिन्तामणिव्य
वहारवीरमित्रोदयस्थानि बोध्यानि॥ विभक्ताश्चविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः। एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये। इति
वार्हस्पत्यम्॥ अत्रापमर्षः। वाशब्दोऽत्र चार्थे। क्रमापाते रत्नाध्याहृतपदोऽस्त्र विभक्ताश्च विभक्ताश्चापि क्रमापाते स्थावरे भवन्ति
एतावदुक्तावेव तत्स्थिते लब्धे पुनः समा इति पदमतिशयितनतस्यताबोधनद्वारेण विभक्तानामननुमतेरावश्यकत्वं स्वपयति॥ अत्र

तस्यैव विचारः रत्नाकरे म्रराडेश्वरोपाध्यायैरुक्ता प्रत्नानिकप्रकरणे स्थावरेतरक्रमागते विभक्तेऽपि सामान्यतया ये स्यैव दानमभ्यनी
२५ त्युक्तं संगच्छते ॥ सामान्यधनविषयकमिदम्वचनमिति न भ्रमितव्यम् । सामान्यधनेतु सामान्यं पाचितत्र्यास स्याधिदीशः प्रति
95 श्रुतमिम नैवेव वहस्सतिनानिषिद्धत्वात् स्वोर्जितधनेतु स्थावरं द्विपदं चैव विनात्तनुपेस तिसर्वस्वमिति वचनाभ्यां तान स्य
निषिद्धत्वात् परिशेषन्नेधं क्रमापात विषयकमिदमन्यथानारम्भवापत्तेरेतस्येति बोध्यम् ॥ एवं त्वक्रमापाते सामान्येका वि
ते स्वाम्यन्तरमपेक्ष्यैव दानम् । अनेकस्वाम्यधनं सामान्यं । अन्यस्य तु व्यंकाव्यर्षिं पाचिन्वानीत पाविंतत्र नयोस्वत्वाभा
वमूलकस्य व निषेधः । पितापितामहादिक्रमेणागतं क्रमापातं अत्र स्वत्वे पिध तिनोक्षनवला हेवा निषेधः रत्निविचार रवि
त्वामरोगोवाघस्पतिमिश्राः ॥ सोत्तपिकं क्रमापातं शौर्यप्राप्तं स्वपत्नीवेतः स्त्री ज्ञातिसाम्यनुमतं रत्नं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ वैवा
हिके क्रमापाते सर्वदाननिषिध्यते रतिका । नो परा । अर्जनन्तु मपक्षोधशो ॥ रुगान्वितैरितिनारदीयम् । देशस्यजातेः संघस्य धर्मो ग्रा राम
मस्यपोऽथ गः उदितस्यात्समतेनैवदानमागम्य कल्पयेदितिवीरमित्रोरय धनकातीपवचनम् । गपमेकजातावहवः प्रधायर्माः पप २५

क्लिपाः । पपच्छ धर्मगुरागोपेतान वेत्कर्मसु संयुनाः स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा । कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्व
धनस्य वा इति नारदीयस्विभक्तभक्तमापानातिरिक्तविषयमन्यथा ऽक्रमापाते ऽनुमता वपि ज्ञातीनां सर्वदानन्निषेधो व्यव
हारपत्तेरिति विवादरत्नाकरागृहीतरेषाचार सम्मतोपन्यासमप्रशस्ततामम् ।। अस्मिन्विषये राज
कीयपाटप्राप्ता पाः प्राड्विवाकाः किमाज्ञापयन्तिः तथा हि एकमूलपुरुषस्य त्रयः पुत्रास्तेत्रयः सोदरभ्रातरः एकात्रा
अविभक्तपैतृकसकरनिष्करस्थावरास्तत्र ज्येष्ठभ्राता ज्येष्ठो ऽसपुत्राभावादत्तकपुत्रस्य चालाभान्मध्यमभ्रातुः पुत्रं नि
र्दिष्टवान् ज्येष्ठः सर्वदा राज्ञः सेवितआसीत् । तदानीं तस्य मध्यमभ्रातुर्योग्य प्रापज्येष्ठपुत्रमरणोनशीकाकुलस्सनूतन्मता शोच
मध्ये एकजनस्यापि वर्तनानं हीति ष्क्रस्थावरोपांशं विनासर्वकुटुम्बवर्तनहेतोः सर्वस्य सकरस्थावरोपस्वपोत्पांश
स्यविंशतिवर्षवपत्कल्पि पादुहितद्रौहि आरणंच सत्वेनेषामनुमति स्विना भ्रात्रोर्नामतो दानं कृतवान् तस्तनन्तरं शो
कोपशान्तौ किमपि दिविचिन्तमनस्तं शैसर्वं थास्वाधिकारित्वेनम्यक् वान् । अत्र तादृशदानं सिद्ध्यति न वा । तत्र स्थावरे चतुरेव

त्वंप्रहीतुर्वेति प्रसंगे धर्मशास्त्रमहर्त्ते पत्न्यान्तस्य पुत्रक र्षिवचनान्विताव्यवस्थावृत्ते रवनीपाः अत्रोक्तम्॥ दानानन्तर
२६ मध्येकात्र न पासा धारणेनतत्स्थावरभोगतश्च विभागानुमानाभावात् विभक्तभ्रातॄणां विभक्तभ्रातृसम्प्रदानकमविभक्त
९६ स्थावरादिदानेन नासिद्ध्यति॰ दानग्रहणापश्चत्रयग्रहण सेत्रयस्तिरहाः विभक्तानां पप्रजे पाः पाकधर्मागमध्यपाः सा सिवं
प्रातिभव्यं च दानं ग्रहणमेव च॰ विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नो विभक्ताः परस्परम् इति दायभागधनतारत्ववचने विड विभक्तपरस्प
रदाननिषेधोपि न्यायनरोवसंगच्छते न्यायमेव विहरागोतिदानारसीतादि नादानात्सर्वमपितद्धुनेमहीत्स्वत्वसंभवात् दान
ग्रहणापोरसंभवादिति स्मार्तभट्टाचार्यैर्दायतत्त्वे लिखितत्वान्॥ एवं प्रकृतिस्थिति विरोधि शोकापत्रे न कृतं दानेन न सिद्ध्य
ति॰ अन्यत्तु भयक्रोधकामशोकभरुगपान्वितैः तथोक्तो च परिहासे व्यत्यासच्छलयोगतः बालमूढास्वतंत्रार्तमनोन्मत्ताप एम
वर्जितैः कर्त्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया पिय दिति मिताक्षरा वाचस्पति धनतारत्ववचनात्॰ अत्र ग्रहणन्ताः प्रकृ॰ प्रकृ
तिस्थितिविरोधिनोदूष्व्याहतिवाचस्पतिमिश्रव्याख्यानेन प्रकृतिस्थितिविरोधिशोकयुक्तकृतदानस्यादानत्वबोधना

रकर्तुः प्राकृतिरिस्पिति विरोधिशोकापन्नत्वं सम्भावितम् अपत्याद्दुहितृदौहित्राणां च सत्त्वे तद्वर्तनविरोधिता न कार्त्स्न्येन स
ह्वित्रैनसमीपने· स्वंसाधारणस्यापिदानं न सिध्यति· अन्वाहितं पावितकमाधिसाधारणं च पत्न् निक्षेपः उपहारं ऋसर्वस्व
चान्वयेसति श्रापन्नत्वपि हिकष्टासुवर्तनदेहिना· अन्वेपाम्याद्दृरम्याप्यायवदाम्य स्मैपतिश्रुतमितिनिमिताप्तराधक्त नारत्व
वचनात स्मार स्मिन्स्यावरे हानुरेव स्वत्वमिति निशास्त्रार्थः
कश्चित्पुरुषश्चित्सावनज्ञातीयोजनकम्भातः सममस्वार्गमत् नमत्नीतज्जनकभ्रातास्तद्गमीनीतद्भागिनेपश्चाति मतस्पत
स्वपत्नी स्वपतिपितृस्सकाशण्ट विभक्तपा ज्युकमापानवृत्तौ ताहगम्मधनेच स्वभागं प्याचते सा पतिमरणोत्तरमविभक्तपात्म
मानवृत्तौताहृशात्म्यधने वश्वशुराद्भागमप्राप्नोतिकिन्नवेतिपरीउ तान्प्रतिप्रश्नः पतिमरणेन पत्न्याः परिणपादुम्सत्त्रस स्वत्व
स्यानाशात् विभक्तधनात्स्वभागग्रहणस्याधिकारे प्राप्ते विभक्तधनेभागग्राहकपुंव्यक्तिसमभिव्याहारे पोषितोधनानधिकार
स्त्रीरमित्रोत्पारिषुप्रक्षिपादनात् श्वशुरेणास हृप्यपगतासा चैदनातिरिक्तमापोनलच्यव्यस्तपा अत्रार्थेपोदलक

कुर्वीत मित्रोदयधृत कात्यायनवचनम् स्वर्याते स्वामिनी स्त्री तु ग्रासाच्छादनभागिनी अविभक्ते धनांशेन प्राप्नोत्यामरणान्तिक
२० 97 मिति तन्मरणोत्तरं दुहितृदौहित्रस्नुषाणां सामान्यतः श्राद्धाधिकारित्वेऽपि तदन्तरोऽपि परिणयादत्यन्त स्वत्व स्याना
शात्सपिण्डसगोत्रत्वाद्दुहितरि पिण्डेनर्हे पपुरुषहृपपिण्डहानत्वात्स्वच्छत्तलोकव्यवहारा च स्नुषायाः स्वाधिकारः तन्मरणो
त्तरं तु पत्निभगिनीभागिनेययोरधिकारः अत्रोदाहृतं हेतुक्रमेणोपोद्बलकानि वोध्यानि पाणिग्रहणादिसहत्वं दृश्य
परिग्रहेभ्यश्चेति गौतमवचनम् पत्न्यविभक्तो दायधनं तद्धस्तवचनम् स्नुषास्वल्लोपतः पुत्र ज्ञातिसम्बन्धिबान्धवाः
पुत्राभावेन कुर्वीरन्सपिण्डान्तथ्यपावि पिण्डचतुर्थीहोममात्रेणात्वञ्जांसत्त्व हपेन्द्रिपैः भर्त्रा संयुज्यते नारीति दुग्धान्तेन सा स्म
तेति हारीतवचनम् स्मृतिचन्द्रिकाधृत देवलवचनम् पञ्चमि रेशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः श्रुतिस्मृत्याविरुद्धोऽपि
तमनुष्ठातुमर्हतीति अतः श्वशुरान्तःपुरे पाण्डुघपपभागोन लब्धव्यः श्वशुराधीनां भूत्वा तत्समीपे स्थिताऽनन्यगोचरसती राम
कालं न पेत् श्वशुरे तु क्रोधकलुषितचित्तत्वात्र दत्तमपि स्थिरं नावरुध्यकन्या पति क्रमापालनवत्ते किन्तु पाधीन कर्तव्यो २०

नकस्मै वित्सादे पेनिविद्ध द्रत्तमुत्तरम् अपकाश्चिहिंसोहै

पुत्री तयोर्मध्ये ज्येष्ठो विवाहितो धर्मपत्नीं विरज्य परलोकं गतवान् पश्चात् कनीयान विवाहित एवममार एतयोः पिता

पत्नीं त्यक्त्वा पश्चान्ममार द्वयोर्मध्ये ज्येष्ठस्य पत्नीत सैव माताऽस्ति मूलपुरुषस्य दुहिता दौहित्रश्च श्वश्रगृहे वर्त्तते ददा

नीं श्वश्रूस्नुषयोर्विवादो जातः जाते विवादे श्वश्र्वास्नुषायोगे ह्यग्निसार्य सर्वं विभज्यानेन गृहीतवती एतादृशे विवादे समु

त्थिते श्वश्र्वा सह स्नुषायाः भागो वर्त्तते न वेति परिज्ञातं तत्र तिप्रश्नस्य दत्तमुत्तरम् । प्रीरा प्रज्ञ तत्र स्वपत्न्याः स्वत्वस्य पत्युर्ना

शे नानाशात् तयोः श्वश्रूस्नुषयोस्तुल्याधिकारात् स्नुषायाः श्वश्र्वा सह भागोऽस्ति । एकत्र स्थाने सौ ष वत्र चेत्तदा तत्स्याधि

कारत्वेन विभज्य ताभ्यां समांशो गृहीतव्यः स्वांशं गृहीत्वा स्नुषयोस्तस्याधिकाऽपि पतिपितृदौहित्रदौहित्र स्वत्वे स्वावश्यकं

कार्य्यानि निर्वाप्य स्वांशस्य दानं धर्मनविक्रयादिकं न कर्त्तव्यः अतो भागाधिकारिण्याः स्नुषायाः भागः सत्त्वेतस्या नमतिन्वि

नाविक्रयादिकं तस्या वहिर्निःसारणं त्वा न्याय्यम् । तुल्याधिकारत्वेन श्वश्र्वा स्नुषानुमतिमन्तरेणाभावश्यकं कार्य्यादिषे

दानाधमनविक्रयानकर्त्तव्याः नचैवस्नुषयास्वभ्यनुमतिमन्तरेणविक्रयादिकन्नकर्त्तव्यम्॥ प्रमाणञ्चात्रपैठीनसिः गोरक्षपादिध्वजा
९८ निवनानि॥ पाणिग्रहणाद्धिसहत्वंकर्मफलेषुद्रव्यपरिग्रहेषुचेतिगौतमीयम् विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समा
९४ एएकोऽनीशः सर्वत्रदानाधमनविक्रये रिक्थवार्हस्पत्यम्॥ सौदायिकंक्रमायातंशौर्यप्राप्तञ्चयद्भवेत् स्त्रीज्ञातिस्वाम्य
नुमतंदत्तंसिद्धिमवाप्नुयादितिवार्हस्पत्यम् आपत्कालेकुटुम्बार्थेधर्मार्थेचविशेषतः एकोऽपिस्थावरेकुर्याद्दानाधमन
विक्रयमिति॥ वृत्तिलोपोहिगार्हिन्द्रनिमानवम् अपुत्राशयनंभर्त्तुः पालयन्तीव्रतेस्थिता भुञ्जीतामरणात्क्षान्तादायादा
दायादूर्ध्वमाप्नुयादितिकात्यायनम् कश्चित्तुनपत्न्योनास्वीयधनादेः सकाशात्पोषितेषुवर्त्तनमात्रंदत्त्वाशेषंसं
र्वेपत्रेपर्व्विकंपत्न्यनुमत्यान्यस्मैदातुंशक्नोतिनास्तिविरोधः निषेध्या अत्रोत्तरम् पाणिग्रहणाद्धिसहत्वंद्रव्यपरिग्र
हेवचनद्विभर्त्तुर्विप्रवासेनैमित्तिकदानेस्तेयमुपदिशन्तीत्यापस्तम्बोपपाणिग्रहणाद्धिसहत्वंकर्मसुतथापुण्यफलेषुद्रव्यपा राम
ग्रहेषुचेतिगौतमीयात्माप्येसम्मितेत्रैचेतिमानवादिभ्योविवाहजन्मम्यल्पास्वत्वंसर्वैस्वीकृतनन्तपत्न्यौजीवत्यजीवतिवत्र ९८

तस्यैव प्रतिभूप्रकरणोऽभ्यात्र एवम परम्परयोगिनि वचनव्याख्यावसरे जायापत्योरिति विभागनिषेधकमुपपादयिष्याम
दित्युपर्यात्समानं शास्त्रस्य: कार्पासमांशिकारति पाशु चक्रापाङ्गपायात्रपि भर्तुरिच्छया तु यदि विभागोऽस्ति न स्वेच्छयेति मि
त्रमिश्रैरुक्तम्॥ पत्यौ मृते तु पितृकृते विभजतां माता पत्नी शंसमं हरेदिति योगीश्वरवचनेन तया स्वेच्छया भागग्रहणं कर्तव्य
मतु पारतन्त्र्येण भागग्रहणमिति॥ विनियोगोऽत्र तदुत्तराधिकारित्वेन स्यात् तन्त्र मेवास्तीत्यस्याः ऽपि विजोऽपि यदि भागे
पत्न्याः परिणामादुच्यते समसाधारणं स्वत्वं मृत्युविनाशेन न नश्यति॥ नीरक्षीरवदेकलोलीभावापन्नमपत्न्याः स्वत्वं मृत्युविना
शेन नश्यतीति कल्पने मानाभावः॥ अत एवाविभक्ते संसृष्टि विवा पत्यौ मृते देवराद्भ्योऽपुत्रायास्तस्या भागग्रहणं
प्राप्ते स्वपत्नि स्वामिनोस्त्रीत्वमात् साक्षाद्ग्रहनभागिनीति कात्यायनेन गता साक्षाद्ग्रहणमात्रमेव विधीयते॥ विभक्ता संसृष्टिनः
पुत्रे पत्यौ मृते सति विभक्ते स्वापत्ने पेक्षतां हेव स्वामित्वे सिद्धे पत्नी दुहितरश्चैवेत्यादिभिः पत्नी ग्रहणमनुवादकमेवाप्रा
प्तेऽस्मिन् प्रकरणेऽनुवादकः सपत्नी नैव लीमसक्तन्मिताः समकाराहिभिर्व्यवस्थितम्॥ स्वत्वापन्ने ये पत्न्यास्त्रसाधारणस्वत्वादे

वपत्न्याः पुत्रैस्सहैव पत्न्यास्सह प्रासस्य भागगतद्रव्यस्य निषेधापत्त्यापत्योर्विभागो विघटेत निषेधविधिराराध्यो भगवत्ताप
९९ त्नत्वेन॥ यद्यपि स्वस्वनाशे स्वामित्वनाशेत्यावश्यकत्वात् पाप्यस्वस्य पत्युर्नाशे पत्न्याः स्वामित्वहापत्तत्वेन॥ यद्यपि
११ स्वस्वनाशे स्वामित्वनाशे द्यावश्यकत्वात् पाप्यस्वस्य पत्युर्नाशे पत्युः स्वामित्वानाश एव पतिमरणेन पत्न्याः स्वत्वानपापा
देव यथा निःसमर्थं ध निपुत्रपौत्रप्रपौत्राणाम् मरणे पश्चाद्दुहितृ निमित्तः प्रपाते धनिपत्नीतत्पुत्रादिपत्नीनुल्मोऽधिका
रस्तत्र परस्परविभागोऽपि कर्त्तुं शक्यत एव॥ परन्तु जातेऽपि विभागे उत्तराधिकारसत्वे हृष्या हानाधमनादिक
दूर्नर्मशक्यम्॥ स्वपतिहापरद्वस्वहाधेऽपितुल्यम्याधेनन पैवोचितान्॥ स्वपित्रयेऽविभक्तवैत्रोमातर भागिनी
भागिनेयमपत्नीज्जत्वास्वर्गतः पश्चात्तज्जनको प्यस्तः॥ एतादृशस्य लेस्वत्वानाशमूलादेवश्वश्रूजषयोरेव तुल्यो
ऽधिकारस्तयोर्म्मरणोत्तरमेव मूलपुरुषदुहित्रादीनामधिकारः॥ अतएव पत्न्यादिप्रपौत्रान्ताराहितस्य विघुमान पु राम
त्रादिवधकस्य मरणोत्तरन्धनिदुहितृसत्वेऽपि पत्रादिवन्धुनामेवाधिशोजापतेरहानीमेतादृशव्यवहारोप्येतन्म ९९

त्वकस्वसर्वत्रशिष्टाशिष्टगर्हे पुत्रलतिस्मृतः पुत्रादिपत्नीसत्वेहिन्त्र धनंनहरागवोधवत्पत्नीहि हितरश्चैवेत्यादिस्मि
पत्नीपरत्वयद्दितवाक्यस्पनास्तिप्रहृन्ति॥ स्मृतसवस्ताद्दशस्पलेतद्वचनस्यप्रवृत्तपेस्वपनिस्यसुपुत्रसेत्यादिस्यापुत्र
परत्वस्पुत्रादिवधनामुपलक्षणं स्त्री कर्त्तव्यम्पत्नीदुहितरश्चैवेत्यादिवचनस्विभक्तविषयमेवेतिलक्ष्मीधरादिभि
र्निर्धारितस्त्री॥ मित्रोदयपारिपुसि इति नम॥ सर्वपुत्राजन्मनैवपुत्राणामुत्पन्नमापित्वत्वमनीशात्वेहि जीवतोरित्या
दिवचनवोधितास्वातंत्र्याद्दिभागग्राहकत्वंभवतिनैवपुत्राद्यभावेपतिसन्निधौपारिणापाजन्मत्वम्पत्वंसाधारणंस्व
त्वंपत्नीत्वरूपाभागग्राहकत्वंनभवतिपुत्राणामस्वातंत्र्येप्यंशित्वाद्देवतैः सहास्वंभपत्नानाधमानादिकमिन्यान
व्यर्त्तव्यमेतद्वोधकंस्यावरंहिपरत्वैवेतिवैपासम्यावपत्तद्जीवत्पुत्रेपत्सौपत्न्याअस्वातंत्र्येपिभागित्वाप्ततेःपत्य
उमतिस्विनाचामापातधनादिकंकस्मैवित्रदातव्यमेतदर्थोपोद्वलकमनुविभक्ताश्चविभक्तावाहापाराःस्यावरेसमाः॥ स
कौस्वनीशास्सर्वत्रहानाधमनविक्रयेऽपिवाईसन्यमहापात्वेनपत्न्याअपिनहरांरामाहारत्वत्रैकशेषेणस्त्रीसिद्धःस्यादि

निर्देशः ।विभक्ताश्चापि स्थावरे समाः किमुताविभक्ता इति निराकाङ्क्षपदन्यायेन व्याख्येयमन्यथा विभागो निरर्थकः स्यात् नपये
१०० 100 कजानावहव इति वचनस्य व्याघातोपिः स्यात् इति रत्नाकरनिकषकाररत्नाकरमिश्रः वाचस्पतिमिश्रास्तु विभक्तानामपि
पत्न्यांशपरिच्छेदेनज्ञानतस्तन्मध्यगस्यैव निबद्धितेन तत्र साधारणत्वमेव तत्रैकोऽनीशः स्यात् ते पुनस्सर्वे स्वेव इत्ये
प्रसत्त्वं तु कृतस्यैव सिद्धिरे वेमाहुः ॥ सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तं च यद्भवेत् ॥ स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवा
प्नुयादिति वार्हस्पत्यम् ॥ क्रमायातेऽविभक्ते स्थावरे स्थावरे तासामनुमतिरपेक्षिता ज्ञातयपश्चात्र भागिनः भागिषपत्न्यपि
परिगृहीतामहर्षिभिरितिच रूपमेव व्यापोऽविभक्तपुत्रादिपत्नीनां सत्वेऽपि तासां ज्ञातित्वेन दायादत्वेन च सामान्यधन
स्य वितरणं सामान्यं पावितं न्यासश्च सर्वादिवचनलातासामनुमतिं विना शुल्कशुल्कादिनान कर्तव्यमिति निशिवम्
केषांचिद्राहस्थानां जातीयानांचापामरणां संत्यागतां प्रथमोद्देशप्राप्तंगतस्थानस्त्वदायधनतत्रैवागतिमकनिक्षेपि राम
त्यधने विभज्य स्थितौ तयोरपि मध्यमः स्वपुत्रयोर्विभक्तं सांप्रति तत्तयोरेकस्यपुत्रौ स्तरावस्यैका दुहिता न स्मिन्दु हितरिपत्नी १००

मृते सावदविभक्तपितृधनं मदीयं भ्रातृव्यो वदतः पितामहानामेको ऽविभक्तो ऽविभक्तमेनेन मदीयपितृव्यो वदन्नस्माकम
पितृत्वादशविभक्ताविभक्तधने विभक्तत्वमप्येको ऽविभक्तत्वमप्येकोऽयं व्यवहारः प्रवर्तनीय इति प्रश्नस्य ॥ उत्तरं कस्या
पि प्रपितामहोपार्जितधनस्यासौ बन्धुमिश्रे ग्रामे ज्ञातो पितृकृतस्वाम्यान्यथापि विदेशस्थानां पावत्कालमनीहा ताव
दुत्तरकालिकविभागक्रिया पास्सद्वै वर्षविवादेष्वितस्य नेन प्रावस्थानन्तमपक्तास्य वविदेशस्थानो समीहा पांजु दशरशपा
ह्वातद्विभागस्मादितिनिर्णयात् सर्वधनात्तेनेकस्वामिकात्पितृतो भागकल्पनपाविभागस्मादिति शम् ॥
अपकश्चन ब्राह्मणो निर्धनो पितृरोगृहे सत्कालेशान्तरं गत्वा राजसेवादिना द्रव्यं समुपार्ज्य बहुवर्षानन्त
रं गृहमागतवान् । तदा द्वितीयस्तस्य सत्यनुत्रो भ्राता पुनश्च गतागतं कुर्वन् स्वविवाहं कृतवान् भ्रातुश्चाविवाहेकारित
वान् स्वोपार्जितेन चापितातीनपालितवान् । द्वितीयस्तु भ्राता व्यवहाराभिज्ञः सन् कृषिवाणिज्यादितत्परः सन् धनं वर्द्धि
तवान् । ज्येष्ठश्चागत्यागत्य अन्यस्यपण्यस्त्रंवधकं धृतवान् द्वितीयश्च तत्संरक्षणादिह धरमुद्दृढवान्द्वयोरपि सन्ताना जाताः

रे गो

एकदाज्येष्ठस्यदिग्गमनसमयेममांशंत्वात्वयागतव्यमितिकनिष्ठेनव्युदितंज्येष्ठश्चकिंचिद्द्रव्यमाभरणादिवाणदपि
१०१ त्वापपकपांकेरुत्वापूर्ववदेशांतरंगतवान्वर्षत्रयानन्तरंपुनर्देशान्तरेपुत्रनाम्नाकिंचिद्द्रव्यंसंस्थाप्यकिंचिद्गृही
101 त्वागृहमागतवान्पुनश्चकनिष्ठःसकलस्यावरजङ्गमैधनार्द्धंमागेपतेज्येष्ठश्चमयोपार्जितेसकलधनेनतवांशइति
वदनेसमानांशधनंकिंसर्वैर्ज्येष्ठस्यैवोनकनिष्ठस्यार्द्धंमध्यमज्येष्ठस्यांशद्वयंकनिष्ठस्यैकोंशइतिपर्य्यनुयोगेउनामं॰पूर्वज
द्रव्यानुपघातेनस्वर्णतार्जितंसर्वंज्येष्ठस्यैवस्वेच्छयापहिमावितेनहेवकनिष्ठस्यनतुहापाहापित्वमितिसकलस्य
निमतमप्याहनुमंनुविम॰ अनुपघ्नन्पितृद्रव्यंश्रमेणयदुपार्जितंस्वयमीहितलब्धंवनाकामोदातुमर्हतीति॰
याज्ञवल्क्यवचनात्पितृद्रव्याविरोधेनयदन्यत्स्वयमर्जितंमैत्रमौद्वाहिकंचैवदायादानांनतद्भवेदितिव्यासोपि॰अ
नाश्रित्यपितृद्रव्यंस्वशक्त्याप्नोतियद्धनं॰ दायादेभ्योनतद्दद्याद्विद्ययालब्धमेवचेतिविद्याप्राप्तंशौर्य्यधनंपच्चसौ १०१
दायिकंभवेत्॰ विभागकालेजनतस्यनान्येष्वंशहारिणिष्यमिःनार्हश्रुतिशौर्य्यभार्य्याधनेचोभेपच्चविद्याधनेभवेत् श्रीएव

तान्यविभाज्यानि प्रसाहोपष्टम्भेन कृतानि   तस्मात्स्वशक्त्या पितृद्रव्यानुपघातेनार्जितमर्जकस्यैवे सर्पेनकिञ्चिद्दायधकमिति
मिताक्षरावीरमित्रोदयमदनरत्नव्यवहारमयूखादिसकलनिबन्धेषु स्फुटम्   परन्तु पितृद्रव्यानुपघातार्जितं ज्येष्ठस्य
स्वस्वं धनं गृहीत्वा कनिष्ठेन नानाप्रकारकोपार्जनरीत्यापहूद्धिंतत्वमूलातिरिक्तं कृत्वा समांशत्वेन विभजनीयम् । वर्द्धकस्य श
रीरायाससाध्यत्वात् ॥ अत एव तात्पर्यमसंगतं हे   यत्रैकेन शरीरव्यापारमात्रेणापरेण च स्वधनशरीरायासमात्रे
णार्जितं तत्र शरीरायासमात्रेणार्जकस्यैकांशित्वं धनशरीरायासाभ्यामर्जकस्य द्व्यंशित्वमिति श्रीकृष्णतर्का
लंकारैरुक्तम् ॥ अतो यत्र व्यापारिणो व्यापारद्रव्यान्तितत्र व्यापारतौल्यात्समभाग एव प्रपद्यते । अत एव का
त्यायनश्चाह ॥ अविभानानु सर्वेषामीहातश्चेदुन्नम्भवेत् । समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा । इहातः कृष्यादि
चेष्टातः । अपित्र्येऽपि तद्द्रव्याश्रयपराणभावे ऽपित्र्यसंरीतिमस्तनरलकारः । वराहनामपरमर्जकेऽखंज्येष्ठभ्रात्रापर
र्जितन्नहर्जकस्यैवेति वोध्यम्   सीपमा व्यावर्धिक माविभक्ते सम्पा म्पभूमेत्स

केषांचित्तैस्तत्कृतं गृहं जंगमजातं विभज्य गृहीत वृत्तांभूमिर्हि नविद्रुतारोप्यमाने वार्षिकत्वाविभक्तसंसृष्ट्यभ्युपेऽन्यस्स
१०२ मानमूलत्वार्षिकत्वनूपधनत्वपत्तापद्दाम्लिलिष्यतिततसाविभज्यगृहीष्यामहे इति प्रतिज्ञापन्नपागहं । नासोदरासोद
102 रासांभ्रात्तृणांमध्ये कश्चित्पुत्रस्वनिधनसमपेतपागृह्यमाणांमृत्या हि धनं कस्मात्प्रपितं ज्योत्वा रत्वाममारनसि
स्मने सोदरेरणांदेपमणपवापत्मारे पंमु नवत्वात्के नविरात्तमविभक्तन्तत्प्रत्याहुत्मसोदरासोदरैः समं विभक्तश्च
वेति प्रश्ने विदुषामतरम अविभक्तैस्यावरे सोदराणांस वैषामधिकारेणैत सोदरस्यैव । अविभक्तस्यावरं
यत्सर्वेषामेव तद्भवेत् । विभक्तस्यावस्थाप्रन्नान्योदर्थ्ये: कथ त्वनेति पमवच्नास्तचैषांदरासोदराणाम वेति ताप
त्वे संसष्टि प्रकरणे स्मार्त्तलेखनाव अविभक्ते धनेपत्या अधिकारेणास्तितदर्थेकार प्रतिपादक स्सपत्नीडुहितर
स्त्वैवेत्यादिपाठेन त्वया हि वचसो विभक्त धनविषयत्वेन मितास्तरादिग्रंथकर्तृभिर्व्यवस्थापनाद्विभक्त धनेप ९२
त्याग्नाषा व्याहनमात्र स्पस्वपतिने स्वामिनि । स्त्रीतु गतासा व्याहन भागिनी अविभक्त धनांशं तु माप्नोत्यामरणान्ति

केमिति कात्यायनवचनेन विधानाच्च अविभक्ते सामान्यधनमेकेन देयं नाप्येकेनार्द्धं पम् बलाद्दृहीतं केनचिन्न दापयितव्य
र्लनीयमतः सर्वे सोदरा सोदरास्समं विभज्य गृ ह्णीयुः अविभक्ते धने सर्वेषां भागिनां सामुदायिकस्वत्वे कस्यनाशे नत
तस्वित्वनाशः तस्येषामन्यसत्वा पत्तेर्नैर्गन्यग्रहणापत्त्व अग्र हस्तेनपरिग्रहाः विभक्तानास्य पात्रेयापाक धर्मागम व्यपाः
सास्तित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परमिति याज्ञवल्क्यवचनेऽविभक्तप
रस्परदाननिषेधोपि न्यायपतराव सं गच्छते न्यायप्रविविध रागेति तानाम्याद्दिनादानात्सूर्वमपितदूनेम्न हित सत्व संभवा
त् देयवस्तुपुत्रादानविनिमीक सत्व सम्भवेन दानग्रहणयोरसंभवादिति मिस्सार्जं भद्रानार्थ्यैराहापत्र्नेलेख नान्त्र अविभक्ताविभक्ता
वा सपिण्डाः स्थावरे समाः एको ह्यनीशः सर्वस्य दानाधमनविक्रये इति वृहस्पतिवाक्यस्य स्मृतिचन्द्रिकाकोरे
णापाद्दिविभक्ता अपि स्थावरविभागं करिष्यमाणास्तस्मिन्नेव काले विभज्य भोक्ष्यामहे इत्यभिसंधायापत्त्यस्थितर
धनमेव विभज्य स्थावरं मध्यकर्स्थापयन्ति तादृशस्थावरविषयकमिति व्याख्यानत्वात् विवाहश्चन्नाम सौमावावस्य

निमित्तेन विभक्तानामपि पत्न्यंशाय पितृद्वेषेण जातस्य नष्टस्य मध्यगत्वात् विभक्तानामनुमतेनैव प्रयुक्तत्वादेके
१०३ 103 मन्वत्ते लोनाद्विनष्टिप्यनिरतिव्याख्यातत्वात् तथा हेयच स्मृत्यन्तरे नारदेन अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं
च यत् इति वचनेन तथा गृहस्थिनिनासामान्यं पुत्रदाराधिः सर्वस्वं चान्वये सति याचितमिति वाक्येन तथा हृद्येण सामान्यं
याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनमिति वाक्येन च अनेकस्वामिकं भवेत्सामान्यमिति नंपकर्तृणां व्याख्यानेन सामा
न्यधने सर्वेषां तद्धनस्वामिनामननुमत्या एकस्यानीशत्वेनैककर्तृकदानग्रहणनिषेधात् तथा स्वदेयादिविवृता
याज्ञवल्क्येन अस्वस्वत्वनिषेधावगमात् तथा कात्यायनेन परद्रव्यं नस्तकं हे यमस्वं येस्वजनोत्यय इति वाक्येनास्वभूत
स्य दाने निषिद्धासाधारणस्वत्वापन्नस्य वस्तुन एव देयतापास्य च मतोरदेयत्वात् तथा हेतु कापोः गृहीत्वाति अस्वत्वे तं यो
लोभाद्यवादेयं प्रयच्छति अदेयं यहापको स्यन्नस्तपादेयप्रतीच्छक इति अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति इति वा राम
भ्यां नारदमनुभ्यां कर्तृकारकविधानात् षोडशप्रकारकदत्तादिगणनावसरे बालमत्तस्वतन्त्रादिमतोन्मत्ता १०३

पवर्जितम्‌ पहृतं स्याद्विभागेनालरहन्तमिति नारदेनात्वतं वदत स्पदत्तलोहुपशात्‌ तयानेकस्वामिकसान्य धना मा

स्यवलाद्गृहीणपरावर्तनस्य वलाद्गृतं वलाभ्युक्तं च लाघवापिलेखितं तस्वीनवकृतान्यो नकृतान्यमनरववीदि

तिश्चस्वामिविक्रयदानमाधिं च विविनिवर्त्तयेदि० तिवचनाभ्यां नारदयाज्ञवल्क्याभ्यामुक्तत्वाच्च तस्माद्देहाशे

ऽविभक्तेभूमिसमुदाये रासाशीयमानेऽप्यविभक्तस्वाधिकरूपेधनेवावशिष्टैः सोदरासोदरैर्भ्रातृभिर्निःशंकं स्वीय

भागो ग्राह्यः इति मिताक्षरावीरमित्रोदयस्मृतिचंद्रिकाविवादचिन्तामणिहारलतादिसंमतो यं शास्त्रार्थः

थपकस्य चित्तरूपस्य पुत्रास्तेषां मध्ये एकोदेशान्तरालकाशीमासस्तत्रपन्ति हुंयः कस्माद्‌ राजोद्रव्यं गृहीत्वा

नेत्रवराजासहभवतान्त्वमममपरिश्रमः अस्माघद्गुमस्तेत्वसुतरावयोर्भविष्यतिइतिसंकेतं तन्निविधापवलारिं

श्री
२०४
104

हर्षपर्यन्तसम्भूयसमुत्थानस्यव्यवहारं कृतवान् एतावद्द्रव्यबलाद्द्रव्यमुपार्जितवान् । एतस्यपुरुषस्यवचनस्यकः
स्यात्प्रासाम्नधेज्येष्ठापाः कन्यासन्ततिपात्वनोपपयोः पुत्रास्सन्तिचितुर्थांसन्तान्तानशत्न्याविधयेवास्ति ॥ एतस्या
र्जकस्ययोभ्रातापितृगेहेस्थितः तस्यद्वौपुत्रौतयोर्मध्येएकः सपुत्रः तावपिपरस्परं स्वदेशे अविभक्तावेवाभूतां
म् ॥ स्वोदेशात्पुण्यवत्र्यागत्यात्तिककाशीस्थपितृव्यस्यपुंमासिकंगृहीत्वास्वत्वातांस्त्री तस्यपितृव्यस्यश्रेष्ठितः त
नकार्यकरणायपरदेशंगतवान् ॥ एतस्यपरदेशंगतस्याविभक्तोद्वितीयोभ्रातानामसवणिज्योदेशान्तरेसेवाञ्च
के । काशीस्थस्योपार्जकस्यभरणमयेनतत्पत्नीस्वकेपिकार्यंकुर्वन्नेतत्पतिभ्रातृपुत्रंआहूयपत्युरौर्ध्वदेहिकंना राम
स्मात्कारितवती । सचपितृव्यस्यआह्निकहिंकंहृत्वापुनः पितृव्यपितृव्यविभक्तस्यलेगत्वाकाशीहिके २०४

कुर्वन्त्येव गृहिणि। येन तेन काले कृपुत्रस्तनत्स्मात्स्वगृहं गत्वा मम मार॥ एतस्य पुत्रेणोत्तव्यूढादिकं कृतम्॥ काशीस्थानेक
सपत्नीऽभ्रमन्दीपवशिजोऽभ्रसंपत्ति भ्रातृष्पुत्रेऽभ्याहूपकार्यं कारितवनीकस्मिंश्चित्कालेऽज्ञेकस्मिन्मम मार॥ तस्मा
औद्र्ध्वदैहिकमनयत्तेन भ्रातृष्पुत्रेणाकृतम् तदनन्तरस्वदेशान्स्व भ्रातृष्पुत्रमानायितवान्॥ पश्चात्स्वयंस्य मारः
॥ एतस्य भ्रातृष्पुत्रेणाभ्याहूरिकं तत्त्वाजं कस्य भ्रातुः पौत्र गृहे कार्यं कुर्वन्नस्ति॥ इदानीमज्ञेऽकस्मात् हितरां हैहि
त्वाखमस्ति। अजेकस्य भ्रातुः पौत्रश्चास्ति एतेषां मध्ये वापेऽज्ञेकस्य धनेषु मे शास्त्ररीत्या कोऽधिकारी भवति
तिपरिपृच्छा श्रेरहस्योत्तरम्॥ पितृद्रव्याठपहृत्यार्जितधने पितृद्रव्याविरोधेनयदन्यस्वयमर्जितम्॥ मै
लमोद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेदिति योगीश्वरम्। कस्यचिच्छुल्कादिपीमयन्त्राम्भामामगीशाअन्यथा मितद्वं

श्रीः

१०५ केणायदुपार्जितम्॥ मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दानान्तत् उद्वेदिनिमनुवचोभ्यां पत्नितयादित्ता विभाज्यद्वारेणानेषान्त्राय

105 दानां स्वत्वाभावबोधनाद् उक्तस्यासाधारणस्वत्वास्य दौत्मते विभक्तकल्पे: उक्तदुल दौहित्राणामेवाधिकारेनन तु

भ्रातुष्पेत्रस्य॥ अत्रार्थे प्रमाणानि चौरमित्रोदयादिस्य नानामनिवचनानि चोध्यानि यथैवात्मा तथा पुत्रः पु

त्रेण दुहिता समा तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेदिति मानववत्। अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद्दुहिता न

णाम्। तस्मात्पितृधनन्त्वन्यः कथं गृह्णीत मानव इति वाहस्पत्यम्। अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः॥

पूर्वेषान्तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः अकृता वा कृता वापि यस्मिन्विद्द्येत सदृशात्सुत मृ पौत्री मातामहस्तेन राम

पिण्डं दद्याद्धरेद्धनमिति वचनेनैवैशावमानवे॥ यथा पितृधने स्वाम्यं तस्यास्सन्त्यपि बन्धुषु तथैव तत्सुतोपीह मातृ १०५

मातामातामहेषुधने इतिवाद्विस्पष्टम् ॥ दौहित्रोखिलंरिक्थमपुत्रस्यपितुर्हरेत् । सएवदद्याद्वौपिण्डौपित्रेमाता
पित्रोरौसंभूतौतस्यदेहतद्गतिमानवम् ॥१८॥ पुत्रौहिंमातापितरौसंभूतौतस्यदेहतद्गतिमानवम् ॥ एषदौहित्राधिकार
बोधकवाक्येषुयुक्तपदंपुत्राद्दिदुहित्रान्तोपलक्षकमितिबोध्यम् ॥ यद्यपिदुहितृणामप्येद्दौहित्रस्याधिकारे
नास्तितथापितासामनुग्रहवशात्तदग्रेपितृयामधिकारोभवतिस्वानुर्ति तधनेपुत्राधिकारस्यपितुरनुग्र
हस्येवेतिबोध्यम् ॥ कस्यचिद्धाकृष्टिपोपपद्मास्तमासचत्वारःपुत्रास्तेविभक्तावभूवुस्तेषुमध्यमोनपत्यएवाभिरतोवशि
शिष्टास्त्रयःपत्नीकांश्चियजमानानविभक्तानेवाष्टपेमहोयंपाज्यहृतिक्रमायातक्षेत्रमसद्द्रव्यजातंसमभागेनविभज्य
गृहीतवन्तस्तस्मात्तित्रयाणामध्यस्तनसन्ततिःपाउच्चमपुत्रपासस्तकिपाज्यहृत्निदानसमर्प्यंयजमानेर्हीयमा

श्री.

१०६ नंजातकर्मेनव यह्न ज्ञनपा चाकार्येर म्भकालीनं पश्चारम्भकालीनं यद्द्रव्यजातं तस्यायोभाजनुरधस्तनपत्वमपुरुषेः स्वय
106 मेव भज्यते न नुन्नत्तीयपुरीषस्मात्र धस्तनपञ्चाम पुरुषेभ्योऽदीयते निपतं पर तुकवदाचिद्देव किंचित्ते दीयमानं
भज्यते नेपोरपि सन्नति मिरस्मिन्विषेऽस्योऽस्मं विवादे तेनत्र विभक्ता नाम विभक्तपुत्रमात्रे कदेशानां प्राप्त कर्मसु
ज्येष्ठभ्रातृसन्तत्तेरुत्तरोषामपि यायहृतावदिभक्तपुत्र मात्रे दीमानम्वस्तुभवतिनावेतिप्रश्नेउत्तरम्॥ विभ
गसमये ऽविभक्तवस्तूनां तत्सर्व साधारणं तयोरन्तरकालमपि विभागो उक्तो नत्वोक्तमात्रस्यावेकपितृकाणां
तुपितृतो भागकल्पनेतिपाश्चव। ल्कीयादेवं प्रकृतयाज्यहृतेदेतिस्वातन्त्र्यो याति निंघोपेजाताया। जाताश्च
येनगर्भेवाव स्थिताः॥ हृतिर्हि प्रेपिकोस्सतिहृतिलोपोहि गर्हितइति व्यासवचनात् विभक्ता अविभक्ता वासपिण्डास्ता

एम
[illegible]

वरे समाः एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये इत्यत्र स्थावरपदे सोऽपलक्षणात यासाधारणोपक स्यानि शलेनात्यपि
त्तथैव निबन्धक न्निउक्तेऽसौ च साधारणं स्यात् कोपोऽन्यदेशं समाश्रितः ॥ तदंशस्यागतस्योप्ताः प्रदातव्यो न संशयः ॥ इ
नीषुः पञ्चमसप्तमस्त्वेव सप्तमपश्येऽयो भवेत् जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम् कृतेऽकृते विभागे वात्र स्थापि
त्यवर्तते ते सामान्यं पञ्चवेदरस्तत्र भागहरस्तु सः एवमेतान् दशार्द्धसप्तनिबंधत यातच स्यात्स्वदशं स्वाम्यमि
त्येनेन पत्रयिता पञ्चमोरेव मरुदशांस्त्वलं तत्र सुतरांसपि राजनाम भुक्तिस्थियो रूपी सिद्धेद परेषां न संशयः श्रुति
वृन्तेसपिराडत्वे सकुल्यानां न सिद्धान्ते त्साह्रि नानावचनै दूशान्तरगतस्यापि चिरकालागतस्य भागदर्शिना लिङ्गेन क
रभाजां साधारणो पूर्वोक्तः पञ्चमपुरुषाणां विभागे इति दायभाजां साधारणो पूर्वोक्तः पञ्चमपुरुषाणां विभागे इति
दायभागदायतत्त्वमितात्सुरादिबोधपाटशालीपद्धुधानां परामर्शात् ॥ कस्यचिद्ब्राह्मणावर्णेषु स चत्वार ९ पुत्रास्तेषु
ह्मावन्नवदत्तवृत्तिभ्यां स्वं विभज्य पृथक् स्थितान्यां विभक्तस्वधनं गत हीलासमभूप स्थितवन्तो तपोर्दि कद्वयोम्नयोर्मृत्युवर

श्री॰ रद्धिकान्यतरो नष्टः कालान्तरे ततस्तं विभज्य पृथक् स्थितोपभुज्यस्तरगान्नुत्त स्वं च त्रपस्तोदरास्तज्ज गदुरन्याथरद्धि
१०७ कान्यतरो प्यनुदएवबीभ्न्मातु मे त्वासाल्पपन विभक्तः परलोकमध्यवात्सीत् पितृव्यभ्रातृपुत्रोपस्थितः प्रतिपन्नस्ते
107 संदिग्धार्थविनिर्णयस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावेन न देशाचारस्यापि निर्णायकत्वादेशेषाच्चतत्रयत्नादृष्टधनस्या
विभक्त्वविभक्तत्वोदृष्टग्राह्यत्वग्रहीतव्यप्रसिद्धेरुभयथाप्येव ग्रहीतव्यमिति सहुन रम्‌-धर्मराट्चे व्यवहारे राचमित्रे रागान्यपा
लपाचनः प्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धे धर्मविनिर्णयप्रवृत्तिवी निर्णयप्रवृत्तिकोर मित्रो दमादिधनं दृष्टस्य निवचन्नतः
चरित्रे देशाचारः तथा हि देशस्य जातेः संघस्य धर्मो ग्रामस्यापि गुरुः उदितः स्यात्स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेदि
ति कल्पतरुरत्नाकरदायतत्वहोडरानन्दोपविवादसर्वस्वादिधृतकात्यायनवचनाच्च: अपि चान्यायशा
स्त्राविरोधेन देशाद्यहिस्मार्थवचनपद्धर्मस्यापि येषु जात्याप्यन्तराज शासनमिति निर्णयप्रकारान्तरेण्यायशास्त्रवद्या १०७

चारेणाप्यविरोधस्वीकारात्स्वचनहद्विरोधाभावापेक्षितत्वानुक्तेः ममृतयद्यदावर्ण्यते यत्र धर्म्मे वा धर्म्मे मेव वा देशस्या
चरणोमितुच्चरित्र नाड्किीर्तितमिति कात्यायनेनोक्त चरित्र शब्दित देशाचारस्य धर्म्मे विरुद्धस्याप्यंगीकारात्स्वतं
त्रस्यैव देशाचारस्य निर्णायकत्वादुपोत्तत्राधिकार इति सिद्धान्तो विदुषां परामर्शात कस्यचिद्भ्रातृसमास्व
द्वौपुत्रा आस्ताम् तयोर्म्मध्ये ज्येष्ठः स्त्रीसुतावनुत्पाद्य परलोकं जगाम कनीयान्जातस ज्ञानको बहुकाले स्वीयोरसा
निवर्त्तीन्मातुष्पुत्रात्पात्तरः पौनर्विभक्तः परलोकमध्यवान्सीत पित्र्यप्रपायाणानन्तरं तेत्रयोभ्रातरः पितृव्यैता
महार्जितधने स्वामित्वम्यावम्यामुवन् एवं स्वामित्वमनुभवन्तस्त्रिषु ज्येष्ठस्तावत्पुत्रमुत्पाद्य परलोकमु
पेवास मध्यमस्तु पुत्ररहितो परलोकं नयकाम तादृशामास कनीयानेकम्पुत्रं जनयामास एते त्रयो भ्रातरः पाकमात्रेण
हयग्भूत्वा समग्रस्थावरास्थावरकमायातधनमविभक्तमेव रक्षुः इदानीं ज्येष्ठस्य पुत्रः स्वयं सात्मजः कनीयां
श्चविद्यते मध्यमस्तु परलोकं गतो हेतुद्वयमिह विस्तृहेतो लोकादुपाररम एतादृशा स्य लेख्यतस्य मध्य

श्री॰

५८ मस्य धनादिग्रहणे पत्नी भ्राता भ्रातृपुत्राणामन्यतमोऽधिकारी मिताक्षरादिधर्मशास्त्रीतैकोऽनुयोगः। म धर्मेनापुत्रे
108 णो प्रकृतिविरोधिरोगग्रस्तेन मरणात्प्रागविभक्तं क्रमायातं धनमविभक्तधनव्यवहारमार्गेणोत्पादितस्वर्णं न स्था
वरधनं स्वपुत्रे विलिख्यास्मिन्धनेममत्वतो यो भागो भवति तत्पामरावसाने विभज्य ग्राह्य इत्यादि यथेगर्भितं
हीत्वा नामकं तत्पुत्रं भ्राता भ्रातृपुत्र पौरस्तनुमत्या कृत्वा स्वदेहे हि त्यागपपत्रं गृहीत्वा तदानन्तरं तत्र त्वानुसारेण दैहिकं
त्वं कमविभक्तसर्वविधधने भागग्रहणे अन्य धर्मशास्त्रीयता सिद्धं न वेति काशीस्थ सभ्य वस्थितव्यवस्थितिनिपुणश्री
धर्मानुशिष्टप्रधानसहितयाटशालास्थ सभ्यपण्डितानां निर्णयः अविभक्ते धने भ्राता भ्रातृपुत्रयोरेवा
धिकारो न तु पत्न्याः पित्रादिधने पुत्राणां जन्मनैव स्वामित्वात् पितृसत्वे नैकस्य मरणानन्तरं प्रयुक्ते न तत्स्वत्वना
शेन विभागमात्रस्वत्वानस्ते तेः प्रतिपन्नास्तमवलित स्वत्वास्यानिनाशेन पत्नीस्वत्व नाशात्पत्न्याद्यधिकारप्रतीत्यात् राम
कस्यापत्नी दुहितृ रण्डेवेत्यादिपारस्कलकादि च सोविभक्तधनविषयत्वे प्रयुक्त मिति स्वस्थापनात्स्रुति नाशेन प १०८

नीस्वत्वनाशानपत्याद्यधिकारप्रतिपादकस्य पत्नी दुहितरश्चैवेत्यादियाज्ञवल्क्यादिवचसो विभक्तधनविषयत्वेनोपसंहारे
भिर्व्यवस्थापनात्सतिरणेन पत्नीस्वत्वनाशवादिनाम्मतेऽ(पि) र्व्यवस्थापनात्सतिरणेन पत्नीस्वत्वनाशवादिनाम्मते
ऽपि भागग्राहकत्वसमभिव्याहारेऽविभक्तधने पत्न्या ग्रासाच्छादनमात्रातिरिक्तभागनिषेधस्य कात्यायनादि
भिरीरितत्वाच्च अपुत्रमरणमिति मिताक्षरावीरमित्रोदयविवादचिन्तामणिस्मृतिनिबन्धानि भ्रातृगामप्रज्ञाः
प्रेपा कश्चिदेवम्ब्रूते नवा विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनमिति नारदीयम् ततो दायमपुत्रस्य विभजेर
न्सहोदराः तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि वा सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रममिति देवल
म अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यन्तदभावे पितरौ हरेम अपत्नस्य स्वर्यो न स्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यन्तद
भावे पितरौ हरेयुः ज्येष्ठा वा पत्नीति शङ्खलिखितपैठीनसिप्रभृतिवचनम् अनेकपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्पने
ति याज्ञवल्क्योपमितिस्वर्यातस्य स्वामिनि स्त्री तु ग्रासाच्छादनभागिनी अविभक्तधनांशं तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकमि

श्री०

१०९ तिकात्यायनीयमितिप्रथमपक्षस्योत्तरमुक्तम्तस्मैवार्थस्वामित्वं लभन्तेऽद्यस्याचार्यामन्यन्तेइतिगौतमवचनाद्विभक्ते
धने सर्वेषाम्भागार्हभागिनां सम्भवात्पितृकस्वत्वादेकेन कृतं देहित्वायपत्तृभावं शदानन्तत्वसिध्यति भागार्हभाग्यननु
मतिकृतत्वात्स्वामान्यधनदानस्य निषेधात्कमायातधनदानादेज्ञातिसंमत्यावश्यकत्वात्कृतिविरोधिदेणा
मायातधनदानादेज्ञातिसमत्यावश्यकत्वात्कृतिविरोधिदेगाकान्तचित्तस्य महर्षिभिरदत्तत्वाद्द्वयोरगारद्देषु
याह न कगृहेभ्योर्द्गमुविधातातन् अत्रार्थेप्रमाणानिवीरमित्रोदयादिनिखिलग्रंथस्यानिवोध्यानिविभक्ता
अविभक्तावासपितराः स्थावरेसमाः एकोह्यनीशस्सर्वत्रदानाधमनविक्रयेइतिकात्यायनीयम् असार्थः
विभक्ताअपिस्थावरेसमाः किमुताविभक्ताइतिदायाप्रपन्नावेन व्याख्येयमितिदत्ताप्रदानिकप्रकरणमित्रमि
श्राः विभक्तानामपिपत्नोशपरिच्छेदेनजातस्तत्र तन्मध्यगमेवजितेननत्वसाऽधारणत्वमेव तत्रैकोनीशः राम
इत्यगम्यते पुत्रसर्वेषेवद्रव्येषुस्वत्वं तत्रकृतस्मैवस्तिहिरेवेत्साहुर्वंचस्पतिमिश्राः अविभक्तानाम्मध्यगद्रव्ये स्वाम्य १०९

१९

साम्पादनाशत्वमन्योन्यानुमतिमित्रिनाऽमिदमपिस्थावरे विशेषतं स्तदाह तत्स्थेश्च्यत इति रायभागप्रकरणे मिश्राः सामा
मेयाचितन्वासभाधिदीराख्यनद्धनन् अन्वाहितंन्यत्विंः सेपस्त्वे स्वन्वान्वयसति आयत्स्वपिनदेयानिनचवस्तनि
पसिद्देरिति दासम साभान्यधुत्रदाराधिः सर्वस्वयासपाचितमप्रतिश्रुतमयामस्यनदेयं लष्टधास्वतमिति वाहे
स्पतमम् अनेकस्वामिकन्यथ्ने सामान्यमिति मित्र मिश्चः अन्वाहितं याचितकमाधिस्साधारणं च यत् इति नारदीयम्
वहुस्वामिकं यदेकं स्यात् साधारणमिति मिश्रः सौदायिकं क्रमायातं शौर्यं प्राप्तश्च यज्ञ्च यत्स्वेवेत स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुमतं न्यस्तं मि
हितवायुपाद इति वाहस्पत्यम् क्रमायातमित्यपितामहादिक्रमायातमित्यर्थः अदृत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वि
तैरिति नारदीयम् अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति तावुभौ चोरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसमिति माव
वमिति द्वितीयोन्तरम अतस्त्र ज्ञानवोधकपत्रसहितदानस्यापाले नाविभक्तेऽधने भ्रातॄणां भ्रातुष्पुत्रयो रधिकारा
ततु हितैदाहित्रेणाकिमपिन लभ्यमुत्यागासाक्षादन मात्रे लब्धव्यमिति शिवम्॥ कश्चिद्ब्राह्मणोनागा

११० जातीयस्तस्यैवैकः पुत्रः कन्यावैका पुत्रस्यैकः पुत्रस्तिस्रः कन्याश्चैवं कन्यायास्त्रयः पुत्राः पौत्रस्यैका दुहिता एवं स्थिते मृतपु
110 रुषः पुत्रयोस्ताभ्यामविभक्त एव कन्यायाज्येष्ठापराजङ्कमात्मकं धनमपुत्रयोस्ताभ्यां सह सौरस्येन भुञ्जानः कतिपयान्वत्स
रान्वासीत्ततो दैववशात्पुत्रस्य पत्नीको दिष्टान्तं गतवान् ततः पौत्रोपि शान्तवान् ततः कतिपयैर्वत्सरैर्मृतपुरु
रुषोपि स्वर्गं सीनः इदानीं मृतपुरुषस्य दुहिता दौहित्रत्रयं च पुत्रस्य कन्यात्रयमेको दौहित्रश्च पौत्रस्य दुहिता दौहि
त्रत्रयं च पुत्रस्य ~~कन्यात्रयमेको दौहित्रश्च~~ पौत्रस्य पत्नी दौहित्रश्चेत्येते न्ये कन्यायां न सर्वं विधं धनं चव नैतत् एवं स्थितेतेन
हुनं तेषां दशानां मध्ये कस्य स्वं भवितुमर्हतीति प्रथमः प्रश्नः तेषु वर्तमानेषु तत्संमतिमन्तरेण तेषामन्यतमायाः कस्यैव
कस्यैचित्तद्धनं मृतपुरुषो दातुमीष्टे न वेति द्वितीयः प्रश्नः तयोराद्यस्यायं समाधिः तत्र धनेऽविभक्तपौत्रेऽपि पत्न्या एव स्व
त्वं भवितुमर्हतीति पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं द्रव्यपरिग्रहेष्विति स्मृतेर्वचनात् कन्यादौहित्रस्य तोयादवाधकस्य पत्नीदुहितर
श्चैवेति पैठीनसिवचनस्य विभक्तविषयकत्वेन मिताक्षरादिनिबन्धकारैर्व्यवस्थापितत्वेनेहाप्रसक्त्यात्तत्कन्यादौहि

राम
११०

त्रातां स्वत्वात्तैर्नुत्पाद्यात्तन्तरविवाहादेवोमन्नस्याविभक्तेपौत्रपत्नीस्वत्वस्यपतिपितामहमरणेऽसाधारणत्वकल्प
नेन्यारव्येनस्वत्वर्वस्वत्वोत्पादकत्वेन मित्रस्याप्यैसन्निबंधकारसंमतत्वात् ननुपौत्रनाशेनतत्पत्नत्वस्यनष्टत्वेन
नस्वहभृतांतज्जन्मनाअपिस्वत्वेनष्टमेवपत्नोदंपत्योःस्वत्वंक्षीरनीरवदेकलोलीभावापन्नमतएवजायापत्योर्नविभागइति
स्मर्यतेस्वंचमूलपुरुषकन्यायाःस्वत्वमुचितमितिचेन्नदंपत्योःस्वत्वयोःक्षीरनीरवन्मेलनकल्पनेप्रमाणाभावात्जाया या
पत्योर्नविभागइतिनुनद्रव्यविभागनिषेधकेपदिकुर्यात्समानेभ्रात्पत्न्यःकार्याःसमांशिकाइतियोगीश्वरेणद्रव्य
विभागोक्तेस्तद्विरोधात् किंतुआहिताग्निसाध्येकर्मणितत्फलेचविभागनिषेधकंपाणिग्रहणमारभ्यपतिद्रव्ये
जायास्वत्वबोधकंचेतिमिताक्षरायामेवसिद्धांतितत्वात्स्वामिनाशस्यस्वत्वनाशंप्रतिहेतुत्वेपिपत्नीस्वत्वनाशे
प्रत्यपिहेतुत्वेप्रमाणाभावात्पितुरूर्ध्वंविभजतांमाताप्यंशंसमंहरेदितियोगीश्वरवचोविरोधाच्चकिंचक्षीरनीरन्याये

११२ नपतिनाशेपत्नीस्वत्वनाशांगीकारेपूर्वैवपत्नीनाशेयत्पुरुषस्वत्वंनश्येत्तत्स्यान्नुयादितिमहदनिष्टंप्रसज्येततनैवेवमविभ-
क्तस्यपत्नीभ्रात्रादिसमवायेतस्याविभज्यधनग्रहणापत्तिःस्वयोर्तेस्वामिनोस्त्रोत्याप्तास्याच्छादनमात्रभागिनी अविभक्तेभ्रा
दिवचनात् भ्रात्रादिभिर्विभक्तेतुअपूर्वेभ्रात्रादिस्वत्वकल्पनमेपेक्षुविद्यमानपत्नीस्वत्वस्यैवासाधारणकल्पन
सुचितंनचैवंपत्नीदुहितरश्चैवेत्यत्रपत्न्युपादानंविफलेमायेनतस्याएवधनस्वामित्वप्राप्तेरितिवाच्यं इह प्रक-
रणेन्यायप्राप्तार्थानुवादकान्येववाक्यानिवचनानीतिमिताक्षरादिग्रन्थसकृदुक्तत्वात् पुत्रजीवद्विभागपत्नीपुत्रयोर्वि-
भागानन्तरंपूर्वंपुत्रेनष्टस्तःपतिर्नेष्टत्वद्यंपत्नीग्रहणस्यावश्यकत्वाच्चएवहिआविभक्तसुषादिसत्त्वेकन्या
हैहित्रादेस्सप्रतिवंधदायग्राहिणोधनग्रहणाभावरसेवंसर्वदेशाचारोप्यनुगृहीतोभवतीति द्वितीयप्रश्नस्यत्वयंस राम
माधिः अविभक्तयोर्त्रयत्नोसत्वेतत्पुत्रिपितामहस्तदनुमतिमेतरेणक्रमायातंसकलधनंकस्मायपिदत्तानुनेष्टसामा ११२

मं पुत्रदाराधि सर्वस्वं न्यासयाचितम्। प्रतिश्रुतस्तथान्यस्मै न देयं तदष्टधा स्मृतमिति स्मरता बृहस्पतिना नारदेन
वदहेशाच्च साधारणधनस्य यावत्तत्स्वाम्यननुज्ञातस्यादेयत्वाभिधानात्। न च तत्पुरुषेण साधारणधने दीयमा
ने स्त्रीणामनुमतिर्नापेक्षणीयेति भ्रमितव्यम्। भ्रातॄणामथ दंपत्योरिति योगीश्वरवचोव्याख्याने स्त्रीसंमतेरप्याव
श्यकत्वस्य मिताक्षरायां स्पष्टमभिधानात्। सोऽद्यापि केवलमापातं शौर्ये प्राग्वं च यपत्नेवेन स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं द
त्तं सिद्धिमवाप्नुयादिति स्मरता बृहस्पतिनाऽकमापात्तधनदानेऽज्ञात्यनुमतेरेव श्रयुक्तत्वमभिप्रयतानत्याविधव
नदाने याषिदनुमतेरप्यभिप्रमाणत्वाच्चेति तस्मादविभक्तपौत्रपत्न्या एव तत्र धने स्वत्वं भवितुमर्हतीति न तत्त्व
क्रमादौहित्राणामिति सिद्धम्॥ एतच्छास्त्रार्थादिरुद्रशर्मापौवीरमिश्रोदयसम्मतोऽप्यार्यावर्ते प्रचलद्व्य
वहारनिरोधकत्वेन नागरजातीयव्यवहारविरुद्धत्वेन च दुष्टो भवति अतो नागरजातेरनेन शास्त्रार्थेन व्यवहारो न प्र
वर्त्तयितव्यो राज्ञा। प्रचलद्व्यवहारबाधकग्रन्थसत्त्वेऽप्रचलतो व्यवहारस्य केवलैकग्रन्थसम्मतप्रवर्त्तनमसाप्यमे

तद्यथैवाधकानिदेवलहेहस्यन्यादीनामवचनानि वीरमित्रोदयस्मृतिचन्द्रिकादिषु विवस्यन्तितोऽवधार्य्यमतः फरशालातस्यजा
११२ तिगोपनहारेणाकेनचिद्विप्रेण गृहीतो यविरुद्धशास्त्रार्थः तज्जातानुपकारको न भवतीति विचार्य्य प्राड्विवाकेनेति
112 शिवम्॥ कस्यचिन्मलपुरुषस्य त्रयः पुत्राः तत्र कृपाकशायनभोजनात् स्वपुल्लविशेषोऽजातसन्ततिकोऽमृत अवशि
ष्टयोर्मध्ये ज्येष्ठो द्वौ पुत्रावुत्पादितवान् कनीयान्भ्राता जायत्रयपौत्रोऽस्य त्वकामममार ज्येष्ठस्य ज्येष्ठपुत्रः पुत्रिकापुत्रावि
धिना मातामहेन गृहीतस्तस्मिन् स्वभागश्च स्वमातामहमागलं ब्धवान् तत्कुलीनसगोत्रोऽभवत् कनीयान्पुत्रः पि
तृभागं लब्ध्वा एकमपुत्रमुत्पाद्य ममार अवशिष्टयोर्मध्ये ज्येष्ठस्य पौत्रः विभक्तधनः कनीष्ठपितामहपुत्रात्केन चि
त्कारणेन कलहे प्राप्य राजस्थायिते प्राड्विवाकेनोरभ्यर्णे स्वकीयभागजयपत्रं लब्धवान् तत्पत्रानुसारेण स्वकीयभा
गफलमुपभुक्तवान् कञ्चित्कालं गमयित्वा स्वयं पत्नीमनुमत्यालेख्यपत्रपूर्वकं स्वकीयभागं दुहित्रे दत्वा संतस्थे तत्सं ११२
स्थानोत्तरं स्वतधनिपत्नी दुहितृभ्यां सह संस्थितस्य पुरुषस्य कनीयः पितामहपौत्रो विवदते ममस्तु तद्धनमस्मदीयपरे राम

वाभ्यां मोजना छादने यात्येइति प्रकारके विवादे विभक्तभ्रातृपत्नीदुहितृसमवाये कोधनभागभवत्येकः प्रश्नः विभक्त
पितृव्यपुत्राणुमतिमन्त एस्वकीयांशदानयत्रं द्धातन्न त्सिद्धातिनवेतिद्वितीयः प्रश्नः धर्म्मपत्न्येपि त्नदत्तमागयत्रा
नुसारेसादुहितृस्वामित्वम्भवतिवानवेतितृतीयः प्रश्नः विभक्तपतिधनेपत्न्या अधिकारोस्तुनिवचनैस्तस्त्र
न्तरं दुहितुरधिकारः अत्रप्रमाणानि पत्नीदुहितरश्चैवपितरोभ्रातरस्तथेति याज्ञवल्क्यः अपुत्रस्यप्रमीतस्यप
त्नीनम्भागहारिणी पत्न्येवदद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत्तवेइति वृहन्मनुः अपुत्रधनस्यस्वमिगामिन्तद्भावे
दुहितृगामिइति विष्णुवचनम् पत्नीभर्तुर्द्धनहरियास्यादव्यभिचारिणी तदभावेतुदुहितायद्यनूढाभवेत्तदेति
कात्यायनवचनम् अपुत्रस्याथकुलजायत्नीदुहितरोऽपिवेतिनारदीयमकृतेषुविभागेषुपितृमात्सगा
भिषु॥ अपुत्रस्यपत्नीभागहारिणी तिवादेस्यस्वामितिवृथ्यममम्भूसोत्तरम विभक्तेऽस्मेषामस्वामित्वेनसंम
तेरनपेक्षपीपत्नादेकेनक्रियमाणेकार्ये ऽस्वामिनामससमतत्वेपि स्वभागदानादौ इशितत्वेनदुहितुपुभ्याग

११३ ह्यनेनबोधकपदं इत्यनेन तत्सम्प्रयोगेव अत्र च प्रमाणं जीमूत। वाहनमहाचार्य्या इति निबन्धन्धृत नारदीयमवचः ययेक
113 जाताबहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः पृथक्कर्मगुणोपेताः पृथक्कार्य्येषु संयुताः स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयु
रथापि वा कुर्य्युर्यथेष्टं तांस्तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै इति धर्मश्च गुणाश्चैतौ ताभ्यामुपेता युक्तास्ते पृथनोभवन्स त
एव पृथग्धर्म्माः पृथक्क्रिया इत्यन्वयः यदपि व्यासवचनम् स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च नैकः कु
र्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना विभक्ता अविभक्ता वा सापिण्डाः स्थावरे समाः एको ह्यनीशः सर्वत्र दाना
धमनविक्रये तदपि अविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्व्वाभ्यनुज्ञावश्यं कार्य्या विभक्ते
षु उत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्य्याय सर्व्वाभ्यनुज्ञानं पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन अ
तो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारस्सिध्यत्येवेति मिताक्षराव्याख्यानादेव व्यासवचनयोरीदृशाम्नवा
चनानां चाप्यानवकाशो बोध्यः इति द्वितीयोत्तरम् पत्न्यादिरहितस्यापुत्रस्य धने यथैव [illegible] तस्यापुत्रः पुत्रेण ११३

दुहितासमा तस्यामात्मनि जीवंत्यां कथमन्यो धनं हरेत् अंगादंगात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम् तस्यामात्मनि जीवंत्यां क
थमन्यो धनं हरेत् औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः इति अस्मिन्वाक्ये षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोराश्र
यणेन दौहित्रपुत्रयोरुभयोर्ग्राहणमिति विज्ञानेश्वरः एतेनैवं न जानेश्वपत्न्यादिनिरपेक्षोपि पत्न्याधिकारबाध्य
दुहित्राधिकारस्तथाप्युत्तरापेक्षयास्तुतरां तस्या दुहितुरेवाधिकारः यतस्तदंगसंभवा दुहितेदन्तमत्रमत्तोधविप
त्यां जीवंत्यामपि दुहितुरेवाधिकारो बोध्यः लेखव्यवहारसाधकत्वात् लेखस्य व्यवहारसाधकत्वमुद्घाट्यतेति म
रीचिः स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च लिखितेनाप्नुयात्सिद्धिमविसंवादमेव च इति प्राच्यास्मृह्रा
स्त्रिणा तु प्रबलत्वं स्यादनुसारिणी व्यवस्था गौरव्यं यादृशीत्वानुअविभक्तस्येस्य धनाभ्यामपि धर्मपत्नाभा
गे लभ्यते इति जीमूतवाहनोक्तेन च बहुस्मृतिवचनविरुद्धमित्यत्र स्वेनयं येन लभ्यते तत्तएवावधार्यमिति त्वते
पोत्तरम् केचित्कारणवशेन एतां गद्दभारोपितः पुरुषोऽभवत्तद्दृष्ट्वा भारोपवशगरुडूषसजा

११४ तिवद्भिक्षाणाद्कर्म्मिणः कर्म्मकरणानर्हत्वलधर्म्मेणाच्छीन्मार्भवतिनवेतिपारशालाल्लस्थपण्डितानुमतिप्रश्नः अ
पराधवशात्तद्गृहीतदृष्टेर्नद्गतितस्यपुरुषस्यस्वधर्म्मेरतस्य राजनिर्द्दिष्टदण्डाननुष्ठित्वा पापानिमानवाः निर्म्म
लास्स्वर्गमायान्ति सन्तस्सुकृतिनो यथेति मनुवचनेन पापाभावबोधनात् पिण्डादिकर्म्मकरणेऽधिकारो
ऽस्त्येव राजकारितगर्द्दभारोहणस्य पुरुषस्य जातिबहिष्काररूपानधिकारो शास्त्रे कापि न प्रतिपादितो
अन्यतनदृष्टोऽस्मद्भावनेनवरस्य विवाहं दुहितृशंकां शास्त्रमार्गेणेति निश्चयमपरं तु गर्द्दभारोहणस्य समले
प्रायश्चित्तं स्नानप्राणायामरूपं स्मृत्यन्तरे समारुह्य खरयानं ज्ञकामतः सचैलस्नानमात्रं तु प्राणायामेन
शुद्ध्यतीति मनूक्तमिताक्षरायाम्भवतीत्यादित मनुष्ठेयम् अकामतः स्नानं मांद्वेकल्प्यम साक्षान्नरोष्ट्रारोहणे तु
द्विगुणाहृतिः कल्पनीया तस्य गुरुत्वात् असत्यकलंकारोपणेनु आरोपयितुः राज्ञा दण्डः सच साहसप्रकरणो रम
क्तवगम्यः किञ्च अनग्निकापादनेकमासाधिकमपि णामपि नाम होम्यानामसकुल्योजननीजयेमारिष्यावत्वला

स्त्रिवः श्रुतिप्राप्तिता नामनधिकार एव तादृश्याः दानेदानकर्तुर्नरकगमनश्रवणात् तादृशीदानस्य महर्षि-
भिर्निषिद्धत्वं नवर्ज्ये कोटौ प्रवेशस्य निषेधात् पारिभाषितकन्यात्वस्याभावाच्च एतद्धेतुद्वयोपोद्बलकं
वचनम् यावन्नोद्भिद्येते स्तनौ तावद्देयाऽथ ऋतुमती भवति तद्दाता प्रतिग्रहीता च नरकमाप्नोति पितृपि-
तामहाश्च विष्ठायां जायन्ते तस्मान्नग्निकादानं कर्त्तव्यमिति पैठीनसीयम् अष्टवर्षा भवेद्गौरी। नववर्षा च रोहिणी द-
शवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं तु रजस्वलेति नारदवाक्यम् पारिभाषितप्रयोजनं तु तत्रैव नारदः गौरीं ददन्नाक-
पृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् कन्यां ददद् ब्रह्मलोकं नरकं तु रजस्वलामित्युक्तवान् अत एव सर्वेषां कन्यादा-
नाधिकारिणां नरकवारणकामनया कन्यादानं प्रथमे वयस्येव कुर्य्यात् प्राधान्येन तत्साधकानि वचनानि सर्वे

पेषीनमवस्थापां लिखितान्मेवसन्निनयापिकानिविह्वाकामु दाहरामः चौगािवषौराष्टनुमती। कांस्ते

नपितृशासनमतत्तश्च नृपैवर्षैर्भुविन्देत्सहृशाम्यतिम अविधुमानेस्स दशेगुणाही। नमपिष्ययेदितिवोधा
यनः अनुत्त्वपमुपासैवकन्याकुर्ष्मान्स्त्वयंवर मितिवशिष्टःयदातुनैवकाश्चिन्स्याकन्याराज्ञानमावृजे
न अनुत्तपावरन्नास्स्यपमिक्ष्पवरयेत्त्वयमितिनारदः अतः पापभीरुणाश्वाद्विवाकेन विवाहविघ्न
कल्पनविष्णिकमस्याऽनुमतेन वरेणास्सहतस्याविवाहः श्रीयंकाप्येइतिशिवम्॥
स्वस्तिकश्चनचतुर्थ्यहात्मकनिकृष्टकुलोभूतोऽप्यचत्वारिंशद्वार्धिकषयस्कस्तनो
योद्वाहं विकीर्षुः क्षत्रियःसार्द्धहयगतहात्मकोत्सष्टकुल्लवन्तःक्षत्रियस्यकन्यांकन्यापितरं हयाप्रवृजि

मह

जंपीषितेकन्यापितामत्र तेहृदुं चत्वाकन्याजननीधनादिनाप्रलोभ्य चौर्येणोढ्वो हुमुद्यत आसीत् ततः कन्यापितामह एतंवृ
त्तांतं श्रुत्वा जातिलोकानाहूय तान्प्रति श्रावयित्वामद्दौपौ लोकं परलोकावेताहृश क्षत्रियापापकन्यादाने प्रणाश्येतामितीमा
मेत स्यैकदापिन प्रयच्छामीत्याहद्यमुत्कृष्टसावित्र्यायणां गोत्रस्थितिः साईद्वयशतहायनकोत्कृष्टकुलजात क्षत्रियापैवक
न्यादेया ऽन्या यद्यपि शुल्कं गृहीत्वा न देया निकृष्टकुलजापिकन्यायासापः स्वकुलमर्यादीत्याजेत्स जातिलोकैस्तत्कथयर
त्याधारेदृग्विधविषये तेनतस्यै कन्यादेयानवेति विप्रश्रितः प्रति प्रथमोनुयोगः कन्यादाने पितामहस्याधिकार उत कन्या
विक्रयकर्व्याजननाः इतिद्वितीयः मातृपितृसितायाः पुष्यहीनायाः कन्यायाः स पंवरकर रोधिको रोप्तिनवेतितृतीयः
तत्रैतानितत्प्रतिवचांसि उत्कृष्टकुलोद्भूत क्षत्रियोनिकृष्टकुलजाताय क्षत्रियायकन्यांदातुं नार्हतीति मन्वादिस्मृतिप्रकु
लादिभिरुत्कृष्टाय वराय कन्यां दद्यात् पुनं कुलहीनायेति प्रतिपादनात्। प्रस्तुते केनचिद्धेतुना त्वोमपितां समाश्रिध्यपुनर्गुणा
वते दद्यादितिव श्चात्यादि श्रुपूर्वेअहपसविमर्शसंततानुस्मृताचारस्यालंघनीयन्वोमधानाद्व तथाहि आश्वलायनः कु

११६
116

लमग्रेपरिक्षेतमात्रतः पितृतस्मैंतिसनुष्यउत्कृष्टायाभिरूपायवरायपत्न्यहृशापवउत्कृष्टायकुलादिभिरितिरत्नाकरः हपःवो
धापनोपि दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां सहचारिणाम् गुणोत्रकुलीनत्वरूपवत्वादिरितिरत्नाकरः उद्वाहतत्वेवीरमित्रोदये
चवसिष्ठः कुलशीलविहीनस्य पंडादिपतितस्यच दत्तामपिहरेत्कन्यांसगोत्रोढांतथैवच वीरमित्रोदये संस्कारप्रकाशेवरा
शर : कन्यांप्र यातिवृद्धायनीचायधनलिप्सया कुरूपाय कुलीनाय सप्रेतोजायते नरः तत्रैव शातातपोपि वरस्यकुल
शीलाभ्यांन प्रज्ञेन कथंचन न मंत्राः कारणंतत्र न च कन्यान्तरं भवेत् समाच्छिद्य तत्लोकः न्यायवत्वाद स्नत प्रोनिकाम् उ
नगुणवतेदद्यादिति शातातपोब्रवीत् हीनस्य कुलशीलाभ्यांहरन्कन्यान्नदोषभागिति अथ कुलादिधर्मस्यात्याज्य
त्वेप्रमाणानि तत्राराह्य्वेदे पातेनस्वाध्यमित्यादिका श्रुतिः मनुरपि पेनास्यपितरो याता इत्यादिकं आचारादर्शे प्रवृद्धि
तत्वेचवामनपुराणमपि देशानशिष्टकुलधर्मस्वगोत्रधर्मं नहिकाभूतिस्थ चतुर्विंशतिमतेच यत्तु देशानुरूपेण मः
णकुलधर्मेणाप्युद्वहेत् नित्यंसर्वव्यवहार्यः स्यादुद्वाह्येतत्प्रतीयतेमहभारतेच पूर्वैः प्रवर्तितं किंचित्कुलेस्मिन्नरपसत्तम ११६

साधुर्वा यदि वाऽसाधुस्तन्नातिक्रांतुमुत्सहे अतस्तं भवतश्चापि विदितं नात्र संशयः न च युक्तं तथा वक्तुं भवान्देहीति स
त्तम कुलधर्मः स नो वीर प्रमाणं परमं च यत् तेन त्वां न ब्रवीम्येतदसंदिग्धं वचोरिहन्तं भीष्मः मत्वा चेदं मद्रराजं महाम
तिः धर्म एष परो राजन्स्वयमुक्तः स्वयंभुवा नात्र कश्चन दोषोस्ति पूर्वैर्विधिरयं कृतः विदितेयं च ते शल्य मर्यादा साधुनि
र्मितेति एते नये षोढ़ शेकुलेषु च आचाराः परंपरया समागतस्तैस्तथैवानुष्ठेय इति सिद्धम् ॥ कन्यादाने तु जननीस
त्वेपि पितामहस्याधिकारः पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः पर इ
ति याज्ञवल्क्योक्तेः पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बांधवस्तथा माता त्वभा
वे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते तस्यामप्रकृतिस्थायां भ्राता वानुमते पितुः मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बांधवस्तथा इति रत्नाक
र पाधवीयापरार्कनिर्णयसिंधुस्या नारदस्मरणाच्च सकुल्याः पितृपक्षीयाः बांधवो मातृवंशजः रत्नाकरस्मृतिचन्द्रपारिजाता
दिषु कात्यायनः स्वयमेवौरसैर्दद्यात्पित्रभावे स्वबांधवाः मातामहस्ततो मातामहि माता वा धर्मज्ञा सुता मतः ततो न्यामोरसी भिन्ना
म धर्मज्ञो नियोगतः स्वे च जा मममाता मातामहो माता मातुलो वा ददीत तेनौरसीदाने पितृबंधुषु सत्सु मातामहादीनां नाधिकारः द

११८ त्तिनिर्णयसिंधुकाराः अस्यापवादस्तत्रैव दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगंडेषु पूर्वबंधुषु मातापि समये दद्यात्स्वीमपिकन्य
117 काम् पौगंडः कन्यादानानुकूलव्यापारालमर्थ इति रत्नाकरः दपः बाल आषोडशाद्वर्षात्पौगंडश्चेति शब्द्यते
परतो व्यवहारज्ञः स्वतंत्रः पितरावृते इति मिताक्षरास्थ नारदवचनात् प्रकृते तु व्यवहाराभिज्ञस्य प्रकृतिस्थ
स्य पितामहस्य तेजस्ता जीनां च सत्वाद्दौहित्र्याः कन्यापादानेन मातुरधिकारः कदाचित्तयापि तस्या वाग्दानं कृतं चेत्त
दप्यसिद्धमेव कृतनिवृत्तिप्रकरणे कुलश्रेष्ठपर्यंतानामनुमतौ स्त्रीकृतमात्रस्यैवाप्रामाणिकत्वोक्तेः तथाहि याज्ञव
ल्क्यः रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्द्धके अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातंत्र्यं न क्वचित्स्त्रियाः मनुश्च बालया
वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता न स्वातंत्र्येण कर्तव्यं कार्यं किंचिद्गृहेष्वपि गौतमव्याख्यायां नारदोपि स्त्रीकृतान्य
प्रमाणानि कार्याण्याहुरनापदीति रत्नाकरवीरमित्रोदययोर्हारीतः हानार्थे बाधनार्थे वा धर्मो वा विशेषतः आ रामः
हानेवावि सर्गे वा न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति किंच सप्रकृतमसंदीपते कन्येति मन्वाद्युक्त सप्रकृतकन्यादानविधिर्ब्राह्मादि ११८
विवाहपंचकपरएव नासुरराक्षसपैशाचेषु तथा च रत्नाकरे मिश्रकृतयाज्ञवल्क्यटीकायां नारदः ब्राह्मादिषु विवाहे

षु पंचस्वेषु विधिः स्मृतः गुणापेक्षं भवेद्दानमासुरादिषु विवाहे षु पंचस्वेषु विधिः स्मृतः गुणापेक्षं भवेद्दानमासु
रादिषु च विषु एव विधिः सक्षात्के म्यादानविधिः मातृशिक्षितापाः पुष्पहीनायाः कन्यापाः स्वयंवरेणाधिका
९ रः कलौ सवर्णी पक्षत्रिपेषु न दं नाचारात् ल्यापणाद्य न विवाहस्तु दैवराक्षसमतीतिः स्वातंत्र्यं वा कलियुगेन कर्त्तव्यं क
दाचन तु पतः पातः पातकिनो लोके नराः संति कलौ युग इत्य पराके ध्ध्ले तद्ब्रह्मपुराणे स्त्रीणां सर्वेषां पारतंत्र्यं प्रतिपा
दनाच्च अत एव कुलीनानां मध्याधीयानपाणां च गृहे षु रजस्वलाः कन्याविधंते पाध वाचार्या अपि युगे युगे च ये धर्मा
स्तत्र तत्र हि ये द्विजाः तेषां निंदा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजा इति पराशरवचनं आरभ्यानावसरे पुरुषोयुगसामर्थ्येन म
नुष्यत्याविविहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने प्रमादकृतया यथा प्रायश्चित्तं वक्तुं शक्तोपि न कुर्वीत द्विषयाणि भ्रूणहत्या
पितुस्तस्य साकन्या वृषली स्मृते त्यादिनिंदावचनानि अशक्तविषये तेषां निंदा न कर्तव्येति व्यवस्थाय
पामासः रजस्वलापरिणयन निषेधः पुष्पवतीगृहस्थापन निषेध श्रवणास्वातीसैव नक्षत्रे पादे ः कुंत्यादिषु तथा

११८ 118 दर्शनात् यस्कृता वरयेत्कुमं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्लभः अश्वा द्वेयमपांतेयं तं विंयाद्वृषलीपतिमित्यत्रिंकेश्यपवाको ब्राह्म
णापवादोयादानाद्येतिवीरमित्रोदयकाराः स्वयंवरणोपिगम्यमेव चरेत्कुर्यात् गम्यंत्वभावे दातॄणां कामाकुर्यात्स्व
यंवरमितिपाहवल्क्योक्तेः श्रीशिववर्षाण्युतुमती कांक्षेत पितृशासनम् ततश्चतुर्थवर्षेतु विंदेत सदृशंपति
म् अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपिश्रयेदिति बोधायनवचनाच्च गम्यं कुलशीलादिभिरभिमतमित्यर्थः स्वयंवरणी
त्वाहिनास्यपापराणाहमिति स्मार्ताः सदृशः कुलादिभिः यदातु नैव काचित्स्यात्कन्याराजानमावृते त् अनुज्ञया
वरंतस्यपरीस्यवरयेत्स्वयम् सवर्णमनुरूपं च कुलशीलवयः श्रुतैः सहधर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत् ततः इति ना
रदस्मृतौविशेषाभिधानाच्च वस्तुतोष्टचत्वारिंशद्वर्षाधिकवयस्कस्य प्रमीतद्विभार्यस्याविद्यमानविवाहित
कन्याद्रूपस्याविद्यमानदोषहित्रीकस्यास्य विवाहे नाधिकारः चत्वारिंशद्वत्सराणां साष्टानां च परे यदि स्त्रियावियुज्येत एमः
कश्चित्तस्यतुरंडाश्रमीमतः अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयो यावन्नपूर्यते पुत्रेभार्याविमुक्तस्य नास्ति यज्ञेधिकारितेति। ११८

स्मार्त्तरघुनंदनभट्टाचार्यकृतोद्वाहतत्त्वस्य भविष्यपुराणोक्तेः अधर्मेषु भविवाहेषु भोजनादिनिषेधस्तद्दतिक्र
मप्रायश्चित्तंचोक्तं संस्कारकौस्तुभश्चैतत्पारिजाते अधर्म्येषुविवाहेषुतांवूलमनुमोदनम् भोजनेवाहनंचैववर्जयेत्सर्व
थाद्विजः आसरेतूपवासः स्याद्गांधर्वेचात्रिरात्रकम् राक्षसेचैववपैशाचेचरेच्चांद्रायणंतथेति धर्मशास्त्रविचारदक्षाः
सुधियोविभावयंतुः श्रामकस्यात्रह्यस्यपंचपुत्रास्तेषुकोतयत्योम्रतः द्वितीयः स्वभागमादायपृथग्भूत्वास्थितवान् त्र
योभ्रातरः सम्भूयवाणिज्यंचक्रुः तेषुज्येष्ठोऽर्जकस्तस्य षट्पुत्रास्तेषुद्वौव्यरंसिष्टाम् मध्यमभ्रातुरेकः पुत्रः कनिष्ठभ्राताऽ
पुत्रः ततोऽज्येष्ठः कनिष्ठभ्रातरंहस्तांहद्धैकंपुत्रंतस्मैवाद्यात्रैणादत्तवान्शास्त्रास्थित्या ततः सकनिष्ठभ्राताम रंसीत
ततोज्येष्ठोगृहाणिनिर्माप्यतेषुमध्यमभ्रातृकनिष्ठभ्रातृसुतायस्वपुत्रेभ्यश्चवाणिज्यार्थमूलद्रव्यंदेशांतरीयापणा
निभूषणादिकंचदत्वातान्सर्वान्पृथक्स्थापयामास अवशिष्टस्थावरजंगमात्मकंस्वापतेयमहापणायत्तमंगीकरत्त
तःस्वयमयियशःशेषोऽभवत् ततोऽर्जकपुत्रामध्यमभ्राताकनिष्ठभ्रातृसुतश्चमिलित्वामहापणस्थकृत्स्नद्रव्यसमुदाया

श्री
११८ घत किंचित्परिमितन्द्रव्यमादाय तस्याहमर्जकज्येष्ठपुत्राणां यादृंमम्भ्रातुः यादृंकनिष्ठभ्रातुस्तत्सेतिभागेपत्नी यद्धुः तद
115 नुसारेणसर्वेभागिनस्तद्धनंजगृहुः महापणस्यावशिष्टधनेतु पूर्वपुरुषार्जितालौपायतत्राप्येवतद्रव्यंबहिरंसस्याप्यतद्
हणाय सर्वानुमत्यैकः पुत्रोनियुक्तोस्ति॥ तत्रेपर्ह्वशिष्टधनंततत्संक्रांतमस्तिस्तुः कन्याविवाह्य सोपादिष्टंगतः तत
स्तत्संक्रांतकृत्स्नधनंपौत्रस्यात्म्भ्रार्यो जगृहे ततस्ताः कन्यायुत्रवत्योजाताः ततः सापिकनिष्ठभार्यायज्ञनामगात त
तस्तत्संक्रांतकृत्स्नधनभाजोदौहित्राजाताः ततस्तेषुदौहित्रेषुकनिष्ठभार्यादौहित्रोज्येष्ठकनिष्ठभार्यादौहित्रोमहापणा
स्यावशिष्टाविभक्तद्रव्यसमुदायमध्यमः स्वमातामहाभागग्रहणार्थमर्जकपुत्रैस्सहविवदते एतावशेषविषयेमहा
पणस्यावशिष्टाविभक्तद्रव्यसमुदायमध्यतोम्नतदत्तकपुत्रभागग्रहणेतम्भ्रातृहरणमधिकारउततम्भ्रार्यापाइतिवि
पाश्चितः प्रतिप्रथमप्रश्नः भार्यायांमृतायांतद्धनमध्यतोमातामहभागग्रहणेतम्भ्रातृहरणमधिकारआहोस्वित्दौहित्र एम:
णांदौहित्राणांचेतिद्वितीयः तयोरावस्यायंसमाधिः ईदृशधनग्रहणेमृतदत्तकभ्रातृहरणमेवाधिकारएतभार्यायाः स्मि ११८

ताक्षरादिदायशिरोमण्यादिनिबंधेषु रत्नाकरविवादचिन्तामणिपारिजातगौडनिबंधेषु वीरमित्रोदये कात्यायनः स्वपतिस्वामिनी स्त्री तु या
सा स्वस्त्रीधनभागिनी अविभक्तंधनांशंतुयामोत्यामरणान्तिकमिति नचतस्यात्तिर्विभक्त इति वाच्यम् पाकादीनां पृथक्त्वेपि सं
भूयकारित्वेनाविभक्तत्वात् तथा च रत्नाकरे नारदः यद्येकजाताबहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कृत्ये
षु संगता इति न चेत्कृत्येषु संगताः न चेत्संभूयकारिण इत्यर्थः न च देवधनमसाधारणम् पत्रवकिंचित्सद्रव्येषु विभक्ते
षु विभागानंतरं भागीभूततत्त्वावशिष्टे विद्यमानस्यैव भागः न तु स्थालीपुलाकन्यायेनाविद्यमानानामपि विषमसामग्रीक
कत्वेन स्थालीपुलाकन्यायानवतारात् साधारण्येन सर्वत्र स्वत्वे ऽतः परं ममास्य यातविषयपरावस्वत्वं नापरत्वेति कृते यत्ते
ननु स्वत्वसंकोचनं क्रियते सकथमस्य पाताविषये कृते यत्ते भविष्यतीति तत्र साधारणमेव स्वत्वं तिष्ठति अनेकस्वत्वाश्र
येद्रव्ये चैकमरणे विद्यमानानामेव विभागः यथा नष्टेन विद्यमानो भजनीयतात् तथा विद्यमानेन नष्टस्य भागितापि॥
अन्यथा भ्रातृद्वयस्य कश्चिद्वस्तुनि विभागे कृते एकस्य मरणे सत्यविभक्तद्वयत्रयेऽकविनाशे एकस्य हानिः स्यादिति विवा

१२० 120 दचंद्रलेखनात् अविभक्तानामपि पत्न्यंशपरिग्रहो हीन जातस्तत्र तन्मध्यगमेवति ष्ठति तेन तत्र साधारणत्वमेव तत्रैकोनी
शः पृथग्भूतेषु सर्वेष्वेव द्रव्येषु स्वत्वं तत्र कृतस्य स्वसिद्धिरिति हृत्तायप्रदानिकप्रस्तावे ऐकोऽस्यनीशः सर्वत्रदानाधम
नर्विक्रयइति वचनव्याख्यानावसरे विवादचिन्तामणौ वाचस्पतिमिश्रलेखनात् मिताक्षरावीरमित्रोदयादिभि
र्विशेषणाप्रातिस्विकस्वाम्यस्यापनमिति विश्वेश्वरभट्टकृततत्पर्यकेन वितास्वरोक्तविभागलक्षणस्य व्यवस्थाप
नपदेन निखिलगौडनिबंधकारैस्सपातादिना पृथक्कृतस्य स्वसंक्रांतस्यैव धनस्यासाधारणत्वमिति राद्धान्तितत्वा
च्च नचविचारचंद्रालोके खः पुत्रपत्न्यादिरहितमृतभ्रातृविषयइति वाच्यम् विवादचिन्तामणौ स्यस्यैकधनेन ज्येष्ठे तो षपितृ
वा जीवत्पुत्रेभ्यो दायं विभजेदित्यापस्तंबसूत्रव्याख्यानावसरे जीवत्पदान्नष्टतस्य पत्न्या भागो नास्तितत्पुत्रस्य चसोऽस्तिआ
त्मा वै पुत्र इत्यभिधानादनेकपितृकाणां त्वित्यादिवाक्याच्च एवं विवादचिन्तामणौ मिश्रोक्तेः नच पत्नीदुहितर इत्यादि पा एम:
त्नावल्क्योक्तेः पत्न्यधिकारः तदुक्तेरसाधारणधनविषयत्वेनोपपत्तेः अविभक्तप्रमीतेन पत्न्यौ तस्यांशएवनाभूदतः किमिपंग १२०

रुणानि[illegible]ति मिश्रोक्तेः स्वस्य सतो वा विभाग इति मिताक्षरोक्तेश्चैतद्द्वयोर्भ्रातरि मृते भ्रातृपत्न्यामेव स्वत्वमुत्पद्यते न भ्रापौत्राः ए-
तेन साधारणद्रव्ये पत्न्युः स्वत्वाभावात्तन्नाशे तद्भ्रापौत्रा अपि स्वत्वाभाव इति सिद्धः। द्वितीयपक्षे तु स्वत्वमयं समाधिः मिताक्षरे
दव्वपुत्रस्याविभक्तस्यासंसृष्टस्य प्रमीतस्य पत्न्युः कृत्स्नस्वायत्ते परिग्रहणे पत्न्या अधिकारप्रतिपादनात्तादृशधने दुहि-
तॄणां दौहित्राणां वाधिकारात्प्रकृते तु साधारणधने भ्रातामहस्य स्वामित्वात्तस्मिन्मृते तद्भ्रापौत्रा अप्यस्वाम्यात्तद्दुहितॄणां
दौहित्राणां च सुतरां स्वाम्यतादूरापास्तत्वाद्भ्रातॄणामेवाधिकारो न दुहितॄणां दौहित्राणां चेति सुधियः परामृशन्तु तत्र मि-
ति शिवम्॥ कस्यचिद्ब्राह्म-
णस्य त्रयः पुत्रास्ते पितृमरणानन्तरं स्वपित्र्यं स्थावरजङ्गमात्मकं स्वम्विभक्तवः स्वपितृव्यमाहूय तस्यैतदनुमत्या ज्ये-
न भागोऽधिकः कृतः तेषु मध्यमो भ्राता स्वभागं गृहीत्वा पृथक् सम्यग्दैकं व्यवहारं कृतवानस्ति कनीयो भ्रातुर्भागस्तु तस्याल्पवय-
स्कत्वात्पितृव्ये पातञ्ज्येष्ठभ्रातुर्निकटे स्थापितः भागस्थापनेन समये मध्यमेन भ्रात्रा परिविवादः कृतः पृथक्पृथग्भागव्य-
परिपश्यति इति पश्यतस्तदा किं स्यान्मम भ्राता कनीयानेतस्य किं करिष्यतीति तत्सन्तोषाय भागस्थावस्तुजातं बोधकमेतद्भागस्था

श्री

१२१ 121 द्वयेरायदायदायप्राप्तौ निष्पद्येते तौ कनीष्ठभ्रातुरेवाहमनुमपि पितृव्येणारक्षितस्य बालभ्रातुर्भागस्य रक्षणार्कतीयस्य
यन्मम भ्रातातीतः शैशवस्यैवापभ्रागे पितृव्येणा मन्निकटे स्थापितं पालयिष्यते तदास्मै तस्य गणमेव देय इति प्रम्यति
व ह धैर्गमितं पत्रं लिखित्वा साक्ष्यादि विशिष्टं कनिष्ठभ्रातृभ्रातृगरूपनिःक्षेपरक्षित्वा ज्येष्ठभ्राता स्वपितृवा
व्यापदत्तवान् किपन्कालेसवाल्योऽनतीतःशैशवोऽपत्यरहितो ममार म्रते स्यानपत्यस्येदानीम्पत्नी द्वौ भ्रात
रौ चवर्तेते ईदृशस्य ल्नेम्रतस्य भागः तद्रक्षित्वाच्यात्यमुतमध्यमेनापि भ्राचाविभज्याद्द्याह्यम थवापत्न्याः स
वं ग्राह्यमित्यपरञ्चपत्न्याधिकारश्चेत्तह्यनेकथनवपावर्त्तितवंतस्यामरणोत्तरं तदिच्छयापावाकस्याधिकारः
इति परिउताम्राति प्रश्नेप्रथमस्योत्तरमिदम् कनिष्ठभ्रातृभागरूपन्यासरक्षणाधिकरणात्वेऽपिज्येष्ठभ्रा
तुः संसृष्टित्वस्य गणनाकानत्वेन संसृष्टित्वाभावान्मध्यमस्य विभक्तत्वाद्धि भक्तधने तयोरनधिकारात्तो धर्मपत्न्या राम:
पूर्वमधिकारः अत्र प्रमाणानि पत्नी दुहितरश्चेति याज्ञवल्क्योपमू पूर्वं म्रतान्त्वग्निहोत्रं म्रते भर्त्तरि तद्धनम् ल १२१
भेत्पतिव्रता नारी धर्म्म एष सनातनः इति प्राजापत्यम् अपुत्राशयन भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता पत्न्येव दद्यात्तत्पि

राउं कृत्स्नमंशं लभेत चेत्तिवाईमनवमित्ति भवंति पतिभागस्वामिन्याः पत्न्या उपभोगमात्रे एव स्त्रीणां स्वपतिदाय
स्तु उपभोगफलः स्मृतः नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचनेति भारतस्य व्यासवाक्येन अपुत्राशयन
म्भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता भुंजीतामरणात्क्षान्तेति कात्यायनवाक्येन चाधिकारप्रतिपादनात् नावश्यक
दानाधमनविक्रयादावनाधिकारः वा धनस्त्रीणामधिकारि पतिभ्रात्रोरनुमत्या ऽन्यस्मै पक्वस्य देवरस्यान
नुमत्या च तयोरन्यतरस्यैवादातुं तं सा नेष्टेन्नाधिकारो भवेत्स्त्रीणां दानाधमनविक्रये यावत्संजीवमाना सा तावं
भोगस्य सा प्रभुरिति नारदवाक्यात्तथा कृतस्यापि स्वच्छया दानाधमनविक्रयस्यानावश्यके कर्मणि स्त्रीकृता
न प्रमाणानि कार्यण्याडरनापदि विशेषतो गृहक्षेत्रदानाधमनविक्रया इति व्यवहारविन्तामणौ स्य नारदवा
क्येन पर्यवर्त्तनस्योक्तत्वाच्च जन्मारणोत्तरं विभक्तभ्रातृभार्याणां गोउभयोर्भ्रात्रोः स्वमरणसम्बन्धमृत्वेन तस्या उपकारत्वेन च भ्रा
तरस्तथेति याज्ञवल्क्यवचनादधिकारः तदिच्छया तज्जीवन्त्यामपि उभयोरधिकारोपहरणं न तु पत्नीकटे स्यापि तभा

११२ गोत्रित्त स्वाधिकार इति पदि स्याभागं गृहीतुन्ने च्छत्यथवा गृहीतोऽपि भागो भाविकल हानिवृत्त्ये दातुमिच्छति तत्
122 दो भाभ्यामेव देय त्वत्रैकसैत पाडभाभ्यां या साच्छादने याखे पितृकुलीद्दीनामेतयोरननुमत्या पतिभागग्रहणार
हस्तणात्स्वावनधिकारसाव मृते भर्त्तर्य्य पुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः विनियोगेषु रक्षारणसु म रणोषु सर्वेष्व र्थः प
रिक्षीणेऽपि पतिकुले निर्म्मनुष्यानिराश्रये तत्स्वपिण्डेषु चासत्स्वपितृपक्षः प्रभुस्त्रिया इति नारदवाक्यात् डेन्त राधि
कारीयथा यथा पतिज्येष्ठभ्रातातथा तत्कनीयान पिडभयोः परस्परम विश्वासश्चेत्तदात पास्वनिकटे विश्वासयोग्या
सनिकटेवास्यापनीयो न त्वेकसैवनिकटे । एवापावद्दिनपर्य्यन्त ज्येष्ठनिकटेस्यापितस्तावद्दिनपर्य्यन्तस्य ध्यमेना
पि रक्षणीयमिति शिवम् एवं स्मृतरोनम् पंचम्या रामः
तरीना गरवासरणाः सोदरेभ्रगिनी पुत्त्रा अविभक्ता एवं संभूय राजकार्याणि गृह कृत्यानि च कुर्वाणा अतिष्ठन् तेषु
च केचान सापत्याः केचन निरपत्या आसन् ततः कतिपयेन कालेन तेषु को भ्राता सपत्नीकः राकस्य भ्रातुष्पुत्रः सपत्नीकः ११२

भगिनीपौत्र्यश्चावशिष्टाः अन्ये सर्वे स्वर्गताः ततः कतिपयेन कालेन भ्रातुष्पुत्रः स्वर्गतः तदनंतरं कतिपयैरहोभिः सभ्रा
तापि मरणसमये पौत्रो धर्मो यो पश्य लौकिको व्यवहारो पयाम पाममभ्रातरभिप्रातुष्टितः स तम वाम्भिरपि यावज्जीवमनंतस्त
तवत्सरपर्यंतम् भोगो हेशेन राजप्रसादलब्धस्याबुरोत्पन्नद्रव्यव्ययेन तपानुष्ठे परतिसमयं कृत्वा स्वर्गतः तदा तस्य
त्नीत भ्रातुष्पुत्रपत्नीते भगिनीपौत्र्यश्चस्थिताः ते चैकत्रैव भोजनादिव्यवहारं कुर्वन्तो मरणसमये च तत्कृते समयविशे
षं तथैव परिपालयन्तस्तिष्ठन्ति तेषां सर्वेषां तत्पितामहार्जितेन तथा तभ्रात्रपंचकार्जितेन पारंतुभ्यन्दत्ते पितादिप
रंपरागतवत्स्वपाभोक्तव्यं ये पेलद्दीपद्दापभागिनो भाविनस्तेः सर्वैरपि पीदं निरंतरं सहा भोक्तव्यमिति सेवं लिखितदानप
सहिते तभ्रात्रपंचकाग्र्यतमापते षां मध्ये हाम्यांवा तत्कृतसेवापरितुष्टेन राज्ञा पारितोषिकरूपेण दत्ते चस्यावरजंगमा
त्मके सकलेपि धने तत्कृतसमयपरिपालने च किं समोऽधिकार आहोस्विदसमतमाभावेऽप्यतमस्स ठत स्तेषु सर्वे जीवत्स्ववरा
तस्ति विदुषः प्रतिप्रश्नः ॥ तत्रेदं वाराणसीनिवासिविद्वत्सु तरमन्निता स्मृत्येवीरमित्रोदयव्यवहारमाधवीयादि निबंधेषु

१२३ 123 विधत्तानांमनुविष्णुनारदबृहस्पतियाज्ञवल्क्यादिमहर्षिविषयसांपर्यालोकनया पूर्वोक्तेतत्पूर्वजार्जितेतभ्रात्रर्जितेपूर्वो
क्तरीत्यालिखितदानपत्रसहितेतद्भ्रातृपंचकामृतमापराज्ञादतेचस्थावरजंगमात्मकेसकलेपितृधनेआहोतत्यत्या
स्तदभावेतभ्रातुष्पुत्रपत्न्यास्तदभावेतद्भगिनीपौत्राणामधिकारः एवमेवतत्कृतसमयपरिपालनाधिकारोपिनिर्णे
यः तत्कृतसमयपरिपालनस्यतद्रिक्थसाध्यत्वेनतद्रिक्थभागिनएवतत्परिपालनसम्यापमात्वात् तेषुसत्सुराज्ञ
स्तुनाधिकारः सर्वेषांदायभाजामभावेएवराज्ञोधिकारबोधनात् ब्राह्मणधनेतुनतरांतस्याधिकारः तद्धनग्रहणस्यरा
ज्ञानिषिद्धत्वात् तत्रापिनागरधनेस्ततरांनाधिकारः नागरजातीयानांतथाचारभावेनराज्ञोपितथैवतत्पालनस्याव
श्यकत्वात् किंचतत्कृतंसमयंराजाननाशयेत् किंतुपालयेदेव संरक्षेत्समयंराजेतिव्यवहारमाधवलिखित
नारदवचनात् अथतानिवचनानि ॥ लिख्यन्ते ॥ पत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रातरस्तथा ॥ तत्सुतागोत्रजाबंधुशि रामः
ष्यसब्रह्मचारिणः ॥ एषामभावेपूर्वस्यधनभागुत्तरोत्तरः ॥ स्वर्यातस्यह्यपुत्रस्यसर्ववर्णेष्वयंविधिरितियाज्ञ १२३

वल्क्यवचनेमिताक्षरायाम्॥ अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे बन्धुगामि तदभावे सकुल्यगा
मि तदभावे सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामीति विष्णुवचनं बंधुरत्र सपिंडः सकुल्यः सगोत्र इति
तद्व्याख्यानं च वीरमित्रोदये॥ बंधवः सपिंडास्ते च सगोत्रा असगोत्राश्चेति तद्व्याख्यानं श्रीमती समाख्यापात तद्व्याख्या
पांचाननपि पिसिंधोः ष्टषीचंद्रोदये बृहद्धमनुः स्नुषास्वस्त्रीपतत्पुत्राज्ञातिसंबंधिबांधवाः पुत्राभावे तु कुर्वीरन्सपिंडांते प
याविधि इति पिंडदस्यारिक्थहत्वस्पष्टमेव॥ आम्नायेस्मृतितंत्रे च लोकाचारे च सूरिभिः शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्या
पुण्यफले समा॥ यस्य नोपरता भार्या देहार्द्धं तस्य जीवति॥ जीवत्यर्द्धशरीरे र्थं कथमन्यः समाप्नुयात् सकुल्यैर्विद्यमाने
स्तु पितृमातृसनाभिभिः॥ अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणीति बृहस्पतिवचनं वीरमित्रोदये॥ ये त्राः क्षत्रविट्शू
द्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः॥ तेषां धनं हरेद्राजेति बृहस्पतिवचनं पत्नीसत्वे क्षत्रादेर्धनानधिकारं राज्ञो वदन् ब्राह्मणवि
षयेतत्त्वेतदनधिकारकैमुतिकन्यायेनाभिप्रेति अत्र पत्नीभ्रातृविवर्जिता इति सब्रह्मचारियपत्न्याभावोपलक्षक

मितितद्व्याख्याने चवीरमित्रोदये॥ सर्वाभावे हरेन्नरः पत्नीति। अहार्यं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति च मनुवचने वी
१२४ 124 रमित्रोदयेप्यस्मिन्देशे आचारो व्यवहारः कृत्स्नस्थितिः॥ तथैव यदि पाल्यो सौ पद्मावशमुपागत इति याज्ञवल्क्य
वचनं मिताक्षरायाम्॥ इमान्येव वचनानि व्यवहारमाधवीये इति॥ सं. १८८८ श्रावस वदि ८॥
अथ कौचिद्भ्रातरौ ब्राह्मणौ तयोरन्यतरस्य स्त्रीपमस्मिन्नाहत्वा राजभयात्कश्चिद्देशमन्यत्र यापितवान्। तदा स्वकुटुम्ब
हारेणान्यतापोः पलायितभ्रातुः पत्न्या गृहमधितिष्ठन्त्या तादृशाहादिसपिण्डानाञ्चिविधाद्वि. पाञ्चकार॥ उक्तप्र
कारेणान्यतापा भ्रातुः पत्न्या दाहादिसपिण्डनान्तकरणेन श्राद्धकर्तुर्दोषमापादयन्ति ज्ञातिवर्गौ स्ताहशश्राद्धक
र्तुर्ज्ञातिबहिष्कारञ्चिकीर्षन्ति तेन सह भोजनं न त्यजे एतादृशे विवादे तादृश्याः श्राद्धतत्करणेन कर्तुर्ज्ञाति
बहिष्कारश्च स्मृतिशास्त्ररीत्या युज्यते नवेति प्रश्ने द्वयेकमद्वयेकमेणोदुत्तरम्॥ एतत्सम्बन्ध श्राद्धानर्हप्यपे एनः
जकपातित्यादिदोषाभावस्यानुमानात्तस्याः श्राद्धकरणमनूचितमेवात स्याः पुत्राद्यसत्त्वे पतिभ्रात्रा श्राद्धकर्तु १२४

धर्मशास्त्ररीत्याप्युक्तत एव अत्र प्रमाणं हरदत्तमिश्रकृतगौतमस्मृतिवृत्तिमिताक्षरानामकस्यं गौतमीपन्ववः॥
प्राणेनाशकरशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैश्चेच्छतामिति गौतमीयम्॥ एतैः शस्त्रादिभिः स्वयमेव मरणमिच्छ-
तामेवाशौचश्राद्धनिषेधादेतन्मरणमनौच्छित्यापमाणादिनाकेनाप्येतैर्व्यापादितापाः श्राद्धं कुर्यात्तु राव॥ ब्रह्मपु-
राणे पवाक्यमपि क्रोधवशादेतैः स्वयंप्राणापादितस्य वश्राद्धादिकं बोधयति॥ दर्पणे॥ क्रोधात्प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमु-
द्बन्धनं जलम्॥ गिरिवृक्षप्रपातं वा ये कुर्वन्ति नराधमाः॥ ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः॥ महापातकिनो ये च प-
तितास्ते प्रकीर्तिताः प्रमितानां तु दाहः स्यान्न च स्यादस्थिसंचयः। न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यः श्राद्धक्रिया च नेति
प्रथमोत्तरम्॥ शस्त्रादिकरणकेन प्रमादादिनामृतस्य श्राद्धनिषेधकर्मकर्तृमात्रानन्वयबोधकेनाग्रिमवाक्येन श्रा-
द्धकर्तुरपि दोषाभावो बोधितो भवति तद्वाक्यं चेदृशम्॥ यदि कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः तस्याशौचं विधा-
तव्यं कर्तव्या चोदकक्रियेति॥ ज्ञातिवर्गैः पतितत्वादिदोषापरिहारायादिभिस्तस्याभावितस्तदा तस्याश्राद्धाभावो

दाहकस्य सान्तपनं व्रतम्प्रायश्चित्तम्भवत्येवापतितानां न संस्कारो न चाग्निर्नोदकक्रिया नाशौचाप्नुयात् ततः कर्त्तव्यः कृत्वा सा
१२५ 125 न्तपनं चरेदिति शुद्धिविज्ञानमरीचौ वा वस्पाते मिश्रधृत षट्त्रिंशन्मतात् पातित्यदोषेणामृतानामपि श्राद्धकरणोद्भुः
पतितसंस्कारोक्तविधिना श्राद्धं कु- रुतामृराद्धिर्विधिस्तु मयाभावान्न लिखितस्त इति बोध्यम्॥ सं· १९८८ श्रावण सावदि॥
अथ कौचित्सोदरभ्रातरौ विभक्तौ तयोर्मध्ये एकः पुत्रमुत्पाद्य परलोकं जगाम॥ तत्पुत्रोऽप्यनपत्यः पत्नीन्त्य
क्त्वा शमनसदनगमनं चकार॥ द्वितीयस्तु स्वपत्नीदुहितृदौहित्रौ त्यक्त्वा परलोकं [illegible]राहुष्टो के इदानीं तयोर्भ्रात्रो
रेकस्य स्नुषाऽस्ति॥ अपरस्य भ्रातुः पत्नीदुहिता च सन्ति॥ अविभक्तधनसमुदायात्तपादस्नुषया पानिकानि विद्धना
नि स्वभागपहरणार्थं निवेदितानि राज्ञो तानि च व्यवहारमार्गेण ततस्तत्तिथागरू पाणिग्राहिवाकेन तस्ये दापितानि अविभ
क्तावशिष्टधने भागग्रहणाय भ्रातृपत्न्या सह स्नुषायो विवादः प्रादुरस्ति॥ एतादृशविवादे समुत्पन्ने श्वश्रूस्नुषयोः परस्पर रामः
म्हि भागो भवितुमर्हति न वेत्येकः प्रश्नः॥ पातित्यकारणाम्विनेष्यो क्रोधादिभिस्स पत्न्यभूत श्वश्रू संत्यक्तेति मिस्ल स्यात्तीय १२५

त्रवर्गस्यचत्यागेनसापतिभागार्हानैवेतिद्वितीयःप्रश्नः॥ विवाहादुत्पन्नस्यपत्न्याःस्वत्वस्यपतिमरणेनानाशात्शावत्सोविधवाः
साध्वोज्येष्ठेनश्वसुरेणवा॥ गोत्रजेनापिवान्येनभर्तव्याश्वशुरनाशनैरितिनारदोपस्वर्ष्यतिसामिनिस्त्रीतुग्रासा
च्छादनभागिनी॥ अविभक्तेधनांशंतुप्राप्नोत्यामरणान्तिकमितिकातीयादिवाक्यबोधितविभक्तभागग्राहकपुत्र्य ता
क्तिसमभिव्याहारेऽविभक्तधनेप्रोषितोधनानधिकारस्यप्रतिपादनेनतदभावेतासांधनेविभागाधिकारसमाप्पत्वा दुभयोः
पतिधनेतस्यस्वत्वाच्चश्वश्र्वासहपतिभागाधिकारस्य पितामहाद्युपार्जितस्यापरेसमभागोलभ्यःस्नुषपारतिकेशवबैज
यंतीमिताक्षरादिरीत्येदमुत्तमम् दायभागकारस्यपितुरग्रेपुत्राणांस्वत्वोत्पत्तेरभावात्तत्पत्न्याःपतिस्वत्वाक्रांतवस्तु
न्येवस्वत्वोदयात्स्वस्वत्वाधिकरणपतिद्रव्याभावप्रयुक्तस्वत्वाभावादेवस्नुषयाश्वश्रुरेणसहभागोनलभ्यतेपितृमरणोत्तर
नुपुत्राणामस्यादेशिकस्वत्वोत्पत्तौतत्रपत्न्याःस्वस्वत्वाधिकरणस्तत्वेनपत्न्याःस्वत्वोदयात्पतिभ्रातृपितृव्यादिस्सकाशाद्धर्म
पत्न्याभागोलभ्यतेइतिमतेपिपितृव्यागेमृतस्यपितृरहितस्यपत्युर्द्धनेउत्पन्नस्वत्वयाधर्मपत्न्यापतिभागसमभागोलब्धव्यएवअ

१२६ 126

त्राथे प्रमाणं मिताक्षराकेशववैजयन्तीजीमूतवाहनदायभागस्य वचनानि ॥ मृते भर्त्तरि भर्त्तुरंशं लभेत कुल
पालिकेति नारदीयम् ॥ पूर्वं मृता त्वग्निहोत्रं मृते भर्त्तरि तद्धनम् लभेत् पतिव्रता नारी धर्म एष सनातन इति प्राजापत्यम् ॥
अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत वै इति वृद्धमानवम् पत्नी दुहितर इत्यत्र
वेति योगीश्वरः ॥ अपुत्रधनं पत्न्यभिगामीति वैष्णवम् ॥ इति प्रथमोत्तरम् ॥ भागानर्हत्वप्रयोजकं पातित्य
त्यादिकं राज्यादिभिर्भावितं विनेष्यादिनाजातत्वा स्यात्रकल्लहेनोल्पज्ञातिभिस्तत्काण: केनापि हृषिरणकेभावे
नं ये शुभागानर्हत्वसाम्यं च नास्या भाग्याहेवेति द्वितीयोत्तरम् ॥ पत्नीमानिमानि वचनानि हृताधिकारमस्त्लिनाम्मि
एउमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम् ॥ एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्ववस्त्रा राम:
न्नमासं देयमनुवसेपृथग्गृहान्तिके भोक्तुमर्हतिकुमांशगुरुशुश्रूषणोरतानकुर्याद्यदि शुश्रूषां श्वेलांपि राउनियोजये
त् ॥ अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका ॥ व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च सा हतीति कात्यायनभरणं समकुर्वी १२६

र्न्स्त्रीणमाजीवनस्य पातः ॥ २ सन्निभर्तुश्शय्यास्वेशाधिरुरितरास्वचेत्तिनारदीयमीत्यादौ निक्तवन्नानितानिनुसास्त्या
दिभिरङ्गीकारितव्याभिचारपातित्याकृतप्रायश्चित्ताविषयाणीवोध्यानि ॥ व्यभिचारपातित्याभ्यां निरोहितस्वस्वत्व
स्य प्रायश्चित्तकरणेनपुनरुद्घाप्तिरोधाभावादकस्य पापमनोनाशाद्रागाद्यहरणादिष्वधिकारो भवत्येव ॥ विनष्टेवा
प्यशरणो इति नारदीयपद्मोकव्याख्यावसरे अत्र पतितानामपि स्वधनेसाध्यप्रायश्चित्तश्रुतेः पातित्येन स्वत्वनाशः
प्रायश्चित्तवैमुख्ये बोध्य इति हापतत्ते वदतास्मात्तेन एवमेवविधिं कुर्यादोषिस्तु पतितासु चेत्ति स्मृतियाख्याने एतत्तु प्रा
यश्चित्तावधि अत्योद्धृतात्त रजुर्वर्तीनामनेन निष्काशनमित्यादि प्रायश्चित्तप्रकारं विवेचयामः इति वदता मित्रमिश्रेणाप्य
कृतप्रायश्चित्तापरत्वेनैव वर्णितानीति शिवम् संवत् १८८८ भाद्र शुक्ल १२ ॥ सर्वे
षामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति मनुवचनेन सपत्नीसोदरभ्रात
जन्यपौत्रसत्त्वे पुत्रसत्त्वे उन्मत्तः मूकाश्चेत्यादिवचनेनानंशित्वात्तस्य मूकपुत्रस्य निजस्वामी सति स्त्री निजपतिभिन्नभ्रा

त्पत्नीकृतद्रव्यकायसर्वस्वदानं तु नेष्टं· यथाह याज्ञवल्क्यः नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति· अन्वये पु
१२० त्रदारादिसत्तित्वे स्थिताक्षरायाम् नारदेनच निक्षेपः पुत्रदारान्सर्वस्वं चान्वये सतीति तादृशधनस्यादेयतामति
127 पादनेन पुत्रदेयदायकोदराय इति दण्डाभिधानेन दानस्य निषेधाच्च· स्त्रीणां स्वपतिदाय स्तु उपभोगफलः स्मृतः
नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथञ्चनेति दायभागवीरमित्रोदयधृत महाभारत वचनेन दानादिनिषेधा
न्मृते भर्तरि भर्तृवंशसमेतकुलपालिका यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये इति वीरमित्रोदयधृतकात्या
यनवचनेन तस्यानिषेधाच्च· भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुरिति वचनेन भोगमात्रनियमेन दान
स्य निषेधाच्चेत्यलमतद्वैतेन प्रपञ्चेन पतनप्रमाणमित्यधिकारेण तादृशदत्तकस्य वेति मिताक्षरादायभा
गवीरमित्रोदयादिसकलनिबन्धसम्मतम्· यदि मूकस्य विवाहश्चेत्संभवति तं तदा मूकपुत्रेणानिर्दिष्टेन ए राम: १२०
व स्वपितामहाधनं ग्राह्यम् औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिण इति देवलोक्तेः॥ कस्यचित्पुत्रस्यावि

वाहितायपत्नी सन्तानरहिता। तद्भर्त्ताऽन्येन पुरुषेण भिन्नजातीयम्र्वाथ धर्म्मपत्नीवरक्षिता परमप्यापि सुरतिनी स्वीचक्रे।।त
स्यां सरति न्यामेकं पुत्रं जनयित्वा धर्म्मपत्नीपुत्ररक्षणमिव तद्रक्षणं चकार। स न्यामेकं पुत्रं जनयित्वा धर्म्मपत्नीपु
त्ररक्षणमिव तद्रक्षणं च चकार। स परलोकं जगाम।।पितृमरणोत्तरमुत्पन्न का एकः पुत्रः स्वपितुः स्थावर
धने स्वामित्वाहो भवति न वेति प्रथमः प्रश्नः।। मतसप्ताहृशस्य स्थावरधनं गोत्रजैरपहृतं तद्ग्रहणोपतादृशे
न पुत्रेण प्राड्विवाकाग्रिम्योतिवेदितं च चेतादृशापत्यहारमागेणप्राड्विवाकेनदायपितुर्शकांतेन वेति द्वितीयः प्रश्नः।।य
स्यान्दृशापांशास्वरीत्या तादृशायपुत्रायतत्पितुर्भागोऽरज्ञानदाम्पतेनदास्वरुच्यातसैराज्ञाभोजनाच्छादनं किमपि
दातुं शक्येतेनवेति तृतीयः। पितृमरणोत्तरं ब्राह्मणादिद्विजातिभिर्विवाहादुत्पन्नानामेव पुत्राणां भागो न तु रक्षिता
भिधांपांस्तरगतेनामुत्पन्नानाम्।।तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे त्रयेकापयाक्रमम्। ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्भार्याः स्वाशूद्रजन्म
नस्गतिवचना। बोधितभार्यासूत्पन्नानामुत्राभिधायचतुस्त्रिद्व्येकभागास्तुस्ववर्णांशी ब्राह्मणात्मजाः क्षत्रजास्त्रिद्वे

१२८ कुमारभागविज्ञास्तु ध्येकमासिनइति योगीशश्चांशन्यापाद्धरेद्धि योद्युवंशोक्षत्रियासुतः वैश्यपोजोऽध्यर्द्धमेकांशमं
शंशूद्रासुतोहरेत् सर्वंवारिक्थजातंतुद्दशधापरिकल्प्येततं।धर्म्यं विभागंकुर्वीतविधिनानेनधर्म्मवित्
128 तुरंशान्हरेद्धि यस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः वैश्यापुत्रोहरेद्द्व्यंशमंशंशूद्रासुतोहरेदितिमनुवाक्यनिचयावगमात्॥
एतद्देशापरिणीतरास्वितायामनुमन्तव्यः सापत्नस्थावरास्थावरधनेपितुरनुमत्यासवर्णापत्नीजो रसपुत्रस्तुल्यांशग्रह
णोहास्यान्वाहासदास्यान्वापः शूद्रस्यसुतोभवेत्।सोऽनुज्ञातोहरेदंशमितिधर्म्मोव्यवस्थितइतियमवचनेनाधि
कारीपितुरननुमत्यांमृतेपितरिचसवर्णाजांशार्द्धहरणेऽधिकारीजातोऽपिदास्यांशूद्रेणकामतोऽंशहरोभवेत्
।मृतेपितरिकुर्युस्तंभ्रातरस्त्वर्द्धभागिनमितियोगीशवाक्यात्।पत्रपरिणीतापुत्रदुहितृदौहित्रानसत्किकिन्नयपरिणी
तापुत्रएवाखिलंतत्रसर्वस्मिन्धनेतस्यैवाधिकारः अभ्रातकोहरेत्सर्वंदुहितॄणांसुताहतेइतियोगीशवचनात्॥अत्र रामः
१२८ परिणीतपत्नीदुहितरीदंशपूपिकन्यापेनगृहीते॥ अपरिणीतीपुत्रःशूद्रः परिणीतापुत्रादिदौहित्रान्तरहितस्यपितुस्सम

प्रधनग्रहणोऽधिकारीति प्रथमोत्तरम्॥ ज्ञातोऽपि दास्यां शूद्रेण इति स्मृतिव्याख्याने ब्राह्मणादिग्रहणं तावत् तद्दा पुत्राणामनु
त्तिकृत्स्नवृत्तिंनां जीवनमात्रमेवेति वीरमित्रोदयव्यवहारमित्राक्षरयोर्लेखात् शूद्रापरिणीतापुत्रोऽपगोत्रजेऽपहूनभूमेर्मो
गोऽल्पपि तुं शकात इत्यज्ञोति द्वितीयोत्तरम्॥ येषां शास्त्रतो भागो नावतरति तेषां त्रैवर्णिकानां दासीसुता पुत्राणां भोजनाच्छा
दनपेशलत्वस्वरुचिभ्यां किमपि दायपपि तुं राज्ञा शक्यमेव॥ शूद्रापरिणीतापुत्रापपातित्यादिदोषरहितापापतितादुत्पन्ना
यभागो देयो राज्ञा दायप्रश्ने। न तु पतितात्पतनज्ञापव॥ अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिर इति मनु पतितः पतितात्पन्नमिति
योगीश्वरवचनाभ्याम् अकृतप्रायश्चित्तयोः पतिततज्जयोर्भागनिषेधात्॥ कृतप्रायश्चित्तयोस्तयोस्तु भागो भवत्येव। प्रा
तित्यादिकं सनिम्नपादिकरणं तज्ज्ञाति परज्ञाति वर्णपरत्वतोऽधीनम्। प्रायश्चित्तकरणम् पतितत्वाधीनमिति तृती
योत्तरम्॥ एकस्य पुरुषस्य परिणीतापरिणीतभेदेन द्वे भार्ये तयोः पत्योकमैकैकः पुत्रोऽस्ति तदा परिणीतापुत्र
एव धनभागग्रहावासोऽयेति प्रथमः प्रश्नः यस्यामवस्थायां परिणीतापुत्र एव धनभाग्भवति तस्यां तेनरहणं योग्यं किम

१२९ 129 पि लभन्तवे इति द्वितीयः ब्राह्मणारि क्रिवर्णयेरी र्णीतपुत्रा अनुकूलवत्तिनो यावत्साच्छादनभाजनाभवेयुः पातित्यादि
दोषरहिताश्चेत्सन्त्याश्शस्योक्तदूषणरहिता शेषाइपाः पितुर्धनेऽशभाजस्सवर्णापरिणीतासुधनाधिकारिणोभ
वन्तीति प्रथमद्वितीयोत्तरम्॥ प्रमाणानि पूर्वलिखितान्येवात्रापि॥ नानकशाहिमार्गान्तर्गत लिंगनामक
योर्गहस्थयोः स्थावरधननिमित्तकपरस्परकलहे तयोर्निर्णयो नानकपथपरित्यागेन धर्मशास्त्ररीत्ये
ति प्रश्न नानकपथस्य शास्त्रेऽनुपलम्भात्त्रिशताब्दपूर्वं किंचिन्नकालमारभ्य नारभ्य प्रचलितत्वान्नानकपथी
यग्राहृतभाषोक्तग्रन्थे गुरुपरमेश्वरनाममाहात्म्यप्रतिपादनादृते ऐहिकस्य व्यवहारस्य प्रतिपादनाभावात्तदन्त
र्गतानांगृहस्थानां विरक्तानां च मरणोदहनादिषोडशश्राद्धान्तकर्मानुष्ठानदर्शनाच्च धर्मशास्त्ररीत्यैवकलह रामः
निर्णय इति तृतीयोत्तरम्॥ कस्यचित्गृहस्थस्य सुरतिनी दासीकर्म कुर्वाणा गृहे दासीवत्तिष्ठन्ती कालविवाहितेव गृह
स्वामिनी भूत्वा तिष्ठति तयोस्सपत्नीधनग्रहणे तुल्योऽधिकारोऽथवा कश्चन विशेष इति। ब्राह्मणाः श्रीगणेशाय नमः १२९

रिक्थवैरीणामुरतिन्याधनग्रहणेऽधिकाराभावाच्छूद्रस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनोऽपत्यादिरहितस्य मृतस्य धनग्रहणे उभयविधा यान्त्र
धिकारः॥ कस्यचित्पुरुषस्य परिणीतासवर्णे इति द्वे भार्ये आस्ताम् तयोर्मध्ये परिणीता ममार तदपत्यानि भ्रंसंततिर्मूलपुरुष
स्य धनग्रहणे तदपत्न्यसवर्णे इति नो समवाये कस्याधिकारः इति प्रश्नेन रूपत्से नैव ग्यासंवनन्तु स्मरति न्या इति चतुर्थ्युत्तरम् ए
कः पुरुषः पञ्चपुरुषाभ्यन्तरसमानगोत्रसपिण्डाद्विभक्तो भूत्वा सं वेवित्तजाय त्तपुरुषाभ्यन्तरसमानगोत्रसपिण्डाद्विभक्तो
भूत्वा संवेवित्तजाया तेस्यावरास्थावरं स्वांशमुपभुञ्जन्ममार। मृतस्य पुत्रस्यैका दुहिता जाता। सा सपतिका तद्गृहे एव विवा
हकालमारभ्येदानीं पर्यन्तं स्थितिं कुर्वाणा कालं नयति। इदानीं मृतस्य पुत्रस्य धनेऽपरिलिखितानाम्मध्ये कोऽधि
कारी भवितुमर्हतीति परिपृष्टानां तत्प्रश्ने विभक्तस्य स्थावरास्थावरधने पत्नी दुहितरश्चैवेति योगीश्वरवचनेन पुत्रधनस्य अभि
गामित्तर भावे दुहितृगामि भवतीति विज्ञानेश्वरेणोक्तत्वात् पौत्रः पुत्रेण दुहिता समा॥ तस्यामात्मनि जीवन्त्यां कथमन्यो धनं
हरेदिति मनुस्मृत्युक्तादंशात् संभवति पुत्रवद्दुहिता नरगामी॥ तस्मात्पितृधनन्त्वस्याः कथं गच्छेत् न मानव इति तत्तस्याश्च

१३० 130 चनेभ्यो दुहितुरधिकारः। अविभक्तधने पूर्वोदाहृतानां वचनानाम प्रवृत्तत्वात् तत्र पिण्डदानामेवाधिकार इति वीरमित्रोदयादि सं-
मतमिदमुक्तम्। मल्लप्रभृतयः चत्वारः पुत्राः विभक्तास्तेषां ज्येष्ठ उग्रपुत्र कस्तूरवरू न्यामानुपार्जितवान्। तेभ्यो ग्रामेभ्यो ग्रा-
मद्वयं संततिरहितया तत्स्त्रियां भर्तृभागिनेयाय लिपिं कृत्वा पतिमरणानंतरं दत्तं। तदनंतरं तद्ग्रामद्वयमुपार्जकः प-
ल्हस्वसृजेता लब्धवान्। तद्राजभ्राताऽपत्रहतं एतदनंतरमुपार्जकाभागिनेयेन प्रधानाधिकारिसमक्षमेतादृश-
रत्तानं प्रज्ञाप्य तद्राजभ्रातृपुत्रेण प्रधानाधिकारिसमक्षं संततिरहितया स्त्रियाऽन्यत्र पर्यवसानरहित प्रमीत चैत्र स्वस्या-
वरधनाधिकारिणमपि विद्यमाने भर्तृभागिनेयापहर्तुं न शक्यते इति विज्ञाप्य विवादः क्रियते। एतादृशविवादे तादृशदानं
सिध्यति नवेति प्रश्ने स्वोपार्जित बहुग्रामस्वामि चैत्रस्य अपत्यासंततिरहितपत्नी तादृशग्रामान्तरग। तत्पत्नीसु स्वोपार्जित ग्रामद्व-
यदानं भागिनेयाय भर्तृभ्रातृपुत्रसत्त्वेपि दत्तं तद्दानं सिध्यत्येव। देवरपुत्रेणान्तरव्याकर्तुं न शक्यते। स्वपतिदेयाधि-
कारित्व पर्यवसानात्। मातुलान्यां मातृत्वातिदेशेन न [redacted] च्चाद्कर्तृत्वात्। विभक्तासंसृष्टिपुत्रप्रमृतिपर्यायेणारि- १३०

मपतिधनस्यजातस्वामिपत्नीकृतत्वात्॰ स्त्रीकर्तृकपतिधनदाननिषेधकवचनानांजविषयकधनविषयेस्मृतिचन्द्रिकाकारैर्व्यवस्थाप
नात्॰ वीरमित्रोदयादावपिस्त्रीकर्तृकदानासिद्धिप्रतिपादकवचसांनटनर्तकादिसंप्रदानेतत्कृत्यानीभधर्मभागित्वावोधनद्वारेणाव
रिता। पौनींस्वावृषभरणीयभागिनेयदानसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वाच्छविषयसंप्रदानकदानस्यगोत्रमीपमिपमिमासरापोंहरदत्त॰
मिश्रैः प्रतिपादनाच्च अत्रत्यमाराणानिः अपुत्रस्यप्रणीतस्यपत्नीगतंभ्रागहारिको॰ पूर्वंप्रणीताग्निहोत्रंमत्तेभर्तैरितत्तद्वनम्॰ वि
मतिव्रतानारीएषधर्मस्सनातनः जंगमंस्थावरंहेमकुप्यंधान्यंरसांवरम्॰ दुआदायदापयेच्छ्राद्धंमासषाण्मासकादिकं॰ पि
त्व्यगुरुदैहित्रान्भर्तुस्स्वस्त्रीयमातुलान्॰ पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यांवृद्धानाथांतिथीस्त्रियः तत्सपिण्डावान्धवावातत्सास्युः॰
परिपन्थिनःहिंस्युर्धनानितान्राजाचौरदण्डेनशासयेत्॰ इतिवाक्येसत्यंयथापतिस्थावरादिकमादायमासषाण्मासिकादिश्रा
द्धंस्त्रियाकर्त्तव्यंतथाभर्त्तेस्वामीपादिपूजनमपिकर्त्तव्यमितिप्रतीतेः दापयेदितितुस्वार्थेणिच्॰ रामोराज्यमकारयदिति
वत्॰ विवादचिन्तामणौएतद्वचनलेखनानन्तरंविमत्स्थावरादिविषयमेतत्तदितिवदतांवाचस्पतिमिश्राणांमतेपैत्रिकेपिवि

१३१ 131 भर्त्तुः स्थावरधने पत्न्या दानाधिकारप्रतिपादकेन भर्तुस्स्वार्जितस्थावरधने पत्न्या दानाधिकारप्रतिपादकेन भर्तुस्स्वार्जित
स्थावरधने स्वभर्त्तृसपिंडानुमतिमन्तरेणापि स्त्रीकर्तृकभर्त्तृधनस्त्रीधनसंप्रदानकदानसिद्धेरव्याहतत्वात् । अस्मत्पितामार
शचनोपात्तमासानुमासिकश्राद्धादिकमपि तादृशधनेन नाक्षिप्येत स्त्रीकर्तृकस्थावरदाननिषेधस्तु विप्रगुरुत्वसमन्वये । ति
रिक्तदानविषये एवं बृहस्पत्युक्तविशेषवचनात् यान्यपि स्त्रीणां स्वपतिदायत्त उपभोगफलस्त्वतः नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्ता
त्कथंचन एतत्प्रकारकाण्यपि उपभोगमात्रबोधकानि भारताद्येनि वचनानि: तान्यपि भर्तृस्वार्जितधने स्त्रियाउपभोगमात्रप
त्वकत्वबोधकानि न भवंति: तेषु दासपरश्रवणात् · दायभागवत् भर्तुः पूर्वसमन्वयाधीनस्वत्वतास्वहीभूतधने एवजी
मूलनवाहनादिभिर्निहृतत्वमपि स्थापनात् मातुस्स्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितुस्स्वसा श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्र
कीर्तिताः यदासां औरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा तत्सुतो वाथ ते तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुरिति स्मरणं एवम् · यापुनाधाप
न प्रतिगृह्य तासां वैवाह्यमिति गौतमीयम् · याजनाध्यापनाद्यासंगासहस्तत्व प्रतिग्रहादि सर्वेषाम् अनुज्ञापनेन तद्वालसगासैवे जिह्वरदत्त १३१

मिश्रो व्याचख्याविमुत्तरम्॰ अथ केचन त्रयो भ्रातरः ९ स्वत्रियाविभक्तास्तेष्वेकस्य पुत्रोऽपरोऽपुत्रोऽन्योऽभूत्कुवाधिर्यो विशि
ष्टधनवान् तेच पञ्चत्वमिताः। तत्रापुत्रस्य पत्नी कञ्चित्सुरूपमन्यत्कं पुत्रं कृतवती सदत्तको दत्रिमपुत्रकस्ते भागमा
गमवत्। अथ स्वकालेन तेऽभूवन् पुत्रवतोऽम्त स्य पत्नी स्वधनस्य स्वपुत्रस्य वरक्षणादि वर्त्येत्रावसानान्नच्चरं तद्
नस्वामित्वेच कन्तुतद्दोषकं स्वयति भ्रातुर्हीनत्तकपुत्रनाम्नासाक्षित्वविशिष्टं याद्धिवाकलिदिविन्दितम्यत्रं विलिख्य त॰
न्नसैव विनीशीवती॥ इदानीं तत्कापाणामध्ये पुत्रवतस्तत्नुमेमाधिमत्क भ्रातुः पालके धनादिरक्षणे च तत्तस्याम्येवाधिका
रे भवितुमुचितं इति विवदन्नास्ते। तयोर्विवादनिराकरणाय पिलाखधर्माधिकरणस्यप्राड्विवाकेन कृतेन मूकज
न नीकृतत्वप्रज्ञानुसारेणामूकपालनधनयोरधिकारः पत्रलिखितजनस्यैवाम्युस्याप्युवेत्ति प्रश्नेउत्तरम्॥ विभक्तपतिकपान्
कजनन्यावश्यपालनार्थं विश्वस्ततयायत्र मिलिखयसैमरन्तन्नसैवाधिकारो धनरक्षणेपुत्रपा। त्वनेनतदुपरमे सति
तद्धनस्वाम्यंच। विभक्तेधनेऽन्येषामस्वामित्वेन मूकस्यमनुनाव्ननंशोत्कीव पतितो जात्यन्धवधिरो न पा। उन्मत्तजडमू

काश्यपेव के चन निरिन्द्रिया इति वचनेन भागानर्हत्वबोधनाद्दुर्बलेनम्लेते पितृरिक्तस्य पक्रम्य नेष्वाप्यतित वर्जमेवोभक्तव्यस्वत्वदि
१३२ यनेह इति वचनेन स्त्रीत्वाच्छादनमात्राभ्यनुज्ञानादानादृष्टत्वधनत्वाद्वास्मिन्नविधेनधनिनो धर्मपत्न्यधिकारान्स्वधन
132 स्वस्वामिनीत्वाद्दृष्टार्थेनावश्यकनटनर्त्तकादिदानेषु योषितः स्त्रीणां स्वपतिरायस्तुधुरपभोग फलस्य तु इत्यादिभि
र्निषेधेनाच योषितः पारतंत्र्याभावात्तत्कृतस्य च सम्याप्यत्वात् । वीरमित्रोदयधृतमरीचिवचनं स्या वरे विक्रयाधाने
विभागे दाने एव च ॥ लिखितेनाप्युक्तिसिद्धिम विसम्वादमेवं चैतिल्लेख्यस्य व्यवहाराय कारकत्वं दृष्टयति । यद्द्रव्य
न्तत्त्वक न्येपमदेयं स्यात्तनोऽन्यथेति कात्यायनः । स्वकस्त्व कीय मिमस्यैवेति मित्रमिश्राः । परं त्वेतावान्विशेषः । मू
कस्य विवाहपत्न्या अपि यदि भवेतामन्तदा तत्कृतमस्या काहुस्तन्तु पुत्रस्यैव न तु मूकजननी दत्तपालनाधिकारस्यात् तु
रत्वार्थेप्रमाणाम्वीरमित्रोदयादिधृतमुनिवचनम् ॥ न स्तुताः पितृदायांशं लभेरन्दोषवर्जिता इति देवलोक्तमात्रौ
रसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिण इति याज्ञवल्क्योपमाम् ॥ उक्ताभावेत्वपरिलिखितसैवाधिकार इत्यवोचाम ॥ १३२

कस्यचिद्भ्रातरा सन्ति स्वः कन्याजनित्रे तासां मध्ये प्रथमायाः पत्नि स्वः कन्या एवं बभूवुः अस्ति तत्र ज्येष्ठायाः कन्याया स्ति
स्वः कन्याजाता तासां द्वितीयो ऽस्ति द्वितीयायाः एको दौहित्रो ऽस्ति मूलपुरुषाद्युत्पन्नकन्यानां मध्ये प्रथमायां वंशे नि त्रीमतः।
द्वितीयायां मूलपुरुषस्य कन्यायाः पत्नेव मृता तत्तृतीयायां मूलपुरुषस्य कन्यायाः पुत्रिगोत्रवर्गोरहितायां पुत्रित्रिनारद च ना नु ॥ अच्छ
मूलपुरुषपरस्त्रेन तत्र छेदेन डिले न पत्नी मृता॥ एतस्यां मृतायां धने एतद्भगिन्या ज्येष्ठकन्यायामुत्पन्नादौहित्रयोः पैतन्मृता
याभगिनीकनिष्ठदुहितुः दौहित्रश्च एतेषां समवाये कोऽधिकारी भवतीति प्रश्नः सत्यं प्रश्नः एतन्मृतायाभगिन्या दौहित्रौ गाने
हि त्रयसवसत्वेन तद्धनेऽभिभवितुमर्हतीति नवैति द्वितीयः प्रश्नः॥ पितामहमातामहयोर्भ्रातृषु पितामहमाताम
हभ्रातृष्वाता मस्याभगिनी पुत्रमातृमातुर्वा पुत्रमातामही न व्यवहारस्य माहुरगाः स्तोक्कामा सर्वेषं कन्यकास्वमतार्द्धनिस
स्वस्वनिर्णये द्वितीयपक्षधनतत्त्वस्यैव वृत्ती पत्ता केनुन प्रतिपाद्यतान्मातामही त्वातिदेशान्मातामही स्त्रीधनं वृद्धतरस्य
त्वपरस्यापि॥ प्रथमात्रा मया स्त्रीधने सामान्यतो दौहित्रीदौहित्रयोरनन्याधिकारत्वेन प्रतिपादितत्वे न समामानौ हि भगि

श्री०

१३३ न्याधनेपि स्वमातृयात्यभागानुरूपेणानुरूपेणाभागं विभज्य दौहित्री दौहित्राग्रहीष्युः॥ अत्र प्रमाणं वीरमित्रोदयादिदृष्टं मा
133 तुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्यऋतेऽन्वयइतियोगीशवचनम्॥ अस्यार्थः। अत्र वचने दुहितृमात्रं नाभ्यइत्यनेनन
यरामृश्यते किन्तु दौहित्रावपि। मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयइति नारदवचनात्॥ अत्र च तदन्वयइत्य
नेन तत्कुलेनदुहितरोऽनन्तरः परामृश्यन्ते तथा च दुहित्रन्वयो दौहित्रो दौहित्ररूपइति वीरमित्रोदये मित्रमिश्रैः
कृतः॥ बन्धुः शिष्यसब्रह्मचारिण इति योगीशवचनम्॥ बान्धवानां त्रिविधत्वेऽपि प्रत्यासन्नत्वात्प्रथमं आत्मबान्धवा
स्तदनन्तरं पितृबान्धवास्तदनु मातृबन्धवो धनभाजो भवंति अत्रोभयविधबान्धवाभावे मातृबान्धवत्वेन धनिनी
भगिनीदौहित्रो दौहित्राश्चाधिकारिणः॥ मातामही भगिन्यास्तनानामात्मबान्धवत्वेन मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृ
ष्वसुसुताः। मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः इति स्मृतिवचनेन मातुर्मातुर्वा पुत्राणां स्वमातामही भगिन्याधनग्रहणे एम

१३३

ऽधिकारोयथाबाधितोभवतितथैवैतद्धामयिधनेऽधिकारिष्टंखलोकाधिकारिगोत्रजाभावेमातामहींभगिनीदौहित्रौहित्री
दौहित्राणामधिकारोऽपिदण्डापूपन्यायेनैवबाधितोभवतिइतिप्रथमोत्तरम्॥ एतावृशमात्वान्धवस्वभगिनीदौहि
दौहित्रेविद्यमानेविवाहान्हेसपिण्डेज्ञातिसम्बन्धिबान्धवाबान्धवाः॥ पुत्राभावेत्तुकुर्वीरन्सपिण्डान्तेष्यथाविधौ॥ तेनिर्णयसि
न्धुकारध्वतकाशीजिनिवचनेबाधितत्वातित्वेहतुकपिण्डप्रदेविद्यमानेबालसराधनंराजगामिनभवति॥ अत्रार्थेप्रमा
णंव्यवहारमाधवोपादिनिबन्धध्वनम्ब्राह्मणधनवर्जेराजगामीतिवासिष्ठम्॥ अब्राह्मणधनंराज्ञानित्यमिति
मितिद्वितीयोत्तरम् कायस्थाजातावर्णौचयउक्तःविवाहेकायस्थोत्पत्तिर्मन्वादिधर्मशास्त्रेपुराणाद्युचकेनप्रकारेणा
न्केवियपिउताम्प्रतिमेष्वजातिविवेकशब्दकमलाकरादिनिबन्धान्दृष्टेदमुत्तरमुच्यते॥ कायस्थोत्पत्तिर्बहुधासमर्थ्यतेतुन्सा
धकानिदर्शयामः॥ स्कन्दोसहस्रकमेर्जैन्तेयप्राशिनोविधिः पुराणंध्यानेस्थितस्यास्यसर्वकायाद्विनिर्गतः दिव्यरूपः पुमा
न्हस्तमसीपात्रंचलेखनी॥ चित्रगुप्तइतिख्यातोधर्मराजसमीपतः॥ प्राणिनांसदसत्कर्मलेखायसनियोजितः॥ ब्रह्मणातीन्द्रियज्ञा॥

१५४ 134 देवाग्न्योर्यज्ञभुक्तस्वै। भोजनाच्च सदा तस्माद्दाहूतिर्दीयते द्विजैः। ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात्कायस्थो जातिरुच्यते। नानागो
त्राश्च नहुश्रेष्ठाः कायस्था भुवि संति वै इति पाद्मांतर्गत सृष्टिखंडे कारिका॥ अन्यास्कंदपुराणान्तर्गते रेणुकामाहा
त्म्योत्म्या॥ कार्त्तवीर्यवधानन्तरं परशुरामेण सर्वक्षत्रियवधे प्रतिज्ञाते तथैव कृते चन्द्रसेन। नामके राजनि क्षत्रिये णाहतेतत्स
त्मंतर्वत्नी सा गर्भरक्षार्थे दाल्भ्याश्रममङ्गतवती। दाल्भ्येण मुनिना तस्या गर्भस्य रक्षणार्थं भयदत्ते स्वाश्रमं गते भार्गवे दाल्भ्य
वाक्यम्॥ एवं स भोमहाबाहुर्हित्वा तेन गर्भं तु तन्मः। निर्जगाम आश्रमात्तस्मात्क्षत्रियान्तकरः प्रभुः। कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रि
यायां क्षत्रियात्ततः। रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षात्रधर्माद्बहिःकृतः। दत्तः कायस्थधर्मोऽस्मै चित्रगुप्तस्य यः स्मृतः। तद्गोत्र
जाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोभवन्। दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः। सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्चने। देव
विप्रपितॄणां चैवातिथीनां च पूजकाः। स्तेतीयपत्रकारिका भविष्यपुराणे॥ दक्षप्रजापतेः कन्या दाक्षायण्याभिधां तत्र उ
पयेमे ततः पुत्रो जातस्तस्य महात्मनः। विचित्रगुप्तनामासौ बहुविद्यानुर्धर्ववीर्यवान्। तत्तस्तेन मनोः कन्यां यथाविधि १३४

४

विशाहिता। स्व स्वाभिधात नस्तस्यां धर्मगुप्तो कश्यपह। धर्मगुप्ताच्च गांधर्व्यां सहस्रगुप्तो भवत्सुतः। तस्य अप्सरसो जातं सुतानांच चतुष्टयं। मा
थुरो गौडश्च सौरसेन भटनागरो नैगमस्तथा। तेषां नामानि चत्वारि चतुर्णांच यथाक्रमं। कायस्थस्यैव वंशा कश्यपो मो लिकश्यम हेश्वरः
। एते षां काश्यपं गोत्रं तेषां धर्मेन्नतः स्मृतः। त्रेतायां हि काले संधिवत्स्युः। अष्टम्यांच चतुर्दश्यांच उपव्रत यराध्यराः भोमेवार
व्रताश्चैव नवरात्रव्रतास्तथा गतं तयां पंच यज्ञानां विधानेच यथाक्रमं॥ भविष्योत्तरे लक्ष्मा॥ क्षत्रियाणां त्रिधाख्यातं क्षत्री
कायस्थ एव च। अराजमहिषीपुत्रो राजपुत्रः प्रकीर्तितः स्मृतः॥ धर्मशास्त्रे लक्षयास्मन्यते॥ माहिष्यवनितासूनुर्वैदेहां यंत्रसू
पते। तत्कायस्थ इति प्रोक्तस्तस्य कर्म विधीयते क्षत्रियाद्वैश्यायामुत्पन्नो माहिष्यः॥ वैश्याद्विप्रकन्यायामुत्पन्नो वैदेहान्मा
हिष्यायामुत्पन्नः कायस्थः स च शूद्रजातेरधमः॥ अधमः शूद्रजातिभ्यः पंचसंस्कारवानसौ॥ चातुर्वर्ण्यसेवादि लिपिलेखनसाध्य
नां व्यवसायः शिल्पकर्म तज्जीवनस्त्वाह हं॥ शिखां यज्ञोपवीते वस्त्रधारन्के मेभसा॥ स्पर्शो वेदमंत्राणांच कायस्थस्य विवर्जितः। वे
न। एवं कायस्थस्यास्य बहुधात्वमिति ज्ञवरेणपित्र्यंशेनादिकं क्षत्रियपुत्रकं मूर्द्धाभिषिक्तं धर्मजातिप्रभृतिकं वैश्याचार कुलाचा

रस्येणास्यापम्मिति शिवम्॥ अथ कस्यचिद्ब्राह्मणस्य सर्वेणामार्यासु त्रयः पुत्रा बभूवुस्तेषु मध्यमः पितरि स्वक
र्माने वृघस्वाशं वरादपि लाप्त्यगतहपाक्त्रिपाव भूत्. ज्येष्ठमवीपसौ तु स्वस्वांश संसृष्टिनौ बभूवतुः पश्चात्कनीयानमपस
एवपत्नीं त्यक्त्वा परलोकमध्यवात्सीत्तत्पत्नी च पूर्ववत्स्वपतिज्येष्ठभ्रातृकृतपालनपोषणासुखमनुभवन्त्यास्ते. तत्राविभ
क्तस्वपतिज्येष्ठभ्रातृतत्पत्नीस्वपत्युरंशं लब्धुमर्हा न वेत्येक ९ प्रश्नः अनपत्यकनिष्ठभ्रातुरंशे मम भागोऽधि भाग इति विवद
मानमध्यमेन तत्र भागो लभ्यो न वेति द्वितीयः परितान्प्रति प्रश्न॥ तत्राविभक्तकनिष्ठभ्रातृपत्नी स्वपतिज्येष्ठभ्रातुः
सकाशात्स्वपत्युरंशं लब्धुमर्हा. अपुत्रा याहि स्त्रियो मताः इति वीरमित्रोदयादिनिबन्धधृतवृद्धवचनात्. भर्तृगाम
प्रजाः श्रेयाल्लक्षिते हुं यद्ब्रजेतवा. विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना. भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षया
त्. रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु चेत्यादिमिताक्षरादिसकलनिबन्धधृतनारदादिवचनेभ्यश्चेति प्रथमप्रश्नोत्तरम्.
ज्येष्ठेनाविभक्तकनिष्ठमृतभ्रातुरंशे मध्यमो भ्राता विभज्य यहीनुंव शाकात एवसंसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः दद्या

च्चायहरेदंशं जातस्य च मृतस्य चेति मिताक्षरादिधृतयोगियाज्ञवल्क्यवचनात्संसृष्टिनोऽनुयो भागस्तेषामेव स इष्यते इति व्यवहार
रमाधवीयधृतनारदवाक्याच्च संसृष्टाः संसृष्टे सोदराः सम्यग्वे संसृष्टे सेव सकलाविभक्तसंसृष्टे मृतधनेऽधिकारो वा धनादिति द्वितीयप्र
श्नोत्तरम्· एकस्य मूलपुरुषस्यैकः पुत्रः कन्या चैका पत्नी च वर्त्तते एतच्चित्रितपुरसमक्षे मूलपुरुषो मृतस्तदा किञ्चि
त्कालानन्तरं माताभगिन्योः समक्षं मूलस्य पुत्रोऽपि मृतस्ततः कतिपयवत्सरानन्तरं संभावितपुत्रवधूमूलपुरुषकन्या
याः समक्षं मूलपुरुषपत्नी च मृता इदानीं मूलपुरुषस्य स्थावरादिधने संभावितपुत्रवधूः कन्यायाः अधिकार उत मूलपुरुषपि
तामहसंततौ न्याय्यमित्येकः पक्षः एतादृशसंभावितपुत्रवधूकन्यासत्त्वे मूलपुरुषपत्नीनष्टे मूलपुरुषपितामहसंततिर्निष्पाद्यानुष्ठाका
तेनैव सपत्नीति योगः॥ तत्राद्यपक्षापे समाधिः पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा॥ सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता कृता
कृताऽपुत्रस्य पितुर्धनहरी सुतेति अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम्॥ तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मान
वः॥ मामृयाज्ञवल्क्यबृहस्पतिप्रभृतिमुनिवचनानि मिताक्षरादायभागकारादिधृतानि दुहितरेवाधिकारं मृतीयधने बोधयन्ति॥

श्री

१३६
136

द्वितीयसमनुस्त्रीकृतान्नमाराणनिकायोराया हुमेनीषिणः ॥ विशेषतो गृहक्षेत्रदानाधमनधिकृपाइति नाधिकारोभवेत्स्त्रीणां दाना
धमनविक्रये पावत्संजीवमाना सा तातवम्मो रोगेषु सा प्रमरिति च स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः नापहा
रंस्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचनेति अपुत्राशयनं भर्त्तुः पालयन्तीव्रते स्थिता भुञ्जीतामरणात्क्षांतामरणात्क्षांता दाया
दाऊर्ध्वमाप्नुयुरिति कात्यायननारदमहासारस्वतादिवचनानि तद्वर्तुरु स्त्रिस्तत्वेन यादानमशक्यं बोधयन्तीति समा
धानम् एकोस्त्रिजन्मैथिलब्राह्मणोद्वोभ्रातरौ तयोर्मध्ये ज्येष्ठस्यैकस्तयोज्येष्ठायां चत्वारः पुत्राजज्ञिरे कनिष्ठायामेकः समजनि
ज्येष्ठस्य ज्येष्ठः स्वः प्रायकनीयसोपि भ्रातुर्द्वेभार्ये तयोर्मध्ये प्रथमा वयस्त्वेवमन्नाकनीयस्यामेकः पुत्र एकं पुत्रिकामसूता
दितवान् किपत्काले गतेसपितृव्य भ्रातुयघातेनस्वोपार्ज्जितयदृत्रिंशत्कुडवयरिमितभूमिंगृहस्तनयुगविवाहेस्वपु
त्रविवाहकरणसमयेपूर्वसंख्याकधरीं जीभार्यापेदत्वा नहाधकपत्रमेतस्यांभूमौममभ्रातुष्पुत्रउच्चारितनामस्वाम्यंभवत्वीधर्ये
गार्भांतं परिजनशास्त्रिविशिष्टं तस्मैदत्वानस्यामेकां पुत्रिकामसूता [redacted] पत्रमेविवाहसमयेस्वभूमेरर्द्धं भव १३६

~~एवस्याम्यंस्व~~स्यारेपमितिकथयित्वापरलोकंजगाम। परलोकंगतेस्वपतौमच्छास्त्रानुसारेणानवच्छिन्नषष्टिवर्षपरिमितकाल
भूमेर्भोगंचकारास्वकन्याविवाहसमयेतन्मूमेरर्द्धमष्टकुडवपरिमितंभूमाग्यंसंकल्प्यकुशतिलजलाक्षतहस्तापति
भ्रातृपुत्राणांस्वसपत्नीपुत्रस्यचाग्रेतेरपत्तिमपिदास्वकन्यायैदत्तवती।नद्दामानुसारेणतत्कन्यायाघावधिपर्व्ये
तेनभ्रेगंकुर्वीणागच्छति।इदानींतत्सपत्निभ्रातृतः३वात्सल्य।तत्सपत्नीपुत्रसहितानिविवादंकुर्वीरणाएनस्याभूमेर्द्धानाधुमना
दिषुनधिकारइतिमाच्चासहन्नेशनादृशेविवादेपत्रपूर्विकपतिदत्तभूमावसाधारणस्वामित्वमनुभवंत्यातपापद्धितेभूमि
दानेकृतंनसिध्यतिनवाधर्म्मशास्त्रीतेषुकः प्रश्नः।तादृशमंकेतेनस्वविवाहसमयेऽन्येषांस्वामित्वनिरासपूर्वकपत्रवि
शिष्टपतिकृतभूमिवितरणानुसारेणभूमिंभुक्तवत्यांतस्यांमृतायांपुत्रहितदानादुद्वेरितभूमौस्वाधिनस्वेनऽ
पितुरधिकारः।एवासपत्नीपुत्रस्येतिद्वितीयः प्रश्नः॥अत्रप्रथमप्रश्नस्योत्तरम्॥येनचैत्रेणासाधारणधनानुपघातेन
स्वशक्तिमात्रेणपरस्थावरमर्जितंतेनपत्न्यैपत्न्यैपत्न्यंतरपुत्रभ्रातृपुत्रादिसत्त्वेपिदत्तंतद्दानंपत्न्येतरपुत्राद्यहिनाऽन्यथाकर्तुं

न शक्यते अत्र प्रमाणम्। भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा। तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोरिति याज्ञवल्क्यवचनेन पि
१३७ तामहोपात्ते इति श्रुतेः। पितुः स्वार्जितधने पुत्रस्य पितृसमत्वे स्वामित्वाभावात् पितृकृतस्वार्जितधनदानं पुत्रानुमतिमन्तरेणा
137 पि सिद्ध्यत्येव अत एव वंसे क्रमानुस्वयमुपात्ते उथ्ये इति विषये क्रमपि संगच्छते अत एव चाक्षिप्ते न पित्र्यपैतामहद्रव्ये दोपमा
पे वा पौत्रस्य निषेधेप्यधिकारः पित्रर्जिते तु न निषेधाधिकारः इति मिताक्षराकार आह पुत्रैश्चैव तत्र पैतृकं तु पिता द्रव्य
मनवाप्तं यदाप्नुयात्। न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् इति मिताक्षराधृतमनुवचनेन अन्यापहृतपितृद्धृतं पि
तामहोपात्तस्थावरेषु पितुरनिच्छया पुत्राणामभागानधिकारबोधनात्॥ सुतरां पत्रिकोपष्टम्भ्य पितृस्वार्जितधने पित्रादत्ते
न निषेधाधिकारः। मनुः स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्॥ असंभूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रयः इति। वचने
न पितामहोपात्ताद्यपहृतपित्रर्जितधनविषयं इति रघुनन्दनभट्टाचार्येण व्याख्यातम्॥ द्वितीयप्रश्नस्योत्तरम्॥ कन्या
सपत्नीपुत्रयोः सत्त्वे स्त्रीयाधनेन तस्याः मृतायां कन्याया एवाधिकारः न तु सपत्नीपुत्रस्य मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋते १३७

ऽन्वयइतियाज्ञवल्क्यसामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं स्मृतम्॥ इमादिदेवलवचनान्मातुर्दुहितरोऽभावेदुहितृगाम्यन्तद्दन्व
यइतिनारदवचनान्मातुर्दुहितरोऽभावेदुहितृगाम्यन्तद्दन्वदन्वयइतिनारदवचनान्मातुर्दुहितरोऽभावेदुहितृगामिन्तद
न्वयइतिनारदवचनात्सर्वासामनुहितृगामभावेदौहित्रीणामाधिकारःनासामभावेपुत्राग्रहणम्नोतिमितात्क्षरायांस्त्रीधन
प्रकरणास्य लेखाद्वेतिशिवम् कश्चिन्मनुष्योऽकिंचनस्त्वोपार्जितधनेनकृतकश्चित्पुरुषाभूमिद्वीजवान् ताम्भूमिंस्वपत्न
नुमतस्याजामात्रेदत्तवान्। दत्तानानेत्स्वकपत्रमध्ये पुत्रोमदीयः कश्चनास्मोनास्तिममकन्यायाःपतिर्मेदेहेएवापतिष्ठतुम
मग्रहस्वामित्वंसम्पादयतुइतिहेतोर्मयास्वभुजबलोपार्जिताभूमिर्दत्तादत्तायाभूमेःस्वामित्वाद्दानविक्रयाद्यधमन्या
धिकारिमद्देहावसानेभविष्यति॥ पत्रमेतत्राजसभ्यसमक्षंमयाविसृष्टंतत्रसास्वामिनोसतीपश्चेच्छंकरोतुएतेनहिधक्रमा
दिविवादनिराकरणायैतत्पत्रंमयाविलिख्यवृद्धजनसाक्षिविशिष्टस्वपत्न्याज्ञपान्कृत्वास्वजामात्रेदीयतेस्मइत्यादि
वहर्षयामितनन्तमस्तापंलोदुहितरंदौहित्रंजामातरंत्रेहत्सत्काममारः॥ समलपुरुषजामातास्वश्रूपाभीयपुत्रैस्सहतत्पत्रानु

सारेण भूमिमुपभुंजन् न मध्ये कनिष्ठसुरूपेणाविक्रायकभूस्वामिनानम्भ्रमेण्येहरणायपुत्राद्विवाकनिकटे प्रस्तुर्थिभावन्नीतोभूत्॥
१३८ 138 तदनन्तरं पांड्विवाकेन केनकृतस्वजामातृसम्प्रदानकवोधकपत्रन्दृष्टुं किन्तु जामात्रे एवस्याभूदेपिताऽस्मभ्यमेरू
पभोगंकुर्वतोजायामदत्तात् तमध्यात्त्वविवाहान्तरंहत्वा तं चैकन्तपंजनपितात्रयोविंशतिहायनपरिमितकालं श्वशुरदत्तभू
मेरुपभोगंकुर्वन्नस्मि॥ तस्यामदत्तमात्रकः पूर्वजायोत्पन्नः पुत्रो मम मातामहभूमिस्त्वपभुङ्क्तेमयिविद्यमाने तस्यान्नवान
धिकारः मातामहेननु मह्यन्दत्तापाम्मपिमत्स्वाम्नमेवाधिकार एवं ननु त्वदीपइति पित्रामहविवदते एतादृशे विवादे श्वशुरेणाद
त्तेजामात्रे भूरूपद्रव्ये तन्दृहानानुरोधेनपितुराधिकारोऽपवा तत्याच्छियतत्रकायकदौहित्रस्याधिकार इति प्रश्नः से क्षाप्र
संस्वकं देयमन्वभावारेणंवेन्यक मितिवाहेस्यमवाक्यस्वकं स्वकीयं पयपेष्टादिनियोगाहमितिपावदितोविरमितो दृष्टले
खात् पद्धृद्व्यन्नस्वकंदेयमितिकान्तो पात्र्वे च्छास्वपमुयात्तेऽर्पेइति वैशावाद्वधनिनायसैपत्र पूर्वकभूमिदं तातन्नतसैवाधिका
रो न तु तत्राच्छियदायकदौहित्रेण ग्रहीतुं शक्यं नेत्नचनान्वपेसति सर्वस्वं इति याज्ञवल्क्ये जातापेऽपजाताश्चतिमन प्रभ्दं । १३८

त्विवं चैने दुहित्रयोरुत्तराधिकारिणोर्विद्यमानयोः कथं धनिनादातुं शक्यं दत्तस्यापि परावर्तनं साध्यमिति भ्रमितव्यम् । यस्मै दत्तो उ
त्तराधिकारिणां भागो लुप्यते दत्ते च संरोधस्तत्र तन्निषेधास्तत्र तन्निषेधानां ग्रन्थकर्तृभिर्विधेयत्वं स्थापनादुत्तराधिका
रिदापकदौहित्रासाम्नुपितृधनलाभभागलोपाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः पत्न्यनुमत्या दत्ते दापकपत्नीसत्त्वेन धने दापकदौहित्रस्या
धिकाराभावाच्च ॥ तस्मात्प्रतिग्रहीतुरेव श्वशुरदत्तधनेऽधिकारः तन्मरणोत्तरमित्तद्धनत्वेन समं विभज्य सर्वैर्न सुताग्रहीता
प्ररिति शिवम् ॥ कस्यचिद्ब्राह्मणस्य निरूढः कन्यावभ्रडः ताउज्येष्ठस्यापि तिस्रः पौत्र्यो दौहित्रश्च सन्ति । मध्यमानुलघ्न
वेशा भवन् ॥ कनीयसः पितृनिर्वंशशतमामसतीमस्मार ॥ सर्वे विधुपतिवंशस्य त्रापाविद्यमानस्तु भगिनीपौत्रीदौहित्रा यम्लनापा या
९ कनीयसो धनं भगिनीदौहित्रेण गृहीतत्वात्तद्धनार्थं किञ्चित्किञ्चित्स्व मातुलपुत्रीणां मध्ये द्वाभ्यां दत्तम् सर्वं स्वयं जग्रहे ॥ ता
भ्यां स्वकन्यापदत्वेन दत्ते तु ग्रहीतमिति विवादस्ताभ्यां सह न जातः ॥ एकया स्वमातुलपुत्र्या तेन रत्नोनावशिष्टं धनं न गृहीत
तम् ॥ तया स्वमातामहीभगिन्याः कनीयसा स्वर्वेध धनग्रहणप्रापकवचनाभावेन विवाहानहेस पिरष्टलस्य मप्य पिसमान

त्वेनपितामहीभगिनीषुपितामहीसमन्वयस्यलोकप्रसिद्धत्वेनतत्तद्धनग्रहणे आवयोस्तुल्याधिकार इति स्वस्वातिवर्गाणां निक
टे निवेदितम्॥ नैराहतो दौहित्रो मत्तः पामातामहीत्वसमन्वयादधिकोऽस्माप्य एव॥ परन्तु मेतत्पास्वभगिनीभ्याममरिष्टोहीन तुल्यमे
वयास्वस्वत्वाधिकमिति ऊचिवान्। एतादृशविवादे वक्तमाने ऽत्रपोस्मेभागोभवितुमर्हतीति नवेति प्रश्नः॥ प्रचुलघ्रावद्धारवो
धकशास्त्रेषु मातामहीभगिन्याः स्वपितामहीभगिन्याश्च धनग्रहणे भगिनीदौहित्रस्य तन्मोत्राम्याधिकारबोधकप्रतिपदो
क्तवचनाभावेन युक्तिवलमालम्ब्यात्तरमुच्यते॥ याधिकारिशत्द्रवलोकस्यवीधिकारिशत्स्यापामरनायांअस्तुहस्यन्द्राहासराधनं
राज्ञागितसमितिस्थितिरितिनारदोपत्रपास्येण। त्रिपद्धमितिवादेस्ससवाक्याम्याब्राह्मणाप्रमोजकपिएटदुत्वस्याविशे
षात्समोधिकारः॥ किन्तु ययामातुःस्त्रीधने भ्रातृभगिन्योस्तुल्याधिकारस्सुवणपदेवबोधनेन नतुल्याधिकारःस्माद्द
मेवज्ञापनेन पात्राप्रिमातुलपुत्रिकयासाह भागिनेयस्य भ्रातृभगिनीरूपसमन्वयसाम्यत्वेनोभयोस्त्वापिधनेतुल्या १३९
धिकारित्वेन समभागं कृत्वा ग्रहणीयमित्येवन्याय्यम्॥ अत्रप्रमाणम्॥ जनन्यांसंस्थितायान्तु समंसर्वेसहोदराः। भजेरन्मा

पितृत्वार्थकचकारेण भ्रातृभगिन्योरितरेतरयुक्तयोर्विभागप्रतिपादनाम् गिन्युस्सोदराश्च विभजेरन्निति समयमेवमेव वचनस्यार्थः
इति जीमूतवाहनः ॥ स्त्रीधनत्वद्भगिनीनामनुहितानां च तद्दर्शिनोति वाहे समम् । सामान्यं पुत्रकन्यानामन्यनातायां स्त्रीधनं स्त्रि
यामि । ति दैवलम् ॥ एषु जनमादिपदं तत्स्वहरणस्य च न्निभ्यासात्प्रत्युपलक्षणम् ॥ सोदराद्भ्रमपि तृथैव ॥ मातुर्दु
हितरः शेषमिति वचनेषु प्राकधनमात्रविषयमिति जीमूतवाहनकृतदायभागे एवस्पष्टमिति तत्त
एवावधार्यम् ॥ तस्मात्सर्वधनं सममभागेन विभज्याते तमंशं वयं गृह्णीयमिति शिवम एकस्य मल पक्षस्य बहुपुत्रास्ते पुत्रतो
यवज्जपी वनपमार्व विभक्ता वेवमस्तो ततोनुषि ष्टाखल्ता एसं संभागमादाय दद्युर्भूदुस्ते पुत्रं तेषु सर्वेकसंख्यो येस्यापाप्य
सएकं पुत्रमसाधयस्व ज्येगामततः पुत्रेन यस्याम तपितृकेण पंचमस्य भ्रातृपुत्रेण सह समस्ती भूत्वा किंपत्कालानन्तरं स्वज्येगामे
दनीमन्यतस्य च सस्य सर्वविधधने प्रथमद्वितीयत्रयो त्राराणामधिकारो यवास्ते एह्यिपंचमभ्रातृजस्येति प्रश्नः ॥ संसृष्टिनस्तु संसृ
ष्टिसोदरस्य तु सोदरः ॥ दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य चेति याज्ञवल्क्यवचनेन संसृष्टिनां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते इति ना

१४० दृगकोनसंसृष्टियं च मम भ्रातर्ज्येष्ठस्याधिकारो न तु विभक्तसोदरस्येत्याचार्याणामभिमतम्   कश्चन ब्राह्मणजातीयो मनु
140 ष्योऽयं न सोदरभ्रात्रस्त्रीवैमात्रेयभ्रातृपुत्रपौत्रप्रभृतयो जनकादिपूर्वजोपार्जितां विभक्तधनेन सर्वे । यामध्ये मा चेप भ्रात
पुत्राणामनुमत्या वाणिज्यसाधनस्य स्वयं कृतवान्   कियत्काले गते स हाव स्याम्यास्तेन तेन भ्रातुष्पुत्रेभ्योऽविभ
क्तधनस्य भागकरणाय प्रार्थनां चाकरोत्ते भ्रातुष्पुत्रेष्वेकः कनीयान् स वैमात्रेयपितृव्यं प्रत्यर्थिनं सोदरभ्रातृंश्च प्रत्य
र्थिनो विधाय स्वभागकरणाय प्राड्विवाकाय निवेदितवान्   अद्यावधि पर्यन्तं स व्यवहारः प्राड्विवाकेनानालोचितस्त
वास्ति ॥ एतस्मिन्नन्तरे वैमात्रेयपितृव्यः स्वशरीरे जरारोगान्दृष्ट्वा देहावसानमपश्यन्सं चानोपेष्टं वैमात्रेयभ्रातु
ष्पुत्रमस्यद्याप्यविभक्तस्य वाक्याल्लेखकृत्वान्तो व्यज्येष्ठमध्यमभ्रातृपुत्रयोरनुमत्याभावेऽपि स्वभागदानपत्रं सोदरज्ये
ष्ठभ्रातुः पत्नीसत्त्वेऽपि मम सोदरोऽनपत्य एवमरन् तस्य कोऽपि न गतोऽतो निहेतोरस्मिन्धने अहं मम भवति तत्त्वरणाक
व्यवहारमार्गेणादर्पिष्यमाणम्मस्य मध्ये विच्यतिनत्स्वं मप्राप्यमसायद्दिदेहावसानं करिष्यनेषु वर्तीकेस्पावरास्थावरं मविष्य १४०

भागरूपं मन्त्रिकेटेपदृत्तितत्त्वं वैकचोपसंख्यानुष्णु च्चसेव न नु मे षमधमपो भ्रोत्त सयोरितानामापुर्थ गर्भितम् प्रसथिनेक
गोपोच्चात्ययापदुत्तामममारः ॥ एतादृशैनैतादृशाविभक्तधनेभावित्वमागच्छह रणार्यं दानपत्रं कृतनत्त सिद्धं नवेति प्रश्न
॥ एतादृशाविभक्तेसमस्वाम्ये एककर्तृक दानादिनिषेधाधिकरणोपुयेष्ट वि नियोगानर्ह ल स्य रोधनेसर्वेषांपितृ
यभ्रातृयारणांतत्स्वस्वामित्वस्य भूर्योपितामहोपात्ता निबंधोद्रव्यमेव वा ॥ ननु स्मान्न हृ शं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोरि
ति कातीयेव च बोधनात्योः ननु मन्वाएकस्मै दानादे निषेधात्साधारणत्व नदाने एकस्यास्वामित्वेन तत्त्वस
दाचारे रसिद्धेर्बोधनात् अन्याहितं याचितकमाधिस्साधारणं च यत् निःक्षेपपुत्रदारांश्च सर्व्वस्वंज्ञान्वयेसति।
यदेयाम्नाहुराचार्या पश्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति दक्षेणसाधारणधनदाने सनिषेधात् अदेयादायकोदण्ड्यः पश्चा
देयमथ्यक्षाति ॥ उभौ तौ चौरवच्छास्यावितिवाक्य ॥ दायादे पुदानेदण्डविधानात् पुत्रस्त्वैवानांश न नु मन्वादानविक्रया
धनाधिकारस्तत्रान्यस्मैतत्कारणापपत्रादिकरणासकुर्युर्येयेषु न्यतस्वर्व्वमीध्यास्ते स्वधनस्यैवेदृतिनारदीयवाक्यजातेन

१५१ स्वान्यसाधारणेन निषेधात् पत्रदाने प्रति ग्रहीतुस्स्वत्वो पि भोगो नास्ति तत्रपत्रस्य प्रामाण्यं आगमो वलवान्वैत्र वभुक्तिस्तोका
151 पि पत्रन्योर् इति योगीश आगमो वलवान्नैव भुक्तिस्तोकापि पुत्रनो विशेषस्यावगणापन्न भुक्तन्न नतु स्थिर मिति न्या
द्याभ्यान्बोधयम्भ्यामेनादृश व्यवहारे पत्रस्य प्रामाण्यमेव वोधितम्भवति इति सद्गुलरम॥ पितृव्यकृते भावि स्वांश
दानपत्रे सोदर भ्रातुः पत्नीसत्वे यत्र कत्रोपि तत्वेण मम सोदर भ्रातुः कश्चन नास्ति इति लिखितं तत्पत्रा न्याचय
त्रं कृतं तमेकदापालकपत्रेलेन विलिख्य पुनस्तस्मिन्नेव पत्रे भ्रातृपुत्रेलेनवुद्धि लिख्यस्वांशदानवोधनं कृतं तेन च्छलता
ऽज्ञानता कृत्रिमतावा वोधिताभवतिद्वितीयः प्रश्नः॥ प्रमादेन दधान तेनमरसिंहोक्तप्रमाहलक्षणा कृतत्वेन प्रमाद
नात्वसोदर भ्रातुः पत्नीसत्वेतदभावबोधनेन च्छलता एवं भ्रातुस्त्रीन्तुनाम्नत्पर्विलेनादिरूपपश्चात्ते खेवें कस्मै भावि
स्वांशदानपत्रकरणेन कृत्रिमता चुपत्रकर्तुः स्वसत्तराग्रपनी पमानाभवतमनःप्रमादकृत दानस्य पदत्तं स्यादवि १५१
ज्ञानात्कृदहमु दाहृतम्मितिनारदीयेन च्यमास च्छलयोगत इ हाक्येनात्र दत्तत्व वोधनात्तत्कृत पत्रस्याप्यसिद्धत्वा

सुतराम्बोधिताभवतीतितत्रोत्तरम्॥ द्वौ सोदरभ्रातरौ तयोर्मध्ये ज्येष्ठस्य पत्नीं कनीयांसं भ्रातरं वैमात्रेयभ्रातृपुत्रं च विसृज्य प
रलोकं जगाम तत्र स ज्येष्ठस्याविभक्तेधनेन तत्पत्न्या यासा दत्तमात्राधिकारस्य स्वपत्नीने स्वामिनि नित्यो गृह्यासा द्वादशभागि
नी। अविभक्तस्य धनांशं तु पत्नी मासामरणान्तिकमिति कात्यायनेन प्रतिपादनात्तत्र स्वपत्नीसत्वेऽपि विभ्रातृव्यस्य हितेनोक्तातु
जगद्धनस्याम्भवतन्तद्दत्तं कनीयान् पितृम मारतद्दत्तं ज्येष्ठस्य पत्न्याः पितृभ्यास्तस्याधनेन तत्स्वामिनो धनेवशा
त्वीभ्यातस्ततिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रा। ण कीदृशो भाग इति तत्रोपः प्रश्नः तुर्हस्मिन्तु प्रमातत्रस्मेन भ्रातरस्य मम भंजे
रस्यैतकं रिक्थं पत्नी शास्ते हि जीवनार्थमिति प्रमाणतिनारदादिवचनेस्तु मसंबंधिनि प्रथमधनस्वामिनि मृते तत्सम सम्बन्धिना
शास्त्रोक्तदोषरहितानां संस्थाधिकारत्वेन समो विभाग इति बोधितो भवतीति तत्रोत्तरम्॥ द्वयोर्वैमात्रेयभ्रातृ
पुत्रयोर्मध्ये एकस्य पाजेष्ठमपराधित्वं विधायमधमकनौ शोनिरपराधिनो च तेन सत्ताधिकारस्यानुलोपे कस्या
न्ताधिकारस्य विलोप्य लोपविभक्ता विभक्तवस्तुनो विनरणामे कस्मै कर्तव्यमिति प्रश्नः॥ निर्मोजयेत्ताव

१५२ वैकमकस्यालङ्कारणाम्विनेतिकास्यापनेनकारणस्य लेखे एवाभागिनाकर्तृणाम्यनकृतादानाधेजानाधेयप्रज्ञानाश्वपेचगर्भेष्ववस्थिताना
इतिमनुनाह्यत्तिस्तोपसंगहितत्वान्मान्वयेमति सर्वस्वंपञ्चानांस्मप्रतिष्ठनामितियोगीश्वरवाक्येवसर्वस्वदाननिषेधबोधना
142 इकास्यणमधर्मसम्भात्दयसंशलोपस्थानेचितेनभाविसंशविनरणान्नह्येधकपुत्रत्वामाप्यमेवेतिचतुर्थीत्तरम्॥ न
न्वेवच्छोवाधितसामान्यादिरहितकारणस्याकिंचित्करत्वेनोत्तराधिकारस्यसममसम्बन्धस्यचतुरत्वत्वेन सर्वैर्भ्रातृवत्र्यैसमभा
गेनविभज्यग्रहीतव्यमितिमुधिपाम्यएमर्शः अथपकश्चित्सुरूपोऽपुत्रोविधिनादत्तकपुत्रं कृत्वा किंतु किंचित्काले
गतेस्वनरम्न्नन्तुत्वकपत्रस्त्रीकस्ममभार। मन्त्रस्यधनितोधनयग्रहणायोभयोर्ईत्तकपौरिशीम्विवादः प्रचलितोऽस्ति इस्य
म्विवादेऽयंशास्त्रार्थः विधिपरिगृहीतेनास्यानकदोषगणादूषितदत्तकेविषयमानेऽन्यदत्तकपुत्रकारणान्धुर्मशास्त्रीरीत्यामा
पञ्चवेनिकःश्चयः यदिप्रमादेननिषेधातिक्रमेणवादत्तकपुत्रान्तरं कृतं स्यात्तदानाधिकार्यपवामागाधिकार्यपु १५२
वादत्तककर्तुर्हृदनेऽनधिकारीसन्जनकधनेएवाधिकारोभवितुमर्हतीतिहितोपदेः प्रश्नः॥ अथप्रथमप्रश्नस्यउत्तरम्॥ ये

न पुरुषेणाविधिनाऽप्येको दत्तकः पुत्रो गृहीतः ॥ तेन दत्तकपुत्रान्तरं कर्तुं न शक्यते पुत्रान्तरे गृहीतेऽपि तस्य दत्तत्वं न सिद्ध्यति ॥ अत्र
प्रमाणम् ॥ अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ॥ पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय चेति वचनम् ॥ अत्र अपुत्रे
णाद्वादशविधपुत्ररहितेनेति व्याख्यानात् ॥ पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणं तयोरपि पिण्डदातृत्वविशे
षत्वाविशेषादिति दत्तकचन्द्रिकादत्तकमीमांसाव्याख्यानेनोभयनिमित्तयोरेकस्यापि निमित्तस्याऽभावात् ॥ अपुत्रे
णासुतः कार्य इत्यत्र सुतपदोत्तरमेकवचनस्य पशुना रुद्रं यजेत इत्यत्रेव विवक्षितत्वात् एकपुरुषकर्तृकदत्तकद्वय
करणं विद्वद्बाधितमेव ॥ एवं क्षेत्रजादयः पुत्रप्रतिनिधयः स्मृताः ॥ क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ॥ पुत्रप्रतिनिधी
नाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इति वचनात् ॥ एवं आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् ॥ तथैकादश पुत्राः स्युः पुत्रिकौ
रसयोर्विना इति वचनाच्च ॥ एवं च प्रतिनिधिभूतैकसत्त्वे प्रतिनिध्यन्तरकरणं शास्त्रविरुद्धमेव ॥ अत एव क्रियालोपान् क्रि
यालोपप्रसङ्गान्तरतिरस्कारव्याख्यापि संगच्छते ॥ एकदत्तकपुत्रसत्त्वे न क्रियालोपप्रसङ्गाभावात् ॥ अत एव च एतन्नहुषामा

१४३ वेण कादशाग्यन्तरेणापि क्रियारक्षणं कार्य्यम्॥ एतेषां सर्वेषामेकतमस्यापि सत्त्वेन पुत्रकरणं न हि धापकाभावात्॥ इति हेतुनि
143 र्णये वाचस्पतिमिश्रा स्तन च एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् यजेत वा अश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् इति वचना
त्॥ औरसपुत्रा बहवोपि यद्यपीच्छाविषयीभूतास्तथापि दत्तकाद्यपि बहव इच्छाविषयीभूताः स्युरिति वाच्यम् तस्य पुराणे एतद्
वचने पुत्रपदस्य औरसपुत्रपरत्वात् अश्वमेधयागाधिकारिणाम् औरसपुत्रस्यैव पुराणादिषु प्रतिपादनात् । तद्वचने पुत्रप
दस्य दत्तकपुत्रपरत्वे तद्विरुद्धेन एवं च अस्तु तेनस्तु नऽऽ कार्यः इत्यादिवचनेस्तु न पदेऽन्तरमेकवचनमपि विरुध्येत इति वाचस्पति
न्नामरणावाचस्पतिमिश्राणां अपि ता पुनः शंकितं एवं सति युधिष्ठिरः कथं अश्वमेधं न करोत् कुन्तीवाक्यं चैव क्षेत्रजान्
करोत् इति लिखितात् तदुत्तरं ते देवकल्पाः तेषामादरो न वा शास्त्रकरणे येन वा तिरस्करणे पदार्थसमाहितम् दत्तकपुत्र
विद्यमानत्वेनापुत्रत्वाभावात्पुत्रप्रतिनिधिकरणानधिकारित्वं तस्माद्दत्तकलाद्योत्तरीके यजनापि तु नश्चमेधे जे इति चिमस्तु तत्र इत्या
दिशेन काद्विवचनानामप्रवृत्ते स्वजनकथने एवाधिकारेणानुदत्तकपुत्रकर्तृत्वेन इति द्विनीयोत्तरम्॥ श्री १४३

यकस्यचित्पुरुषस्य स्वस्याऽउत्पन्न पौत्रप्रपौत्रप्रतिग्रहविधिना दत्तकपुत्रं कृत्वा कियत्कालोनंतरं पुनरन्यं दत्तकपुत्रत्वेन स्वी
कृत्य परलोकं गतवतो धनस्य ग्रहणे विवदमानयोरस्तत्वौ कृतप्रथमद्वितीययोर्धर्मशास्त्रसंमतत्वग्रहणे कः अधि
कारीति प्रश्नः नापुत्रस्य लोकोस्तीति श्रुत्याऽपुत्रेणास्ततः कार्यो पाहृकृताहृकृप्रयत्नतः । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तना
यचेति क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः इति मनुवचनाभ्यामपु
त्रेण वै कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नत इत्यत्रिवचनेन नाऽपुत्रोस्मत्पुत्रो वाऽपुत्रार्थं यस्य पोष्य
चेति शौनकवचनेन च अपुत्रेणैव स्वहादशविधपुत्रा इतिनेनेति क्रियालोपादिस्मयाक्रियालोपप्रसंगादिति च रत्नाकरादिग्रा
स्थानेनाऽपुत्रेणास्तत्र पद्मपौत्रप्रपौत्राणां गुप्तस्य सर्गानपारपिंडिपिण्डदात्रत्वावंशकालाविशेषादिति दत्तकचंद्रिकोक्तग्राऽपु
त्रेणैवेत्येवकारेण पुत्रवतोऽनधिकारो बोधित इति दत्तकमीमांसाकारप्रभृतयो चैतेषा सर्वेषामन्यन मस्यापि सत्वेन पुत्रकारणां न
तद्विधायकाभावादिति तद्वेतन्निर्णयेवाचस्पतिमिश्रो तावच्चत्रसामान्यप्रधिन स्य क्रियालोपप्रसंगाभावात्. भी रो. पिण्डोदकवं

श्री

१४४ 155

शाविच्छेद पुत्रमपुत्रलोकप्राप्तिप्रतिबन्धकदुरितकपुत्रपरिग्रहाधिकारित्वे निर्णीते इतराऽनयेस्यापाया कथितपितृगोत्राद्दनवद्दुपरिकेरेवं
शाविच्छेदलोकप्राप्तिच्छेदितकपुत्रपरिग्रहाधिकारित्वे निर्णीते इतराऽनयेस्य पालकपितृपितृगोत्रादकदानवद्दुप
रिकेरेवं शाविच्छेदलोकप्राप्तिकरे निर्दुष्टे प्रथमपरिग्रहेणेन दत्तपुत्रे विद्यमाने न तस्य पुत्रपरिग्रहानधिकारित्वे नाऽप
पुत्रपरिग्रहविधेरनधिकारिणा कृतमेव तत् कृतप्रायत्वेन द्वितीयस्य तद्दत्तकपुत्रत्वाभावेन स्वजनकौरसत्वाज्जन
कधनग्रहणाधिकारेऽपि दत्तक लेन स्वीकर्तुः प्रमादिनो धनस्य ग्रहणेऽधिकारस्य दूरनिरस्तत्वेन प्रथमदत्तकपुत्र ए
व कृतस्वपालकपितृधनग्रहणेऽधिकारी इति निखिलधर्मशास्त्रनिबन्धसंमतमुत्तरं सहृदयधुरिणा विद्वांसः य
रिशीलयन्तु पितृकृतोपनयनान्तसंस्कारकस्यदत्तपितृकस्य क्षत्रियबालकस्य मातुलेन मागिनेयं स्वगेह
मानीय तत्कृतोक्तविधिना तस्य विवाहं कारयित्वा पोषणादिकं कृतं तदनन्तरं भागिनेयस्य तन्मातुलानामिमनकर्म १४४
कारणात् मातुलेन स भागिनेयस्तन्मात्रे समर्पितस्तदनन्तरम्पतौ पर्यन्ते रहिते तस्मिन्मातुले मृते तेन तस्याव

ण इति धने मातुलदुहितुरेवाधिकारेण न तु दत्तकाभासरूपमप्रतिपालितस्य भागिनेयस्य ॥ यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेणावदुहिता।
न्दृशां तस्यामात्मनि जीवत्स्यां कथमन्यो धनं हरेदिति महाभारतीयस्मरणात् तच्छ्रंगादंगात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणां।
तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानव इति बृहस्पतिस्मरणाच्च न पुनर्लोकाचारेण दत्तकलक्षणासंस्पर्शात्। ज्ये
ष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव इति स्मरणात्। पितृधनस्याधिकारिणो दानेनिषेधात्। दानसमये हि तो यस्मात्स्वत्वत्व
रितत्र राप्यस्य ज्येष्ठत्वस्य संपत्स्यमानस्य निषेधस्यासौ विषय एव स्वमयि न लब्धं पुत्रं दास्यति गृह्णीयादिति वसिष्ठेन
निषेधस्य विषयो भविष्यति दोषदर्शनात् लिङ्गापरिशत्रुसपिण्डे हि पितामुत हित्पतिनः षंटो यश्च स्यादेषपातिकः
औरसा अपि नैते अंशं लभन्ते क्षेत्रजाः कुतः इति नारदोक्तनिषेधविषयत्वस्य मत्वाच्च एतेन कृत्रिमत्वं दत्तात्मत्वं वा
निमित्तोक्तस्य सधनग्राहित्वं निरस्तमौरसेतरसामान्यात्मजस्वीकारोपसवर्णजापरिणयः सामस्त्यं स्वविरूप इति कलिव
र्ज्यप्रकरणे कालनिर्णयदीपिकावचनात्कृत्रिमस्य दत्तात्मनो वा कलौ निषिद्धत्वाच्चेमा कलनाकृष्टीनाम्॥ कस्य

१४५ 145 विद्वान्सवर्णायामौरसाः पुत्रास्तत्र ज्येष्ठोऽनपत्यो रामः सर्वकनिष्ठस्तिसोदरभ्रातरि । पुत्रदानोत्सुके गतः पंचत्वेदत्तकविधिनाप्र
नसमर्थकनीयसो भ्रातुरौरसं ज्येष्ठं गुणविचक्षणं सहर्षं राज्यभारधुरीणं चकार ॥ स्वर्गते भ्रातर्यपत्यमपि स्वयमति
ज्येष्ठभ्रातुः सर्वस्वपत्न्यनुमोदिता आत्मीयौरसं संविधिना पुत्रत्वेन समर्प्य दिवंगता कतिपयकालोत्तरं संविधिना पुत्र
त्वेन समर्प्य दिवंगता कतिपयकालोत्तरं पुत्रपरिग्रहेणाप्यपास्तस्तत्कालः कतिपयजनाध्यसे पुनः स्वोपार्जितपितृ
पितामहाद्युपार्जितस्थावरादिधनं सहधर्मचारिण्यां तस्यैव समर्प्य दिवंगतः ॥ इदानीं तद्धनस्य धनग्रहणाय द्वौ भ्रातरौ
न कृतदत्तकेन सार्धं विवदेते । विधवायां कोऽपि नैव न ययोरधिकारः । ज्येष्ठपुत्रस्य दत्तकभवने निषेधाच्चान
पत्य भ्रात्रोर्धने भ्रात्रोरेवाधिकारः । अत्र विवादे धनिकृतदत्तकस्याधिकारो अथवा भ्रात्रोरिति प्रश्नः ॥ दत्तक एव
पितृपितामहादर्जितराज्यधनाधिकारी च भवितुमर्हतीति विदुषां परामर्शः ॥ माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । १४५
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः औरसस्यैव पुत्रादायहराः स्मृताः ॥ औरसे पुनरुत्पन्ने ते ज्ये

दंतेषांमिवर्त्तते॥ एषांपक्षद्वंद्वसापादाः षड्द्वायादबांधवाः॥ पूर्वपूर्वस्मृतोज्येष्ठोतद्वंशोप्यायउत्तरः॥ क्रमादेतेप्रवर्त्तंतेम्रतेपित
रितद्धने॥ इतिसत्त्वाराणामेवपितृमरणोत्तरमनुनाधनग्रहणेपुत्रैर्हाराणत्॥ दत्तकलक्षणवाक्येत्वापदीत्युक्तेः आपद्यु
त्रासंपत्तौपसदृशंसवर्णेमातापितरौपुत्रमेकमिलितौवेतिवीरमित्रोदयादिनिबंधेषुस्फुटतरैतदर्थाभिधानात्स्वा
शाह्रान्मात्रभावेपितैवदद्यात्पित्रभावेमातैवेभयसत्वेतत्भावपितिव्यवहारभूषणद्वैतमदनरत्नाकारलोखा
ह्वेपापितेताविधवापाद्येनेधिकारस्सिद्धोभवति॥ शुक्रशोणितसंभवः पुत्रोमातापितृनिमित्तकस्तस्यप्रदान
विक्रयपरित्यागेषुमातापितरौप्रभवतइतिवसिष्ठोक्तेः पुत्रदानेमातृपित्रोरधिकारः मातापित्रैवेतियच्चदृष्ठोक्तेः
मत्ताभर्त्रानुज्ञपाददद्यादितिवीरमित्रोदयमिताक्षरायुक्तिस्तुजीवतिविषयेवतत्रयत्पधीनस्यव्यवहारस्यैवोचित
त्वात्॥ पुंसोपिपत्न्यनुत्पत्तस्तयासहेतिष्ठमास्त्रीसाहिसेनैवदानाद्यधिकारस्योचितत्वात्॥ हृष्टपतेतु प्रमीतपत्नीक
स्यापीस्येवंम्टतपत्तिकस्याचितत्वात्॥ हृष्टपतेतु प्रमीतपत्नीकस्यापीस्येवंम्टनयतिकयादानस्यवनुंकत्वतः

१४६
146

ज्येष्ठो वैश्यः इत्यादिवचनानामपि ब्राह्मण्यापत्तेरविषयत्वमेवमस्मन्मतात्॥ किंच सहिसंतानाया पूर्वेषामिस्तु तत्रा भ्रात्रादि सं
हितानामस्वर्णपुत्रग्रहणे तत्रिग्रुलोपप्रसक्तिर्भ्रातृपुत्रग्रहणेऽनुमतत्वेकस्य विभिन्नगोत्रे लोपः॥ अत एव पृथक्जातावा
हवो भ्रातरश्च सहोदराः एकस्यापि सुते जाते सर्वे पुत्रिणः स्मृताः इत्युक्तं संनिहितभ्रातृपुत्रसत्त्वे सगोत्रपुत्री कार्य
इत्युक्तं दत्तकमीमांसादिष्विति भ्रातृपुत्रस्यैकस्यापि न निषेधः इति गम्यते   अथ पुत्रकस्य विद्यमानस्य सवर्णा
स्तनपास्तस्यैवैवविभक्तः वक्ष्यते पितृकृतविभागानुसारेण तस्य भाव एस्यावर्ण्यस्यावरधनं च सोऽपत्यो पंज गृह्णः चतुर्थ
ज्येष्ठस्तनयो मे त्रयो भ्रातरोऽपत्यवन्तो वसूतः एषु सर्वे पिण्डपाकत्वीयानुच्छदपमुत्तार्थ वैदिकभोग भिन्नसत्पूप
रत्निकस्तु खड्गः त्वेव अनुभवितं नैश्रामन भवनं गमनं च नवानं॥ स्तनसैन स्वधर्मपत्नी सर्वा मे स्वर्णाभ्रातृश्च शुश्रूषया
नपरनायस सपत्नीकाय पुत्रच्छ पदत्तान दुःखसंतोसंस्थाप्य स्वामि हि देहेन सह स्वदेहं न्यस्त न यादि जहात्र॥ ततः प्रभृति
मारभ्य सपत्नीकोऽजातसन्ततिको ज्येष्ठो भ्रातृजाया नैव दितयोरात्मजयोरौरसत्वन्निर्दग्धोऽयनगाल्लनादिनां तोवर्द्ध १४६

पत्नेयोश्चूडाकरणादिविवाहान्तक्रियांसम्पादितवान्॥ ततो मध्ये ज्येष्ठभ्रातुः पुत्रापत्तितः क्रमाजन्मान्तकथनस्तामिल
नायकाशकपत्रन्नदत्तवान्। तत्पत्रानुसारेण कृत्रिमपुत्रकर्तुः पितृव्यस्यार्थे तद्दुनेस्तस्य मिलमनुभवता कृत्रि
मपुत्रेणावहवोहापनानापिताः। एतदन्तरमस्यकनीष्ठभ्राता स्वजनकर्तृ र्थभागमलाऽनपत्सएवामृत पश्चात्कृत्रिम
पुत्रकर्त्ता चतुर्थ्यो ज्येष्ठस्य कृत्रिमपुत्रस्ता वमनुभवन्नमात्॥ मत्स्यपुरुषस्य चतुर्णां पुत्राणां मध्ये साम्प्रतं द्वितीयपत्नी
यो विद्यमानौ प्रथमचतुर्थौ च मृतौ॥ विद्यमानाभ्यां द्वितीयतृतीयाभ्यां मृतज्येष्ठस्य भ्रातुर्द्वेन्द्वावयोरंशो भवतु इति ल
येकेन भुज्यते तद्वामाप्यम्। स्वपितुर्ज्येष्ठः पुत्रोऽन्यस्य पुत्रो न भवति मितादारादि हुजेष्टेन जातमात्रेण पुत्रो भवति मानव
इत्यादृषिवचनैर्निषेधात्तव पितुरन्यपुत्राभावेनैकस्य पुत्रस्यदानग्रहणयोर्निषेधाज्जेष्ठभ्रातुरपुत्रस्य दूसु
निस्तावेषामधिकार इति कृत्रिमपुत्रपुत्रेण सह विवदन्ते इति प्रकारके विवादे जाते धर्मशास्त्रीमाज्येष्ठः पुत्रोऽन्यस्य
कृत्रिमपुत्रो भवति न वेति पाठशालास्थपण्डितान्प्रति प्रथमः प्रश्नोद्वितीयस्तु पितृकृतविभागानुरूपेणागृहे

१४०
147

नधनानाम्पुत्राणामबहुवर्षातीतेपितुर्मरणानन्तरञ्जातस्य पुनस्सधनविभागो भवतीति वेति द्वितीयोनुयोगः ॥ ज्येष्ठपुत्रादन्त

कादिर्नेभवमन्यबहुपुत्रसत्वेऽपिज्येष्ठेनजातमात्रेणपुत्री भवति मानव इति वचनेन ज्येष्ठपुत्रोमन्त्रमात्रादेवजनकस्यपु

त्रित्वबोधनद्वारेणवल्कलैकपुत्रकामेष्ट्याद्यायसम्पन्नो द्वीनकन्येस्स्वजैकश्राद्धादेर्लोपापत्तिर्वाधाभित्वं पितुस्यादिती

दृमेवतन्निषेधवीजम् ॥ एतन्मूलकएववसिष्ठः सनाभिनाधारावीरमितोदायादिकौरस्तिद्वेष्यो भवतिनतुप्रतिग्र

हीतुरितिवदन्भिः प्रसिद्धोभवतिनत्वेकम्पुत्रन्दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेतिवज्येष्ठमपुत्रन्नप्रतिगृह्णीयादित्याकारकनिषे

धाभावाद्धाममुष्यायणतादृशस्यैवसम्भवात्तस्यादपत्यतिषेधाद्गौरवापत्तेतस्सज्येष्ठदाननिषेधस्तास्मान्ततुमातृतिमा

नाभावात्पुत्रीभवतीसनेनपुत्रित्वमात्रोत्पादनपाकरणक्रिमात्रपरलोकश्चयतएवपितृणमन्यणामनृणश्चैवंस

तस्मात्सर्वेमहेशेतिमनुस्मरणाद्दुसंगच्छतेइतिव्यवहारमयूखेप्येवनेनज्येष्ठपुत्रदानेदोषाभावात्सहिसन्नाना १४०

मपूर्वेषामितिसजन्याभ्रातृत्रासोदरभ्रातृष्पुत्रेगटत्वमारोपपूर्वेषांसन्नानत्वस्याभावात्तेनसंनिहितान्यसवर्णपुत्रग्र

हृणोत न तु पिण्डलोपप्रसक्तिरिति तेनैव निषेधस्य संचारात् न तु लेकस्य पुत्रस्याऽऽदिति वाक्यस्यैकपदस्यापि प्रधानस्य स्वरूपं संख्या
रव्यापन ज्येष्ठस्य पुत्रस्य घारित्रियन्तं शुद्धिविवेककारा णाम्मते पि मोरपु ज्येष्ठपुत्रग्रहणे निषेधहेतोरभावात् द्व्या
त्येन तिपमातिक्रमजन्यप्रत्यवायेन सहाज्येकस्यान्येषिपाग सिद्धिरिवान्यापि न निषेधात्तिक्रमे दानाप्रत्यवति न तु ग्र
हीतायहीतुः प्रसवाभावे तपुत्रकरणसिद्धा ख्याख्यातान्स्तु हंश प्रीतिं स्मृतं गुणदोषविवेचनाम एवं चम्पुत्रगौ
णेंकस विवेपत्स्वक्षित्रिमर्मादिमन्वादिवाक्यैरेनाभावबोधनेन क्षत्रिमपुत्रकरणेन न्निषेधासंचाराज्जेष्ठस्य पुत्रोऽ
प्युत्रस्य कृत्रिमपुत्रोभवितुमर्हतीत्युद्दम्यपमोत्तरम् ॥ सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते इति याज्ञवल्क्याप
पे नांशेणापाहश्चोभुत्कस्तमतन्त्र विवाल पत् । स्वस्याहत्य विभागेण पः पुनरेव विसम्वदेत् । सराज्ञांशो खवके स्याप्प
रशणासनीपोऽनुबन्धहादितिवाहस्पतस्य वचनाभ्यामुन विभागस्य पुनो नापहन्तद्व्यम्विभागेपरिहरपतेरति
याज्ञवल्क्यायेन विधानाद्दत्तपुनः पितृहननाविभागव्यवस्यात्स्य ल्लेवनस्मृपिचैवनुविभक्तामेस मन्स्नाधिकेहैः ॥न॥

यैवतेपालनीयाविनेयास्तेस्मरन्त्येति विवादरत्नाकरकल्पतरुकारप्रभृतकास्तामनीयेन निषेधाद्धर्मशास्त्रेरीत्यानुचितत्व

१४८ 148 मितिसत्ताम्परामर्शः ॥ कश्चिद्द्वासरोगोगोविन्दराममिश्राभिधस्तद्धर्मपत्न्या द्वासीराममिश्रनामकम्पुत्रञ्जनयि

त्वा स्वभुजवलोपार्जितवलेन वह्वीम्भूमिं क्रीत्वा तस्याम्भूमेः क्रयवोधकपत्रं द्वासीरामपुत्रनाम्नैवकारितवान् व्यव

हारसमर्थे द्वासीरामे जाते तस्य विवाहद्वयम्पित्राकारितम् द्वासीरामस्तु ज्येष्ठायां स्वपत्न्यां सामकुञ्जरिनामिकां प्रेमकु

ञ्जरिनामिकान्द्वितीयाम्पुत्रीञ्जोत्पादितवान् सा सामकुञ्जरिनामिका द्वासीरामपितुर्म्मरणात्पूर्व्वं द्वादशवर्षेऽतीते

एकं रामचरणाभिधं पुत्रं रामसुखनामकाद्गृहीत्वा दत्तवती कनिष्ठाप्रेमकुञ्जरिनाम्नीमृतपितृकापितृकृतकन्याविमयु

त्रेणापितृव्येणकृतविवाहसंस्कारानपत्यैवमृता द्वितीया द्वासीरामपत्नी अनपत्यैवास्ति इदानीं द्वासीरामस्य ज्येष्ठपत्न्या

दौहित्रः कनिष्ठापत्नी चास्ति गोविन्दराममिश्रस्तु स्वपत्न्यां द्वासीराममातर्य्मृतायामालोच्य स्वधर्म्मरक्षार्थे विवाहान्तरं कृ १४८

त्वा तत्संज्ञा द्वितीयस्यामेकं रामकरणनामकम्पुत्रमुत्पाद्य वार्षिकन्यूनकसम्भावितस्वत्राम्पत्नीञ्च स्वगृहजन्यव्यवहा

रवत्स्नापहरणं च कृत्वा पालोकमध्यवात्सीत् ः तन्मरणोत्तरं त्रिमासद्वयं तु तस्मिंश्लीसीतारामनामकं पुत्रं जनयामास ः एवं गोविन्द
रामाभिधस्य पुत्रो बभूवासीत् एमनामा द्विवेगते सपितरि सपत्नीमातरं पूर्वोक्तपुत्रद्वयसहिता कृः दध एव हन्या लपामास ः एवमपाल
यन्ति वैमात्रेयस्मात् लोभांगलोपकारणपट्टद्वयं हापितृत्वं जनितम् ः स्विस्वज्येष्ठपत्नीनिकटे विक्रीतवान् ः विक्रमकारणाद्युत्तरमे
कवर्षकाले ऽतीते ऽधमेवुन्नास्त पितुः क्रणमुद्दिश्य सपत्नीमातृस्त्वैमात्रेयभ्रातृन्त्र्वसमर्थिनो विधायप्राड्विवाकाप
याशीरामो निवेदनं चकार बालकद्वयपुत्रसहितां मातरं बहुविधसंतर्ज्य कोपन्युद्गाससहितमेकं गृहं सापत्न्यभ्रातृस्म्यगम्या
पारूपेणम पाहीपमानं भवत्स्वायात्तम् ः तदा लाभमित्यकृतत्क्रणविवादनो च पिप्यामीत्युक्तवान् ः तथैव तत्सपत्नीमाता
व्यवहारासमर्थपो ऽशचर्याधीवयस्कबालपुत्रद्वयवती गर्जनादिभियासो रसज्येष्ठपुत्राणामस्व दशवर्षवयस्कात्मवय
षेवयस्ककनिष्ठपुत्रसम्यग्धि विभागस्य सापत्न्यभ्रातृकृतस्यबोधकपत्रं फारखतीपदेन लोके व्यवहृपमाणं लेख
यित्वा जातहर्षेण ज्येष्ठेन तस्मिन्नेव पत्रे स्वभागबोधिकांस्वसंमतिं च मात्राऽयपाविलेख्य पत्रमप्राविदत्तं तस्मात्सापत्न

१४९ 147 पुत्राभावदत्तवभौः एवं वैमात्रेयभ्रातृत्वदूषणमपि त्र्जितभूमेस्तस्य काशात् स्वकुलेन भागाहरितं तत्स्वाम्यत्तलेखितवालभ्रातृत्वोभी
गवोधकपत्रं श्राद्धिहृत्कापरत्वात्तातस्त्रतस्थितैलेनमोचपिलापित्तक्र्जितभूमेः श्राद्धिवाकत्नुनस्तामिभूत्वानिष्ठन् । एवमत्रका
रकैरत्नजातेद्वयोस्तापत्न्योर्मात्रोर्व्यवहारासमर्थिबोऽश्रावर्षाधस्त्वनपरुक्तपोर्मात्रा सहजेष्ठस्य वैमात्रेयभ्रातुर्भा
गकरत्वाधर्मेणस्त्रीसामाप्यव्यवेतिपुन्नः ॥ सपत्नीमातुर्व्यवहारासमर्थयोऽश्रावर्षाधस्त्वनपञ्चहूपसत्वनत्नपो
र्व्यवहारानभिज्ञत्वेमव्यवहारानभिज्ञानुमनेरकिंचिल्करत्वस्मिनाभ्रातृपाम्परणदानप्रकारगोलेखानमत्तोन्मत्ता
त्रंव्यसनिवालभीतादियोजितः ॥ अस्मात्स्वकुलनैवव्यवहारोनसिध्यतीतिपाञ्चवल्कीयेन वालकृत व्यवहारस्या
नादेयत्ववोधनात् वालमूढस्वतंत्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितनभिनितिनारदीयेन वालदत्तस्यादत्तत्वेनपरावर्त्तन
नत्वस्यसूचनात् पितर्युपरतेपुत्राविभजेयुर्धनंपितुः अस्वाम्यंहिभवेदेषांनिर्दोषेपितरिस्थितेइतिदेवलव १४९
चनेन पितर्यूर्ध्वंगतेपुत्राविभजेयुर्धनंपितुः मातुर्दुहितरोभावेदुहितृणांतदन्वयइतिनारदादिवचनादपि ः

पितृमरणानंतरं सर्वेषां पुत्राणामेव पितृधनविभागकरणबोधनात्पुत्रसत्त्वे मातृकृतविभागबोधकवचनाभावात्सप
त्नीमात्रासह पितुःपत्न्यंतरजातज्येष्ठभ्रातृपितृर्जितधनसमभागकरणं या स्वरीत्या सिद्धमेव॥ यच्च समानजातिसंख्या
येजातास्तेवैकेनसूनवः। विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते इति व्यासस्म॥ पत्न्यपेकजाता बहवः समानाजा
तिसंख्यया॥ सापत्न्यास्तु हि भक्तव्यं मातृभागेन॥ धर्मज्ञ इति बृहस्पतिवचनं तन्मातुरनुमत्या पुत्रकर्तृकविभागपरमि
ति जीमूतवाहनलेखात्तेनमातृकविभागपरमिति। अत्र सामानसंख्यालाभावेनानयोर्वचनानामप्रवृत्तिरपिज्ञेपाए
वञ्चतादृशविभागस्य शास्त्रासिद्धत्वेन तद्बोधकपत्रमप्यसद्भवतीति प्रथमोत्तरम्॥ पत्नीद्वयसत्त्वे एक
स्यानाम्नापत्रलेखनं पितार्जितमृत्स्यारेविक्रयलेखनमुचितनवेतिद्वितीयःप्रश्नः॥ भ्रातृणामप्यहमुमोः पितुः पुत्र
सत्त्वेभयोस्तस्थितत्वप्रातिभाव्यं च अविभक्तेन तु स्वत्वमिति याज्ञवल्क्योक्तेनाविभक्तधनस्मरणसांमान्याधिकरणनिषेधाद
विभक्तधने स्वस्वासाधारणस्वत्वाभावात्सत्वोनिकटेविक्रयेणाविक्रापकस्यस्वत्वनाशेनविक्रयसहप्रान्निकृतेः पत्नी पत्नी

१५०
150

दुहितरश्चैवेत्यादिवचनेनतस्यांसापत्नीनांप्रतिधनेस्वल्पबोधनात्साधारणधनस्यानसत्त्वाहितंपाचितकमाधिःसाधा
रणंनुपत्रदत्यादिवचनेनचदानाभावस्यप्रतिपादनात्भरणंपोषणंवर्गस्येतिमनुनाभरणविधानात्भरणेऽपुत्रगणास
त्नीहृयमत्वेएकपत्नीनिकटेस्वामिकृतधनविक्रयोनसिध्यतीतिद्वितीयोत्तरम्॥कश्चिद्ब्राह्मणोद्वैमात्रेयभ्रातरौज्येष्ठया
त्याःकनिष्ठपत्न्योःकन्ययोर्मध्ये एककाविवाहसंस्कारेणसंस्कृत्यएकामसंस्कृतामेवकनिष्ठापत्नीज्येष्ठपत्न्याःस्वमरणसमया
त्पूर्वसपत्न्यैस्वकनिष्ठवैमात्रेयभ्रातरंकृत्रिमपुत्रकरणायानुज्ञान्दत्वाकृत्रिमपुत्रेस्वसमक्षंकारयित्वाममारतज्ज्येष्ठाप
त्नीयत्ननुज्ञाकरणाद्वैमात्रेयदेवरंकृत्रिमपुत्रंकृत्वागृहधुरम्पुत्रेनस्वस्वदेहेपत्तासहाग्नौजुहाव तस्यानस्याऽसंस्कृ
तकन्यायाविवाहंनत्कृत्रिमपुत्रःकृतवान्।जातेविवाहेसानपत्यैवमृतापीत्रासंस्कृतायाःकन्यायाःपितृमरणाद्द्वा १५०
विंशतिवर्षेगतेएकःपुत्रस्तमजनिद्वहानीमृतस्यधनिनःकनिष्ठापत्नीज्येष्ठपत्न्यादैहित्रोधनिवैमात्रेयभ्रा
तृसहितःकृत्रिमपुत्रश्चास्ति।तावमेधुत्तिष्ठन्तुधनिनस्सर्वधनेरक्षोज्ञिमनविंशतिवर्षकालपरिमितेकृत्रिम राम

२०

पुत्रस्यैवाधिकारोऽभवत्ः अधिकारिणि कृत्रिमपुत्रे विद्यमाने धनिनः कनिष्ठायत्नीत्वसपत्नीदौहित्रापरवयस्तुसर्वविविधध
नस्यस्वामित्वघातकत्वं कृत्वा दत्तवत्यस्ति तन्मत्रानुसारेण धनिदौहित्रो धनिकृतकृत्रिमपुत्राद्विवदते मातामहीसपत्नी
कृतपत्रानुसारेण मातामहधनेस्ममाधिकारः एतादृशे विवादेऽस्मतन्निबाधने कृत्रिमपुत्रस्याधिकारोऽथवा मा
तामहीसपत्नीकृतपत्रेण दौहित्रस्येति तृतीयः प्रश्नः ॥ यस्यास्मत्तस्य धनिनः कनिष्ठापत्नी ज्येष्ठपत्न्या दौहित्रो धनि
वैमात्रेयभ्रातृसहितः कृत्रिमपुत्रोऽस्ति तेषु विद्यमानेष्वस्मत्तद्धनिनः सर्वधने कृत्रिमपुत्रेण विंशतिवर्षपर्यन्तं ध
निनः सर्वधने कृत्रिमपुत्रेण विंशतिवर्षपर्यन्तं समयभुक्ते तत्र कृत्रिमपुत्रस्यैवाधिकारः। कृत्रिमपुत्रग्रहीहीत्याधनि
पत्न्यादौहित्रेणान्यथाकर्तुं न शक्यते पत्नीदुहितरश्चैवेत्यादि याज्ञवल्क्यवचनेन अपुत्रधने पत्न्यभिगामीति विस्तुव
चनेन द्वादशविधपुत्राभाव एव पत्न्यादीनां धनाधिकारित्वप्रतिपादनात् कृत्रिमपुत्रसत्त्वे न दौहित्रो धनिपत्न्यैवाधि
कारिणी न भवति सुतरां तत्सुताः दौहित्रा नाधिकारिणः कृताधिकार्ये धिकाकारविरोधकपत्रकरणमन्याय्यमेवेतिहेनास्त सत्र

१५१ वलेनधनिनोमातामहस्यधनेदौहित्रानधिकारएवौवाधितोभवतीतिसिद्धंदेवजन्नस्तीयमुत्तरम्॥ शिवम् अथ
कस्यचनब्राह्मणोद्विपुत्रोव्यवहारसमर्थःपुत्रौचतादृशौसर्वेऽविभक्तास्तेषांपूर्वजोपार्जितक्षेत्रमविभक्तंजस्मान्स्वे
च्छोदेष्टेनपुत्रेणशृण्वन्नानभिज्ञेनस्वतन्त्रमन्यतयार्द्धविक्रीतंपितृस्मात्रननुमत्यासविक्रयःशास्त्रीयतयासिध्यतिन
वेतिप्रश्नः॥ अत्रोत्तरम्॥ अस्वातन्त्र्यंहिपुत्रवेदेष्वनिर्दोषेपितरिस्थिते॥ जीवतोरस्वतन्त्रःस्याज्जरयापिसमन्वि
तः॥ अस्वतन्त्राःपितृमन्तोमातुरप्येवमवस्थितापाइत्यादिवचनेनतादृशपुत्रस्यानीशत्वात्स्वातन्त्र्यविधानादस्व
तन्त्रकृतस्यैवव्यवहारोनसिध्यतीतिवचनात्तादृशोविक्रयोऽसिद्धएव॥ विक्रीयासंप्रदानस्यपद्धिद्धस्यापि॥ यु
द्धिपस्तस्यानुबुधैर्दानाधानविधिःस्मृतइतिनारदेनदानधर्मातिदेशात्तादृशस्येत्रंयथासाधारणमदेयंतथाऽवि
क्रेयमपि॥ किञ्चविभक्ताअविभक्तावासपिण्डाःस्थावरेसमाः॥ एकोह्यनीशःसर्वत्रदानाधमनविक्रयेइतिवचने १५१
नापिजातापेण्याजाताश्चयेचगर्भेव्यवस्थिताः॥ वृत्तिंचनेनभिकांक्षन्तिनदानंनचविक्रयइतिवचनेनचविक्रयदानति

येषां तस्य विक्रयोऽसिद्ध एव ॥ न च भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव च तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हीति वच
नेन द्वयोः स्वाम्यस्य तत्र तुल्यत्वात्कथमस्वातन्त्र्यं पुत्रस्येति वाच्यम् ॥ तद्वचनमेकस्मै पुत्राय पित्रा कृतं तन्मात्राधि
करणानिषेधाभिप्रायकं न तु पुत्रस्यानन्यं विधायकं जीवतो रस्वातन्त्र्यः स्यादिति पूर्वोक्तवचनविरोधादिति दाय
भागे स्फुटम् ॥ अपि च ॥ स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च ॥ हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनीति
वचनेन दायादानुमतविक्रयासिद्धेन किंचिद्बाधकमिति दिक् ॥ कश्चिद्ब्राह्मणो नैष्ठिपवे शाखो लोके वैराग्योपदेन खा
व...कश्चिद्बालकं कस्माद्ब्राह्मणाद्गृहीत्वा उपनयनादिसंस्कारेण संस्कृत्य स्वसम्प्रदायगतदीक्षाविधिना तं शिष्यं विधा
य सिरकालेन तं कामात्कवित्तलाद्गृह्य नजातीयां वनितां स्मरति नीस्वकारकतिपयकालोत्तरमेकं तनयं तस्मात्साध
नमण्यपनयनादिना संस्कृत्य शिष्यत्वेन तं सौ कस्यचिद्वृत्तिथे कालेगते स्वयमममार ॥ तस्य मृतस्य धनग्रहणे सुरतिन्यासस्तत्र
स्य पुत्रस्य पश्चाद्गृहीतशिष्यतामुपगतस्याधिकारोऽथवा सांकर्यादिदोषरहितब्राह्मणकुलोत्पन्नस्य सुरतिनीस्वीकारात्पूर्वं ज्ञात

१५२ सज्येष्ठशिष्यस्यवेतिप्रश्नः॥ ज्येष्ठेनजातमात्रेणपुत्रीभवतिमानवः।पितॄणामनृणश्चैवसर्वेनतस्मात्तदर्हतीतिमनुवाक्येनपितृ
152 स्यानापत्यस्यगुरोः पुत्रस्यानापत्यशिष्यवत्त्वबोधनद्वारेणगृहपरम्परागतकार्येज्येष्ठशिष्यस्यैवाधिकारस्तूवनाप्तिनेवया
लयेनपुत्रान्ज्येष्ठोभ्रातापवीपसद्गतिज्येष्ठएवतुगृह्णीयात्पित्र्यन्धनमशेषतः।शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैवपितरंत्त
थेतिमनुवचोभ्यामित्तस्यानापत्यगुरोर्द्धनेज्येष्ठपुत्रस्यानापत्यज्येष्ठशिष्याधिकारबोधनात्रक्षितायाःसम्पादितसंस्का
रस्यपुत्रस्यशिष्यत्वेनस्वीकृतस्यकनीयसोहीनागर्भसमुद्भवत्वाच्छिष्यः कुलीनश्शुद्धवान्देशाबोधर्म्मरक्षकस्त्वा
दिसच्छिष्यलक्षणेनासंस्पृष्टस्यसच्छिष्यत्वाभावेनवानप्रस्थपतिव्रतब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः॥कुमेरणाचाप्यसच्छिष्य
धर्म्मभ्राच्चैकतीर्थिनइतियोगीश्वरवाक्येनसच्छिष्यस्यैवविरक्ताश्रमिधनाधिकारबोधनेनतस्यकनीयसस्साङ्कर्येलोब
सत्त्वेनसच्छिष्यत्वाभावात्शिष्यत्वमपिधनग्रहणोपकारकंनभवति॥देशाचारेणापिज्येष्ठाधिकारस्यज्येष्ठेगुणवति १५२
विद्यमानेकनीयसोऽनधिकारस्यचदर्शनाज्ज्येष्ठएवाधिकारी।देशाचारानुरोधोपियवसरदेनुर्देशस्यजानेस्संवृत्तस्यधर्म्म

ग्रामस्यायोम्हगुः॥ ३ इति तस्या त्सत्रे नैव दायभागं प्रकाल्पयेदिति वाहस्पत्ये न बोधितो भवति॥ किञ्चास्मिन्नार्थ्या वर्त्ते साम्प्रतं सं
मास्पादिविरक्तवर्गो सगुणावतिज्येष्ठे विद्यमाने गुणिनामपि कनीयसो ज्येष्ठानन्तराणामरहमहद्दुदाधिकारं नार्थ्यपत्तिन
हर्णीयशिष्टाइति शिष्टाचारेणापि ज्यादृशस्य कनीयसो नधिकारस्सूचितो भवति॥ शिष्टाचारो यिम्यवहारेहेतुर्हुर्म्भे
राज्यव्यवहारेणाचरित्रेणान्तया उणा॥ चतुः प्रकारोभिहितस्सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णय इति वाहस्पत्ये नवाकेन बोधितो भव
ति। एतदेव वाक्यमुपादाय पदपदेशाचारस्याप्तिं नस्त्वीकारे ऽतदेव निर्णयहेतुरिति व्याख्यायापघट्टाचक्षितेयत्र धर्म्यम्भा
धर्म्यमेववा। देशस्याचरणो नित्यं चरित्रंतद्धि कीर्त्तितं मितिकानीपमम्मारालेनस्तुव्याख्यापामुपन्यस्तवान्नार्ण्णवएवं
र्थमाधवाचार्य्यैर्माधवीये॥ तस्माद्दुस्सराकुलो सन्नस्यवे शास्त्रधर्म्मम्प्रासवतो ज्येष्ठस्यासत्त्विष्यत्वे न गुरोर्हेतेऽधिका
रो भवति। कनीयानज्येष्ठानुकूललवर्त्ती ग्रासाच्छादनयोग्यस्यात्स्तदेवलमतेनेति सतामपरामर्शः कस्यापि दुर्जनात
नीतमोढज्ञातिब्राह्मणस्यनं हुरवाराहोस्सरजाहोचवृत्तिशास्त्रि लिनो नां हुरवारप्रदेशवासिनो ह्रोपत्रावभवनां तयोर्मध्ये

ज्येष्ठः पुत्रः स्वांदेशं गत्वा नंदुरवाराद्यै पित्रादिपदं प्रागतां यौरो हि मदृतिमन्त्र भवत् कनिष्ठः पुत्रो गुर्जरदेशं गत्वा तत्र सुराष्ट्रादौ पूर्वी गतं
१५३ 153 वृत्तिमन्वभवत् एवं विभागेन वृत्तिं चत्वा। रिंत्राद्दत्ती ण्यनुभयत्नौय रलोकमगच्छतां तयोरुभे भार्ये अनपत्ये नैव विभा
गक्रमेण कतिचिद्दूर्षाणि वृत्तिमन्वभवतां ततो ज्येष्ठस्य भार्या संनिहितदेहावसाना स्वस्या पुत्रनामनुसंधा प परलो
कक्षेममिच्छं गोश्रीशप्रीतमेकस्मै चिद्दूा। सरणायस्वो यमुत्तमानां वृत्तिं ददौ दानपत्रं च समर्पयामास तत्तन्मरणेन
रेसो पिविप्र एकं संवत्सरं तदृत्तां वृत्तिमन्वभवेदानीं कनिष्ठस्य भार्या सौराष्ट्रादिदेशादेत्य तद्दानमपि जीवनां मदृत्त
मतिं विनाव्ययुक्तमित्याक्षिपति तद्धर्मशास्त्ररीत्या युक्तं न्वेति प्रश्नः॥ मिताक्षरायामव्यवहाराध्याय दायविभागप्रकरणे इदानीमिदं संदि
ह्यते विभागात्स्वमुत स्वस्य सतो विभाग इत्यादौ पक्रम्य अचोच्यते लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तं लोके च पुत्रादेर्नां ज
न्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापह्नवमर्हति तोत्पादुक्तान्स्मात्स्वत्वे केपेनामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वं तथापि तु एरवश्यकेषु १५३
धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसादद्दानकुटुंबभरणापद्विमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगस्वातं

चामितिस्थितमित्यायुक्तं नदृश्येवचपनुमनुवचनं विभक्ता वा विभक्ता वा सपिंडाः स्थावरे समाः॥ एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमन
विक्रयइतिनद्व्यविभक्तेषु स्वसमध्यस्थत्वादेकस्यानीशत्वात्सर्वोभ्यनुज्ञावश्यं कार्या विभक्तेषु तत्र न एककालं विभक्ता
ऽविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा नयुनरेकस्यानीश्वरत्वेनातोविभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि
व्यवहारः सिध्यत्येवेति विज्ञानेश्वरो वोचत्। नच्चावास्मिन्मनुवाक्येसंपिंडाः स्थावरेसमाः॥ एकोह्यनीशइस्कत्वा विभ
क्तस्य स्थावरातिरिक्तस्य वस्तुनो मध्यस्थत्वाभावान्न दानादौ मत्स्वामिन एकस्य स्वातंत्र्येणाधिकारस्य स्फुटत्वपालाभे
नाविभक्तस्थावरे मध्यस्थत्वाभाविशेषात्तद्दानादावपि स्वातंत्र्य स्थितमिति विभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौ
कर्यायसर्वाभ्यनुज्ञान युनरेकस्यानीश्वरत्वेनत्याभिप्रायकत्वं तपावर्णापत्तो विज्ञानेश्वरस्य स्थावरातिरिक्तविभक्तवस्तु
दानादौ तत्स्वामिन स्फुटरां स्वातंत्र्येणाधिकारस्य संमततत्वाच्चुजेक्ष्यपापानुः स्वविभागहत्ति दानेस्वतंत्रताया सर्व
संमतत्वेन विभक्तायाः कनिष्ठापापानुरनुमतिव्यतिरेकेणज्येष्ठपापाचाकृतस्यन दानस्यनिरुपवादत्वपाकनिषयान्

१५४ 154 राह्सेयो नष्टऋष्टे रतिधमे शास्त्रविदामुत्तरं विद्वांसः परामृतां अप्येके वित्तन्त्रयोः विभक्ता भ्रातरस्तेषां मध्ये ए
को पुत्र उपरामद्वितीयस्तु पुत्रत्रयमुत्पाद्य दिवं गतस्तृतीयस्तु अपुत्रः कश्चित्कालं जीवन् भ्रातु
ष्पुत्रयाणां मध्ये कनिष्ठस्य उपनयनादिसंस्कारं कृतवान् ततः भ्रातुष्पुत्रेषु विभागः कार्यो
न कार्य इत्येवं कलहायमानेषु कलहो न कार्यस्मइ इतिवारं वोधितेष्वपि तेनांगीकृतस्तदा
मया विचारितं विभागमकृत्वोदासीनेए वमप्युपरजे भ्रातुष्पुत्राणां महान्कलहो भविष्यति
धनव्यवहारितं विभागमकृत्वोदासीनेएवमप्युपरजे भ्रातुष्पु। त्राणां महान्कलहो भविष्यति १५४

चनं स्वामीति निश्चितस्य सर्वधनं द्वैधा विभज्य एकमंशं स्वीयत्वेन संस्थाप्य स्वोपनीताय स्त्रीशं प्रतिश्रुत्य पत्रलेखनादिपूर्वकं क-
जगृहे निवेद्य वचनस्य दत्वा कंचित्कालं स्थित्वोपरमत तस्माद्धनात् भ्रातुः कनिष्ठपुत्रः प्रतिश्रुतं द्रव्यमस्य शास्त्रतः ग्रहणार्हो
भवति न वेति प्रश्ने उत्तरं यस्मै प्रतिश्रुतं तस्मै न तस्माद्धनात्तदीयमंशं दत्वैव अवशिष्टं सर्वैर्विभजनीयं॥ तथा च याज्ञव-
ल्क्य आह॥ स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते॥ नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति॥ यः पुत्रदारांश्च सर्वस्वं
चान्व यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न देयमित्यर्थः॥ किंच अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत्॥ निक्षेपः पुत्रदारांश्च सर्वस्वं
चान्वये सति॥ आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना॥ अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति नारदवचनं॥ प्रति-
श्रुतमन्यस्मै न देयमित्यादिनिषेधश्रवणाच्चान्येन ग्रहणमापे दोषः अतः प्रतिश्रुतं यस्मै दत्तं तेनैव ग्राह्यमित्येव गम्यत
इति॥ ननु नारदीयवचने साधारणमविभक्तस्वामिकमदेयमिति निषेधश्रवणात्कथं स्वप्रतिश्रुति क्रिंपाकृतवाने
ति चेन्न उच्यते॥ तदीयनिषेधस्य साधारणाद्येषु सर्वेषामैकमत्यदानाभावपरत्वं॥ ननु स्वीयांशदानप्रतिषेधपरत्वं॥ अनए

१५५ वपितामहं च पित्र्यं च यदन्यत्स्वयमर्जितं ॥ दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभाज्यते ॥ कुटुंबप्रीतिमद्दत्तं मुद्दत्वा चोढं विभाजयेत्
155 आचतुर्थात्तु तद्धार्यं क्रमेणैव सुतन्सुतैः ॥ क्रंथ्यप्रीतिमद्दत्तं चेति ॥ प्रीत्याप्रदत्तं कस्मैचित्प्रीत्या दत्तं प्रतिश्रुतं न प्रीतिप्रदत्तं स्वा
अवशिष्टं विभजनीयमित्यर्थकात्यायनवचनेन अविभक्तस्वामिकधने प्रतिश्रुतिक्रियाभवत्येवेति ॥ तथा ॥ पितृकजाताव
हवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ॥ पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः ॥ स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ॥ कुर्युर्यथेष्टं
तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ॥ इति नारदवचनेन विभागान्पूर्वमेवमेव सर्वेषां स्वीयांशे पृथक्त्वविनियोगार्हत्वरूपं स्वत्वमस्तीत्य
र्थकतया व्याख्यानं च ॥ एतेन साधारणधनैकदेशेन दानादेवैक्यमित्यपास्तं शास्त्रतो लोकतश्च सिद्धायाः प्रतिश्रुतिक्रियाया
विलयापत्तेरनेकप्रतिश्रुतिदानसाधकवचनविरोधापत्तेश्चेति विदुषापरामर्शः
केनचिदनपत्येन सर्वमनभ्रातृकेण विद्यमानेषु कतिपयभ्रातृपुत्रेष्वन्येषामनुमतिम्बिना पूर्वोपार्जितस्याविभक्तस्या
वरादिधनेषु ममयोऽहं मम सर्वांशभागप्रमितिस्वांशस्वत्वसंपादकपत्रं लेखयित्वैकस्मै भ्रातृपुत्राय स्वीयांशो दत्तस्ति राम॰
१५५

स्यातिनवेतिप्रश्नः पूर्वोपार्जिताविभक्तधनानां वा स्वस्वानिस्वपात्साधारण्येन न स्वचनस्य एकस्मै पदत्तं न न्वसिध्यति अन्या
नुमतिं विनेत्यत्रोत्तरम् अत्र प्रमाणवचनम्॥ साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः
परस्परम्॥ स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च नैकः कुर्यात्क्रयं दानं परस्परमतं विना॥ अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यन्निक्षेपः
पुत्रदारांश्च सर्वस्वं चान्वये सति अदेयान्याहुराचार्योपज्ञान्यस्मै मतिक्रान्तमिति मिताक्षरादिमहानिबंधनकारादिसम्मतम्
अविभक्तौ द्वौ सोदरौ भ्रातरौ तयोरेकेन क्रयार्पणभूमिर्लब्धा अनन्तरं तयोर्विभागसमये तेन भूम्युपार्जकेन यथा वा अनुपार्जका
य भ्रात्रे तन्भूमेरनुपार्थोदत्तः न भूमिग्रहीत्रा भ्रात्रा तत्पुत्रेण च दातुस्तत्पुत्रस्य च समक्षमविरोधेन पञ्चत्रिंशद्वर्षपर्यन्तं सोपउप
भुक्तः किंयत्कालानन्तरं प्रपौत्रपर्यन्तरहितेन ग्रहीतुः पुत्रेण ग्रहीतृमरणानन्तरं स्वस्वेहित्वा प्रजामात्रे च सा भूमिर्दत्ता तां भूमिमपि स
त्हशवर्षपर्यन्तमुपभुक्ता इदानीं दातुः तत्पुत्रस्य च मरणानन्तरं दातुः पौत्रो मम पितामहेन मम पितामहे भ्रात्रे तद्दी सोपभोगा
र्थमेव मत्पितामहोपार्जितभूमेरनुपार्थोऽर्पितः ततु तत्पुत्रादिभिरप्यसेन दृष्ट न दानार्थः मत्पितामहस्य पौत्रेण मया ग्रहीतृमर॰

१५६ 156 णानन्तरं सोंशो ग्रहीतव्यः नन्नु ग्रहीतुः पुत्रेस्य जामात्रा दौहित्रेण वेति विवदते एवंविधे विवादे सोंशः किं ग्रहीतुः पुत्रस्य जामा-
त्रा दौहित्रेण वेति विवदते एवंविधे विवादे सोंशः किं ग्रहीतुः पुत्रस्य जामात्रा दौहित्रेण वा ग्रहीतव्यः किं वा दातुः पौत्रेणेति प्र-
श्नः॥ एवंविधे प्रश्ने सति उत्तरम् ग्रहीतुर्मरणानन्तरं ग्रहीतुः पुत्रेण दातुः पुत्रसमक्षं तद्भोगोपभोगे कृते गृहीतस्य सम्प्रदान-
कदानानन्तरमेव तस्या भूमेर्ग्रहीतुरुपभोग इति प्राड्विवाकैरुन्नीयते इति स्वार्जितभूमेर्दानं तु दातुः पौत्रेणान्यथा कर्तुं न
शक्यते इति तद्दत्तं ग्रहीतुः पुत्रस्य जामात्रा दौहित्रेण वा ग्रहीतव्यम्। न तु दातुः पौत्रेणेति॥ अत्र प्रमाणम्॥ भूर्या पिता-
महोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा॥ तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोरिति याज्ञवल्क्यवचने पितामहोपात्तेति विशे-
षणात्पैत्रस्य पैतृकधन एव चैत्रपुत्रादीनां स्वत्वमप्रतिपादनेन चैत्रस्य स्वार्जितधने पुत्रादीनां स्वत्वाभावावगतेः अत एव
स्वव्यानुस्वत्वमुपात्तेर्थे इति विरुद्धकर्ममपि संगच्छते इति स्वार्जितधनस्य पुत्रपौत्राद्यनुमतिमन्तरेणापि दानम् पुत्रादिभि-
रन्यथा कर्तुं न शक्यते॥ एवं स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेद्वसुन्धराम॥ स विष्ठायां कृमिर्भूत्वा पच्यते पितृभिः सह इति निन्दा राम० १५६

श्रवणाच्च ॥ मनुष्याणां यद्द्विपदं चैव पशुपक्षिस्वयमर्जितम् ॥ असंभूय सुताः सर्वे नैव दानं न च विक्रयम् इति व्याससवचनमातन्वानाप
हृतं पैतृकधनं स्वपित्रार्ज्जितं स जितं हृतं विभजामिति पुनस्तं भट्टाचार्येण व्यवस्थापितमिति ॥
अथ कस्यचिद्ब्राह्मणस्य त्रयः पुत्रास्तेषु द्वौ सोदर्यौ आस्तामन्तयोर्मध्ये ज्येष्ठो ममार एकस्या सोदरस्य त्रयः पुत्रा अभूवन्नता
नुत्पाद्यैव मात्रेयकनिष्ठभ्रात्रे समर्प्य सुरलोकं जगाम ॥ तान्भ्रातुष्पुत्रान्रक्षन्नसौ बहुयत्नमपुत्रार्थे कुर्वन्नोगतबहुसमयस्मान्न
नोः पुत्रमाशोयापनोरनाय पिण्डोदकक्रियानामसंकीर्त्तनादिव्यवहारपरिपूर्त्तये एषु भ्रातुष्पुत्रेष्वेकस्य न पुत्रत्वेन मम
विधेय इति मनसि निश्चित्य कनिष्ठं वै मात्रेयभ्रातृजं स्वस्मिन्ननुरक्तं स्वाज्ञापरिपालनादिदक्षं धार्म्मिकमेवं गत्यापमेव
पुत्रत्वेन स्वीकार्य इति मुहुरालोच्य तस्मै मात्रेयभ्रातृजं कनिष्ठं कलिनिषिद्धेतरपरिगणितपुत्राणां मध्ये पुत्रविधिना
कृत्रिमपुत्रत्वेन स्वीकृत्य तस्योपनयनादिसंस्कारं विधाय पुत्रीकरणबोधनपर्व्वकं स्वकीयविभक्ताविभक्तधनग्र
हणबोधकपत्रं तस्मै वितीर्य परलोकं जगाम ॥ तदनन्तरं तेन कृत्रिमः पुत्रस्तदौर्ध्वदैहिकक्रियां गयाश्राद्धादिकं

१५० च स्वासाधारणधनेनैव कृत्वा मम सदनात्र पिण्डोदकक्रियां कुर्वन्नास्त इत्येवम्विधे वृत्ते कृत्रिमपुत्रकर्तृपितृभोगभागी
157 न तत्रानुरोधेन भवितुमर्हः क्रित्रिमपुत्रो न वेति तत्कृतपंचं शास्त्रस्थित्यासमाणार्हंन्नवेतिमसत्रः॥ औरसपुत्रइव कृत्रिम
पुत्र एव कृत्रिमात्मजकर्तृजनकभागभागी भवति न त्वन्यो स्वकृत्रिमपुत्रस्तु पुत्रौ औरसपुत्रस्येव गौणपुत्रस्यापि पितृ
भोगहरत्वसपिण्डदोषहरत्वैर्व्याप्त्यभावे पुरः पुरः इति याज्ञवल्क्यः क्षेत्रजादीननुतानेतानेकारशमयोदिनान
। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः एतेद्वादश पुत्रास्तु सनत्यर्थमुदाहृताः विशेषश्चानुपुत्राणामानुपूर्व्याद्वि
शिष्यते । सर्वेष्वनौरसस्येते पुत्रा दायहराः स्मृता इति देवलवचनान्तरेण पितरः पुत्रारिक्थहराः पितुरिति व्यासादिवचन
कदम्बैः प्रतिपादनात औरसपुत्रोत्पत्तितः पूर्वस्मिन्काले कृतकृत्रिमपुत्रादेः पश्चाज्जातेनौरसेन विभागकरणस्यतेषां
सवर्णापि पुत्रास्तेन तो पांशभागिनः॥ यद्यनुक्षेत्रजस्यांशं मह— घाप्येनकाद्दनात औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्च रा म०
ममेव वेति मनुवचने क्षेत्रजपदमुपलक्षणमेवलवचनेसवैषां क्षेत्रजमुख्यत्वादिति जीमूतवाहनः जसिंस्वेत्र १५०

तिगृहीतेनौरसतुल्यत्वेन चतुर्थभागभागी स्यादित्यत्र दत्तकग्रहणं क्रीतकृत्रिमादिप्रदर्शनार्थमुपलक्षणम्॥
विशेषादिति मिताक्षराकारैरुक्तमित्यादिग्रन्थकर्तृव्याख्यानसहितेनानामुनिवचनैर्बोधनादितिप्रत्यमोत्तरम्॥ पुत्रत्वम
तित्वाविशिष्टं विभक्ताविभक्तस्वांशदानमतिश्रुतपत्रनुममाणार्हमेव॥ विभक्तस्वांशदानस्य सिद्धत्वेन तद्बोधकपत्रस्यापि
सिद्धत्वाद्विभक्तस्वांशदानस्यापि प्रादेशिकस्वत्ववादिभिर्ग्रन्थकृत्त्वे मिस्सामान्यंपुत्रकन्याधिसर्वस्वंन्यासपर्यविनमः। अदे
मात्याहुरपरेऽत्रैवेति मानववाक्यमुपादाय नानास्वामिकत्वरूपस्य साधारणत्वस्य लौकिकत्वपास्य साधारणत्वमविभक्तत्वमेव
तत्राविभक्तधने विभागात्प्रागेव स्वत्वस्य ज्ञातत्वेन तत्तन्नीमपि स्वांशदानादौ बाधकाभावः। अत एव यद्येकजाता बहवः प
पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु सम्मताः स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा कुर्यु
र्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै इति नारदवचने एकेन क्रीयमाणे कार्येऽन्येषामसम्मतत्वेऽपि स्वभागदानादावीशत्व
मेव न तु नारदीयं विभक्तविषयमेवेति वचनीयम्॥ तत्रान्येषामस्वामित्वनिरूपेण तत्सम्मतेरजागलस्तनन्यायप्रसानत्वा

१५८ नविधेयसम्भवति अनुवादकत्वेनव्यवस्थापनस्यान्याप्यत्वादितिवद्भिःस्विद्वत्त्वबोधनाद्विभक्तस्वांशबोधकत्वेनापिष
158 त्वेशोभनमेवेतिद्वितीयोल्लरम॥ केचित्तुविद्वहुत्वस्वभागग्रहणार्हभागिष्वन्यतमःस्वोपभागकरणेऽक्षुप्यंदायवत्तितदाके
नापिभागिनानन्द्यागकरणेऽगेहंशक्यतेनवेतिमश्चे॥ आन्तरणांजीवतोःपित्रोस्सहवासोविधीयतइतिव्यासस्वंखनत्रः:
पितमन्नोमानुरेप्यवमवच्छिन्नापाइतिशंस्वतुष्टुम्पिनुश्चपानुश्चसमेत्यस्मान्तरसमम।भेजग्नेनैत्कांक्रिकथमनीशाते
हिजीवतोरित्यादिमनुवचोऽभ्यादोषरहितजनकाग्रेपुत्रकर्तृकभागकरणनिषेधान्तदभावेभागकरणप्रयुक्तवृद्धि
नेधर्मवृद्धिरितिआन्तरणांजीवतोःपित्रोस्सहवासोविधीयते।तदभावेविभक्तानांधर्मस्तेषांविवर्द्धतेइतिव्यासादिवच
नेभ्योऽन्याप्यमेव।अतएवतापनमेवरघुनन्दनभट्टाचार्येणविभपाहेकृतस्ववीनन्येषोऽभ्यान्तापयाप्तिना॥आनायतः
कनिष्ठोवायान्तस्यपेस्ताकुलेस्थितिरितिनारदीपवाक्यस्तुपारापअत्रसर्वेषुपासहवासोनारदेनोक्तःविभागस्तुनन राम॰
याअप्राप्तव्यवहाराणांधनस्यव्ययविवर्जितम।न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषुप्रोषितानानतथैवचेतिकालीपेवचसिअप्राप्तव्यव १५८

हारणं बालानामिच्छामन्तरेणापि विभागस्योक्तत्वादित्युक्तं पुंगच्छतेः अतो माप्यस्य करणं केनापि रोद्धुन्न शक्यते न्या॰
प्यकरणप्रतिरोधकाप्रज्ञादरणाभावन्नीत्युत्तरम्॥ अविभक्तपावद्व्यांशस्य भागमीहमानः कश्चित्सुहृद्बावहुष्व भाषि
षष्ठ्यानुषष्ठुत्रे सुसन्तुस्व पितृव्य भागमदद स्तुस्व भागग्रहपपयनात्मनस्थितिस्वेनोद्दिष्टपराज्ञोनिकेट भाषापत्रादिकन्द
त्तवान्॥ भाषापत्रादिकं स्वीकृत्यापि राज्ञापितनावहु शोपायव्यमानो निरद्धुः शत्वा यदि शीघ्रं व्यवहारमायेणानस्य
भागनिर्णयं न कृतवान् तदासौ स्थीस्वशरीरस्याशुविनाशितत्वमपेक्ष्य वहुकालभावि स्वभागनिर्णयं न द्रष्टुं स्वभागग्रहणे
कस्यचिदधिकारं प्रति शुल्कमम्मारानाहृतस्यमत्तस्य भागविषयिणीप्रज्ञिशुल्कप्रतिज्ञाकेन पूरणीयेति प्रश्नः॥ पाति
त्वादिपरिग्रहीतदायग्रहणाधिकारं प्रति वन्धकदोषासम्भवेन स्वस्वसीयभागग्रहणे योग्यत्वेन वद्धत्वात्काण्डि
नाणनुमुत्रैरभिभूतेनात्मीयभागमलभमानो वाधितिनाराज्ञा दापयितव्याणस्वभागे कस्यचिन्नाश्वपरत्र तिशुल्कत्तमर्
देषापन्नोदनाय राज्ञापूरणीयमित्युत्तरम्॥ अत्रार्थे देयमप्रति शुल्कमेव वह्लानापहरेत्सुतरितिपादत्तवत्यप्रतिशुल्कान्योश

१५९ नेनदत्तस्यछेदनेनच॥ विविधान्नरकान्यान्ति निर्घृण्यानौचजापुनः। याचैवपश्यति ज्ञानकृष्णस्यणानोपपादिनम॥ ज्ञम
159 णान्नद्रव्ये संपृक्तमिहलोकेपरत्रवै। जिह्वारीनवचुनानिप्रमाणानि॥ प्रतिश्रुतमप्रदद्या ज्ञानहृत्ष्यादराज्ञश्चन्याहमन्स्यप्र
णतः॥ प्रतिश्रुत्याप्रदानारंसुवर्णं इयडपैन्नपद्मतिवीरमित्रोदपले स्वान्त निश्रुतमप्रदत्तोराजकर्तकदयडनहृपुनेस्य
ष्टूनपापथ्यैवावसम्पेतेनथैवराजकृतप्रतिबन्धेनान्यकर्नकस्यप्रतिश्रुतार्थ्येस्यापूरणोपिनेदयडनहृनेराज्ञनिम्रतीपे
नेऽनोराज्ञास्वीयद्रव्यायाराज्ञसीपद्व्याह्वाननप्रतिश्रुतम्पूरणीयमिति राम॥
ओमथसकलनिगमागमाङ्कुपुराणार्थंवरहस्यामनास्वादनवातुरीचरणसदाचारणचरणप्रनारस्याशोधितान्तःकरणाऽप्र
पनादृत्यास्तधर्मशरणाचातुर्वर्ण्याग्रगण्याग्रजनजननालब्धमतिष्ठगरिष्ठतरिष्ठद्विदुषौजन्तजेतान्तवीक्षिप्रिरोम०
णिघ्नशोपौदार्यादिसाहजिकगुणशालिन्यापार्जितमायाधिकृधनव्ययविनाशिनार्तगोब्राह्मणप्राणविद्वज्जभगवद्भुजो
भवचरणीवारिरुहपुद्दम्पादानशरेष्ठधर्म्यधमकर्मशर्मनर्मवर्मनिर्माणिनमर्पसमर्पाहाऽऽर्पधर्मकार्यधुर्याऽपेवर्येभूस्य राम० १५९
५

धर्माचरणक्षपितसकलकालनिरस्तकलिकल्मषगोद्विजदेवशुश्रूषाधर्मसेविष्णुपैर्वर्णजनेषु चानितनीयानां दु-
र्वलानां गवां द्विजानां च योषणेन सर्वैः सह सर्वात्मेभूषणाय धनं कर्तुं कामस्य वाराणसी गुप्तस्थानादशकार्यसेकाकिना
ल्पविभवेन कर्तुमशक्यतया सर्वैस्स्वरूपकारणेस्सर्वैः यामनूनाधिकफलशालिनपेष्वल्करतपावविलशाय्यवज्ञे मे
श्रूपरे दृश्यकथयाश्रिकिद्रव्यविनरणसुवर्णासस्त्कामकल्पद्रुमः फलिनो विधेयदृति स्वल्पात्क्षयविश्रमितः।। ॥ इत्यश्व
णधनप्रकाशकोमहाभासेनहोदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते दयामैत्रीचभूतेषु दानं च मधुरं च वाक् ८ संवननमि
ति सं पूर्वाहूननेल्तुहिताईश्वरस्यसम्पूर्णजननिम्पर्थेः संभूषकाः।। ना माहात्म्यमसिपुत्रेरुक्तमन्या च कश्च वणहश्रम
२ग
हिष ८ कुरुक्षस्त्रस्तथा कर्त्ता कापि नाचैव षडेते समभागिनः।। ९ अस्यार्थः।। गुरुहणां जल्लाशयपनिर्माणापापदिष्ट
नेकवापिणत्रामगयावामगानुधावना कुलेनन तोरधस्तान्निषणानन पर्तुनप्रेनलावकेनपक्ष विक्षिप्तधूलिके
श्री षमलुमवण्डमस्पृकिरणेनप्रणात्रेणकुतश्चिद्रागनेनवायहेणभूदारयोरदोलकीणीकिश्चित्रात्ह्मनिके महिषेणावि

१६० घर्मेणोनक्लान्तोऽम्बुनाईम्मद्गुश्चोपरिष्टाद्ववन्मद्दिरदृहस्मृहारनिरखननैः यष्टिः तनुमापादिने महामर्मैशैलमाभिलाषिणः कांश्चि
न्मधूमक्षिकाश्च समागतान्समुपलभ्य स्वल्पमप्यास्साध्यमहाजलेपं भूमिरितिनिश्चित्य चारुकारुन्तिपुञ्जनत्रमन्डागः
160 खनितः तत्र शाद्वलशद्वलस्थपादूरधावनस्त्रस्तमात्रपाप्सवन्स्यपागवाः कण्ठनिमज्जुशिरमधुरपानीपापानेनलब्धस्वा
स्थ्यपानजागनिमित्तिकैनः स्वपस्वर्गभोगापमार्थिनो धर्मराजश्चित्रगुप्तादिभिस्तडागकृतो निर्णीपलावकश्चेत्यादि
खुपठितावषट्पिलावकादीन्यामिविमानैः स्वर्गप्रापयन्नेभ्यो दिव्यदेहान्सदापसमानसुखभाजश्चकारेति अस्यवृत्तव
नं सामान्यविशेषधर्ममहिमपरमुच्यते महाभारते॥ धर्मैमतिर्भवतु वः सततोत्थितानां स ह्येक एव परलोकगतस्य
वन्धुः अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना नैवाप्तभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम्।१। ब्राह्मणश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा
कृतं एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति।२। ब्रह्मस्वैवं न्नं काश्यां रुद्रमपाः सर्वे जन्तवः श्रुतिनोदिताः अतः काशीजना एम०
न्नैवदूषयेत्पापापिनः। अन्यत्र ब्राह्मणानान्तु कोटिं संभोज्य यत्फलं। वाराणस्यां सुरैकेन भोजितेन तदाप्यते३ अत्र १६०

मज्जनुरक्षार्थं मम सम्यगपि भाषयेन्न एकस्मिन् रक्षिते जन्तौ त्रैलोक्यं रक्षितं भवेत् ४ काशीस्थजन्तुजातस्य सेवकः शि
वसेवकः । काशीवासिविरोधेन विरोधो हि भवेन्मम ५ पात्रत्वलक्षणस्यतौ ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य चान्नपा
श्वमेधावभृथस्नानाच्छुद्धिमाप्नुयात् ६ अस्मिन्निश्चयः मनुरपि ब्राह्मणार्थे गवार्थे च सद्यः प्राणान्परित्यजेन्मुच्यते ब्रह्म
हत्यापापाद्गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ७ इत्यादिवचनैर्विहितस्य पञ्चयोगादिभेदभिन्नपरमेश्वराराधनलक्षणधर्मस्यैक
लोकर्तुमशक्यत्वात्पा काशीस्थजन्तुमात्रस्य शिवरूपस्य पानेषां नयोग्यान्नपानदानादिना पालनस्य महाफलत्वं प्रति-
पादितम् ॥ न यावत्पयाकर्तुं विप्रनयाशक्तिःव्ययेनैकस्यापि पशुपक्षिजन्तोः पालने यदि महाफलं तदा किं वक्तव्य
मीश्वरतनुभूतानां बहूनां ब्राह्मणानां तन्समानानां गवां धर्मतनुभूतानां वृषाणां पालने चेति सर्वैर्भव्याभिलाषिभि-
स्सर्वेप्याप्राणव्ययेनापि निजोप्यानां ब्राह्मणानां गवां वृषाणां च रक्षणे प्रयतितव्यमित्यलं बहुना श्रद्धाधनेषु भव्यपु
रुषेषु ॥ मज्जपरार्थः कर्तव्यकः ॥ कस्मिन्वैदिके कर्मणि सदुपयुज्यन्ते निहितोपः ॥ सुण

१६१
161

कारजानीयस्यैवैधेकर्मण्यदोषाकारणान्निषिध्यतेनवेतितन्नीयः।निषिध्यतेचेन्निषेधकंशास्त्रंकिमितिचतुर्थेत्वङ्कदेशो
स्वर्णकारणामेतद्धिकारधारणाचारोस्तिनवेतिपञ्चमः।श्रीमत्कम्पनीशिष्यमाणदेशान्तरेपिस्वर्णकारस्येनद्वारणा
चारोस्तिनवेतिषष्ठःप्रश्नः॥१२॥नन्वकार्यमनुयोगेत्वमुक्तस्तस्याविशेषःसचाविमुक्तादिप्रदेशेषुभाषपार्मूजइतिव्यवहि
पनइतिप्रथमस्य।तदुपयोगश्चकल्पसूत्राचाम्नातभूस्तरवद्द्पनपनाङ्कमेखलाधारणेपयोजिम्नेखलानिर्माणेवति
द्वितीयस्य।शूद्रांशपनमारोप्यब्राह्मणश्चन्कयज्ञेनाजनयेद्भूम्यधर्मेणानस्याम्यारशवंज्ञनम॥स्वर्णकारस्यनस्पह
त्नानःश्रोत्रम्यविज्ञकम॥शौचंशूद्रस्यधर्मेणावर्जनञ्चस्यचस्यनमितिशूद्रकुमलाकरागुरीकृतञ्यतिविविकुमसुस
निकृष्टस्यस्वर्णकारनिषादपारशवेतिव्यवहारिणाज्ञनस्यजातोनापोमनार्यायामार्योसदौभवद्गुणैःजातोप्यना
र्योदार्यायामनार्यइतिनिश्चयः।मातुर्भावप्युसंस्कार्याविति धर्मोव्यवस्थितः।वैगुण्याज्जन्मनःपूर्वउत्तरःप्रतिलो
मजइतिमेधातिथिव्याख्यानमनुवचनादैधंनद्वारणत्वमवनीतितन्नीयचतुर्थेयाः।उपपद्यमेवानएववङ्कदेशा एम०
१६१

नतलक्ष्मीलिखितखेकाराजानीपाणौवैधनद्धारणाभावोपीतिपक्षमस्य। गुर्जरानर्तसौराष्ट्रमालवान्ध्रकार्णाटचोलके-
केरलपञ्चालादिदेशेनतलक्ष्मीलिनांस्वर्णकारवृत्तीनाकौंकणाज्जिनांपारिकर्मोद्यमादिधारणावारस्तुविरुद्धस्वर्णका-
रैर्जात्यनिबन्धनमितिषष्ठश्लोकार्थः। श्रीमत्काशीराजधानीराजमान्यश्रीमत्कम्पनीपाठशालाशालिविदुषाम्येव-
मिति॥ कप्यविप्रूमसमानेकेषांस्वामिनांमध्येकश्चिद्धिरण्यमानस्त्रीकोनपन्योबामिपापनस्त्री-
नदीपग्राममभागस्वामित्वमनस्यपद्धेकृविनियोगमयोजकंवाहेतिनवेतिविषयेविभक्तस्यभर्तृसगोत्रस्यत्वभर्तृप-
क्षापुरस्कारेणदानाधमनविक्रयाद्युपयोजकंयावज्जीवंनस्वस्वामित्वंजंगमस्थावरंहेमकुप्यंधान्यंरसाद्वंरंआह
सापदापयेकृदूसमस्तषारामास्तिकादिकमपित्र्यगुरुदौहित्रान्भर्तुःस्वस्त्रीपमातुलान्पूजयेत्कल्पयपूतौमांहृष्टोव्य-
च्यतिथीनार्थिपदृतिमतेमर्तरिम्रियेत्फलभेनकुलपालिकायावज्जीवंनहिस्वाम्यदानाधमनविक्रयपद्धत्यादिवचना-
नामविरोधेनवीरमित्रोदयादिकृतपरिष्कारेणैवसिद्धमिति अविभक्तानांभर्तृसगोत्राणांसत्वेतुभर्तृणांवास्यकु-

१६२ धीमन्त्रीणामाजीवनस्य पानरक्षं निशच्यां भर्तुश्चेसार्छिं पुत्रिनरा सुतिलितिबहूनामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेन
सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदित्यादिमिताक्षरादिस्थवचनैः पत्न्याः स्वपतिधनस्वामित्वाभावस्तस्याः स्वा
ध्याभर्तृसगोत्रकृतेन पुत्रेण भरणं च बोधितमिति स्वभर्तृगोत्रजाभावे तु पत्नी तु हि नरस्यैव पितृगेह्यानरस्तथेमा
दिमिताक्षरादिस्थवचनैः पत्न्या एव भर्तृभागस्वामित्वं पत्युः कृविनियोगप्रयोजकं बोधितमिति विद्वांसः पश्यमर्थः
कश्चन राजा सीमन्तस्य वृत्ताः पुत्रा श्वाऽसन्नेतेषां ज्येष्ठो राज्यमुपभुञ्जमनः पश्चाल्लघुर्निष्ठोऽपि राज्यमाप्यमनः नमी
षो राज्यप्राप्तियोग्यस्त्वतोऽपि राज्यमप्राप्य पश्चात्मनस्त स्नेहोऽपुत्रो वृत्ते तेन पोः पितृव्या राजत्व स्वानुष्यः पुत्रोऽस्ति तेन तौ
विवदेते धार्मशास्त्रपरीक्षा किं पुत्रेणैव राज्यं ग्राह्यमुत पुत्र[illegible]ज्ञाम्यामिति परिमानम निमध्यः तुल्यः सुभ्यते न त्रा
हे राज्यमविभाज्यमिति निरूप्यते पश्चात्तरचिकारोऽपि सा सर्वजनी न शिष्टा वा राज्ञा सविभाज्यमेव न दर्शिकाम्मन
पः उदाहृ रूपं तेन यथाहि श्वावायम् तुस्य इति ज्ञात्वा स्य नेस्व श्रुतिकल्पनमनेन बलसीनं न समञ्जसं एषविम्र कृष्यते ॥१८ राम० १६२

मेयम्कालेणहाहृतादस्मान्नित्यैककण्ठवचनात्। तथा श्रुतिः स्मृतिस्सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। सम्यक्संकल्पजः का-
मो धर्ममूलमिदं स्मृतमिति मिताक्षरादिधृतयाज्ञवल्क्यवचनाच्च देशाचाराः परिग्राह्यास्तत्तद्देशीयजनैः। अन्य-
थापतितो ज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः तन्नियमितदेशे प्राचाराः पारम्पर्यक्रमागताः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धाश्च नमनुष्ठातुमर्ह-
नीति विधानपारिजातधृतबृहन्नारदीयोपदेवलवचनाभ्यां च तथापवृत्तिस्मात्स्वपंक्षस्यात्त्रैलोक्याकर्षणक्षमः तथा-
पि लौकिकाचारं मनसापि न लंघयेदिति शुद्धिमयूखधृतयाज्ञवल्क्यवचनाच्च सकलधर्मशास्त्रनिबन्धेषु विगीताचा-
रस्य धर्मकारकत्वादनुल्लंघनीयत्वाच्च राज्यमविभाज्यमिति सिद्धम्। किन्तु राज्याविभाज्यत्वप्रतिपादकवचनं चास्ति तथा-
हि मिताक्षरायामविभाज्यमाहेत्युपक्रम्येदम्मनुवचनमुदाहृतम्। वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः॥ योग-
क्षेमम्प्रचारञ्च न विभाज्यम्प्रचक्षत इति तत्र योगक्षेमशब्दयोर्बहवोऽर्था दर्शितास्तेषु प्रथमोऽप्येकोऽयं योगक्षेमशब्देना
गक्षेमकारिणः शस्त्रचामरछत्रोपानत्प्रभृतयः स्मृत्यादिदर्शितास्तेन छत्रचामरयो राज्याङ्गयोरविभाज्यत्वक-

१६३ 163

थ्येनेन राज्ञे सेवा विभाज्य न फलिनम न स्मान्स्वार्थं वर्जनिका वा गद् स्वाम्ये व च नान् सर्वेथा राज्ञ मवि भाज्य मिति स्थिन
म स्थिते न चा विभाज्य न्वेन हृहेरा नात पुत्र पौत्र पोः कोऽधिकार पन इति विवक्षायां धर्मशास्त्रा ज पुत्र एवाधिक्रिया
ना म नया च मतुः न भ्रा न रो न पितरः पुत्रा रिक्थ हराः पितुरिति अनन्तरः स्य पिण्डाघस्तस्य न स्य धनं भवेत् इति पुत्रा
भ्रा नरकाघ स्वामिन रंज्ञाय ते सुतः ॥ तस्मात् पुत्र इति स्थानः स्वयमेव स्वयंभुवे ना दिवीर मित्रोदय व्यवहार स्वाधु वुमर
न पारिजातादि धन पुत्रमंत्र शा प्रतिपादक वचन कद बान्धुत्रे सति नान्य स्य पौत्रादेः कस्य चिद धिकारो विघ्नेन राज्
ञे पुत्रे गौव पितुस्तद्राज्य गृहित्वा सर्वे षां पालनं पितृवत्कार्य मिति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ॥
कश्चिदन पत्यो वैश्यः स्वीय स्वस्त्रीय स्य पुत्रं दत्तक पुत्रविधिना दत्तकं कर्तुं न्यस्मै पत्न्यै कथयित्वा धामि पापपत्तु
मेरणानन्तरं स्वपत्न्या ज्ञाव शान्ति भागिनेय पुत्रं दत्तकं कृत्वा पारत्रिक भोगापस्याप्यगमनात् इदानीं तत्पाक्षतोभ
त्तुर्भागिनेय पुत्रो दत्तको विघ्नेन दत्तक कृत्यो धनस्वामिन्या स्स मक्षं सर्व कार्य स्य कारकरए को मुख्यो भवत्यो ऽस्ति स राम० १६३

व भर्त्तुस्स्त्रीपस्वामिनीकृतनदत्तकं वालंज्ञात्वान हृनापहारत्कुर्व्वन स्वेच्छ्याऽपथ्योचितव्यपेचद धनवरुंधनं नाशित
वान एवं व्ययं कुर्व्वतिभर्त्तृस्त्रेतोपि षोडशवर्षववपस्कोऽमवनरवपृक्षेमण्वहिःष्यु ज्ञान लाभालाभोदत्तकः स्वस्य विना
शं हृष्ट्वान स्वाभ्यस्त्रीपस्वस्यापव्ययो वा हुमीहमानोभर्त्तान्स्त्रीपस्वर्व्वविनजातस्य पक्षेत्तु मिच्छतिभर्त्तास्तु षोड
शवर्षवपस्कभवनो वालस्त्वाभ्दवने वित्तजानं न दास्याम्याप व्ययो वनवोधपिस्याभीत्सुचिवान दृन्यभर्त्तस्य धनस्वामिनो
ऽकलहे षोडशवर्षवपस्कस्य धनस्वामिनः प्रधानभर्त्तास्त्रीपस्य धनग्रहणान स्वापव्यपपोवेधनं तस्य भर्त्तस्य स्वाच्छा
पांस्थापनं ज्वोपउज्यनेन वेनिमयः॥ वालस्वाषोडशादूर्ध्वाम्योगराड स्त्रिनिश्चधुने। परतो व्यवहारज्ञास्वतंत्रः पितरि
दृतेदृतिमिनाक्षराधृतपाज्ञवल्क्यवचनाम्बोडशवर्षोपरि षाहृत्तेमातस्य जनस्पमद्वहारत्त्वप्रतिपादनेन
षोडशवर्षेस्योपरिमर्त्तान्स्वधनग्रहणस्त्रीपुस्वस्यापव्ययपुपोवेधनस्वस्त्रीपाज्ञापांभर्त्तस्य स्थापनं ज्वस्याद्वौ
न्याघृजपनरवेतिस्टहुतरम। पुदिनादृशावपस्कस्य स्वामिनोभर्त्तुः स्वामिस्वानभवतिनदारणचोनिकटे स्वामिना

१६४ निवेदनं कर्त्तुं शक्नुयात्तेन वा न स्वतुत्वा स्वव्यवहारे राज्ञा इदे पो न वेत्ति द्वितीयः प्रश्नः। अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबा
164 लरोगिणाम पूर्वोत्तरम्ब देहू न्धुर्विपुक्तो पोऽथवा नरइति वार्हस्पत्यवचनेनाप्राप्तव्यवहारस्य बालशहूना भिलष्य
मानस्य षोडशवर्षवयस्कस्य राज्ञो निकटे निवेदनं कर्त्तुं व्यविवेदितो व्यवहारो राज्ञा इदे पो भवतिरत्तिद्वितीयो पौत्तरम॰
पुर्दिनाहृश स्पदत्तकस्य धनस्य नाशो भस्यादिः कुरोति नरामहूनस्य राज्ञा रक्षणं कर्त्तव्यं न वेत्ति तृतीयः प्रश्नः। बाल
दायादिकं रिक्थजातं राजानुपालयेत्। यावत्स्यात्समावृत्तो यावद्वातीतशैशवः इति मनुवचनात् स्वहृद्राजा बालानां धनान्य
प्राप्तव्यवहारणां विष्णुसूत्राच्च राजकर्त्तृकबालधनस्य प्राप्तव्यवहारणा विरक्षणावगतेरक्षैव रक्षणं कर्त्तव्यम्
कश्चिद्दन पन्नो ज्येष्ठसोदर्योन्मज्जदंलकविधानेन स्वीकन्यविशुपार्जिते स्वोपार्जिते वस्त्या वरजइ॰ मादिकं सर्व
स्व घर्त्तमानराजमुद्राघाङ्कितं मयसा रूपत्रं कृत्वा स्वाम्ये पुत्रत्वेनाध्यस्याप पन्नो पिवैदैवा दपुत्रोऽपुत्रस्य गतिर्नास्ति राम॰
इत्यादिधर्म्मभीरुतया आपुत्रेणास्तनऽकार्य्यमित्यादिविधिबोधितसर्वजनसाधारणेनापुत्रमात्रेण पुत्रकरणस्याव १६५

स्यकृतयाकमपिसनाभिपुत्रंतत्वेनस्वीकृत्यपितृत्वंस्वोपार्जितत्वस्थावरजङ्गमादिकंवर्त्तमानदेशाधिपतिमुद्रा
ङ्कितंप्रसादपुत्रमात्रस्यैवैकादशपुत्रसहितंदत्तकत्वाख्याक्रान्तोपिस्वकीयदत्तकपुत्रापदत्तवांस्वतुल्यमायार
दपुत्रमात्रस्यैवैकादशपुत्रस्वीकारस्यधर्म्मशास्त्रानुमतत्वेनदत्तकादीनांतत्तल्लक्षणपुत्रकरणप्रकरणेनतत्त
द्धक्षणकवलितग्रहीतृणामनिषिद्धामुत्रीकरणस्त्रपुत्रजननसाधारणेनापित्रमात्रस्येवतत्करणविधानात्तथैवव्यवहारशोलोक
व्यवहारदृष्टत्वात्तथाक्रान्तेवापिकृतदत्तकादीनांपुत्रत्वव्यपदेशित्वाच्चसिद्धएकपुत्रत्वहेतुकपिण्डदानधनग्रहणा
द्यधिकारःऔरसाभावेएकादशविधपुत्राणामनेष्वपिपूर्वाभावेपरेषामधिकारःपूर्वाभावेपरःपरइत्यादिदर्शना
दौरसवत्तनयाचाहुर्पैमपात्तवल्क्यकाम्यनाःपुत्रास्कृद्वादशप्रोक्तामुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिःतेषांषड्बन्धुदायादाःषड्दा
यादबान्धवाःइत्युपक्रम्यद्वादशपुत्रान्निरूप्यपिण्डदांशहरश्चैषांपूर्वाभावेपरःपरइतिदेवलोऽपिएतेद्वादशपुत्रा
स्तसन्तानार्थमुदाहृताःआत्मजाःपरजाश्चैवलब्धायादृच्छिकास्तथासर्वेचानौरसाएतेपुत्रादायहराःस्मृताःवशि

छोदत्तकस्तु पक्रम्पन्तर्षिसं श्चेन्मुनिग्रहीते औरसदुत्पन्ने चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तकोपदिनाम्युदपिकेवुमकः स्या

१६५ 165 त् नारदः क्रमादेते प्रवर्त्तन्ते मृते पितरि तद्धने ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यो वाप्यामुपाना मनुर्वोधापयेत् औरस

सपुत्रिकापुत्रौ क्षेत्रजं दत्तकृत्रिमौ गूढं त्वैवापविद्धं च्वारिक्थभाजमश्चवक्षते विष्णुः एते षाट्पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स एव

पहरस्तचान्यान्निजिघ्रयात् बृहस्पतिः आज्यम्बुना यथा नैलं सम्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रि॰

कौरसयोर्विना मनुः न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः याज्ञवल्क्यः सुख्यगोत्रास्तु नाशापगर्हन्नीनिनिरूपि

तं ते षामभावे सर्वेषां दायादक्रमउच्यते पुत्रकरणमक्रुरणो मनुः अपुत्रेणास्तुतः कार्यो याहक्तत्त्वं च पोदश्वा

म पितुल्समेवत्र पोरश्याकुमूपत्नत ऋण्डोरकक्रिपाहेनोर्वामसंकीर्त्तने नवृत्तिहेतोः स्तत्वान्तत्रपोरशानामपितु॰

ल्यमेवत्रपोरश्यानामपितन्वैनैवनत्रनत्रनिर्दिष्टत्वात्सुत्रामनरकत्राणरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य सर्वत्र सत्वान्तु

वचनस्यापुत्रशब्दव्याख्यानेद्वादशविधपुत्राभावस्थलीकृतत्वाच्च द्वादशानामपिपुत्राम कनरकत्राणपिण्डदा एम॰

नरिक्थग्रहणहेतुप्रवृत्तिनिमित्तस्य सर्वत्र सत्वात्पुत्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्साधारण्येन स्वात्मनः प्रवृत्तेर्नरकत्राण
स्वधाप्रणयनरिक्थग्रहणादिपुत्रकार्येषु पूर्वाभावे परेषामधिकारस्य सहकादिभागानर्हत्वाभिधानात्पिनरण
रूप्रवृत्तिनिमित्तस्य नरकभीरुत्वादिः स्तत्रापि सत्वात्पुत्रकरणस्यावश्यकत्वात्साधारणतः पिन्नपुत्रशब्दयोस्व
योरश्रीवधेष्वपितोसाद्भावनिकमश्रुतेस्त्वोभयोस्समत्वान्मिनत्वसाधारण्यादत्तकत्वाद्याकांक्षेनापिकृतादक
कत्वस्यन्यायप्राप्तत्वात्पितुर्नरकत्राणपिण्डदानरिक्थग्रहणेषुप्रभुत्वस्यैवनदर्हतीमिनास्वण्डदायभागमदत्त
पारिजातवीरमित्रोदयविवादसारार्णवविवादचिन्तामणिव्यवहारमयूखश्राद्धचिन्तामण्यादिबहुनिबन्धसं
गृहीतमनुपाराशरबृहस्पतिकात्यायनप्रमबौधायनदेवलवृद्धशिष्टविष्णुनारदसिद्धान्तवचोभ्यः पर्य्यवसन्नमि
तिविदुषा श्रीमद्गौरीदत्तशर्म्मणापरमर्शः ॥ अनेकविधदायविभागोवंशपरंपरासिद्धश्चतुर्युगसाधारण
स्सोदरासोदरविषयकर्धंशविंशोद्धारविधिनिषेधाभ्याममयुलोकविद्विष्टत्वेनकलिवर्ज्यकोटिप्रविष्टोव

र्थैकवाक्यत्वदूषणेनास्वर्ग्यं लोकविद्विष्टमित्यादिनिषेधवाक्यस्य लोकविमुखितत्वनैकवाक्यतापत्त्यातिव्याप्तेरुपक्रम
होस्य महाभारतोपक्रमनगवालम्भनविधिवाक्ये विस्तराथैकवाक्यत्वदूषणेनास्वर्ग्यं लोकविद्विष्टमित्यादिनिषेध
वाक्यस्य लोकविद्विष्टपदैकवाक्यत्वेन यावत्कालं देशकर्तृविशेषविशिष्टस्य कलौ न पतत्कालेपर्यन्तदेशेषु लोक
त्तरिवाश्रवणे लोकलोपिधानेनाखिलकालसंकोचनायपूर्णसंख्यादिक्रियां लोकः करोतीति नस्यैव लोकविद्विष्ट
त्वमहोक्ताधुपक्रमानवलम्बालोकोपक्रमद्वारविभागेपि श्रवणोत्तरं करणापिधानादिकं करोतीति नत्वेव लोक
विद्विष्टत्वमनुपपन्नमनुकरोतीति नत्वकरणापिधानाद्युभाव्याल्लोकस्वीकृतत्वेनैव कलियुगेपि बहुधा लोकसिद्धविषम
विभागदर्शनात्तत्लोकगर्हितत्वेन कलिवर्ज्यकोटिप्रविष्टो विषमविभागो वक्तव्यः परपरासिद्धः स्वरूपापीतिप्र
र्थक्योगुणवज्जन्मज्येष्ठसोदरपदत्ताधर्मत्वेनैकप्रकारजित्पिन्नलोकविद्वेषविषयः लोकविद्वेषसत्वेव कलि
वर्ज्यत्वेनापि प्रसिद्धेः तथा च लोकस्वीकारहेतुककलिवर्ज्याभावविशिष्टस्योदरविषयकविषमविभागः क

यच्चिदपि नाम न्यायाकर्तुं योग्यः एवं धर्मशास्त्रविरुद्धत्वविषमीशापहारो नाम्नापः दत्तापहारेति पर्यायो नित्यरक
माऽग्रजदर्शविषयमापाश्वमिनासमादिवृद्धौ निवन्धलिखितानेकमुनिवचोभ्यः पर्यवसानान्तथा च बृहस्प
तिनारदहारीताः। प्रतिश्रुतार्थादाने न हृद्दत्तस्य छेदने नव। विविधान्नरकान्याति तिर्यग्योन्यो वृजापुते॥ पारि
वल्क्यः। देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः। प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः॥ मनुः। धर्मार्थं येन दत्तं स्या ३ प्र. प. १८
त्कस्मैचिद्याचते धनम्। पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तेन तत्‌ भवेत्। यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः। राज्ञा दाप्यः
सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः॥ परिसंसाधयेदिति त्वपामेपहृतं न न्मपानत्वाविदेयमिति। पाच न्यौ कृतं नरे
हीतिवापहि वद्नीमर्थः। धर्मार्थमिति देशधर्मकुलधर्मपरंपरासिद्धधर्मार्थमिति विवादचिन्तामणौ वाचस्प
तिमिश्राः॥ मत्स्यपुराणे। प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः इति॥ सुवर्णं षोडशमाषहिरण्यपरिमितमिति विवा
दसारार्णवकारः॥ आपस्तम्बः। मातापित्रो गुरौ मित्रे विनीते वोपकारिणि। दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलं भ

१६७
167

वेनः॥ आमरणानुः ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः॥ व्यासः॥ स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुन्धरां षष्टिं वर्षसहस्राणि वि
ष्ठायां जायते कृमिः॥ स्मादि मिताक्षरावीरमित्रोदय विवादचिन्तामणि दायभाग विवादसारार्णव व्यवहारमयूखा
दिस्थनानामुनिवचनवलात् पित्रादिभ्यो प्रिदत्तं दत्तमेववचनमनुमत्याहरणीयमिति न यावद्वृहन्नारदीये यमः॥ स्व
दत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुन्धरां। स पापफलेन क्षेगदनो मेमिश्याम पः स कोटिकुलसंयुक्तः॥ मभुंजनपू
निम्नलिक्वामयानना स्वासुपस्युनेमसे केकल्पकोटि घुः षष्टिवर्षसहस्राणि जायते विष्ठुजस्वने॥ यमस्मरः॥ वा
पीकूपतडागादि ग्रामपेपणने मैस्वैः॥ गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शुध्यति इत्यादिमापीस्वत्वविधापकपमप
रत्नरवचनवलान्दत्तस्य पुनर्मदावे लोकस्मिति ह् कन्यादानं गोदानवत्सर्वपालोकशास्त्रोभयप्रतिकूलमप्रा राम०
प्यमेव तिविद्रुपांश्रीमद्रोरी दत्तशर्मणां परामशः॥ श्रुभम॥ अपकेन विद्वत्पुत्रेण प्रपौत्रेण पर्यन्तशास्त्येनस्वीयामपप्या
व्यपशालिनीत्युहितरन्हष्ठान्तन्त्रविरा तेनरवीपश्णद्वारेकिपादू र्न लुपापे आतायनात्ति पाकरणवेतनत्वेनस्थीपं स १६७

र्नं प्रज्ञापनज्ञानबोधकं साक्षि राजमुद्राचिह्नितपत्रं कृत्वा तस्मै दत्त्वैतदुपारमत तस्योपरतस्य तनुषया श्वशुरकृतप
त्रमपर्याह पाश्नाद्याधिकारिता या भवितव्यं न वेति प्रथमः श्वशुरेण दत्तस्यानुहस्य ज्ञानबोधकपत्रस्य सारेणा स्वा
मिन्या भवितव्यं न वेति द्वितीयः प्रश्नः स्नुषा स्त्रीपतत्तु भ्राताति सम्बन्धिबान्धवाः पुत्राभावे तु कुर्वीरन्सपिण्डनं
यथाविधीति कार्यातिनिवचने न श्वशुरात्तामन्तरेणापि स्नुषा कार्ये कश्वशुरौर्ध्वदैहिकं सपीण्डनक्रियाकरणं
म्पनुज्ञाता नात् शरीरार्द्धस्मृता पापपुण्यापफले समतेति वार्हस्पत्यवचनबोतधिस पुत्राद्यर्द्धशरीरत्वेन पुत्र
तुल्यत्वात्पतिदेयपरूपद्रव्यपितृतारात्रीत्वाद्दशाहाशौचभागिनीत्वात्सगोत्रत्वाविशिष्टसपिण्डत्वाच्छ्रुतपाश्नाद्याधि
कारितया भवितव्यमेवेति प्रथमस्योत्तरम् ॥ परिणयादुत्पत्त्यपति स्वत्वविशिष्टे पत्नीस्वत्वस्य पतिनाशेनाना
शाद्दुहित्राद्याहीनां स्वत्वेसारस्य प्रतिबन्धकत्वेनदुहितुः स्वत्वानुदयात्स्वप्रीतेस्वामिनि स्त्रीनुग्नासाच्छ्राद्धे न भामि
नीत्वविभक्तधनांशनुपोग्रोत्यामरणान्तिकमितिकात्यायनेतस्वत्वमत्वकमपप्रभागेनिषिध्य मासाच्छ्राद्धेन

मात्रग्रहणाविधानात् भ्रातृभार्याणां स्नुषाणां च स्वपत्याः पतः प्रहृत्तानामनपत्यानामपि राढमात्रं गृहीतं जीर्णनिवा
१६८ 168 सांस्य विज्ञतानीति शंखवचनेनापि श्वशुरकर्तृकग्रासाच्छादनमात्रलाभावगमात् भ्रातृग्नाद्द कर्तृकग्रासा
च्छादनमात्रलाभावगमात् पुत्रव्यक्तिसमभिव्याहारे च विभक्ते धनेस्नुषाणामनधिकारबोधित्वात् दिष्टग्रस्त्वा नि
टीकापां केशववैजपत्याम पुत्रधनं पत्न्यभिगामितह भावेद्दुहितृगामीति विशेषवचनमुपादाय पद्
हितृबोधस्य चरुः शः प्रतिपादनात्स्नुषाभावेदुहितुरधिकारस्य तत्र सिद्धग्रतितत्वात् पुत्रे विनापि श्वशुर धनेस्नु
षपा स्वामिन्याभवितव्यमन्यन्तु धनस्त्रीभिना श्वशुरेणस्वीपासाधारणं पत्नस्नुषापैवितीर्णं तत्र श्वशुरकृतप
त्रानुस्वारेण स्नुषापास्वामित्वेतस्य पत्नीपासाधारणस्य धनस्य विनरणादिषु प्रद्त्तं नन्स्वकन्येपामितिका
तीपेनस्वकमिति पर्यपदि निपोगा ईमिति वीरमित्रोदयप्रकृतव्याख्याने न वस्वस्य प्रभुत्वबोधनेन चविक्रयपा राम
दिषु धनमतिग्रहणबोधकवचनस्य वड्हितृजमतित्वाह कर्षि वा कथा स्वामिभावाद्वनस्वामिनार्दनेमह १६८

नेत्तु षापास्तकाधिकार इति द्वितीयोत्तरम् कपोश्चित्सत्रिपजातीयपोस्तो
रभ्रात्रोरत्तरन्यतः कनीयान् एकादशहायनवयस्काम्पत्नीमपत्त्वापरलोकमध्यूषिवान् एम लोवोत्तु षितवनः
पत्नीभागमर्हा न वेति प्रश्नः भाग मध्या पत्न्यप्राप्यतीवामात्र तथ्यमुतादिभीरस्तगीयोन तस्याः पित्रादिभिर्वैश्मि द्वितीयः
अविभक्तधनस्वामिनो मृतस्य धर्मपत्न्याश्च विभक्तधनात्व मासाच्छादनपोगपन्नं श्वश्रूकासाच्छादनमात्रं लभते
न तु स्वापतेयो भागाः स्वपर्यन्ते स्वामिनीत्युक्तासाच्छादनभागिनी॥ अत्र विभक्तधनांशस्तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकमिति
वातीपातामिताष्टरादिशसिरागात्तपाथवात्समेप्यितत्वम्य स्वरसाच्च विभक्ते धने तु मृतस्य धर्मपत्न्या एवाधिकारो
भर्तुर्हृन्नेपत्नीदुहितरश्चैवेत्यादि योगीश्वरवचसः पत्नीकमन्याच वाद्धः दशौपजीमूतवाहनादिकृतमन्ये
पुत्रस्त्रविभक्ते पत्यौ मृते धर्मपत्न्या स्त्रीपस्वापतेयो भागो न्याय्य इति सिद्धान्तित्वात्तदैशोनरे शीपाभिसाभिस्वभागो
त्वव्यय इति उत्तरद्वयमपप्रश्ने उत्तरद्वयस्याप्यत्र सत्वे देशाचारानुरूपेण व्यवहारो राज्ञा प्रवर्त्तयितव्य ४॥ मत

स्वधर्म्मपत्न्याः स्वरोगमन्यत्निपक्षीयारामे वा धिकारस्ते बामभावेन तत् पित्र्या हीनामधिकाम्नतिपारनात् मरते भर्तर्य्यपु
१६८ त्रायाः पत्निपक्षः प्रभुः स्त्रियाः विनियोगे ॥ भ्रातुमरणेषु स ईश्वरः ॥ पतिरस्त्री स्तापेति कुले निर्म्मनुष्ये निराश्रये ॥
169 तत्सापि एषु वासमनुपित पुत्रः प्रभुः स्त्रियाः विनाशवर्जं त्वास्ये प्रमाणाम्
केन विभक्तैः सह विभक्तो मपित्राव स्वविरणां कृत्वा स्वकार्य्यं साधितवान् एतस्य पुत्राणां मध्ये अन्यतमाय पुत्राय के
नाविपुत्रेण रास्त्रीयं स्थावरधनं दत्वा तस्य ही वानाम कस्वामन्याचो धर्वं पत्रं वाराधि ॥ सोम धनस्वामीमृत्वा कीयत्वा
त्वं पित्रा सह स्थित्वा पृथग्वासं कृतवान् तादृशपुत्रस्य सहवासे एवं कृत्वा रणं कृतवतो जनकस्य उत्तमरणेन तज्जनक
कृतन्त रामिध्येपुत्रार्जितपूर्व्योक्त स्थावरधनमात्मवर्णं तरूपं दृष्ट्वा मामध्यन्त्रवेति प्रथमः ॥ तादृशपुत्रार्जितधनेपित्रा
विपत्रवंशकांतवेति द्वितीयः ॥ पित्रारोगमनपुत्रार्जितधनेपितृत्वादिसम्बधहारेणासम्बन्धित्वाबगमेऽपिव्य राम
वहाराधुरस्वहृतिवतिपिसरिपुत्रेण सुराकामधुताहिव्यतिरिक्तमप्यण स्वार्जितान्नरे प विभजेरन्सु ताः पित्र्ये हर्धर्व १६८

मकथं अरगास ममिति याज्ञवल्क्यवचनात् पित्रापितामहपुत्रार्जितधनात्स्यादृशपुत्राणमनिमन्तरोत्तमरणोपनदाजुंश

वाते पितुरूर्ध्वमरणेन राजद्वारात्लब्धमपि न शावसम् गस्यावाद्विपदं जैवेति वाचकेन स्वार्जितस्यावरस्य पुत्रास्य मति विनाश

नाहि निषेधेन पुत्रार्जितस्यावृत्ते नुतरनुमत्या विनाश्स्तु नरांनिषेधात्। पितुर्मरणानन्तरं पितॄणामृक्थैः पितृधनात्स्व

धनाद्वा स्वव्यमपाकरणोपायमित्यर्थः सापि स्वस्मैविद्यमाने न तु न व पुत्रो धनं हरेत् हे पत्नद्दूनि वेद्रव्यमस्तनेपुत्र सुत

ध्यने हंति कानीयेन वा धनात् ऋण ऋणमरणेमतेन तु मरणेन नद्रनान्तरभावे न तु नद्धनाद्वा सहर्द्धिकं स्वरणेनुरूपं या

यमेवेति वीरमित्रोदयप्रत्येव: वृद्धपुत्रेषु विद्यमानेषु अविभक्तेषु स्वांशानुरूपेण पितृमरणमव रूपमपाकरणीय

भूः पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांश यथांशतः अविभक्ता विभक्ता वा यस्तामुद्वहते धुरमिति नारदीयात्। अथा

त्मरणापि तत्र तासम वापे पित्र्यं पूर्वं मरणे रूपं पश्चात्तात्मीयमेव वा तयोः पैतामह ऋणं पूर्वं हेयमेव मरणा सहेति बार्ह

स्पत्येन स्वीयपरणापाकरणानन्तरं पित्राहिंतन रूपाकरणं वा धनहारेण पित्रा हीनांतद्वा स्वस्यमपाकरणीयमेवे तिवो धिनोभ

वतीसत्तरमप्रथमस्य॥ पुत्रार्जितधनेष्वंशहरोऽर्हः हरीवापुत्रविवाजीनात्पितामातापिपितरिमेतेपुत्रकस्यांशहार्य

९० रीतिविज्ञानीयेनपितृद्रव्येशगन्हरणस्योक्तत्वात्पिताध्यंशीभवतीतिद्विनीयस्योत्तरमस्मिन्नविपुत्रात्पितापहाय

170 तधना स्वभागं च प्रकृत्वा व्यवहारानितराथपितुरुत्तमरोपितकनगतायमूत्रविभक्तेतारध्यनेपितुर्द्वांशिनेऽपितर

र्जकाननुमत्याजनकोत्तमरोननततःकिमपिनलभ्यत्वम्। मतेपितरीनारदधनमन्यप्रकारकधनत्वात्संर्वमहर्

तुंशक्यस्वेवयावताम्रणमिपातनंभवेदितिनिष्कर्षः कुष्मिंतस्त्रियोऽवि

वाहितापांसुरनिम्नामेकंपुत्रंसमुत्पाद्यक्षत्रियजानीयस्यकुलोचितसंस्कारेणातं संस्कृत्यपरलोकंजगाम॥ तेनसं

स्कारमापन्नेनराजपुत्रेणस्वजातिसदृश्यामभार्यायांनुत्पन्नः पुत्राउत्पादितः॥ तेषु त्रिषुद्वौसत्ता नपुत्रौमन्यतः

त्रवर्णीयेनैकेनविवाहितावि वाहितभेदेनपत्नीद्वयेविवाहितायांकन्याद्वयमविवाहितायांपुत्रद्वयंज्योत्पाद्यस एम

न्नेनारशस्यमृतस्यधनंगतहरणेपत्नीनतपुत्रिकासुरभेनीपुत्राणांसमवायेकोऽधिकारीतिप्रश्नः॥ नारदशपारम्यससा ९०

मुत्पन्नस्य शूद्रस्य क्षत्रियपत्न्याभावेऽपि लोके क्षत्रियैस्सह विवाहादिसम्बन्धं कुर्वतः क्षत्रियजातीयैः क्षत्रियत्वेन व्यवहृतस्य
तस्य धनग्रहणे पत्न्येवाधिकारिणी न तु विजातीयौरसिता पुत्रौ ब्राह्मणक्षत्रियौ ब्राह्मणादिषु त्रिषु रक्षितापामुत्पन्नस्य पितुरनुज्ञाम्वि
नाभागानधिकारात् द्विवाहितापामेवोत्पन्नानामपि भिन्नजातीयानां पुत्राणां तितोवराणां पूर्व्योत्ता हेतवः पैकावपाक्र
मम् ॥ इति विवाहं प्रकृत्य पक्षधरमिश्रा लिखिते कभागा इति योगीश्वरेण भागस्य बोधनात् परिणीतशूद्रापामुत्पन्नस्य भा
ग मुक्त्वा परिव्याप्त्यागान्तु शूद्रापां कामादुत्पाद्य पे त्वनुतम् ॥ सपापरपत्ने व शावृत्त स्वान्यापरशवस्मन्नहृति मनगरवचनन्त
रपरिणीतशूद्रासुताभिधापकम्पपरिणीतापां सत्कृतत्वोपगमनस्येवैधत्वात् इति जीमूतवाहनलेखेन पारशवस्य
निन्दाहारात् एवं तत्र भागग्रहणानधिकारात् शूद्रापरिणीतस्त्रिपद्विशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् पुत्रैर्वा स्यपितुस्तारयालहे
वास्यधनं स्यूनमिति मन्तव्यः शूद्रे दासीदासाम् उत्पन्नस्तेति बन्धनमुपादापश्रु दुग्रहणाद् द्विजातिभ्यो दासापामुत्पन्नः पितृत्रिव
पापंश्राद्धे भागं वात दर्शने न लभते ऽपि तन्नपहुनग्रहणं दूरा मासमे नकिञ्च प्रतिकूलत्वे जीवनमात्रमेवेतिसप्तमी पते ऽपि

वीरमित्रोदयस्तेरवान्तरपरीराणितस्य शूद्रपुत्रस्य चरणस प्रस्तावेऽभिधास्यमानत्वात् इत्यपि मित्रमिश्रस्ते खोसूत्र। किंच्चान्तपि
१७१ त्रासत्वात् पितुरभावाच्छ्नासाच्छादनमात्रे एव तपोरधिकारः। पारशव बोधकवचसि ब्रासरण पदं द्विजातेरूपलक्ष
171 णमहीनजीतिं स्त्रीयं माहारद्रूदृत्तो द्विजातपः कुलाम्येव नपन्याशुससन्तानानि शूद्रतामिनिमनूक्ते द्विजाति मात्र
स्पशूद्राभार्याकरणानिषेधात् स्मिन्नम एकपुरुषस्य संकाल्वेतहीपानामन्येषां शूद्रक्षत्रियवैश्यस्त्रीपुत्रसम्बन्धादि
कं भवतितद्देहमुत्तरग्रविपरीतेनानु विचारान्तरेणान्ब्रू विष्यति कौशिवृद्धयौनैर
रौ अविभक्तौ तत्र कनिष्ठोऽविभक्तधनेन हृद्धिव्यापारद्रुणव्रासणपत्यायद्वाप्यत्र पार्जमितदत्ते आदि कं कीतेनारशस्त्र
वराद्यिपनं विद्यमाने सोदरभ्रातरतनये अवरुद्धस्त्रियैपत्रपूर्वकं हत्वा मृतः अवरुद्धस्त्रीहस्तयोजनसंगमादिप
सवार्पितपामतस्य पितृव्यस्यनारणपणाव लिविदिपिपुरः सरं निखिलसांपराषिककर्मभ्रातृतनयेन कृतं सापित्नी राम
कस्मैचिन्नदत्त्वा मृतेनानत्रतादृशधनाद्देनं अवरुद्धस्त्रियैभ्रातृपुत्रेविद्यमाने सति शास्त्रसिद्धं न वा अप्यं च नादृशध १७१

नारदेनात्र शास्त्रीकृतं दानमन्यस्मै दत्तमपुत्रं वेति प्रश्नः॥ अत्रो नरमाह्नः आत्मदत्तस्त्वे अवरूढ्हस्त्रियै दानमत्यनमभ्र
दृकुंतः तत्र नारदः अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत्। निक्षेपः पुत्रदारांश्च सर्वस्वं चान्वये सति॥ आपत्स्व
पि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना॥ अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति॥ तथाह मनुः सामान्यं याचितं न्या
सश्चाधिर्दाराश्च तद्धनं॥ अन्वाहितं च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति॥ आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः॥ यो ददा
ति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः इति एकैकेनैव तत्पुत्रेणाप्युत्रिणो मृतस्त्रीनृ। अदेयदाने हंसः माह प्रभुः स्वदेहे येऽपे
क्षगृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षितेति अदत्तानि दानान्यपि दत्तानि भवन्ती
ति नारदः तथाहि अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगान्वितैः तथोत्कोचपरीहासव्यासच्छलयोगतः॥ बालमूढास्वतं
त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितं॥ कर्त्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्॥ अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते॥ यद्दे
तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतमिति। अपवर्जितं दत्तं बालादिभिरपवर्जितमित्यन्वयः॥ अदत्तादेयम् ह पानन्तर

हीनस्यपरावर्तनमेवकार्यंकृतः अरत्नपहृगोद्यमेऽवहानासिध्यभावात्परस्त्वावनत्यनेरि त्यादिमिताक्षरावीरमित्रोदय
१७२ 172 कमलाकरादिनानानिबन्धेभ्यस्तिविदुषांपरामर्शः श्वपचक्रस्वित्क्षत्रियस्यपुत्रपौत्रो
ऽन्ततःसन्तानानेषांपत्न्यः सन्तितासुमन्तपरुषस्यस्नुषाकेनविन्नीचजातीयेनसहस्थानकलङ्काभवत् मन्त्रपुरुषपत्नी
पौत्रवधूहैसाध्वीस्वकुलोचितधर्मानुवर्तिन्योऽत्रभवताम् नपोर्मध्येमन्त्रपुरुषपत्नीपौत्रवध्वनुमोदितासतीस्वध
र्मपालनोपकारापवृद्धस्यसहनेष्टराक्षसंकस्यापिस्वगृहेप्रविप्रापरत्वामन्तवती तस्मात्तासांचेत्गात्र्येती
तेसहनेवासंविहरन्तीविप्रान् जातिबहिष्कृतामूलपुरुषपुत्रपत्नीविवाहकुर्वतेमहत्तमत्वाविनाशत्वात्त्वा
रत्नस्यगृहस्यपरावर्तनंकार्यम् इतिविचारेनतन्नम्मतिबन्धेनहानतिद्विनिवेतियतःपडितान्नतिपत्न्ये विधवा
पौवनस्यावेत्रारीभवतिकर्कशाः श्वापुषःस्वपनापनीतहातव्यंजीवंनहेसतिहारीतवचनेन तासाछाहनमा राम
त्रविधानात् व्यभिचारिण्यास्तासाच्छादनमात्रेऽपिच्छाछिन्नपतितराशिविनारदीपेननिषेधात् मनेमन्नीरिसाध्वी १७२

स्त्रीवृत्तस्य वर्ण्यैव वरस्यविनाशात्ताप्रतिदिनं भवनमारे न तातिपितृजनं मविषयोगराधनज्ञैवद्धूर्य्याश्रित्यमनुग्रहताद्दाना
विप्रमुख्येभ्योर्घ्यान्तराणविरुद्धैः उपवासाश्च विविधान्कुर्य्याच्छास्त्रोदिता शुभेलोकान्तरस्थं भर्त्तारमात्मानं च व
रानने तारयत्युभयत्रापि नित्यं धर्म्मपरायणेतिव्यासेन स्त्रीकुलैकस्थानस्यतोधनात जडुमंस्पामर्हे मनुष्यं
धान्यंरसाश्च नमस्त्वाहायहापथे च्युताहुमण्सपारामासिकादिकमिति प्रजापतिवचनस्य स्थावरेणापि सहितं स
र्वं भर्त्तुर्धनमधिगत्य धनसाध्यंकम्मधिकारिकं पत्नुगात्मनश्च श्रेयस्साधनं कर्म्मपत्निपत्नीपरस्कारेण पत्न्या
कार्य्यमिति वीरमित्रोदयेर्थकारणां तं न सिद्धमेवाना अत्र वीरमित्रोदयपरित्यापर्वं भर्त्तस्यसपुत्रस्यमूलपुरुषस्यध
नेऽविभक्तस्य पौत्रस्यस्वबन्ध्याद्दासीत सर्वस्मात्पृथक्त्वान्मनस्य पौत्रस्य पत्न्येव च पत्नी दुहितारश्चैव या रिवयो
भ्योधनाधिकारीणी भूतानपानुमोदितामूलपुरुषपत्नीरान हु. तक्षीतपाकतेहानस्यजिनाशोनन्न च स्वात्वपामूलत
पुरुषस्तुषयानिषेहुंपायवर्त्ते पितृव्यनप्रकातेरत्युत्तराम्बिहुपाम्॥

एकस्य मूलपुरुषस्य द्वाभ्यां भार्याभ्यां पौत्रौ द्वौ द्वौ पुत्रौ बभूवतुस्तत्र प्रथमद्वितीयापावनपत्न्यौ बभूवतुस्तृतीयः एकं पुत्रं
१७३ 173 समुत्पादितवान् चतुर्थस्य त्रयः पुत्रा बभूवुस्तेष्वपि प्रथमस्य द्वौ पुत्रौ द्वितीयस्यैकः पुत्रः। इदानीं मूलपुरुषस्य त्रयः
प्रपौत्राः मूलपुरुषीये कपौत्रेण सह तेनावर्त्तन्ते एषु पूर्वोक्तेषु मूलपुरुषस्य चतुर्षु पुत्रेषु मृतेषु तत्र प्रथम
द्वितीयपौः पत्नीभ्यामविभक्तधनाद्दायादाद्दत्तापत्नीपद्वतत्पत्नीभ्यामेव राज्यापहृत्तधनं [illegible] वशी [illegible]
मरणासमये पतिभ्यां तज्जे प्रतिभ्यां मुख्य पौत्रे पुंवि [illegible] नेष्वसत्स्वमृतेऽसजीतीपापहृत्तमत्तान्धर्मशास्त्री
त्यासिद्धत्वं वेभिप्रणे: [illegible] पुत्राशयन [illegible] पालयंतीवृत्तेस्पिताभुञ्जीतामारणं [illegible] हार्षाहतु हू माप्नुरि
ति कान्यापत्नकवनेन तन्मरणोत्तरं [illegible] त्वबोधनातः स्त्रीणां स्वपतिद्दायस्तुपभोगपरः [illegible] नाम
हारं स्त्रियः कुर्युः पतिविनात्वाप [illegible] नेभि [illegible] उपभोगमात्रस्य [illegible] स्त्रीहतान्यप्रमाणानि का पर्याताया राम
दुरनापहिः विशेषतो गदहस्तेत्र [illegible] पाः इति नारदीयेन स्त्रीकर्तृकेहानादिनिषेधानानाधिकारो भवे १७३

त्स्त्रीणांदानाधमनविक्रये यावत्संजीवमानानानावृद्धौ गस्यसाप्रभुरिति नारदीयेन भोगमात्रे प्रभुत्ववोधनात्
पित्राद्दायेसत्यपि दायाद सम्प्रदानकस्वीयसर्वस्वदानस्य मोहग्लानत्वावगतेश्च धर्मशास्त्ररीत्या निषिद्धत्वेनाह्न तमप्य
कृतमेव अकृतत्वेन चतद्दोषकपत्रमप्यप्रमाणामेवेत्युत्तरं विभक्ताविभक्तधने साधारणत्वेनेति दिक् घाम
यद्दु भ्रातृषु पितुः सनत्स्वं विभक्तेषु परस्परनिरपेक्षतया व्यवहारं विदधत्सु एकस्त्रीपासाधारणा
धनशरीरयापासाभ्यां स्थावरजंगमात्मकं धनं समुपार्ज्य पौत्राभ्यां सार्द्धं पुत्रे विसृज्य ममार ॥ स्वर्यातस्य पुत्रोऽप्यल्पका
लेन स्वर्यातः ॥ न सचावपिकं निचित्कालेन स्वर्यातौ इदानीं अर्जकस्य पौत्रयोः पत्न्यौ विद्यमाने स्तः तत्रार्जकपौ
त्रवध्वोः धनेऽधिकारोऽस्ति वार्जकभ्रातृपौत्राणामित्येकः प्रश्नः ॥ विभक्तार्जकार्जितधने पितामहधनस्वामित्वमनु
भूतवतोस्तदीयपौत्रयोः पत्न्योरेवाधिकारोऽस्ति नाशपत्नं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्न
मंशं लभेत चेति इह मनुवचनात् ॥ अपुत्रधनं पत्न्यभिगामी ति इह वृहस्पतिवचनात् पत्नी भर्तृधनहरी पास्यादव्यभिचा

रिणीति कात्यायनवचनात् कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ॥ असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणीति
१७४ बृहस्पतिवचनात् ॥ पत्नी दुहितरश्चैवेति याज्ञवल्क्यवचनाच्च ॥ पूर्वोक्तिपौत्रवध्वौ स्वपतिभ्यां मरणसमये दत्तक
174 पुत्रकरणपरत्वेन कृत्वा करणे आवश्यककार्येषु दानविक्रयाधमनादिषु च आज्ञापिते अस्मत्तांश्रयं पत्राद्यादत्त
कपुत्रं तद्भोगे स्वीयावश्यककार्यार्थं विक्रयादिकं च कर्तुं न वयेतेन वेधि द्वितीयः प्रश्नः वन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रस
र्वं समुपोष्य चेति शौनकवचनात् स्त्रीणामपि दत्तकपुत्रकरणेऽधिकारः ॥ न च अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रः प्रति
निधिः सदेत्यस्मिन्वचने पुंस्त्वश्रवणात् न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वेति निषेधाच्च स्त्रीणां पुत्रग्रहणे
नाधिकार इति वाच्यं ॥ अपुत्रपदार्थस्योद्देश्यपत्यानुलेप्यगतलिंगस्य विवक्षितत्वात् न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रति
गृह्णीयाद्वान्यत्र भर्तुरनुज्ञानादिति वसिष्ठवचने अन्यत्र भर्तुरनुज्ञानादित्यंशेन भर्तुरनुज्ञासत्वे पुत्रप्रतिग्रहाधि
कारबोधनात् ॥ स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्याण्याहुरनापदि ॥ तान्येव तु प्रमाणानि भर्तापि यदनुमन्यते इति ना

रहीपात्व॥ किं चं नापुत्रस्यतो कोऽस्तीत्या दिशास्त्रेरणपुत्राकाररणस्य दोषप्रहेतुत्वे भर्तुरनुज्ञा रहितानां प्रति पुत्राकारणाभ्यनुज्ञा
परमहः शास्त्रं न तु निषेधपरं भर्तुरनुज्ञा याच्ञा भर्तृसत्त्वेन तदधीनत्वात् पाऽवश्यप्राप्तं बोधनेऽपि भर्तुरुपरमानन्तरं अनुज्ञां
विनापि स्त्रीणां पुत्रपरिग्रहेऽधिकार इति प्रतिभातीति तेऽपि दिरत्नपुत्रमहत्त्वैवम नेन दाजपोहन्न कुस्याधिकार इति
प्रश्रेऽपुत्राशापनस्य भर्तुः पालपत्नी व्रते स्थिता॥ भुञ्जीनाम र राणस्य नाहापाहा ऊर्ध्वमाष्टपुणी निकानी यान्य वा
मासत्र जपराण स्पभिय पत्नी पाणम धिकारो भवति॥ नेष्टिपौत्वापि नोगोत्रारेक स्पुरुषं स्त्रीप व्यवहारापणोजितत्व
त्वौन स्मात्स शरणं हतवत्वो सपुरुषु स्ताभ्यां शरणादानेन तपोः सर्व धनेऽधिकारी भवितुमर्हो नवेति प्रश्ने॥ तस्याम
नापांसवैतन्य तिहाशहान्ताभ्यां हतमहत्त्वं शरणां हत्वा तद्वसिष्ठ धनं विभजेरन्नित्यर्थ स पविष्टं तदावेभ्यो हेत्व
रापित कंततः॥ भ्रातृभिः सह विभक्त पुंशरणीन स्याद्युष्यापि तेतिनारही पेववौ धनात् स्वव्यवहारावलेन ५ शरणाहानत्व
त्वेन च सर्वधनस्वामी न भवति किन्तु शरणाहातृत्वेन उत्तमर्ण एव अन सर्वे पांउत राधिकारिणांभाग लोपनेऽसमर्पएवेति

कश्चित्पुरुषः कस्यचिद्धनिकोऽभूत् तेनैका कन्या मुसाघमतानां धर्मपत्न्यां पुनः परिणायं
१७५ कृत्वा द्वितीयपत्न्यां संततिमनुत्पाद्यैव परलोकं गतः एतादृशस्य मृतस्य धनग्रहणे हत्र कस्तोदरभ्रातरधिकारी
175 उपवारनक कर्तुर्भ्रातुष्पुत्रस्याथवा धनिनो बालभार्याऽपरिणीत दुहित्रोरित्येकः प्रश्नः उक्तधनस्य विभक्त
त्वे पत्न्येव न स्वामिनी॥ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुता गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः पाहाना धमन वि
क्रयाद्विभुविभागार्हद्रव्यादवूनप्रमितं धनमहत एव अपुत्राशयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। भुंजीता मारणा
त्सोंता हा पाहादुर्ध्वं मामभुः॥ मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभते कुलपालिका यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमन विक्र
येऽइति कात्यायन वचनात् पूर्वोक्तधनस्याविभक्तत्वेऽनुरूपमिति स्त्रीनुपालासा घाह मभागिनी अविभक्तं धनांशं तु प्राप्ने
त्योत्या मरणं तिकाद्दिनि विवाह तांत्र व महनल वीरमित्रोदयादिनिबंधधनकानीण वचनात्॥ पत्नी दुहितरश्चै
तिस्मने विभक्तविषयत्वस्यनिर्वाहिका याः जापायत्योर्न विभागो विद्यत इत्यापस्तंबसमन्यादेपसोः स्वत्वेऽवका

सस्समनिपतत्वस्यवाजो धनेन पतिस्वत्वनाशे पत्नीस्वत्वनाशावश्यंभावेन तद्धीपस्वत्वांतरोत्पत्तेश्चाम्नातात्रिसत्वेतद्धीय
स्वत्वस्य प्रतिवंधकत्वात् शक्यत्वेन पत्नीस्वत्वाभावात् आम्नाये हीनामेव स्वत्वमित्येव माहिपुत्रके : तस्माद्दुहितृकासंसृष्टवि
न्यपुत्रे स्वर्याते पत्नी धनं प्रपद्यते पत्नी दाहितप्रमप्रः सिद्धो भवति विभागस्यानेकत्वात् संसृष्टिनां वस्यमाणत्वादि
ति विज्ञानेश्वरोक्ते अवदत्तक कुर्तभ्रानिष्पुत्रस्यैव धनभाक्त्वमिति तत्रोत्तरं विद्वषाम् एकोनत स्यमत नस्य धनिनो द्वि
तीया पत्नी प्राप्रव्यवहारा अस्ति धनिनो ज्येष्ठपत्न्युद्वाह परिणीतकन्या पाणिग्रहणं केन कार्यं मम तस्य धनस्य ग्रहणे
कोऽधिकारी भवतीति द्वितीयः प्रश्नः नाहं शक्नुयापाणिग्रहणं तद्धनाधिकारिणा कर्तव्यं तद्धनाधिकारी तावान् पत्नीति
रीति वेनितनो वगंतव्येति द्वितीयउत्तरं ब्राह्मणजातौ उत्पन्ना पापाषोषितः कीपत्नापनुपरिमिते कालेवालत्वात्
स्य ह पद्र उपगच्छतीति तृतीयः प्रश्नः वाल आषोडशाद्वर्षात्पौगंडश्चेत्यभिधीयते ॥ परतो व्यवहारज्ञः स्वतंत्रः पितृत
एव नेदृनिपोगिप्रवचनात् षोडशवर्षाद्द्ध्वं वाल्यादन्यहूप उपगच्छतीति तृतीयप्रश्नउत्तरं विदुषाम्

पृथ्वीराजाभिधकापस्यस्य पुत्रौ यः रामलाल इति सिंहाभिधौ पितरि स्वे विभक्तौ अभवताम् पूरामलस्य नेवाजीलालः पुत्रो
१७६ महीपुरावः पौत्रश्चाभवत् हरीसिंहस्य हेतु अन्ये एको वालाजीवाभिधः पुत्रः समभवत् तयोर्मध्ये सकापत्यः सहामो
176 प्रविवेश अत्र पुरामत्रलालपुत्रदिशिवाजीवन्नासित् वालाजीवोऽनपत्यो मत स्तादृशस्य वालाजीवाभिधानप
त्यस्य धने विभक्त पितृव्यपौत्रस्याधिकारोऽथवा धनिनो भागिनेयस्येति पण्डितान्प्रति प्रश्नः॥ मृतानपत्यवि
भक्तधनिनो विद्यमाने पितृव्यपौत्रे तूर भागिनेयपौः समवाये अभिन्नपितृव्यपौत्रस्यैवाधिकारः अत्र भावेस्यात्पुत्रगा
मीति विज्ञानेश्वराभिधानात् पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः। ए
षामभावे पूर्वस्य धनभाग् उत्तरोत्तर इति याज्ञवल्क्येन भ्रातृप्राधिकारवो धनाच पितृव्यजस्य पुत्रोरत्नान्तज
त्वेन सुतरां न पुत्रस्याधिकारः भागिनेयेन धर्मिपितृपितामहेति पुरुषत्रयपर्यन्त हानकपिंडत्वातु सकाशार राम
भागिनेयस्य महोपकारित्वाद् अधिकारः भिन्नवाच्यः उपकारकस्यैतदधिकाराद्वा धनिकाधिकारसैतारशाविषये चोर १७६

मित्रोरपेक्षयं स्त्रीकारणत्त्॥ भागिनेयस्य पुरुषत्वपिण्डदातृत्वेऽपि भागिनेयपुत्रस्यापि पिण्डदत्वात् पितृव्यपौत्रपुत्रस्या
पि पिण्डदत्वा द्वेस्यदेतत् नचैवं दौहित्रभ्रातृव्यान्नारिसमवाये दौहित्रपुत्रस्यापि पिण्डदत्वेन दौहित्रानधिकारस्य निवाच्य
म्॥ दौहित्रस्य चैनेनैवाधिकारस्मृतेः पृथ्वीराजाभिधक्षापस्य पत्नी पद्मा मलद्दी॥ तिं द्दाभिधौ पितरमेधिभक्तौ भ्रम
वताम् पूरणमलस्य नैवाजीलालः पुत्रो महीपालः पौत्रश्चाभवत् हरिसिंहस्य द्वे कन्ये एको बालजनी नामभिधश्चपु
त्रस्सभवत् तयोर्मध्ये एका पन्नास हागतो प्रविवेश अपराम चूनीलाल पुत्र विशिष्टाजी वृत्त्यासि वालाजी वोष नप
स्थोस्तन्मातृशस्य वालजीवाभिधान पत्यस्य धनेविभक्तपितृव्यपौत्रस्याधिकारोऽपवाधनि तो भागिनेयस्ये
तिपण्डिता अपि प्रश्नः मतानपत्यविभक्तधनिनो रिक्थं नतु पितृव्यपौत्रं न भागिनेयपोस्समवापेन भागिनेयस्ये
वाधिकारः भ्रातुः पौत्राभावे पितृदौहित्रस्याधिकारः धनिरे पापितृव्यादिस्पस पाव्युणा॥ तिथिनापि पुत्रात्त्वा रिभिन्न
पमागत्वेखात्स्नुषापत्नी पनत्पुत्रो ज्ञातिसम्बन्धिबान्धवाः॥ पुत्राभावे जुकुर्वीरन्स पिण्डान्तं पश्चात् विधातिनिर्णय

सिन्धुकारध नकाषााां जि निव वनेनस्व नन्नन्न पासपि राड्डान्न थ्माह्णविधौभा गिनेय स्पत त्युन्नस्य चाधिकार वो धनान्मा
१८७ तुल्लोभागिनेयस्य स्वस्त्रीपोमातुलस्य चु थ्मस्त्रस्य गुरो श्चैव स खुर्मातामहस्य चा एते पाञ्चैव भार्य्याभ स्वस्त्र मर्मा
177 तः पितुस्तपा॥ पिगृह्णम तु कर्त्तव्यामिति वेद्ह विरांस्पि निरि निशा तान पीपजी मू नवाह्ह नरापक्र मथ न व च ने
नत हाधिकारस्य वोधनात् हायभाग रापननवहायक्रमसंग्रहे भ्रातृष्पोत्राभावे पितुर्दौहित्रस्याधिकारः पितृदौ
हित्राभावे भ्रातृदौहित्रोधिकारी तदभावे पितामहाधिकारः पितामहाभावे पितामह्याश्चाधिकारः तदभावे
पितृव्यस्याधिकारस्तदभावे पितृव्यपुत्रस्याधिकारः तदभावे पितृव्यपौत्रस्याधिकार इत्यादिक्रमेणाधिकारं
प्रतिपाद्य पश्रीजीमूतवाहनाद्युनन्दनश्रीकाशनाथ कार्त्तिकाकारैः पितृव्यपौत्राधिकारस्य भागिनेयाधिकारेण वाध्यत्व
वोधनात् वहवो ज्ञातमो पन्ने सकुल्याव न्धवास्त पापोसासत्रनरसेषांसोऽनपत्यधनं होनेतन्निवाहस्यनवाकस्या राम
सन्न पहस्यार्पसुच्चास त्रतमुपकारतास्नमेने निरूतो महामिवंहभिागिति पितृव्यपौत्रापेक्ष पावहूपकारस्य भागि १८७

नैपेसत्वेनतत्पेक्षपासत्त्रातत्वाविज्ञानाद्रागिनेप स्पैजाधिकारस्मिसनाम्परामर्श·
प्मीः कस्पचित्पुरुषस्यद्वावौरसपुत्रौ सवर्णापुलीनोजातौमूलपुरुषपश्चक्रमापातंस्थावराजंगमधनजातमविभाज्यैवम
नसत्द्द्ननांस्ंज्येष्ठंपिनस्पान्नापुत्रमुपजीवज्जविभक्तनिष्किलधनः कनिष्ठः स्थितः कतिपयपसमपानन्तरंज्येष्ठोस्म
नसन्पत्नीय अविन्नस्वहेवरे पाविवद्मानएत्ति एताहशविषयेक्रमापा तधनेज्येष्ठभ्रातुः पत्न्याअविभक्त
निष्ठभ्रातुर्वाधिकारइतिपण्डिताः पर्यनुपद्यन्ते· वहुनिवचनप्रामाण्याद्विभक्तकनिष्ठभ्रातुरेवाधिकारोनतु
ज्येष्ठभ्रातुः पत्न्याइतिमितासरावीरमित्रोदयादिसकलनिबंधनसंमतम्· पुण्यादुःशंखलिखितपैठीनसिपमाः
अपुत्रस्यस्वर्यातस्पभ्रातृगामिद्रव्यंतदभावेपितरौहरेतांमिस्मादि· हेवलश्च· ततोहायमपुत्रस्यविभजेत्पुत्रः
होहराः तस्मात्दुहितरोवापिचिप्रमाताः पिता पिवाः सवर्णाभ्रातरोमातामाभार्याचेतिपष्याक्रमम् मितिः मनुश्च· पिता
हरेहपुत्रस्यरिक्थंभ्रातरएववेति· नारस्मृभ्रातृणामप्रजाःप्रेयात्कश्चित्प्रव्रजेत्तत्वा· विभजेरन्धनंतस्पशेषास्तु

स्त्रीधनं विनेति॰ शरीरार्द्धत्वात्पत्न्या धनाधिकारबोधकानि याज्ञवल्क्यबृहस्पत्यादिवचनानि तु विभक्तासंसृष्टविषयाणि

१२८ 178 ति॰ मिताक्षरादिषु स्फुटम्॰ अत एव वीरमित्रोदये॰ स्वपतिनि स्वामिनि स्त्री तु गन्ता साध्वा हृतभाजनम्॰ अविभक्तधनांशे तु प्रा

प्रोत्यामरणान्तिकमिनिकाम्यापत्नवनोपष्टम्भेन अविभक्ते पत्न्या ग्रासाच्छादिमात्रस्यामेव प्रतिपादितं ॥ स्पष्टं विज्ञेया

कश्चिद्दत्तक एकामपि विवाहितामप्यत्र व्यवहारं प्रथमपत्नीगर्भजातां मातृहीनां दुहितरमेव प्रथम

प्रप्राप्यव्यवहारां पत्नीं च स्थापयित्वा दिवं गतः धनाधनस्य जनकपितृपुत्रो वा गृहीतृपितृपितृभ्रातृपुत्रो वा तद्दी

यधनाधिकारी भवतु न वा प्राप्तव्यवहारा एतस्य पत्नी दुहिता वा तस्य धनाधिकारी गामी भविष्यतीति प्रथमप्रश्ने द

त्तकस्तावत्तत्समगृहीतृपितृनिधनानंतरं तदीयधने जातानाधिकारोऽपि दिपमीत तत्स्थानीय नीतिला साधार

णाधनेष्वधर्मे निष्पापाव्यभिचारिणी तत्पत्न्या एवाधिकारो भवितुमर्हतीति परं त्वा अव्यवहारप्राप्तेस्तस्यास्तद्धनं

राज्ञा रक्षणीयं प्राप्ते व्यवहारप्राप्तिनिश्चये तदधीनं कर्तव्यमिति धर्मशास्त्रोपाध्यायस्य कस्यचित पुरुषस्य प्रमीत

स्यानपत्यायाप्रव्यवहारैकाद्वितीयपत्नी अपरापप्रथमपत्नीगर्भजाताऽप्राप्तव्यवहारामातृहीनाकन्याचवर्त
ते अनयोर्मध्ये मृतपुरुषीयधनेकस्याधिकारः कन्यायाः प्रतिपालनंचकेनकर्त्तव्यमितिद्वितीयप्रश्नो ईदृशी
पत्न्येवाव्यभिचारिणीत्येन मृतस्यभर्तुर्निखिलधनंप्राप्नुयादिति अनयैवजुनानेनभर्तुर्धनेनदुहितुः प्रतिपाल
नंतस्याविवाहार्थोव्ययपश्चकर्त्तव्य इतिधर्मशास्त्रीयाव्यवस्था तृतीयप्रश्ने स्त्रीकिंपद्वाषिकासतीप्राप्तव्यवहा
रासंभवेदितितृतीयप्रश्ने अतीतषोडशवर्षवयस्कासतीधर्मशास्त्रमतेनप्राप्तव्यवहाराभवेदितिधर्मशा
स्त्रीयाव्यवस्था अत्रप्रमाणानि पत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रातरस्तथेत्यादियाज्ञवल्क्यवचनं अपुत्राशयनंभ
र्तुःपालयन्तीव्रतेस्थितेत्यादिवृद्धमनुवचनं ॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तुपितृमातृसनाभिभिरित्यादिवृहस्पतिवचनं तथा
ऽपुत्रस्यस्वर्यातस्याविभक्तस्यासंसृष्टिनोधनंपरिणीतास्त्रीसंयतासकलमेवगृह्णातीतिमिताक्षरालेखाबालहयोगतं
रिक्थंतावद्गृह्णीयादनुपालयेदित्यादिमनुवचनं एषैवद्रव्यजाबालानांधनात्ययाप्राप्तव्यवहारागमित्यादिस्मृतिवचनं अ

संस्कृताभ्यपेतत्रपैत्कारे च नङ्गनाहित्यां दिव्यासवचनं विवाहादितांमगोत्रे स्वस्वासम्य गर्भस्थैः सरशोत्रे पत्र्य भ्रा
१७८ न्तराधिशुः ॥ वाल्यश्चाषोऽशाद्वर्षान्तपौराण्यापिकथ्यते परतो व्यवहारज्ञः स्वतंत्रः पितरावृत इत्तिनारदमुनिवच
179 नं तथापि विधवी एभि ग्रोहपत्ने स्वयंत्र ति विउ पामप्रंतं आषाटसम्य १५ संवत १८८८
अवीरपाक पाविहिज स्त्रिपास्वहो हिंमो हनक सुतत्वेन स्वीचक्रे ततः सासंत स्पे तत्रपर्त्त विभागपो ग्यदापादात्र
पंतनकं शा स्याव मतोने नितस्याधिकाराभावानङ्ग न मस्माभिरेव मागुपितिव रजितत्वनाह शात्तका धिकाएउ
तत्वीसंक्रान्तधन उत हायाह नानाति नि विद्वांसः प्रष्टाः समाह धनिहौ हित्रो ब्राह्मणादि त्र मेणासुतेन कर्तव्यः तौ
हित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्षिपते सुतः ब्राह्मणास्त्रिपेना स्तिभा गिनेयः सुतः कवितूत्तत्रिशोनकस्मते: तत्रतु
शहृए वार्षे भागिने पर भिहौ हित्रो पल क्षणम् रतिवीतमित्रोरप कत सपिराडा पुत्रकचैव सगोत्रजम प्यापि वात्र राम
पुत्रको हिज्ञोपस्मानुत्रत्वे परिकल्पयेतसमानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् दौहित्रं भागिनेयंच मातघस्सुतादि १७८

नेतिवीरमित्रः धनशाकलस्मन्ने भ्रष्टस्यनोहौ हित्र स्य शास्त्रे रागदनकसुतत्वासिद्धेः प्रतिपाद्यतानान्तस्य पुत्रत्वास्ति द्वैपुत्रा
भाववन्त्या उक्त स्त्रिपाः खापत्ने पेउक्तहापाद्दानामेवाधिकारः अपुत्राशपनेभर्तुः पालपन्नी व्रते स्थिता भुंजीता मरणा
न्न क्षान्ता ह्यपाद्दाजर्ध्वमाप्नुयुरिति कात्यायनस्मरणादिति १ गाजसह्वलिर्विभाज्यमभवतिनवेतिप्रश्नोत्तरम्‌ अवि
भाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः परस्योशनसस्मृते कृतं धनमविभा
ज्यमेव तत्र याज्यं याजनलब्धमिति विज्ञानेश्वरः इति पत्रहार्यस्य विभागं दृष्ट्वा मन्यमानैस्तस्य तत्कालस्य वा निप
तकालावच्छेदेनोपभोग एव स्वीकृतः सपत्रहार्यो हानुमेयकारे राशकानेन वेतिप्रश्नउत्तरम्‌ कालिकोपभोग विभा
गेप्येकवार्न्द्वकेपिभोग कालेऽपरस्य स्वत्वनाशेन स्वत्वान्त एवरोधात्तादृशोपगोत्र के नर्ह हानाच्च मिद्धमेव
त्वमप्यापुनर्ह्यात्र स्य भोगानापत्तेः अत एव विभक्ताविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः एको ह्यनीशः सर्वत्र दाना
धमनविक्रये पस्तुतिवहस्पति स्मृतिः स्थावरविभागं दृष्ट्वा मन्यमानास्तद्भिन्नर धनमेव विभज्य गृहीत्वा स्थावरं

मध्यगमेवस्यापपत्ति नारदप्रास्यावर विषयविभक्तादृक्ता इतीन्यव्याख्यात् स्मृति चंद्रिकाकारः अतएव कहास्यादि पप
१८० भोगोनविभागइति मिताक्षराहिसिवान संगच्छते इति॥ कश्चित्तु वैयाग्यवस्त्त कलविषयवासना
180 विरक्तः स्वकृतशिष्यमध्येकनिष्ठशिष्यापत्र स्थितस्याप्यवान्यदेशं गतस्य स्वीयकनिष्ठशिष्यस्याननुमत्यास्वद्रव्यं
स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं दत्तवान्तं सिद्धं न वेति प्रश्नः प्रथमः अपपर्हि स्वकीयकनिष्ठशिष्याननुमत्या गुरुदत्तस्यावर
जङ्गमात्मकसकलधनेगृहीतधनात्स्वीयगुरुकनिष्ठशिष्याज्जेष्ठः स्वीयभागमप्राप्नुमानएवसन्नस्येनहा
तकृतनसाविच्छिप्याः स्वगुरुभागप्राप्यर्हा भवन्ति न वेति द्वितीयः स्थावरद्विपदस्यैव प्रचापिस्वयमर्जितस्य॥
अत्र सम्भूयसमुत्थानस्ववन्त्रिहानपत्रवृविज्ञापद्यपि व्यास्त्व्यानेन कृत्रिमपुत्रस्यानापत्र ज्येष्ठशिष्यस्याननुम
त्यापितस्यानापत्रमोक्षप्रदगुरुकर्तृकदानविक्रयनिषेधावचनमस्यप्रतिप्रसवाग्ररागमद्वयभागिनः क्रमे राम
णाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रातृकतीर्थिनइतियाज्ञवल्क्योनपतेपतिकल्पस्यान्यस्यापिसच्छिष्यज्येष्ठकार्त्तिकगृहकाम १८०

मरागनवसुनहरणविधानाज्जेष्ठएवतुगरुत्वीपाप्सित्रमध्यनमशेषननःशेषास्तइत्युजीवेपुर्व्वपैवपितरत्तपेतिमत्र
वद्वचनाद्विभपाद्वेसनस्सर्वानज्जेष्ठोभ्रातापपाणि॥भ्रातास्तशद।कनिष्ठोवाशान्प्यपेषाकुलेस्पिजि।विस्मृतिभिरा
पभागादिषुज्जेष्ठस्पसर्वधनमहरणस्पकनिष्ठानान्नेष्ठानान्नेस्पन्चविधानाज्जेष्ठानन्तमनत्पापत्कनिष्ठापग
हरणाद्यन्तंतदसमीचीनमितिप्रपंचयस्योत्तरम् द्वितीयस्यतुवाहुल्यात्र्यकथनसमर्थः पित्रादिप्राप्यरापा
नधनस्वेच्छपानुगहकृतेनस्पैनाण्डुलमस्पमपित्वातस्मादन्यैर्भ्रातृभिर्भागस्तुचकंपत्रेनाश्रमित्यर्थस्तुवरकं
शतकस्यानीहमानस्पकिंचिद्दत्वाप्यपक्लिपेतिपाज्ञवल्क्यवचनंभवतिपुत्रगमागमपायमानस्वपिताम्रत
स्तत्रतत्पुत्रादिभिर्गृहीतेएवतद्दूरत्रापिगृहणाडगदप्रमारोत्वीपप्रामव्यांशेगणतुपरतेशीघ्याणामधिकारो
न्याय्यएववि मधिकंवहुलेखनेन कस्यचिद्गुणस्यडहितत्रपंहौद्वित्रहृपंपितामहप्रपौ
त्रांश्चसंरक्षसम्यजवतोदेहेनसहसहगामिनीधर्मेणधर्मपत्न्यगनौप्रविष्टा॥नाहशस्यांमनस्पक्षिभक्ताविभक्तधनेपूर्वो

कानामध्येकस्याधिकारइतिप्रश्नेमतस्यधनिनोगोत्रवर्गाद्विभक्तमात्रेधनेप्रथममनुदुहितॄणामधिकारः नासामूढदु
१८१ हित्रपोरधिकारोनन्तृतासांज्ञीवद्दशापानुदुहितॄणामेवेतियाज्ञवल्क्यश्रद्धाद्दृक्षासंभवनिपुत्रवदुहितान्दरणामि
१४१ तिमनुवचनात् अविभक्तेधनेनुसर्वेषामविद्यमानानांसम्वलितनस्वत्वेनान्यतमस्यमरणानहीपस्वत्वनाशेन
विद्यमानानांसमगतेधनेस्वत्वोहपानदुहित्राहीनांस्वत्वोत्पत्ते. अनिबन्धकत्वाददुहितद्दौहित्राणामनधिका
एवेतिसम्प्रिईत्त्तष्ठत्ताम्बोध्यम्॥ वेनवित्युरुषेणास्वीयंधनंकस्मैचित्तज्ज्ञवर्षवयस्काय
वालकायप्रीतितानपत्रम्विधायदत्तवान्. ततएकवर्षानन्तरंसवालकोममानेनधनेनप्रयोजनंनं. त्वमैवैत. इत्य
रोभिविषयकंत्रंहात्वेसमर्पितवान्. तत्रपूर्वपत्रप्रमाणमनंत्रपत्रम्वाप्रमाणमितपस्मिन्प्रश्ने गर्भस्थेसदृशो
त्रेयोपञ्चमाद्वत्सराच्छिशुः वालम्याषोडशाद्वर्षात्पौगण्डोऽपिनिगद्यतेप्रातीव्यवहारत्तस्वतंत्रः पितरावनेर राम
तिव्यवहारतत्वविवादविन्नाममीमितनाभराकारास्थिधननारहीयवाकेनाजन्मषोडशवर्षवयस्कस्यवालत्वास्वा १८१

तंत्रपोर्वो धनात्मलोन्मनार्त्तव्यसननिवासभीताश्रियोजितः॥ अस्वतंत्रकृतश्चैव व्यवहारेण सिध्यतीति योगीश्वरे
रावालकृतस्याकृतत्वबोधनात् स्वतंत्रकृतश्चैव व्यवहारेण सिध्यतीति व्यवहारलाक्र ८ तद्देवर्षिनारद
वाक्येनाप्यस्वतंत्रकृतस्य व्यवहारस्याकृतत्वस्वतंत्ररचाकृतमपीति दानबोधकमपूर्वपत्रमेवमनारात्रनुतन्म
रार्वन्तेन बोधकम्बालकृतमुत्तरपत्रमित्युत्तरमु॥ नचाप्यप्रव्यवहारस्य परावर्त्तनानधिकारेऽवमहहरणस्याप्य
नाधिकारादेतन्नवंचनीपम्॥ परावर्त्तनाधनधिकारस्य वाचनिकत्वेनोपपत्तेर्ग्रहणाधिकारस्य निषेधाभावा
त्स्वस्य तनपज्ञोपवीनादिविवसेयेन केनापि दीपमानस्य वस्तुनो ग्रहणाधिकारबोधकवचनदर्शनाच्चेति शिवम्
कश्चित्पुरुषो भार्य्यया सहपुत्रिकांत्यक्त्वा परलोकमध्यषिवाननन्यत्नीकिपत्काले गते
कत्विग्जनपुत्रकृतवती॥ स्वकृतपुत्रेरासहेहानीम्वियमानाकिमपिस्यावरस्विक्रीतवती नद्द्सुत्रेत्रासद्धनस्वा
मिदुहितुर्विवाहस्तमजनिष्यममपितुर्द्दनेमहीपाधिकाराः तपाविक्रपारिकं कर्न्नं निशय्यपमितिविवारे सत्यांदुहित

रिधनिपत्यात तत्कृतक्रेणस्य विक्रयादिकं कर्तुं शक्यं तेन वेति प्रश्नः वीरमित्रोदयसंस्कारकौस्तुभदत्तकचन्द्रिकादिरीत्याप
१८२ त्यनुज्ञारहित विधवायाः पुत्रविधिना पुत्रकरणेऽधिकारस्यासिद्धत्वात्तादृशनिपत्न्या विधवया कृतेन पुत्रेणाधनिनः पु
182 त्रेचत्वात् पत्नीदुहितरश्चैवेत्यादिदुहितुरधिकारप्रतिपादकर्षिवाक्यानाम्भिमतासंस्कृतविषयोन्नपर्यन्तशून्यस्यस
तस्यजनस्य कन्यागृहारामैः पिलहारिणा त्वमिवद्धमिपर्विषपवावस्थापनेनात्रापह्नस्याधनिपत्न्याः पुत्रानुम
त्यास्यावरविक्रयादिकरणेऽधिकारः पुत्राणमत्या कृतो विक्रयादिः सिद्ध एवेत्यर्थप्रमाणम सर्वेषु नौरसस्यैतेपु
त्रा दायहराः पितुरिति याज्ञवल्क्यः स्त्रीधनानांप्रमाणानि कार्याण्याहरनापादि विशेषतो गृह क्षेत्रदाना धमनविक्र
याः तान्येवतुप्रमाणानि भर्त्तापयधनमन्यतेऽतिनारदः अत्रभर्तृपदस्वतंत्राधिकापर्युपलक्षणम् तत्कृतपुत्रस्य तु
पितृधनत्वेनमातृधनत्वमातुरनुमत्या विक्रयादाद्यापत्कालेतुकुटुम्बार्थेदत्मादिवचनोक्तकर्मणि सुतरामधिकारः
त्युत्तरम् इतिक मिमांसागिताक्षरादिमनेपत्तनस्तारहितनामहिल्यापाः पुत्रकरणानधिकारस्यवचस्यानेर पित

वर्त्तनाद्युचितप्रयोजनायविक्रयादिकरणे स्त्रीणां स्वयं निरायस्तुउपभोग फलः स्मृतः नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिविला
त्काप्य ज्वनेति भारताद्विवावस्थाजातेऽपहारशब्देन स्वस्य वस्त्रादेः परिधानादिनाऽसद्व्ययस्यैव निषेधात् अधिकारोऽस्या
प्य एव विक्रयादिषु नइह्यनाशे धनेपरावर्त्तनेवेशान्तस्याजीवस्याऽहद्दिहरान धिकारात् परन्त्वेतावानेव विशे
षः पूर्वमते पुत्रत्वस्यासिद्धत्वात्पुत्रस्य धनस्वामीत्वं न स्मते परिहृय निराज्ञारत्वा मतवान् तदाज्ञया पुत्रोऽगृहीत
स्तदा नास्ति पुत्रत्वस्यासिद्धत्वात्स एव वसुस्वामी भवितुमर्हः यस्मात् अं विनाऽपुत्रं कृतवती विधवा न हानन्तानेपुत्रे पुत्रत्वान्
स्मृत्या धनिनोऽपुत्रत्वाद्धनि पत्न्या ममतायां धनि दुहितैव पितृ ईनेस्वामिनी भविष्यतीति ज्ञेयम्
कृपोष्णिवच्चा इजानीप्सोऽहंस्मात्पोर् त्यत ए विभक्तोऽन्नपति काया स्मात्मापर्यापादिभक्तगृहादिकं तपात्र व्यवहारे प्रतिपु
त्रमानं प्रतिरूप्यममैवाज्ञास्ति कर्म्मणि च प्रेक्षितो भवति तपाकृतस्तरनादिषु व्यवहारोऽसमीचीन इति विवदते ए
तादृशे विवादे धर्म्मशास्त्ररीत्या किमुचितं भवतीति प्रश्ने विभक्तस्मात्पस्माविभक्तस्वाय ते येस्वीपावश्यकाऽऽपर्यापदानाद

मनविक्रपादिषधिकारएव भर्त्तुस्तापमरते पत्यौ विप्रवसे न्मोपयेष्ठनः विद्यमाने तु संरक्षेत्स्वयपेत्न तु लेऽन्यपक्षेति कात्याय
१८३ 183 नः अपुत्राशयनम्भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता दायादा ऊर्द्ध्वमाप्नुयुरिति वचनान्निर्बपाद्दू
रामित्रोरपादिभना पहारेस्थिपः कुर्युः पतिविल्लात्कापज्वने स्मादिवाकसमपालापत्रपहारेशहूनस्त्स्मवस्त्रा
दिपरिधानेन स्वीकर्त्तव्यास घपस्यैवनिषेधात्स्मुल्लाम् पूर्वोक्ते धनस्वामिन्यास्वीयं सस्वं पातोपमन्नापि
स्वदुहितृपरिस्वत्वन्तुसिध्यति नवेति द्वितीयः पक्षः पूर्वोक्तापुत्राशयनमिति कात्यायनवचनेनतस्यामृतापाध
निदुहितुरेवाधिकारस्यन्याप्यत्वेनतस्याभावाधिकारत्वेनवतसैपत्रपूर्वकं परत्नत्तदानं सिध्यतितदानवले
नतस्याजीवमानेवपत्नैत्रकेधने दुहितावधनस्वामित्वमनविठमर्हा धनस्वामिपत्न्यामृतिधनमुपभुङ्क्तस्यामृतापां
दुहितुरधिकारस्मारणेवोधकेन्त्रापाहाउर्द्ध्वमाप्नुयुरितिवचनमिन्युक्ता दौहित्रादिरीन्याबीरमित्रोदयादिरीत्याराधाहा रम
रम्भस्यपत्न्युहोपालाक्रविभक्तद्रशांपापेपम्नुभागिनाहकाक्षेदायापालारसमर्पकरणादुहित्रौ हित्रपौर्धनिपत्न्यामरणोत्तरका

त्वेधनिपत्त्युपसंक्रान्तधनमात्र्याधिकाराभावात्तत्र देवराधिकारस्याभावित्वात्तस्मै हातुं न शक्यते इत्यप्युक्तं एतन्न मगात्र
न्मासै कस्मैचिद्दातुं शक्यते न वेति नतीपप्रश्नेप वीक्ष्कास्यापन र्विराया हार इति वचनात्तदत्तपा विभक्तं स्वापतेयं न श
क्यम् परलोकाय भर्त्तुः स्वास्य वकं ऋदानं शक्यमेव जंगमं स्थावरं हेमेति वीरमित्रोदयपा हि विशेषस्य मिताक्षरा धनतरं दास
मिवचनात् १ कश्चित्पुरुषस्त्री पुत्रान्नपाघ्रते पुण्यकस्य पुत्रममीमते १ पुत्र भ्रात्रे इतनत्वान् अवशिष्टौ
ष्टौ भ्रातरौ तयोर्मध्ये न पुत्रः एको मम मागतम् पत्नी वाऽस्ति इत्यस्य प्रकारके वृते मत भ्रातृपत्नी देवरेण सा कं भागं लब्धुमी
हमाना स्वपतिभागं तद्धस्ताप विवहते एतादृशे प्रश्ने तपत्नीभागो लब्धव्यो न वेति पण्डितास्ततिपर्षुत्तु पोगे अवि
भाज्ये धने मृता विभक्त भ्रातृपत्नी स्वापतेयभागो न लब्धव्य इति ताविराणस्य पाप्र्तास्मै पि तस्य कल निक्र्हृत निव
न्मतम अत्र प्रमाणमुदाहरामः ततो राप मपुत्रस्य विभ मेर सदोहाएरनिनादः अपुत्र धनभ्रातृगामिवद्भावे
पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी तिश्रंखवै टीनस्तिपमाः त्वय्याने स्वामिनी स्त्रीनुग्ता याज्ञ्यी इह न भांगिनी अविभक्तानाम

शत्रुघ्नाप्रोत्यामरणान्तिकमिति व्याप्यापन्नः पत्नीधनमात्रपकानिवचनानि विभक्तधविषयत्वेनाभिता सराकारादिभिर्व्यव
१८५ स्थापितानि जीमूतवाहनकृतशास्त्रार्थस्तु विभक्ताविभक्तधनमात्रविषयको ऽस्मिन्देशे ऽपुत्रहीनो न सपिण्डेनै राजभिरित्युत्त
185 रम् विविधधनज्ञानाविभागे कृत्स्नपत्न्यापाहै विभागात्पूर्वं भूमिहृते विक्रयेत्यानाधमनं निबन्धा धर्म्म
शास्त्रीत्याप्रक्तानवेति प्रश्नः ॥ अत्रैकेन दायादेन कृतस्वे दानाधमनादिर्न युक्तः ॥ विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे
समाः एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रयेष्विति मिताक्षरादिधृतबृहस्पतिवचनात् । इति प्रथमोत्तरम् ॥ स्त्रीपुत्रेष्व
असत्सु भागिषु विद्यमानेष्वपि स्त्रीषु च सत्सु निजपूर्वजायानाविभक्तभूमिहृते दानाधमनादिः पुत्रदायादानुमतिं विना
युक्तो न वेति प्रश्नः ॥ पूर्वोक्तवचनान्नैकः कुर्यात्किं तर्हि दाने परस्परमतिं वितेति वचनाच्चैकेन कृतो दानाधमनादिर्न युक्त
इति द्वितीयप्रतिवाक्यम् ॥ अपरदायादैर्निजभागभूमिहृते वैरान्नात्पूर्वं मां पितृत्वात्ममात् गृहीत्वा निजका राम
र्यव्ययकरणे ऽसामर्थ्येन च नष्टमापरधनाभावेन समर्थस्मो च नापन्नाग्रमात्रनादशाहने विक्रयविशेषो धर्मशास्त्रीत्या १८५

प्रको नवेति प्रश्नस्तृतीयः ।। पराष्ट्रादीनामनन्तुमासर्वं कुटुम्बमापि मामापहित्रज्ञादिभिः पीडितानां कुटुम्बवर्गाणां
रक्षणार्थं पित्रादीनामावश्यकश्चाह्वारिरा. पधर्म्मेव कर्त्तं नतात्र णिके ननहाधिपू मात्कमापान एतेत्रातस मुम्पत्रेदृष्ट्वं त्रा
सत्रनु विक्रयं कार्यपित्वा क्षेत्रसमस्तेत्रेष्व विक्रयपजन्मन्नन्द्र्व्यया। एकोपि स्यावरेतु र्पलाना धमनविक्रयम।। आपत्काले कु
टुम्बार्थं धर्म्मार्थं वविशेषनरमिवीरमित्रोहपथ्य नवद्द स्यातिवचनाद्देमेनकुनाधेः सिद्धत्ववोधनात्त्वैवाहिकेन्नमा
पानेसर्व्वहानेनविघनेरनिरहसर्तिनात्कमापानस्पसर्व्वस्यारव्यापर्पाकारणोनिषेधाहषार्थंतनहपाकारण
स्यसर्व्वपानिषेधात। पदिपुत्रादीनामनुमन्याकृतंनदापुत्रैर्मराणमपाकरणीयमेव नैरपिक्षेत्रजमपत्ने नैवनतुकमापा
नविक्रयेण।। येजातापेऽप्यजाताश्चयेचगर्भेव्यवस्थिताः हतिं हितेऽपि कांक्षन्ति हविर्त्ती पोहिणहिं नरस्य व्याप्यसवव
नान्। पुत्रादि धूतापान स्त्री व्यसनघ्नत पराजयनिमित्त र एड हराडावशी षगल्कश ल्कावशिष्ट धर्म्मविस्मरलकुवैष
कितवशाटवटचारणचौराणिकपातिभाव्यनिमित्तं सर्णांपेत्र कृतं नो पसंक्रामति पुत्रादिभिन्न रेपं नालकृ। ष्टाका

मधूनतत्र नन्द ॥ शुल्कावशिष्टकम् ॥ इत्यातानन्तर्यैवेद दुत्रोदत्यात्र पैत्र कमिति यो गीश्च दिवीरमित्रोदयादिधृत
१८५ चूनात् । बुलात्कारेण एव्ज्ञाहाय पितृपुत्र मरणेन वेगदीतुनरणकाने परानुनपास्ती वाग्निहोत्री चक्रमण वाग्निपते यदि ॥ तप
185 स्वे वापिहोत्रं वा सर्वं नंदनि नांभवेदिति वचनात् ॥ उत्तमर्णाद्रिमाराप स्वामिनेन हरहानि चेत् ॥ सतत स्मृताम्ः स्त्री पुत्रः प
शुर्वजापतेभ्य हे ॥ अत्राहि ना मिश्रे पारि ॥ र छ्जिपितरः पुत्रान्स्वार्थहे तोर्धजसनः उत्तमर्णधमर्णाभ्यां मानमपंमो
चपिष्यति ॥ अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य पलतः ॥ अमृणान्तिना मोच नीयो य प्यानना कमृजे हि तिनारही पेभ्यः पथ्य
॥ पनसतो येन के नाप्युपायेनेभ्यर्थो वीरमित्रोदयकारैः ल तरति तो मोनरम् ॥
कस्यचिन्मृतस्य पुरुषस्य दौहित्रपत्नीभागिनेयपौत्रविघमानेषु तत्पुरुषीयधनग्रहणे तयोर्मध्ये कस्याधिकार इति
प्रश्ने दौहित्रपत्न्याः पतिमातामह धनग्राहकवचनाभावात् भागिनेयस्य धनिदेयपित्रादित्रयपिण्डदातृत्वान्मातुल
स्यापि पिण्डदातृत्वात् पौत्रपर्यन्ताभावे पितृदौहित्रस्याधिकार इति जीमूतवाहनलेखात् सौदुहितृसुतेभ्यो वेस्या

रिपो गोत्रजादि वो धिनाधिकारिशब्दत्वात् दौहित्रपत्न्याः पत्नीगणनाभावाद्भागिनेयपत्न्यै वाधिकारः दौहित्रपत्न्यै धनाधि
कारिणाभागिनेये न व्याससा व्यासरत्नं दानव्य मित्युत्तरमन्त्रार्थे प्रमाणम् ॥ दौहित्रोऽपि समुत्रैनं संस्तार पितिपौत्रवदिति
सत्तनरणहेनोस्य दौहित्रस्येव पितृदौहित्रस्याप्यविशेषादितिजीमूतवाहनलेखः ॥ मातुलो भागिनेयस्य स्वस्त्री
यो मातुलस्य च ॥ पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वै द्विदिस्यैति रिति शानातपः ॥ स्नुषा स्वस्त्रीयतनुजाज्ञाति सम्ब
न्धिवान्धवाः पुत्राभावे ठक्कुर्वीरं सपिण्डनं पपावि धीनिकाशांजिन्निरिति ॥ शिवम्

कश्चन नगरएकी गंगोत्तरभागस्य सारनदेशवासी हरकुमारठक्कुराभिधो राजा स्वी
यपुरुषोपार्जितक्रमायातराज्यं भुञ्जानस्त्री रूपे पुत्ररूपं समस्याघश्यान्तवान् । नदनन्तरं तयोर्द्वैमात्रेयभ्रात्रो
र्मध्ये ज्येष्ठो भ्राता तेजः प्रतापसेननामा ऽविभक्तएकजोऽस्ववंशपरम्परापातरित्या स्वामी बभूव । स स्व मरणान्त्याकू

वैमात्रेयभ्रातर्य्यमरप्रतापसेननामके विद्यमाने ऽविभक्तकमापानराज्यस्य ग्रामसमुदायान्मध्ये एकविंशतिं
१८६ ग्रामांस्तिस्रो राज्ञ्यः स्वपत्नीनां मध्ये महाराज्ञै तिलोत्तमानामिकायै स्वभार्य्यायै दत्त्वा तद्बोधकपत्रं च कृत्वा नगस्मि
186 त्रैरूपममपत्नीमहादेव्यास्तानानन्तरं मम ज्ञात्यस्य सर्व्वग्रामा राज्ञं महत्त्वेक विंशतिग्रामाश्च राजदेयकृत्यं त्वा सर्व्वे
षामुपभोगं कुर्व्वीरन्स्वामिनी च भ्रातरित्यस्मिन्ने लिखित्वा तस्मै न दत्त्वा सन्मत्रकारणं स्वश्वाहृद्धषद्धपानन्तर
मन पश्यन्नेव ममापमन्नस्यन्नस्य ज्ञस्मा पश्चाद्भ्रातारा राजा ऽमरप्रतापसेनाभिधस्तिस्रः तिलोत्तमाद्याः प
त्न्यश्च सन्ति ॥ पतिदत्तहानपत्रा निरतिलोत्तमानाम्नी राज्ञी पतिहतत्वाद्वहारव्यवस्थापकपत्रानुसारेणाक्रमा
पातपतिभ्रक्रसर्व्वराज्यस्य स्वस्वत्वाभित्वसम्पादनायपक्षिवदमानापतिभ्रातावैमात्रेयो राजामरप्रतापसे रम
सेनमाम्नास द्राज्यिपर्व्वलिखितनमन्तस्य राज्ञोभ्रातात्मानं प्रपक्कूरवाहनपानविभागानामभावाद्विभक्तम १८६

तामविभक्तेर्द्वयसमानत्वमन्वानोऽप्यत्र एतत्पत्नीसम्प्रदानकनामजातहानात्सिद्धत्वं बोधपर्यन्तक्रमापाताद्वि
भक्तान्नामजातस्यैकेन ज्ञानस्य हानः हेत्सिद्धत्वबोधनात्कुत्रचिन्नाराज्ञा कृतत्वाच्च स्वत्वहानिव स्यात्पक्षे
एजकृतपत्रस्यासमीचीनत्वाद्राजपत्नीत्वासाध्यत्वहानाभावामतिरिक्तत्वं च लभ्यनामितिविवादस्वरूपे
निर्णीतिस्मिन्कुशास्त्ररीत्या तु यो धर्मपद्धेय सर्वस्मिन्नपत्ये कोऽधिकारीति परीक्ष्य नाम्नातिव्याप प्रभुकृते प्रश्ने
स्या वा हि पं रत्वैव पपपि स्वपमर्जितम् ॥ अत्र स्वं भूपसुतान्स्व स्वीन्न्हानन च विक्रेय इति व्यास वाक्येन स
र्वैर्दिशि भिस्स्वहांस्व भूप दानार्हे त्रि थे था क्रमापात हानाहे र्वैवा हि कं क्रमापां तं शौर्यप्राप्र त्वे
पद्भवेत् ॥ स्त्री शाति स्वाम्य न मनन्तत्वं सिद्धिम वाप्नुपादिति वार्हस्पत्येन वाक्येन क्रमापातमपि तत्पिता

१८७ 187 महागतंमुख्येनापित्रात्रापतु ज्ञातमेवदेयमिति वीरमित्रोदयलेखेनच भ्रात्राषनतु ज्ञपाः सिद्धत्वबोधना
नुम्भते पितरिन क्लीवकुसुन्मत्तजडान्धकाः ।। पतितापत्यंलिङ्गिः हापांशभागितइति दैवलेनअन्योः विवि
त्सरोगार्त्तोभर्त्तव्यास्तेनिरंशकाइतिपाज्ञवल्कीपेनच कुछिनोभागानर्हत्वेनतत्कृतस्यान्यभागपनत्नमत
स्यहानाहेरसिद्धत्वानद्यवस्यासत्रवापत्रस्यसुतरामसिद्धत्वेनचमनस्यपत्नीग्वासाच्छाहनन्नाडुपप
त्ताविभक्तद्रव्यजातमन्वालभेतसवर्णानेस्वामिनीस्त्रीतुग्नासाच्छाहनभागिनी ।। अविभक्त राम
न्धनांशन्तुप्राप्नोत्यामर १८७

ग्रान्तिकमिति कातीयादस्तस्य मधुराज्याधिकारी स्यात्तस्य भ्राता मरपुत्रताय सेनननामैव ।। यदि राजा स्वीयभ्रा
तुरस्तु स्वस्याङ्क मायातग्रामसमूहादेकविंशतिग्रामामत्स्ये दत्तवान् दातन्मात्रे स्वपभोगमात्रे एव तस्या
धिकारेण नतु विक्रयाधमनादौ भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै पतस्मिन्मृते ऽपि तत्सा यथाकाममश्नीयाद् दद्याद्वा स्था
वरादृत इति नारदीयात् उभयथापि विभक्तक्रमायातं राज्यं ऽविभक्तभ्रातृसत्त्वे पत्नी धनप्रायके पत्नी दुहि
तरस्तैचेत्साद्विवसांमैथिल्यपाश्वामसदा स्त्रिराज्यस्वयं थकर्तृ भि स्वी पट्टेशेष्ठवलितेषु विभक्तविवसत्वेन क्रमवस्था
पंनात्मानाधिकार एव परन्तु राज्यपदभापतिभ्रात्रा स्वात्मपत्नीनामानसन्मानसत्कारैः पालनं विधेयम्भ्रा
राज्ञा स्वकुर्वीरन्निति राज्ञा जीवनस्यादि ति वाक्यादिसूत्रेण्विदुषाम् कु
त्विमुरुषोनिजोपार्जितन्धनं विभज्य पुत्राभ्यान्दत्ता वशिष्टयत्किंचिद्धनं स्वीयभागत्वेन स्वान्तिके समस्थ
नयीः पुत्रयोरन्यतरे राज्ञा मावसंसृष्टस्वभवतं संसृष्टि कनिष्ठे भार्यो श्रृस्य संसृष्टं पितरं सकन्यकाम्य पत्नी

स्त्रिहापशान्नगान् इदानीं न्यादृशस्यापि त्रासह संसृष्टस्य मृतस्य धनेपि तदधिकारोऽस्तीत्याह तादृशस्य संसृ-
१४४ ष्टमृजस्य धनेस्यापि धनेन स्वामित्वमनुभूतवतो नरस्य मरणोत्तरं पितृधनेतेन पुत्रस्येवाधिकारो न तु सं
सृष्टिपुत्रपत्नीदुहित्रोः जीमूतवाहनेन येसंसृष्टिनो पितापुत्रयोर्मध्ये संसृष्टस्य पुत्रस्य पुत्रस्य पितृ
रप्यमृतस्य खलौ सत्वे प्रभावात्स्मादीनां स्वत्वस्कारणस्याभावेन वीरमित्रोदयकारस्य च नये पित्रा
सह संसृष्टस्य पुत्रस्य मरणानन्तरं क्षीरवदे। कौमाराबापन्नस्य पत्नीपितृपत्न्योस्तत्वमात्मापन्ने प्रका
रपभृतस्वत्वनाशे न पत्नीस्वत्वस्यापि नाशाभितरेवसमस्तधने स्वत्वात् स्वपीतेस्वामिनि स्त्रीानुग्रासाच्छा-
दनभागिनी॥ अविभक्तस्य धनोशानुप्राप्तोऽस्तामरणान्तिकमिति कात्यायनवचनात्संसृष्टपुत्रपत्न्या ग्रासाच्छा-
दनमात्रेऽधिकारः अविवाहितायाः कन्यायाः धनाधिकारिणा विवाहो विधेयः सनाभ्यैषामसंभवेत्यायावदैभर्तृसा स्मृः
त्कृतादितियोगीशवचनादितिप्रथममप्रत्याख्यातरम्॥ नान्वयेसतिसर्वस्वं यद्दान्यस्मै प्रतिश्रुतमितियोगी। १८८

शक्तिलोपो विगर्हित इति मनुनिर्भाजयेच्चैवैवैकमकस्मात्कारणम्बिनेति कात्यायनादिभिः सर्वस्वदाननि
षेधात्स्थावरं द्विपदञ्च यद्यपि स्वयमर्जितम् असंभूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रय इति निषेधाद्नाव
श्यककार्यं यद्दानविक्रयाद्यादिकम्तत्रानुमतिमन्तरेणापि पित्रा न कर्त्तव्यं ॥ न चैवं पद्युपे कजातवहवः पृथग्ध
र्म्माः पृथक्क्रियाः ॥ पृथग्धर्म्मिगुणेयेतान चेत्कार्येष्वसंयुताः ॥ स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि
वा ॥ कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वा इति नारदीयेन विभक्तभ्रातॄणामपि दीयमाने विभक्तभ्रा
तॄणामनुमतिरकिञ्चित्करत्वेन नाप्येकेनैव हि विभक्तपित्रा दीयमाने विभक्तपुत्रानुमतिरकिं
चित्करत्वेन नापेक्षणीयेति नम्बमितव्यम् ॥ आपस्तम्बहारीताभ्यां विभागोत्तरमपि पिता पुत्रयोः पर
स्परधनाधिकारस्य जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेद्वृद्धाश्रमं वा गच्छेत्स्वल्पेन वा संविभज्य भूयिष्ठ
माद्दाय वसेद्यदि पद्येत्सेसतुनेत्तेभ्यो गृह्णीयात्स्त्रीणाञ्च विभजेदिति वचनेन प्रतियादनाद्विभक्तभ्रातुरि

त्रविभक्तपितृस्य। स्वांशशग्रनाद्यसमर्पावगन्तेरिति संसृष्टिप्रकरणे विशदीकृतं वीरमित्रोदये इति हिप्री
पोत्तरम्॥ अत्र हूमवती काचिद्ब्राह्मणी अत्र योरनुमत्या स्वीयमेकं सद्म नं काञ्चिद्याज्यवृत्तिञ्च स्वस्तपु
189 त्रिकापैजीवनाय दत्वा तान्हृष्ट धकपश्चात्तत्र अत्रमोस्तास्वपुत्रयोरनुमतिहृदय्योधनायपरे स्वांसास्पत्ना क्री
तिकया हि वाक साक्ष्यञ्चकारपित्र्यात त्से विश्वासपममार॥ तत्पश्चात्तु सारेणातत्पुत्रिकान्तदौहित्रा वुपभु
ञ्जमानवंतौ तद्दानीं दानकर्त्र्या दौहित्रपुत्रस्तत्सत्त्रपित्र्य भक्तमानुसारेणोक्तवस्तुजाते स्वामित्वमनुभवन्नासे
॥दानकर्त्र्याः पुत्रदौहित्रेणसाम्प्रतं दानकर्त्री दौहित्रपुत्रेण सह विवादः प्रारब्धः। मन्मातामहीयधनं मन्मातामह
मात्रा पत्युदुहित्रे दत्तमिन्तद समीचीनमिति विवादे शास्त्रतः पुत्रानुमत्या दत्तं सिद्धमेवेति प्रश्नः॥ स्थावर
निःस्वदेऽप्येवपयद्यपि स्वयमर्जितमन्यसंभूयस्तत्तान्सर्वान्दानन्नवविक्रयस्यतादिभिर्म्महर्षिवाक्यैः पुत्रा १८९
दिभिः सम्भूय दानादेः सिद्धत्ववोधनात्पुत्राज्ञया पितृमात्रादीयमानस्य स्वीयत्वट ह याज्ञप्यकुर्यत्ये स्मे स

न्त्सर्वे मीमांसास्त्वधनस्य वा इति नारदीयेन सिद्धत्वबोधनात् आगमोऽप्यधिको भोगाद्धि नापूर्विकं मागतादिति याज्ञ
वल्क्यो नागमविशिष्टभोगस्यवलीपत्रस्य च नेन तत्त्वतम्भोगस्य विघमानत्वाच्च तद्दानं सिद्धमेवेति शम्। का
चिद्वैश्यस्वपतिमरणाच्चिरचतुर्मासादनन्तरं गृहस्थीषं गृहीत्वाऽनुगमनं कर्त्तुमर्हति नवेति पाटशालास्य प्र
शिष्टत्वाद्वति प्रश्ने तदुत्तरमुच्यते ॥ तत्र मातृकयैतत्कं चैव यत्र कन्याप्रदीयते ॥ कुलत्रयं पुनाति भर्तारं
यानुगच्छतीति वचनेऽनुगमनं दृष्ट्वा मिताक्षरावीरमित्रोदयादिधर्मशास्त्रग्रन्थेष्वनुगमनं नि
षेधविधायिनीं शङ्कां कृत्वा मृतानुगमनवाक्यानि ब्राह्मण्यादिब्रह्मणा संगतानि जीवन्तीं हितं कुर्यान्मरणाद्दात्म
घातिनी स्यादिति या निब्राह्मणानुगमननिषेधपरा। शिवदाकाश्विनिता विनिष्टपथकृचितिं समारुह्य न विप्रागन्तु
मर्हतीमादिवाक्येषु विप्रायाः पृथक्चितिनिषेधदर्शनात् क्षत्रियादिस्त्रीणां पृथक्चितावप्यनुगमनागमका
म्यैवेति सिद्धान्तितम्। तस्माद्वैश्यजातीयायास्तस्याः पत्यनुगमनेन कोऽपि दोष इति केम्पनीपाठशालास्थ

विद्वत्परामर्शः कार्य्यः स्त्रीपुंसाभ्यां कश्चिद् दत्तकोऽपहीन स्तदनन्तरं पितामहेनो माता जीवति तामपृष्ट्वैवायं स्था
190 वरजङ्गमधनव्ययं कर्तुं शक्नोति न वेति संशये यदि शास्त्ररीत्या धनव्ययं कर्तुं स न शक्नोति तर्हि तद्दत्तव्ययेन जङ्गु
वनाशे प्रसक्ते पौत्रवन्मातृजीवने न दत्तनेराज्ञारस्त्रीयपत्न्येवेति प्रश्ने उत्तरम् यत्ते जीवन्त्यां धनाधिकारिण्यां
म्मातृरितामहपृष्ट्वैव पितृधनेऽपव्ययं विनियोजयितुं पौत्रोपमेव शक्नोति यद्यपि द्वादशविधपुत्राभाव एव स्व
पौत्रप्रतिधनाधिकारिता पत्न्याः शास्त्रप्रसिद्धा न त्वपत्नीतादृशदत्तकपुत्रसत्त्वेऽपि पत्न्या रावत्प्रतिधनाधिकारि
ताहशदत्तकपुत्रसत्त्वेऽपि पत्न्या एव प्रतिधनाधिकारिताऽस्तीति प्रदर्श्यते भ्रातॄणामप्यहम्यत्सोः पितुः पुत्रस
चैव हि पश्चाति भाष्यमर्गासां स्यमविभक्तेन तु स्तनमिति पाठवल्कीय वचनव्याख्यानस्य प्रस्तावे मिताक्षरा
वीरमित्रोदय व्यवहारमाधव मदनरत्नादिधर्मशास्त्रग्रन्थेषु द्वादशव्य पयियुद्देषु वचनहिमतेषु प्रवासेनेमि १९०.
त्तिके दानेस्तेपत्सु यदि शक्नोति वचनमुदाहृत्य पतिधने विज्ञानेश्वरादिभिः पत्न्या अपि धनस्वामित्वंसि

ह्यनितमतेप्येव ग्रन्थेष्वप्यामाद्दितपुत्रादेरंशोऽपि नास्तीत्युक्तं तस्मादन्यायादि हृतेष्वेतस्य कस्तत्र धनाधिका
रिताहुरस्यास्तेव सवर्णापुत्रोऽप्यन्यापहृतो न लभेत एकेषामिति गौतमवचनात् तथापि तत्र हृदयतितः
षरातेयश्चास्यादीयमानं किंः और सा अपि नैनं शंसेय दिशस्तत्र रीसाधन व्ययं कर्त्तुं सन शक्नोति नदैतदसक्क
सेवतद्धनना शेषप्रसक्ते यावन्मात्रं जीवनं तद्धनं राज्ञा रक्षणीयमन्ये वेति प्रश्न उत्तरमुच्यते जीवन्तो धनाधिका
रिणामातरितामप्येष्टैव स्त्रीत्वेऽपि धनव्ययं कुर्यात् धनं यथेष्टं विनियोजयितुं प्रभवेव शक्नोति यथा पित्रा
जीवताप्येतेना हरणदत्तकपुत्रसत्वेऽपि पत्न्या एव पतिधनाधिकारिता पत्नीः शास्त्रप्रसिद्धा नयायाप्येतेता हरणदत्त
कपुत्रसत्वेऽपि पत्न्या एव पतिधनाधिकारिताऽस्तीति पदद्वयेते आहरणामप्यदम्यतोः पितुः पुत्रस्यैव विद्य
ज्ञातिमात्वाम्यरणां साम्यमविभक्ते ननु स्वत मिति याज्ञवल्क्योपवचन व्याख्यावप्रस्तावे मिताक्षरावीरमि
त्रोदयव्यवहारमाधवमदनरत्नादिधर्मशास्त्रग्रन्थेषु द्रव्यपरिग्रहेषु लभन्तैक्षेत्रजाः कृतदत्ति नार

रहवचनाच्चन चेतस्मान्मापहृतत्वाचकंयन्ति श्चित्तिचेद्व्यं नेसत्त्वोज्ञस्तस्यधनाधिकारिणामस्मान्नरितामह
शैवयमे यंधनव्यपंकुर्वन्नकपम न्मापद्वहनः पित्रहि ट वचनभवेतन्नस्मान्नहृनं राज्ञा रक्षणीयमेव सज्ञः
१३। प्रजापालनमपरधोधमेइतिमितास्रारादिषु बहु श उक्तेरितिकश्यनीपाटशालास्य परिसुनपरामर्शः
सोदराः पञ्च भ्रातरस्तेषु ककस्य बाहुबलेन बहुविधं द्रव्यं समुपार्जितं तेन पितास्वर्गतः
स्वर्गतस्यास्य पुत्रयोर्मध्ये ज्येष्ठो न पुत्रस्त एवमस्ततः कनीयानेकस्तत्रत्रिकाल्यो तस्यापशान्तः ॥१॥ ए
तस्य पुत्रः पत्रिकानुसाराद्गुण एवमस्ततः इदानीं अर्जकस्य पुत्रसौ हितो ऽत्र तेकस्य पौत्रश्चैहिक्यो ऽर्जकस्य सो
दर्यभ्रातरस्तस्यपौत्राश्चसन्ति एषु पूर्वोक्तेषु सत्त्व अर्जकस्य धनग्रहणे कोऽधिकारीति प्रश्ने पितृद्रव्यानु
पघातेन विभक्तेन वा धनमर्जितं यदि भवति तद्ग्रमनेसो दर्यभ्रातृपौत्राणामनुपघातेन पितृस्वेष्टमेरा
पहुपार्जितममैत्रमौद्वाहिकञ्चैवदायादानां न भवेदितिमिताक्षरादिधृतनयोगीशाप्रवृत्तिवचोभिर १२१
नधिकारो वा धनादर्जकस्यासाधारणात्वनार्जकोरसस्य स्वत्वे प्रसक्तेऽर्जकोरसाहुतान्यस्यौरसपुत्रस्य

पित्रासहधनपत्नीदुहित्रोरभावे दौहित्रस्याधिकारः। समयोः पत्नीदुहित्रोः क्रमेणाधिकारबोधनात्स्वप
न्नापत्तेनादुहितृत्वेनैतौ दौहित्रस्याधिकारोऽज्ञेयः। अर्जकस्य योऽन्वयपरिस्वपितुरग्रेमृतः पत्नी च तस्य ना।
स्तिजदार्जकादुत्पन्नस्य सुनोर्दौहित्रस्याधित्रस्याधिकारो न तु मात्रदौहित्रस्य भवति अयमप्यधि।
कारोऽर्जकादुत्पन्नस्य पुत्रस्य पत्नीदुहित्रोः सत्वे पूर्वोक्तवस्तुरोधमपि पत्न्याः पश्चाद्दुहितुः तत्प
श्चाद्दौहित्रस्य भवतीति बोध्यम् अत्र प्रमाणानि मितास्करादिदृष्टानि। नियोगी ज्ञानदेव वांसि।
पत्नीदुहितरस्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा॥ अपुत्रधनमस्यत्र भिगामितदभावेदुहितृगामितत्
दभावेदौहित्रगामीत्यादीनि बोध्यानि॥ यद्येवं भवति कुटुम्बविभक्तया भ्रातृष्वो विद्यामधिग
च्छतः॥ एवमत्र विभागस्याहितादीनामन्वादिभिः पितृधनानुपघातार्जितेऽपि धनेकुटुम्बया
लननिमित्तसाधरणे धनहारेणासमविभागकरणाज्ञापनमिवेहापि धनार्जनसमयेऽर्जकस्य

पितामहधनत्वेनाधिकारे प्रशक्तेनाहृशाणज्ञोकधनस्वामिनः पौत्रस्यानपत्यत्वेन पत्नीत्वेन पत्नीदुहित्रोरभावे
192 दौहित्रस्याधिकारः । तयोः पत्नीदुहित्रोः क्रमेणाधिकारबोधनात् मातुः पत्न्यादीनां स्वत्वहेत्वाशरीरा यासा
हि भीरक्षणां वृनुर्भ्भिस्तोदर्य्यैः कृतं तेभ्योऽन्तिकेन भागेन दत्तोऽदत्तेवस पत्रूपोत्राम्न तस्तदा स्वधन
स्वधारणकृत्स्नत्वेन सोदर्य्यभ्रातृत्वमन्तानानामेव स्वामित्वं भवति न तु धनाजे कस्य पुत्रदौहित्रपौत्रदौ
हित्रयोः ॥ दुहितृदौहित्रधनप्रापकपूर्वोक्तवचसां विभक्तधनविषयत्वेन व्यवस्थापनाद्दिह प्रहन्त्से म
न्तरमपुत्रिते न दत्तमतो कस्यचित्पुरुषस्य मृतस्य धने स्त्रीयायास्तस्याने दुहितृणामेकस्य दौहित्रस्य च समं
वापैकोऽधिकारीति प्रश्ने पत्नी भर्तुर्हृदनहरिपात्मादयभिचारिणी ॥ पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं
लभेत चेति मनूक्तेः पत्न्येवाधिकारिणी सन्ततं ॥ मृतस्य धनाधिकारिणाः पत्न्यास्त्वीपदुहितृणाममनन्तुम १९२
तापकस्मैजामात्रे स्वकृपारुचीयं सर्वस्वश्रांतुशकान्तन्नेवेति द्वितीयः प्रश्नः । स्त्रीणां स्वपतिदाय उपभोग

फलसम्बन्धः॥ नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचनेति भारतीयेन मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री लभेत कुलपा
लिका॥ यावज्जीवं हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रयेष्वनिकतोपेन च पत्न्याः पतिधने उपभोगमात्रमभ्यनु
ज्ञातादानेन दानानुज्ञशक्यं धर्म्मार्थे पत्नि जीवद्दानं शक्येते न जङ्गमस्थावरं हेमकुप्यं धान्यरसाम्बरमिति
बृहस्पतिवचनात् पूर्व्वोक्तधनस्वामिमावृहद्दिहितकस्मा एकस्त्रीहि चरमाहोहिता नन्तु ममैव एकस्मै
पत्नीरहितापुत्रामात्रे दातुं शक्नोतेनवेति प्रश्नः पौत्रदौहित्रयोर्लौकिकेन विभागोस्ति धर्म्मेन॥ तयोर्हि
मातामहपित्रोः सम्भूतौ तत्सदृहत इति मानवेन वाक्येन मातामहमातामहस्थाः पिण्डदानरूपोपकारक
रकत्वेन संनिहितत्वेऽस्मिन्सत्वमताह शोपकारकारिणे जामात्रे दातुं न शक्नोति अत्रदानपत्रकर्त्री दौहित्रे रानं दि
हितमस्ति सतत्वे सो यं स्थावरजङ्गमात्मकं सर्व्वं पत्नीरहिताय स्वीयजामात्रे यद्दत्तवतीति तच्छास्त्ररीत्या सिद्धम्
सिद्धमेवेति प्रश्ने धर्म्मार्थो दत्तिरिक्तप्रयोजनाय पत्नीकृतान्नमप्रमाणानि कार्यापाहुरनायदिं॥ विशेष

ष्ठलस्मृतः ॥ नापहोरुस्त्रियः कुर्युः पतिविज्ञात् कथंचन नेति भारती येन मध्यम नो गृह्ह क्षेत्रदत्तानाथ मनविक
193 पादृत्तिनारदो येन दत्तस्य परावर्त्तेन बोधना हानम संगतमेवेति बोध्यम् धर्माय नजेतपूर्वोक्तबृह
स्पतिवचनात् पुत्रीधनस्वामिमामर शेषशास्त्रीतानामातुरनाधिकारः स्पष्टो भवति गृहवन्नेवमादि
धवायाः कन्यायाः स्वाउ हितु यहो हित्रस्य चतुल्यो ऽधुकारोऽथवा हो हित्रस्येवेति प्रश्नेऽत्र रूद्र ऊः स्तम्भ
वतिपुत्रवद्दुहितानन्तरांगाम ॥ तस्यामात्मनिति ती ष्वन्यां कथम् नोधनं हरेद्विवाहस्पते नवाक्येन सर्वो सानु
हित्दृणामधिकमेव सत्केपुत्राभावेत्तु दुहितातुल्यसन्तानदर्शनात्पुत्रश्च दुहिता चोभौ तुल्यसन्ता
नकाविति नारदवाक्ये सन्तानभेकारकत्वस्यहेतोन्ति हैशास्त्र सन्तानस्यैवोपकारकत्वादपि एउ दृस्मात्
पकारकत्वेनास्य सन्ताना द्वाविशेषानुत्तवन्नीसम्भावितपुत्राद्दुहिताधिकारिणाविधवात्वकन्या १८३
लादिना सन्तानरहिताऽ प्रतिष्ठिता इति केषांचिन्मतमिति तिनयुक्तं सन्तानास्य सन्तानस्थ खेनादृष्टो

६

पकाराभावेनधनहारिणीत्वायोगादितिवीरमित्रोदयलेखेनस्वस्वहष्टाहष्टोपकारकस्वसन्तान
सुखेनोपकारकात्सुत्रात्केवलाहष्टोपकारकस्वसन्तानसुखेनोपकारिकाद्दुहितानन्तेत्युपिमि
त्रमिश्रलेखेनचवन्ध्याकन्याजन्मसमाद पित्री विधावानामनधिकारान पित्र्यधनेपुत्रवन्मा
दुहितुरधिकारप्रसक्तिरिद्धः।तस्यास्तद्धनेऽधिकारेजातेतस्यास्तनायान्धनिदौहित्रस्यस्वीय
मातृधनत्वेननत्राधिकारोनतुमातामहधनत्वेनत्यतोदौहित्रस्यैवधनस्वामीत्तिसिद्धम् ॥ त्र
यकयाविद्वैद्ययाविभक्तपतिधनस्वामिन्याविधवयामर्तुस्त्वस्यचपमर्त्तेभागिनेयस्यपुत्रो
दत्तकपुत्रविधिनादत्तकःकृतः॥साचतन्मात्तंहित्वामममार॥नद्धनस्वामीसदत्तकएवेदानी
मास्ति॥विभक्तपत्वपरुषाभ्यन्तरितोगोत्रजोदत्तकर्तृपतिभ्रातृष्वेत्रोप्यस्ति॥अनयोर्विवा
देगोत्रजयतिभ्रातृपुत्रहन्तःप्रवरजोऽस्तिस्त्रियादत्तकपुत्रकरणेऽनधिकारात्तदीयगोत्रजस्य

मम धनेऽधिकारोऽनधिकारिणी कृतत्वेन दत्तकत्वासिद्धेर्न तु तत्र दत्तकस्येति विवाहेऽस्वतन्त्रया
194 सर्वं विभक्तमयति धनस्वामिन्या दत्तकपुत्रकरणं युज्यते न वेति प्रश्नेऽदमुत्तरमुच्यते यथोक्तैः॥
अपुत्रेण स्वतः कार्यो यादृक्पुत्रप्रतिनिधिः। पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय चेति॥ अपुत्रस्य
गतिर्नास्तीति श्रूयते लोकवेदयोरित्यादिषु च विधायकविधायकविधिषु उद्देश्यगतं पुंस्त्वं साविचारित
तत्वात् स्त्रियेऽप्येतस्यामाम्नातोऽधिकार इति संस्कारकौस्तुभलेखाद्विधवायाश्चापि पुत्रकरणेऽधिके
ऽप्रतिविद्धम्परमतमनुमतम्भवतीति दत्तकचन्द्रिकालेखान्न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा
भर्तुरनुज्ञानादृतेऽन्यत्रेति वासिष्ठवाक्यस्य सधवायामारिनार्थ्येन विधवया दत्तकसिद्धान्ते
ति व्यवहारवीरमित्रोदयलेखानुज्ञाभावसामान्यमुद्दिश्य वशवर्तमयत्समुत्पादनीयमिति प्रवृत्तवि १२४
धेरवश्यम्पालनीयत्वात्स्वतन्त्ररहितविधवायाः कृत्रिमादिपुत्रकरणं युज्यत इति महामहोपाध्या

पनरसिंहस्य हुक्मरक्तैतनिर्णायलेखाच्चतयादत्तकपुत्रकरणंयुज्यतएवेतिदत्तकपुत्रस्यदत्त
कत्वेसिद्धेधनिनोऽपुत्रत्वाभावाद्धिमत्कगोत्रजस्यानधिकारादत्तकपुत्रस्यैवपित्र्यधनत्वेनाधि
कारः४॥ विधवास्त्रीदत्तकपुत्रकपुत्रकरणप्रशस्तार्थस्तुपूर्वोक्तेग्रंथेषुबहुधालेखाद्धिस्तरभियाने
हलिखितंतत्रतोऽधिकजिज्ञासुभिस्तत्रावलोक्याः दत्तकपुत्रकरणेविधवायाअनधिकारप्रतिपा
दकदत्तकमीमांसादिग्रंथानांषोडशीग्रहणाग्रहणवत्स्वेच्छाविकल्पेनव्यवस्थाकर्त्तव्या॥
धनस्वामिपुरुषेणस्वांशोविभक्तोऽविभक्तोवास्वाभ्यासयाचायस्त्रीयभागिनेयायादापितद्दानबोधपत्रं
चतस्मैवितीर्णंतत्पत्रानुसारेणधनस्वामिनोध्येषधनस्वामिमरणोत्तरश्वाद्यपिभागिनेयएवलिखि
तस्थावरास्थावरस्वाम्यमनुभवन्नास्तेनेनसहृस्तदुहितृसैहित्रिकाधनस्वामिपत्नीमदाज्ञामन्त
रेणायन्नमम्ज्ञैतन्मत्प्रमिस्सङ्कंजननत्वयानग्राह्यमितिविवदमानाराज्ञस्सदस्युपस्थिताभूता। नादप्रपञ्चि

न्याय्यव्यवहारपरिवर्त्तये भोजकदत्ताद्दिवाकेनामंप्रश्नः ॥ कृतः । पत्यननुमत्यापद्युक्तस्वामिनाप्यनुपूर्वक-
195 स्त्रीधनभोगो हत्तृः स धर्म्मशास्त्ररीमाप्रमाणभूतो भवति न वेति स्वेच्छास्वयमुपात्तेऽर्थे इति मिताक्षरादिध-
नविभूतनेन स्वेच्छायानिपामकत्वान् उत्तरंग्रन्थमतो स्थावरं द्विपदं चैवेत्यादिप्रकारकवचनमिव पत्य-
ननुमत्या व पिता हद्कुविक्रयादिनिषेधकवचनाभावात् । पत्न्यं न स्वकं देयमिति कात्यायनस्वेच्छादे-
यं स्वयं प्राप्तमिति हारीतवचनाभ्यां स्वकीयं व स्तुजातस्य स्वेच्छादेयत्वविधानात् स्वेच्छादेयमिति भा-
र्य्याधनुस्नामन्तरेणापि देयमिति वीरमित्रोदयकारादिकेरणामस्तुरग्येयत्वाः सर्वत्र ग्रन्थे पारतन्त्र्यबो-
धनात् भर्त्तुः स्वतन्त्रत्वात् तस्मात्तदाज्ञापां भर्त्तुरेव स्वामिनस्यकेरपि कुत्रालेखनात् धनस्वामित्वोपपत्तिर्हतं १२५
धर्म्मपत्न्यास्मयाकर्त्तुमथकामत एव तद्बोधकपत्रमपि धर्म्मशास्त्रकाराणामाध्यमत ॥ लिखितध

८

नस्वांशं शरूपवस्तुजातान्यूनाधिकनेनततुल्यं वा ऽन्येन वा कर्त्तुं चाशक्यमेव ॥ धनस्वामिना स्वांशेन सह
न्यस्याप्यंशो यदि दत्तस्तदा ऽन्यस्यांशे ग्राह्यो न तु दायकस्यांशः परन्तु धनस्वामिना भागिनेयेन स्वमातुला
मास्वामातुरिवान्नवस्त्रादिना रक्षणं विधेयमिति तत्त्वम् अथ कोचित्सादृशौ दृष्टान्तौ शीलवन्त
सिंहकुलवन्तसिंहाभिधौ ज्येष्ठा स्त्री लवन्तसिंह नामका भ्रातुस्त्रका शान्तदीपा कुमार्या एधा मोहनकु
मारिनामिकास्त्रिवाहपितुं स्वस्थानपतस्त्वादसाद्ध्. मायां पः प्रथमः पुत्रो मविष्यति स पुत्रिका पुत्रो भ
विष्यतीत्याशयेन कथितवान् ॥ स्वकनिष्ठकुलवन्तसिंह भ्रातुः कयनाच्छील वन्तसिंहः पुत्रिकापादिह
करणापतस्से स्वात्मामहान्त ॥ तथैव तया भ्रातुष्कस्यां गृहीतास्त्रीपोरसी भिवपालपद्धेजाह शप्रकारेण
भ्रातुष्कनायां यात्मनेमत्या विवाहेऽनेसा कन्या विवाहकर्त्तुः पुत्रुषस्य शालनरीत्या दत्तकन्याभवतिनवेति
प्रश्नः ॥ कनिष्ठ भ्रातुरन्यपसत्वदोषपरिहाराय पुत्रिकापुत्रकरणार्थं कनीयोभ्रातृकन्यात्कर्त्तुं स्वस्त्रीयकन्या

विवाहस्यानुज्ञापनद्वारेण स्वीयकन्यां पात्वस्वत्वसम्पादनात् कन्याहन्ताकरणबोधिका सप्तुराणोक्तस्मृतिपुमंत्रादि
196 निरपेक्षकेवलानुज्ञामात्रेण कन्यापाहन्तात्वसिद्धेर्बोधनात् वाल्मीकीयरामायणबालकाण्डस्य द्वासप्तति
त्रिसप्ततिसर्गस्य महर्षिवसिष्ठविश्वामित्रकथितश्लोकैरुक्तस्य येनकेनप्रकारेण पिजायमानस्य कन्या
जनयितृभ्रात्रनुज्ञादानस्य कन्यात्वसम्पादकहेतुत्वेनबोधनात् तत्तत्प्रयोजनक विवाहकरणरूपभ्रा
त्रनुज्ञाया स्वत्वेन भ्रातृकन्यायां स्वीयकन्यात्वसिद्धेः स्वज्येष्ठभ्रातुः कन्यापुत्रिकाकरणं यद्गृहीताय हीनहृद
नकन्याभवत्येव॥ अत्रार्षप्रमाणमप्युदाहरामः॥ तथाहि॥ सीतायाविवाहेरामेणसह उर्मिलायाः स्वसौमित्रि
णासहजनकेनप्रतिज्ञाते भरतशत्रुघ्नयोर्विवाहाय जनकभ्रातुः कुशध्वजनामकस्य कन्ये श्रुतिकी
र्तिमाण्डव्यौ वसिष्ठविश्वामित्रौ जनकाद्याचताम् जनकेन स्वीयकन्ययोर्भ्रातुरनुरनुमतत्वात्ते अपि कन्ये स्वी १२६
यकन्ये कृत्वा ताभ्यां दत्ते तद्दत्तेन मुख्याधिकारिणि कन्यावितरि कन्याप्रदे विद्यमानेपि त्वेषेण जनकेन कृते

पूर्व्वोत्तरग्रन्थेन तपो ह्रीनाकरणसानुयलम्भात् कन्यादानाय भ्रातुराज्ञया जनकेन तयोः स्वीयकन्यात्वस्य पुर
स्कृतत्वात्तयो द्वे न सिद्धिः अन्यथा स्वीयकन्यात्वाभावे पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा क
न्याप्रदः पूर्व्वनाशे प्रकृतिस्थ पर पर इति जनकेन स्वीयस्य भार्यां सर्व्वैर्महर्षिभिस्सह वह्निवेन्तत्वेन
निश्चितस्य छान्दोग्यबृहदारण्यकोपनिषत्प्रसिद्धस्य भगवतो याज्ञवल्क्यस्य समेतस्य कात्यायन्य
था कर्म्मपरमधार्म्मिकेन जनकः शङ्क्यो नतः अतो भ्रातुः कन्यादानानुमतिदानमात्रेण स्वीययुक्तिका भ
वतीति सिद्धम् पुराणादिषु विधिनैरपेक्ष्येणाभिसन्धिमात्रात्स्वीयः कन्यात्वसिद्धिः। हे श्पतेऽत्र थो ग्रसेनः स्वी
यभ्रातुः कनीयसो देवकनामका देवकी कन्यां विवाहकरणाय प्राप्य पित्रा देवकेन विवाहकरणाय प्राप्य पित्रा
देवकेन विवाहकरणाय प्राप्य पित्रा देवकेन विवाहकारणानुज्ञादानमात्रेण स्वकन्या उग्रसेननामकापवि
स्पष्टा तद्विस्पष्टमात्रेणोग्रसेननामकस्य राज्ञो देवकी कन्या त्वे सम्पत्रे देवकी वसुदेवाय दत्ता न तु सम्बन्ध ७७

नः श्रीकृष्णात् उग्रसेनदौहित्रत्वेन कंसस्य भागिनेयत्वेन च भारतभागवतादिषु प्रसिद्धत्वात् पयाः लाहःलेनभूमिंपक्षय
197 कर्षेनाजनकेनभूतलान्निः सृतायाः कन्याया विधिविनैव स्वेच्छया स्वीयकन्यात्वेन स्वीचक्रेः नहि रामायणादिमहाग्र
न्थेषु रामनकश्चिद्दूहरणविविशवसीताः कुत्र विदुक्ता महर्षिभिः स्वाग्निकुण्डादुत्पन्नं कन्यां द्रुपदः स्वकन्यात्वेन
विधिविनैव स्वीकृतवान् नहि भारतादिषु ग्रन्थेषु याद्रुपद कर्तृकं ग्रहणविधिः कश्चिदुक्तास्ति सा स्वादुह्या प्रति
षुद्धैषयाद्रुपद कर्तृकं ग्रहणविधिः कश्चिदुक्तस्या सा स्वादुह्यप्रतिषाभवति। काभ्यामदीयमानयोः सीता
द्रौपद्योः साकारमात्रेण राज्ञा जनकद्रुपदयोर्दुहितृत्वसिद्धेः नुद्दिष्टवणास्महर्षिभिः कृतमेवकिञ्च यप्र
यात्राभिसन्धिमात्रेण पुत्रिका भवति सा यस्याभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्यकेषामिति गौतमीयस्मृतेरौ
नरीयहरदत्तमिश्र कृतेन एकेमन्यन्ते प्रदानसमये पितुर्योऽभिसन्धिः पुत्रिकास्त्विति तावन्मात्रादे १२०
वदुहिता पुत्रिका भवति नहो माघयेसे मर्थे न च वोधनम्भवतिः नहद्दभिसन्धानमात्रादेव दुहितादत्ताभव

नोतिमाप्यत्वेन सर्वैः स्वीकर्त्तव्यम् ॥ एकस्मिन्स्थले विधेः परित्यागस्य मर्षिणा बोधनेन तत्तुल्येऽन्यत्र त्यागस्य
तुल्यन्यायेनौचित्यात् पुत्रिकापुत्रोद्देशेनैकस्य विवाहमात्रस्य करणाभ्यनुज्ञादानेन स्वीयकन्यादानस्यापि कृ
तत्वात्स्वाच्च पुत्रिकापुत्रकर्त्तृत्वे हि तु हेत्वाभावेनेति प्रयत्नस्यान्तरम् ॥ कुलवंतसिंहः कन्यादानसमये
ऽस्यां जनिष्यते पुत्रस्स मे पुत्रो भविष्यतीति तत्रस्थान्सर्वान्जनान्संश्राव्य संकल्प पिता विराप अप्रदा
नेनाहशाय कारेण संकल्पिता पाद्गुः मायान्त्यात्वं सिंहूम्नवेनिहितीयः पक्षः ॥ विवाहसमये स्वज्येष्ठभ्रा
तुरग्रे स्वानपत्यत्वदोषपरिहाराय अश्रुसमुत्सृज्यमानः पुत्रः मम पुत्रिकापुत्रो भविष्यतीति एयं कन्या स्वे वरा
य दीयते इति कथ पिताभ्यात्राज्ञया सा कन्या सङ्कल्पिता तत्समये कन्याजनपिता तशीम्भावेन स्थितः
न त्वभ्यनुयोदमानः स्वीयाङ्गुल्यां स्वीयकनीयोभ्रातेता हश प्रयोजनक विवाहकरणाभ्यनुज्ञादानमप्रा
हत्यवान्ः अन्यकर्त्तृके स्वीयस्वत्वनाशके कोपमाणेका येतू षणीम्भावेनावस्थितस्यामिनोऽनिषेधे

ननत्रस्रीयत्वमागस्यानुमानान्न पित्रा अदत्ता पुत्रिकापुत्रकरणसङ्कल्पसमये ऽनिषिद्धा च कन्याग्रहीतुर्दत्तायां नैव
१९८ तुशीम्भावेनावस्थानेकार्य्यसिद्धेर्नियामकम् अनुक्तापि वचः किञ्चित्कन्यम्भवति कर्म्मेरणातिविवादवन्नु
ष्टत्त्नविष्णुपुराणवचनादवसीयते इति द्वितीयस्योत्तरम् ॥ शास्त्ररीत्यापातायां दत्तायाम्भुसन्नः प्रथम पुत्र॰
पुत्रिकापुत्रो भवितुमर्हतीति न वेति तृतीयः प्रश्नः ॥ इत्थं ज्येष्ठभ्रातुः कन्यादत्तकन्या पुत्रिकापुत्रकर्तुः पिता ऽ
नन्तरसाप्तस्त्रोज्येष्ठमुत्र पुत्रिकापुत्रकर्तुः पुत्रो भवितुमर्हति । पुत्रिकाकरणसमय एव अस्यां जनिष्यते पुत्रः
स मे पुत्रो भविष्यतीति सङ्कल्पवाक्येन पुत्रविषयकस्य कन्याग्रहीतृवरस्य तत्सम्भावबोधनात् पुत्रिकापुत्र
स्यपुत्रे ज्येष्ठपुत्रनिषेधकैकपुत्रनिषेधकवाक्यस्याप्रवृत्तेः । नैवं पुत्रिकापुत्रकरणपरसंकल्पितायां कन्यायां द्वौ
वा त्रयो वा बहवो वा पुत्राः तत्र सङ्कल्पवाक्यस्य चारितार्थ्येन एकस्मिन्न भविष्यतीति वाच्यम् अपुत्रो नेनाविधिना १९८
सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् । यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरमिति मनुनापत्यसामान्योक्तेः ॥ अत एव पुत्रिकापु

ऽसौ मातामहस्यैव पुत्रो भवति। मातुः प्रथमतः पिण्डनिर्वपेत्पुत्रिकासुतः। द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितु
रिति मन्त्रेण पिण्डदानेन जनयितुः सम्बन्धाभावं शङ्करलाभावयोर्बोधनाच्च। औरसो धर्मपत्नीजस्त
त्समः पुत्रिकासुतः इति याज्ञवल्क्येन पुत्रिकापुत्रस्यौरससमत्वविधानेन पुत्रास्त्वमोरशप्रोक्तास्तत्पिभिर्व्याः
पुराणैः। न शंसन्ते भ्रुनाकन्तु शक्तिहीनतया नरैः। आज्यं विना पयस्तैलं मभिः प्रतिनिधीकृतम् तः
परैकारशौ ष्ठमभ्याप्यतेन च कलिवर्ज्यपुत्रनिषेधाच्च कौरसपौत्रिके नेति शुद्धिविवेके रुद्रधरधृतवार्हस्पत्ये
सेन गर्हितेन पञ्चगणान्ताप्रसङ्गः महर्षिभिरनिन्दितत्वेन च कल्पे पुत्रिकापुत्रसौरसमत्वविधानेन पुत्रास्त्वमोरश
प्रोक्तास्तत्पिभिर्व्यः पुराणैः। न शंसन्ते भ्रुनाकन्तु शक्तिहीनतया नरैः। आज्यं विना पयस्तैलं मभिः प्र
तिनिधीकृतम् तः परैकारशौष्ठपुत्रास्तु पुत्रिकौरसपौत्रिके नेति शुद्धिविवेके रुद्रधरधृतवार्हस्पत्येन
गर्हितेन पञ्चगणान्ताप्रसङ्गः महर्षिभिरनिन्दितत्वेन च कल्पे पुत्रिकापुत्रस्य प्राप्तत्वेन च कलिवर्ज्यपुत्रनिषे

भाग्रहत्तेदितिस्तीयोत्तरम्॥ ब्रह्मिद्वाष्टराज्ञः पुत्रैः पौत्रादिसहितः परंपराप्तग्रामधनगृहादिकं भुञ्जन्नवस्थितः।
।ततः पुत्रयोरमरणान्तरं स्वयं वृद्धः सन् स्वतः पुत्रपौत्रं स्वं स्वं मार्गं संमतो स्थितायां परस्परं कलहो माभूदिति
199 स्वेच्छया दानपूर्वकं व्यवस्थापत्रं श्रीविक्रमस्य राज्ञः दिशा पूर्वकं सावस्थादि विशिष्ट राजचिह्नांकितमकारि
।ततो वर्षेषु चतुष्टयानन्तरं तस्मिन् वृद्धे नेत्रकराणां पंचसंवत्सरदानमन्तरयोः विप्रमस्ति वंशवृद्धेषु मिथ्यादोषा
नुद्भाव्य पूर्वं लिखितं व्यवस्थापत्रमेयासमपूर्वं पत्रं लिखितं तन्नाकृतमदानापेक्षया न्यूनाधिकदान
स्य न्यूनाधिककालस्य च मद्वीयकमादौ हिरण्यानां च विरोधिन्यो हानाभवस्य च संपादके द्वितीयं व्यवस्था
पत्रं राजचिह्नांकितं समसामयिकने त्रारीक्ष्य प्रविकलानि वृद्धमूलपुरुषनाम्नाकारितम्॥ किंचित्कालानं
तरं स वृद्धोपि मृतः। एतर्हि योश्चीयं प्रमत्ति बाधवा हितीयं पत्रं वृद्धसंबंधिकमादौ हितैर्निर्मापितमि १९८
ति मन्यमानाः वृद्धसंबंधिकमादौ हितैः सह कलहं कृत्वा परस्परं विवदन्ते। अत्रेदृशे विषये पूर्वपत्रानु

सामेणाद्यवस्थेयमाहोस्वित्तत्कालिन द्वितीयपत्रानुसारेणेति विचिकित्सितः प्रतिग्रहमोनुयोगः। पूर्वपत्रारूढ
स्वल्पगुरुघहणोपयुक्तसंप्रदानभूम्यः संप्रदानभूतेभ्यो दानाभ्यस्ताभ्यस्तेभ्यस्तेभ्यो वा वदेवदेयमत्तन्यूना
धिकभावेनेति द्वितीयः। तयोराद्यस्योपसमाधिः। सप्रमाणाणि प्रमाणाभावायन्नयोः पूर्वोत्तरपत्रयोर्मध्ये प्र
थमपत्रमेवन्याय्यो भवितुमर्हति। द्वितीयपत्रस्य छललोभादिना कल्पितस्यानादेयत्वात् याज्ञवल्क्यादिस्मृ
तिषूक्तेर्व्याख्यातनिकायामेव प्रतिपादनात्। दत्ताप्रदानिकप्रस्तावेऽतिरहृ दत्तस्यादत्तत्वेनाभिधानात्
। प्रतिग्रहे पूर्वे क्रियापाबल्यं बलवत्तरत्वेनोक्तत्वेनाच्च। तथाहि कृत निवृत्तिप्रकरणे मिताक्षरायां याज्ञवल्क्यः
बलोपधिविनिर्वृत्तान्व्यवहारान्निवर्तयेत्। उपाधिः छललोभक्रोधभयमदादिलक्षण इति विज्ञानेश्वरः
मिताक्षरा रत्नाकर विवादचंद्र विवादचिंतामणि वीरमित्रोदयादिषु नारदः। मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्का
रकृतं च यत्। तदप्रमाणं लिखितं भयोपाधिकृतं तथेति। एवम् तिवीरमित्रोदयादिषु मनुः। यस्मिन

स्मिन्निवारेनुकोटसासंक्रुतेभवेत्। तत्तत्कार्यं निवर्तितं कृतमप्यकृतं भवेत्॥ योगाधमनविक्रीतं योगदानप्र-
२०० तिग्रहम्॥ यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्कार्यं विनिवर्त्तयेदिति॥ योगः छद्म उपधिः छलं ताभ्यां प्रकृतं तत्तद्राजा-
निवर्त्तयेदिसर्थः। अत्राधमनादिकमुपलक्षणं ततोऽन्यदपि यद्विचार्यते तत्सर्वं निचंडेश्वरवाचस्पतिमि-
श्रमिसरूमिश्रहलाउधभटाचायैत्तत्सर्वमितिचंडेश्वरवाचस्पतिमिश्रमिसरूमिश्रहलायुधभट्टाचार्याः
॥ अत्र पूर्वोक्तराजाभ्यां छलकृतसर्वव्यवहाराणां निवर्त्तनं सार्वत्रिकमित्युक्तं भवतीति वीरमित्रोदयकृतः
मिताक्षरायां वीरमित्रोदये च याज्ञवल्क्यः॥ विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं च यत्॥ तत्प्रमाणं स्मृ-
तं लेख्यं बलोपधिकृतादृते इति अत्रापि षाढः प्रागुक्तबलोपधिकृतत्वपर्युदासार्थः सर्वलेख्यविषयो न स्वहस्तमा-
त्रविषय इति वीरमित्रोदयाकारः। अतिवृद्धेनापि दत्तमदत्तमेव। तथा च रत्नाकरव्यवहारचिंतामणिविवादचं-
द्रवीरमित्रोदयादिषु बृहस्पतिः। मात्तातिवृद्धनिर्द्धनैः प्रमूढैः शोकरोगिभिः। न मे दत्तं तथैवैतैर्यत्तद्दत्तं प्रकीर्त्ति राम २००

नम्॥ विवादचिन्तामणौ मनुरपि मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यधीनैश्च बालेन स्थविरेण वा॥ असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति
अत्रातिवृद्धो गलितेन्द्रियवृत्तिर्वाचस्पतिमिश्रमिसरूमिश्रौ। स्थविरशब्देनाप्यतिवृद्ध एव गृह्यते इति रत्नाकरेणो
तमेयपि क्रोधाकृष्टभीतार्तासक्तं च बालस्थविरमूढमत्तोन्मत्तबालकान्यदृष्टानीति। किंच यद्यपि प्रसर्पेगंगा
जलस्पर्शादिशीतलदिव्ये हि तीयं पत्रे साधयेत्तथापि पूर्वं किंपापाबलवत्तराभिधानात्पूर्वपत्रानुसारेण व्यवहा
रो विधेयो नोत्तरपत्रानुसारेणेति निर्गलितम्॥ तथा च मिताक्षरा पां याज्ञवल्क्यः आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बल
वत्तरेति॥ द्वितीयपद्यस्य सप्तमाधिः। पूर्वं यो वै प्रकृतिस्थेन हृद्धेन यत्सति श्रुत्या लिखितं तत्तस्यैतत्स्यैतत्स्यैतत्सैव वत्ता
वत्ताच्च देवलेयेन न्यूनाधिकभावेन। तथा च मिताक्षरा पां याज्ञवल्क्यः देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत्पुन
रिति। हारीतोऽपि। यच्च वाचा प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम्। तद्धनं ऋणसंयुक्तमिह लोके परत्र चेति॥ ऋ
णं सम्यक्तं ऋणेन संयुक्तं संबद्धं तत्सदृशमितरार्थः। प्रतिश्रुताप्रदानेन दत्तस्यापहरणेन च जन्मप्रभृति यत्सुकृतं त

त्संवै विप्रगण्यपनीति ॥ स प्राजातान्त्रेरोहम्याहूतंमांनांश्च स प्रचा । अतिक्रांतान्त्स स्पह मादद्यय च्छ स्प्रतिश्रुतंम्भ । बृह
201 स्पतिशरोपि । प्रतिश्रुत्वाद्विजापायपियोनप च्छुपायस्त्रतिश्रुत्सद्यरणापग्रत्तियहम । नाददयादरणवद्दाप्यः प्राप्नुयात्सूर्वे
साहसमितिमात्स्पपि । प्रतिश्रुतामदातारं सुवर्णं दंडयेन्त्वपदृतिं ॥ अन्यान्यपि स्पाधकवचनान्यतिविस्तरभीत्सा
न लिखितानीतितवी मत्सरः सुधियः परामृशंतु मस्तपितृकाणांस्वतंत्र्यणांसोदराणांभ्रातृणामध्ये
प्राप्तव्यवहारयोग्यवयस्कांभ्यांबालभ्रातृयोर्भ्रात्रोः स्वादनपानादिना रक्षणामकारि साहशेनाज्युतरांणये
त्वकस्थावरास्थावरमविभक्तमेवासीत् तादृशेनाविभक्तमेमेस्तकाशात्काचिद्भूमिर्बालभ्रात्रोर्बालता
नपगमदशायांविवाहारकरणसमर्थाभ्यांभ्रातृभ्यांकस्मैचिद्दत्तविक्रीता ॥ विक्रयाद्बहुकालेतीते विक्रेत्रो
र्भ्रात्रोर्बालभ्रात्रोर्भ्रातरौसवतोत्पन्नपुत्रेलब्धप्राप्ययौ भ्रातृभ्यां विक्रीतायां भूमौ स्वांशयोर्याचनं चक्रतुः ॥ एत
स्प्रकार एकेशल्लज्ञातेधर्मशास्त्ररीत्याअविभक्तायांभूमौ स्वांशभ्यांसहान्ययोर्भ्रात्रोरंशयोर्विक्रेयोज्येष्ठाभ्यांकृतः २ ।

१५

विद्धस्तेविक्रीतान्॥ विक्रयादूर्ध्वकालेतौतेविक्रेत्रोर्मत्तोब्धौलभेतौभ्रातरौस्ववास्यान्पुत्रवत्त्वमग्राप्यभ्रातृभ्यांवि-
क्रीतायांभूमौस्वांशयोर्यावनचहेत ४॥ एतत्सकारकेहत्तजातेधर्मेशास्त्रीतात्रविभक्तायांभूमौस्वांशाभ्यांसहा
न्ययोर्भ्रात्रोरंशयोर्विक्रयोज्येष्ठाभ्यांत्रविभक्तभ्रातृभ्यांकृतस्तिद्धोऽसिद्धोवेतिप्रश्नेसाक्षित्वम्भ्रातिभागजदानेग्रह
णमेवच॥ विभक्ताभ्रातरःकुर्युर्नोविभक्ताःकदाचनेतियथैकजातावहवःपृथग्धर्माःपृथक्क्रियाः॥ पृथक्क
र्मगुणोपेतानचेत्कार्येषुसंमताः॥ स्वभागान्यदिदद्युस्तेविक्रीणीयुरथापिवा॥ कुर्युर्यथेष्टंतत्सर्वमीशास्तेस्व
धनस्यवैइतिवीरमित्रोदयधृतनारदादिवचनेनविभक्तस्वांशस्यविक्रयादेरनुज्ञादानादविभक्तस्वांशविक्रेतुर्नश
क्यतेकिमविक्रयपरकीयंभागम् किन्तुसर्वकुटुम्बव्यापिमामायदिभ्रातृवशपकपितास्त्रियाद्वासेवहुर्मिक्षादोसर्वकु
टुम्बधारणरक्षणार्थेचयदिविक्रय ५ कृतस्ताहशस्यविक्रयस्यत्राथकालेकुटुम्बार्थेधर्मार्थेचविशेषतः॥ एकोऽ
पिस्थावरेकुर्याद्दानाधमनविक्रयमितिमिताक्षरादिधृतवार्हस्पत्यवाक्येनसिद्धत्वेवोधनात परावर्त्तनस्याश॥

कात्वेन विक्रयस्तु सिद्ध एव। अनेनादृशे कर्मणि कृते नस्त्व सिद्ध एवेत्युत्तरम् ॥ तैलकारजातीयाविश्वनाथ-
202 शोभावेघनाथाभिधास्तेऽत्र्योऽत्र विभक्तास्सर्वे मिलित्वाम्रवाटिकामेकं तडागं च निर्माय प्रासन्॥ विश्वनाथस्य क-
न्याः केवलमनोरथमहेशनामानौ वभूवुः तेषु ज्येष्ठस्य केवलाभिधस्य पुत्रः काशीरामभिधो मनसानामिकं सशी-
तलप्रसादाभिधपुत्रां संस्थाप्य ममार॥ अमीष्वपि त्रिषु द्वितीयतृतीयपुत्रौ मनोरथमहेशनामानौ निर्वंशावेव मृ-
तौ। महेशनामकस्य भार्या सुबुधानामिकास्ति। इत्थमुपरिलिखितानाम्मध्ये ज्येष्ठस्य विश्वनाथस्य वंशमध्ये तद्दौ-
स्नुषा कनिष्ठपुत्रपत्नी बुधाभिधा केवलात्पुत्रस्य काशीरामाभिधस्य शीतलप्रसादाभिधपुत्रयुक्ता मनसा-
नामिका पत्नी चास्ति। उपरिलिखितानाम्मध्ये मध्यमस्य शोभानाथस्य एव सन्ततिः॥ उपरिलिखितानामाद्यात्तृणामम-
ध्ये कनीयान् तनयस्तोरैपनाथ एको भ्रातुः पुत्रस्य स्नुषाभ्यां भ्रातुः स्नुषाभ्यां सर्वं वित्तजातं द्वेधा विभज्य दत्वा मृतवान्
तादृशविभागानुसारेण तेद्वयम्भ्रलोकं स्वास्वांशमुपभुञ्जानौ वर्त्तेते। इदानीं विभक्तवित्तजातस्य काशीरामा- राम २०२

भिधस्यपत्नि भ्रात्रजस्य देयर्णांसमध्ये विभक्तापास्तु धानामिकायाभागस्य क्रयिणो केना विक्रयादिकं प्राड्विवाकद्वारेण
रयितुं शक्यते न वेति धर्मशास्त्रीये प्रश्नः॥ वित्तजायास्या विभक्तस्य पत्नि भ्रात्रजस्य विभक्ताया: पितृव्यपत्न्याधि
ने धिकाराभावेन तस्या ऋणीवस्मात् ऋणिकेन शास्त्रीत्या विक्रयादिकं कारयितुमशक्यमेव। अविभक्तैः कुटुम्बा
र्थे षहृत्यानुकृतमनवेते। दशस्तद्विक्रियनः प्रेतेप्रोषितेवा कुटुम्बिनो तिपास्तवरुक्तोपि अविभक्तैः कृतमृणांय
क्ति ष्यतिसदृशाद्दितिवैष्णावेपितृव्येणा विभक्तेन भ्रात्रावापहर्त्तांकृतम॥ मात्रावायत्कुटुम्बार्थे दद्युस्तत्सर्वे
कु विश्युन इति नारदीये चा विभक्तपद्रोपादानद्विभक्तक्तभक्तस्यविभक्तवसुजाधकम्स्त्रामम्ये ननदेयमितस्ययोव्रग
तेरमस्य विभक्तस्य विभक्तवसुजातं अधमर्णेन नदातुं ग्रहीतुंव शक्यते किमुतरणिकेन विक्रयथितुम्॥ यदिस्तु
धायाः पालनायकाश्चिरामे नर्णीकृतं तत्साक्ष्यादिभावितम्भवेत्तत दणिकेन तदीयभागादपि ग्रहीतुं शक्यम्॥ ग्र
हीतापदि न ष्टस्यात्कुटुम्बार्थे कृतोव्ययः॥ दानग्रमान्येवैस्तत्स्मात्र विभक्तैरपि स्वतन्त्र इति वीरमित्रोदयादिष्वतमान

वचाक्यात्संक्षेपः   ज्येष्ठभ्रातुः कन्यायादत्ताकरणे कनिष्ठभ्राता पश्चिमपश्चिमदेशीयधर्मशास्त्रीमाप्रभुर्भव।
२०३ नीनचेति कलिकत्तास्थप्राड्विवाकेन प्रश्ने कृते अपुत्रस्य पितृव्यस्य ततस्तत्रो भ्रातृजो भवेत्। स एव तस्य कुर्वीत अन्त्य
नेऽप्यपुत्रेन प्राडुपि रोऽदकक्रियामिति पाराशरवचनस्मिन्पश्चिमदेशप्रचलस्तु मिताक्षरादेवस्वामिदत्तक
चन्द्रिकादत्तकमीमांसादिग्रन्थेषु भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणासंभवेऽन्येषामपुत्रीकरणाविषेधार्थेन पु
नः पुत्रत्वप्रतिपादनार्थमिति तत्तद्ग्रन्थकर्तृभिर्विवृतानेश्वराचार्यादिभिर्व्याख्यातमित्युक्तस्तुल्यमा
पात्भ्रातुः कन्यायाभ्रातुः कान्यासत्वेऽन्यादत्तानकार्येऽपि सर्वेस्वष्टत यावगते ज्येष्ठभ्रातुः कन्याया
दत्तात्वेन कनिष्ठभ्रातृकर्तृकस्वीकारउचित एव कैरपि प्रबलास्त्विह देशे अन्येषु भ्रातृपुत्रीकनीयो भ्रात्रा
दत्तानकार्येति नोक्तमिति प्रथमोत्तरम्॥ यदि उचितं ज्येष्ठभ्रातृकन्यायाः कनिष्ठभ्रातृकर्तृकदत्ताक २.१
रणं तर्हि दत्तात्वसिद्धये होमादिविधिरपेक्षितो भवत्यथवा केवलं दानत्यहोत्रोमुख्यात्कपनेनैव तस्यान्दत्तत्व

सुप्यवतेइतिद्वितीयः प्रश्नः तत्रदत्तकापारामायणेवाल्लकाण्डेदशरथम्प्रतिसुमंत्रस्यसनत्कुमारोक्तभवि
ष्यानुवादोलिङ्गमितिदत्तकमीमांसायान्नन्दपण्डितः प्रतिज्ञापइक्ष्वाकूणांकुलेजातोभविष्यतिसु
धार्मिकइत्युपक्रम्ययाचमानस्यमेब्रह्मन्शान्तांप्रियतरामत्रेत्युपसंहृत्यात्रदीयतान्त्वसत्तेप्रतिग्र
ह्यदत्ताशूद्रहीनविधिस्पष्टएवंतयात्रपुत्रइत्युपक्रम्यपुत्रार्थैरित्युपसंहारादौरसपुत्रीवद्दत्तपुत्रेपि
पुत्रप्रतिनिधिर्भवतीतिगम्यतेइतिदत्तकमीमांसाकारउक्तवान्॥ दानस्यस्पष्टतयावगतावपित
त्वप्रमाणत्वेनोन्यस्तेषुदत्ताकरणवाक्येषुहोमादिविधेरनुक्तत्वाद्दातृग्रहीत्रोरभिसन्धिमात्रेणैवपुत्रिका
भवतीत्यस्यैसाभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामितिगौतमीयस्मृतिवाक्येनेतदीयहरदत्तमिश्रकृततव्याख्या
नेनैकेमन्यन्तेप्रदानसमयेपितुर्याभिसन्धिःयेयम्पुत्रिकास्त्वितितन्मात्रादेवदुहितापुत्रिकाभवतिनहोमा
द्यपेक्षेत्यर्थेनचबोधनंभवतिबालकृष्णभट्टास्तुमोन्नाभिधायांगौतमसूत्रटीकायांराकेसुखाद्यभिसन्धि

ष्टत्वप्रतिग्रहेत्वोस्सम्मतिरेवमुख्यानहेमाद्यपेक्षा इतिमन्यन्ते पूर्वे तु साधारणमतमुपन्यस्य द्वैधीनां मुख्यमतमुप-
२०५ दिशंतो इत्याहुः तद्दभिसन्धानमात्रादेव दुहितापुत्रवद्दत्ता भवति एकस्मिन्स्थले विधेः परित्यागस्य महर्षिणा
बोधितेतत्तुल्यः ऽमन्त्रत्यागस्योचितत्वादिति हि नो योत्तरम्॥ विवाहात्पूर्वं विवाहदिने एव तस्य स्वस्मात्क-
न्यापादत्ताकरणार्थं कनिष्ठस्मात्कर्त्तकेप्रार्थनमथवा विवाहदिनात्पूर्वदिने पुत्रजननतत्कर्म निष्पाद्य क-
न्भवतीति तत्त्वतोयः प्रश्नः॥ दत्तकपुत्रकरणे त्रैवर्णिकैर्यथोपनयनसंस्कारात्पूर्वं उपनयनदिने ततोऽन्य-
स्मिन्दिने वा त्र्यब्दात्प्रागेवाब्देवा दत्तः पुत्रश्चेद्वोपनायितः॥ स्वगोत्रेणास्वशाखोक्तविधिनाः स स्वशाखभा-
गितिवसिष्ठस्मरणात् दत्तकः क्रियते एवं शूद्रैस्तु विवाहात्पूर्वं तद्दिने वान्यदिने वा क्रियते शूद्रैस्तु शूद्रजातिष
रस्युपञ्चमस्य विवाहात्प्राग्भवद्ध्यते एवं दत्तककरणं विधाय कस्यतिबोधकं दत्तकमीमांसादत्तकचन्द्रिकादत्तकम- २०४
ञ्जरीदत्तकदीधितिदत्तकसापि राजमीमांसादिसर्वग्रन्थेष्वप्युत्रयुक्तिका दत्तकरणोपनयनविवाहदिनकृत

स्यउपनयनपनयनविवाहपूर्वेकालेजातस्यदत्तप्रतिग्रहीतोरभिसम्बन्धेनिषेधाभावात्तद्दिनेकृतोदत्तको
नभवतीतिसर्वस्याप्यलेखात्वसुतवाल्मीकीयेद्वासप्ततितमसर्गोदाहरणमपित्रिसप्ततितमसर्गेयेषांविवाहदिनेश
वविवाहात्पूर्वम्भ्रातुःकमयोर्दत्ताकरणस्यवसिष्ठविश्वामित्रवाक्यैरवगमाच्चदत्तपुत्रतादृशपुत्रिकाकरणस्य
चर्वादानप्रतिग्रहीत्रोरिच्छाधीनैवभवत्यतःकालनियमाभावात्तद्दिनेऽपिक्रियमाणाच्चर्वीदत्तपुत्रपु
त्रिकाप्रयोजिकाभवतीतिन्त्वोपमोत्तरम्धीरजकरणज्ञानिनामकोऽनयस्तोगोत्रादिस्मृत्तोत्रम्स्तस्यपत्नीगौरी
नामिकास्थिता।गौर्यास्सोदरभगिनीवउआनामिकास्त्तरणीनामकमेकन्तनयदुर्गानामिकामेकदुहितरंस
सुत्साषमसूत्तवती।वउआपुत्रस्यत्वरणीहरिशंकरनामकम्पुत्रजनित्वोदुहितृहरिन्दिराचन्द्रिणहृदयकुमारिकाना
म्नीर्जनपित्वासमार वउआयोत्रहरिशंकरनामाऽपुत्रस्वीयजनकस्यपुरएवमतः। वउआयोत्रवधूस्वयोत्रीवि
घमानेस्तः वउआनामिकायादुहितादुर्गानामिकाशमकुमारीनामिकांकन्यांआसवकरणनामकन्तनयमुत्वसमु

माघसद्दुहितृकासवर्णोता इदानीमव उआपाद्यै हि वोहुगी नाम्न्याः ऊबआसकरणनामकोऽस्मिन्विवादे प्रमर्षीसंस्तिष्ठ
ति॥ वउआयाः पौत्रस्सकर्णनामकस्सताएव पुन्नर्त्मिराचन्द्रिराहृदयकुमारिनाम्न्यश्वसन्नियाः सुहृदयकुमारिना
२०५ मिकास्मिन्विवादे अर्थिनीभूत्वा विवारयति आसुहृदयकुमारिनामिकास्मिन्विवादे अर्थिनीभूत्वा विवारय
ति। उपरिलिखितस्य धीरजकरणाजानिनामकस्यानपत्यस्य धनग्रहणाय विवदतो ईनियत्राभगिनोद्वौ
अधनिपत्न्याभगिनीपौत्रौ अविवाहनिराकरणाय वारारणसौस्य धर्माधिकरणी प्राड्विवाकजनटेलरसाहवाभि
धेन पत्न्याभगिनीद्वौ हि अस्य पत्न्याभगिनीपौत्रा श्वसमवाये कस्य धेनयैभाव्यमित्यपप्रश्नः क्रियते॥ प्रेषितपुत्र
जातानां सम्मालोच्य पयामति तदुत्तरमुच्यते॥ अधिकारिष्टं रवत्तोक्तसर्वाधिकारिशून्यस्य सकरणाजानिनामकब्रा
ह्मणस्य धने धनिपत्न्याभगिन्याः वउआनामिकापाद्विजानिनामकब्राह्मणस्य धने धनिपत्न्याभगिन्याः वउआ २०५
नामिकापाद्विजायाः पौत्रौ रणां द्वौ हि अस्य चतुर्णामधिकारिता विशेषाद्धनिर्देयः पिण्डस्य पार्वणविधिना प्राप्तभावा

१८

तस्माभगिनी द्वौ हि द्वैदेयपितृस्य पार्श्वेण विधिना प्राप्तभावात्तव उच्चासमन्वन्य स्योभयत्रा विशिष्टत्वेन तुल्यत्वा व
समाधिकारत्वेन न तेन ताभिस्त्व विभज्य ग्रहणीयम्॥ किन्त्वप पामानुः स्त्रीपसम्भ्रातृभगिनीरूपस्य सम्बन्धस्य सत्त्वः
त्वेनोभयोरप्यापि धनेतु त्याधिकारित्वेन समभागसेवशीमः॥ अत्र प्रमाणम्॥ जनन्यां संस्थितायान्तु समं
सर्वे सहोदराः भजेरन्मातृकं रिक्थम्भगिन्यश्च सनाभयः इति मानवम्॥ हन्दृश्च वरोऽपि तुल्यार्थीकचकारेणाभ्रा
तृभगिन्योरितरेतरपुत्रयोर्विभागप्रतियादनाम्भगिन्यस्सोदराश्च विभजेरन्नित्ययमेव वचनस्यार्थः। इतिजीमू
तवाहनः॥ स्त्रीधनन्त्वदपत्तानानुहितानाचत्तदंशिनीतिचाहेस्मसंस॥ सामामं पुत्रकन्या नामत्तनायां स्त्रीधने स्त्रि
पामितिदेवलम्॥ एषु जनन्यादिपदे तत्सह पासमवन्धिन्या ग्रन्थसाध्ययुपलक्षणम्॥ सोदराइत्यपि तस्यैव
॥मामातुर्दुहितरःशेषमितिवचनेपौतकधनमात्रविषयमितिजीमू तवाहनहृतहापभागएवस्पष्टमितिनन ए
वावधार्यम्॥ तस्मात्स्त्रीधनेसमभागेनवीभज्यतेनसहना भिशावग्रहणीयमिति॥ पुद्विधनिनाधीरजकरणाजा

नीनामकेनामकेनब्राह्मणेनपत्न्याभगिनीदौहित्रायस्वीयमन्दत्तंभवतितद्दोधकपत्रसमास्यादिविन्हीं

नेकारयित्वातस्मैदत्तंनतस्यानुरोधेनधनिनम्ध्रोद्धृदिकर्म्मकृतंतन्नभवतितस्मात्रंसाक्ष्यादिभीराज्ञासमक्षेन

206 नमिश्रितमन्यपरहितंभवतितदातत्त्वानुरोधेनधनिभार्य्यायाभगिनीदौहित्र्यासकाशान्नामेवसमग्रधाना

धिकारीकुर्य्युर्यथेष्टंतत्सर्वमीशास्तेस्वधनस्यव्याद्रतिवीरमित्रोदयादिधृतनारदवचनात् राज्ञोनिकटेपत्रंसा

क्ष्यादिसाधनैस्साधयितुंनशक्यतेतदापूर्वोक्तानांसर्वेषामेवाधिकारः॥ अतःपत्रस्यसत्यासत्यभावविचारो

राज्ञाधीनस्तेनमिथ्यावितथभावोविचारणीयमिति॥ निधाननाम्निगांगेयोब्राह्मणाःपाणिगृहि

तोगृहेशराजकुपरिनामिकयामध्येराजकुपरिनामिकायोलालाहुःपुत्रमुत्पादितवान्. स्वपतिमरणा

नन्तरंगणेशानामिकयाविहारिनामधेयोदत्तकविधिनादत्तकात्मजःकृतःदत्तकेविषयस्वीयस्थावरजंगमा २०६

त्मकद्रव्यस्यप्रसादस्यदानपत्रंलेखयित्वातस्मैसमर्प्ययपरलोकमितासीत्तस्यानन्तरंनदीयदत्तकात्मजोवि

१०

हारिनामा स्वीयमातृदत्तनां ऋणानाम धमर्णेभ्यो ग्रहणाय स्वजनपितारं शिवदीननामानं नियोजितवान् विहारि
णा नियुक्तः शिवदीननामा कभ्योऽधमर्णेभ्यो दत्तर्णद्रव्यं गृहीत्वा विहारिणे दत्तवान् तादृशद्रव्यग्रहणाय गणे
शास्य पत्नीं गजकुँवरिनामिकायामुत्पन्नो लालता नामकः फत्तेपुरस्थ श्रीहिवाकसाहवसन्निधाव पर्यासन् विव
दनेः नहि वादिनिर्णयकरणायायं अनुपतिमरणानंतरणे शायादत्तककरणे स्वीयद्रव्यजातस्य प्रसाददानकर
णे चाधिकारोऽस्ति न वेति विहारि रमागृहीतगणेशाद्वैसपत्नीपुत्रस्य लालतानामकस्याधिकारोऽस्ति न वेति च
प्रश्नः॥ एवं सामेकपत्नीनामेका च सुचित्रिणी भवेत् सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्यो मनुरब्रवीदिति मिताक्षराधृ
तमनुवचनात् पुत्रत्वविनाशकगणस्य परिगणितदोषानास्कन्दितस्य पुत्रीपुत्रसत्त्वे स्वसापुत्रलाभावात्
पुत्रान्तरकरणे नाधिकारः क्लीवपतितत्वकुशीलत्वादिदोषविशिष्टपुत्रसत्त्वे नुतादृशपुत्रस्य पुत्रलाभावे
नेपुत्रान्तरं पुत्रप्रतिनिधिवः क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः यं गुरुन्मत्तको जडः अन्धोऽचिकीत्स्यरोगार्तो भर्तव्यास्ते

निरंशकारं शकाः इति मिताक्षरादिधृतयाज्ञवल्क्यवचनात्। सपत्नीपुत्रस्य लालाभिधस्य निर्दोषत्वे तु विहारिणा

207 हतेपि द्वयेऽधिकारः। सदोषत्वे तु पुत्रलाभाभावाद्धेतोर्दत्तकत्वस्य सिद्धत्वेन दत्तकमूलस्य विहारिणा वाधिकारः। दोष

स्य सद्भावासद्भावयोर्विचारस्तु प्राड्विवाकाधीनः अतस्तत्साक्षिज्ञात्यादिभिर्निर्णयं प्राप्य प्राड्विवाकेन यथोचितं विधेय

मिति प्रश्नयोरुत्तरम्॥ गणेशप्राजकृपारिनामिके भार्ये लालानामकं च पुत्रमिह सत्केवतोऽस्तस्य निधानना

मकस्य धनिनः त्रिभागकरणपर्यन्तात्सूर्यासम्मर्षणाधनस्य त्रीन् भागान् कृत्वा प्रत्येकं तेजगृहुः। विभागवोत्तर

कयत्र भिमे भागाधिकारिणः स्वांशदाने विक्रये आधौ च परस्परं निरपेक्षतया प्रभवो भवा मडुसादिप्रकारका

र्योगं भेलिखित्वाऽन्योन्यस्माद्गृहुः दत्वा स्वांशस्वामिनो भूत्वा स्वांशस्योपभोगं ते चक्रुः। सन्ताहृशपत्रपूर्वके विभागे जाते

गणेशाद्याः स्वांशदानेऽधिकारोऽस्ति न वेति प्रश्नः॥ लिखितं नाम सुपात्रं हिमविसमादमेव चेति वीरमित्रोदयधृत १७

मरीचिवचनात् विभागघातकलेख्यपत्रसम्प्राचल्पवोधनहारेणास्वभागान् प्रदिपुस्ते विक्रिणा पुरस्यापि वा कु

र्थपैश्येषु तत्सर्वमीशास्तत्स्वधनस्यैव इति वीरमित्रोदयादिधृतनारदीयवचनात् पुरुषस्यैव योषितोऽप्यधिकारः स्त्रो।
शब्दानेवोधितो भवति विभागसमये स्वेच्छाकृतप्रतिज्ञापाभंगकरणो विवादरत्नाकरदायतत्त्वादिधृतकात्यायन
वचनेन दराडुः स्पर्श्यते । स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् स राज्ञा शास्यके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबंधकृदि
ति वचने च चेति हितो योत्तरम् ॥ गणेशास पत्नीपुत्रलोलालालाभिध स्त्रीयां पत्नी केनाप्यपवादेन जनेश शस्ता स्त्रा।
ति भिस्सकांस्त्री कमतयासह भोजनासनशयनादिकमकरोत् तत्कारणोन तद्देपज्ञातिवर्गैस्तत्संल्लालाभिधं स्वजा
तिभ्यस्वधर्मेरक्षणाय वगणे एणायि तत्पत्नीपुत्रसत्काम प्यनुस्थितवतो एतादृशायां तादृशास पत्नीपुत्रस्वेस्वो
पार्जितधनजातं तयागरोशा याः प्राप्य गभूतयाकस्यैवित दातुंशक्यते नेवेति प्रश्नः ॥ एकशय्यासने पंक्तिभोराडुपका
च मिश्रनं ।पाजनाध्यापने योनिस्तु पापाच सह स्पतिवचनात् संलापस्पर्शनश्वासमहयानासनाशनात् पाजना
ध्यापनाद्योनात् पापं संक्रमते नृणामिति देवलवचनात् आसनाच्छयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात् संक्रमंति

हिपामानितैलविन्दुरिवाम्भसीति पराशरवचनाच्च अभिशस्तादिसंसर्गेण कृते संसर्गे कारकस्याप्यभिशस्तत्वबोधना
न्याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनं कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन सांशय परत्विदं वचनात् कृते प्रायश्चि
२०४ त्तस्य संसर्गिणः यातिसेन हेतुनास्य भागग्रहणोपनितिः यत्तितात्पर्यमिति दिवल्लवचनेऽधिकाराभावात् स्त्रीपु
त्रामातुर्धनग्रहणे तत्कृतकदाकर्मणा रोधने च सुतरां न्याधिकारः इति तत्त्वं योजनम्॥ विभागकरणसमये
गणेशाराजकृपरिलालानामानः सर्वे यांस्वीयसामाजिकानामग्रे सर्वस्य वित्तस्य त्रीन् भागान् कृत्वा
त्रयेकस्मैकैकं भागं गृहीत्वा गणेशनामिकाधनस्वामिनी मूलात्स्वस्वजीवनदशायां स्वांशस्य विक्रयदाना
धिकारेणाऽधिकृता भवति मरणोत्तरं भोगादवशिष्टधने स्वपुत्रीपुत्रौ लालानामेवाधिकारीत्यर्थे जातगर्भि
नविभागपत्रकपत्रं लिखिता स्थिमवती एतादृगवस्थायां गणेशनामिकया स्वजीवनदशायां कस्मैचित्स्वांश २०८
दानं शक्यते न वेति चतुर्थः प्रश्नः॥ सा विभागपत्रकपत्रलेखानुसारात्स्वजीवनदशायां नदनमेकादित्यतिरिक्त

संप्रदानकेशेकर्तृमिमित्ते द्वितीयप्रश्नोत्तरवचनात्। यदि कस्मैचित्स्वांशस्तया दत्तः गृहीत्वा चौपभुक्तश्चेत्त
दाता दृशदान क्रियाफलाधिकारांशस्य एवर्तते नवर्तिन्येनांशो यादृशो भुक्तस्तस्य तन्नष्ट विचालयेदि
ति विचारत्नाकरधृतकात्यायनवचनात्. इति चतुर्थप्रश्नोत्तरम्॥ विहारिराजनपिता शिव
दीननामा जातककलंकपाऽत एव ज्ञातिवर्गैस्त्यक्तया स्वीयभगिन्या सं गृहे कृत्वा तया सह भोजनं कुर्वाणो
ऽत एव ज्ञातिभिर्बहिष्कृतोऽभवत्. एतादृशस्य शिवदीननामकस्य पुत्रं विहारीनामानं स्वज्ञातिवर्ति

मागरोशयाह न्तंकेकन्तुंशक्यते नवेति तस्मै विहारिरोस्वांशंदन्तुंशक्यतेनवेतिच यज्ञमनःप्रश्नः॥ शा-

209 स्त्रोक्तद्वेषैरनाक्रान्त एव दत्तकः पुत्रोभवितुमर्हतिदेशुरदृष्टि तत्तुनाप्रश्नमप्रश्नोत्तरलिखितवचना

ना स्वांशंनुहान्तुंशक्यतएवस्वस्वस्पदानेस्वेच्छायानियामकत्वात् यथात्रैवर्णिकैर्धवनादिभ्यस्वीयंध

नंदीयतेनैस्वैवर्णिकायवलोके यथात्रैवर्णिकैर्धवनादिभ्यस्वीयंधनंदीयतेनैतस्वैवर्णिकायचलो

केपरस्परविनिमयदर्शनेनचदानसिद्धेः पारलौकिकप्रयोजनकातिरिक्तदानेविक्रयेचजातस्ये ह्यायाःकस्मिंश्चि २०९

न्नंशेकेरण्पलेस्यात् इतियज्ञमस्योत्तरम्.

एतद्धर्माधिकरणाधिपतिश्रीपुनमलकसिंहराजानकालवीनसाहेबधर्माधिकरणमाग्सषेतुमितावदीपसपीमा
सीपंपंचदशदिनसंवधिबुधवासरएड्डितमेनदिवाद्दनिविषदानपत्रव्यवस्थापत्रसंचलितन्विचारपंत्रपदेनदृष्टी
पजूनमासीपमपद्दिनसंवधिगुरौदशघटिकोजरपयाप्रांतनदवलोक्यपाहृप्रवोधोजानस्तद्दनुसारेणोत्तरंलिख
तेगुत्तरम्पत्रप्रास्यणज्ञानीपोमाधोनीनापकःकश्चिन्नुरूपोयुद्धशुभागाईमाशिषुस्ववैमात्रेपभ्रातुष्पुत्रेपुस
न्मुतेभ्योअविभक्तपावृइव्यादीहमानस्वभागमलभमानस्तानर्थिलेनोद्दिश्यराजसमीपेभाषापत्रादिकंदत्वात
त्रराजकर्त्तृविलंबमसहमानःस्वशरीरस्याशुविनाशिन्वमवेक्ष्यस्वभागनिर्णयंवृहत्कालभाविनंज्ञात्वानियलक्ष्मी
कांतोपाहूस्ववैमात्रेयभ्रातुष्पुत्रसंप्रदानकंराज्ञाद्वारापनीपुंस्वभागस्यदानपत्रंदत्तद्देशमप्रचलितमितास्मारितंग्रंथा
नुसारेणनसिद्ध्यतिविनुमर्हतिविनाविभागंराजकृतविलंबमसहमानकृतदानसिद्धंर्मितास्मारितंग्रंथेयुक्तत्वा
ष्पदर्शनान्नसमन्वयेसर्वस्वदानस्यविशिष्यभागस्यनएनुमतिर्मननएकभागमेनादत्तधनदानस्यनिषेधकपालव

क्तु नारदबृहस्पत्यादिनानामुनिवचनसामञ्जस्यार्थं पत्न्यादिमत्त्वेषु विभक्तेषु विभागानन्तरं भागी स्यान्न स्वत्वाव-
शिष्टो विद्यमानस्य भागद्वयम् । इत्यादि विवादचन्द्रकर्त्रा मीसरूमिश्रैः विभक्तानामपि यत्नांशपरिच्छेदेन जातस्य म-
२१० ध्यग एव निश्चितिनेन तत्र साधारणत्वमेव न त्वेकाकिनीशङ्किति विवादचिन्तामणिकर्त्रा महामहोपाध्यायव-
स्पतिमिश्रैर्वैकुण्ठपुत्रेष्वपि पुत्रेष्वपि विभागेः वशिष्टांशपरिच्छेदस्वत्वमप्रदार्थविषयकसाधारणहेतुकानीशत्वम-
तिपादयद्भिः विवादास्पदीभूतस्वभागार्हधनेष्वंशपरिच्छेदरूपसामग्रीविरहात्साधारणत्वेनानीशत्वस्योपपा-
दितप्रायत्वाच्च ॥ पुत्रैश्च विनापि विभागं स्वभागग्रहणमपलविशिष्टस्वभागेच्छया स्वभागधनेऽसाधारणता-
त्र्यपाद्यवेष्ट विनियोगार्हता भवति तत्तत्प्रस्याभिनो भागिभ्यो वहुपुत्रेष्वपि विभागो जातस्तदनन्तरं सम्पन्नस्तु-
तस्याऽवशिष्टधनभागग्रहणविषयिणीच्छा नासीदिति वहुकुमशः कम्ला तत्तत्रैस्य इच्छाऽवश्यमेव स्वीकार्याऽन-
याचाऽवशिष्टभागार्हधनेन तस्य इच्छापास्वभावात्स्वभागत्वस्यैव स्यादेव व्यवस्थानानामुनिवचनसहितसङ्कृत्यविषे एम०
२१।

धस्यादनःसमेव विभागे दानार्हं नान्यविभागे पीत्येव वाच्यमिति॥ अत्र प्रमाणम्॥ नान्वपे स्तनि सर्वस्वमिति सर्वेसं
बन्धपे सतीति मितास्मद्गुरुचरणपादास्तवल्लूप्ता नारदवचने । वैवाहिके क्रमापाने सर्वेदानं न विद्यते सोदापिकं क्र
मापानं शौर्यं प्राप्तमश्वपरम्परेण न स्त्रीज्ञातीनामप्यनुमतं सिद्धिमवाप्नुयादिति वीरमित्रोदयविवादचंद्रविवादरत्नाकरा
दिनिबन्धवृत्तवृहस्पतिवचनं रपत्रकिपन्नसद्वेषु विभक्तेषु विभागानंतरमार्जितमनसन्नावृष्टिछेदविद्यमानस्वभागः
ननु स्थालीपूलाकन्यायाद विद्यमानानामपि विषयसामग्रीकृत्वेन [illegible]लीपूलाकन्यायानवनान् साधारणेन सर्व
त्रस्वत्वे उनःपूर्वमस्मापानविषयो एव स्वत्वं नापरत्रेति कृते सनेन स्वत्वसंकोचः क्लीपनेन कथमसत्पानाः विषयेऽत्र
कृते भविष्यतीति न त्र साधारणमेव स्वत्वं तिष्ठति अनेकस्वत्वात् अत्र पूर्वे कृमरणे विद्यमानानामेव भागइत्यादि विवाद
चंद्रलिखनं उविभक्तानामपि पत्नीशपरिच्छेदो न जातस्तस्य धनग एव तिष्ठतीतेन न त्र साधारणत्वमेव न त्रैकोऽस्मिन्नि
इत्यादि विवादचिंतामणिकर्तृमाहुमहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रलिखनं ५ सामान्यपुत्रदायविसर्वं स्वन्यासपाचिंत

२

प्रतिश्रुतं तथान्यस्य न देयं सप्तधा स्मृतमिति वीरमित्रोदयविवादरत्नाकरादिग्रंथधृतबृहस्पतिवचनं ५ अन्वा
हितं याचितकमाधिः साधारणं च निक्षेपं पुत्रदारांश्च सर्वस्वं चान्वये सति ॥ आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना
२॥ अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति मिताक्षरादिग्रंथधृतनारदवचनं ६ सामामामेपाचितमित्यादिवीर॰
मित्रोदयादिग्रंथधृतदक्षवचनं ७ अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ॥ तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्त
मसाहसमिति व्यवहारमाधवादिग्रंथधृतमनुवचनं ८ गृह्णात्यदत्तं यो मोहाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ॥ दण्डनीयावु
भावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षिता अदत्तं षोडशात्मकं नारदेनोक्तमेव न यथा अदेयमन्वाहितादि षड्विधमेवं नेदुक्तमेवेति
नारदवचनसहितविवादरत्नाकरलिखनात् ॥ ९ ॥ अदत्तादेयग्रहणाद्धीनस्य परावर्त्तनमपि कार्यमिति गम्यते अ
दत्तग्रहणे दानेवदानस्य मिथ्याभावात्परस्वत्वानुत्पत्तेरिति चंद्रिकायामिति वीरमित्रोदयलिखनं १० पद्यं न त्व ए.म०
कुदेयमदेयं प्रसारनोम यास्वकस्य की पयपेष्टविनियोगार्हमिति पावादिति बृहस्पतिवचनसहितवीरमित्रोद २११

३

पलिखन श्रुति ११ एतदव्वीपमर्द्दमासीपाद्याद्यादिन संबंधिभौमवासरेदन्तेपव्यवस्थामयेति ॥ ॥
अत्र यमपुरुषसमर्पितनव्यवस्थापत्रानर्गलतनौपयस्त्राज्ञप्तंदलिखितप्रतिश्रुता। द्दानेस ज्ञातव्योदं । पश्चेन्मपि
पद्मासाधारणं दानव्यतेन श्राविनंनदेवनसाधारणंपरकीपुंवापदामति श्रुनंनदापि अमथासाधारण
धनसाऽदेपत्लसम्येकन्नेगहीत्रोदंडनद्वत्सएवर्तनविधापकमनुनारदकात्यायनदक्षादिनानामुनिवचन
सहितमिताक्षरादिसंग्रंथपूर्वापरविरोधोपजनिमतिश्रुतादापनदन्नसाधारणापएवतंनप्रयुक्तदोषप्र
तिपादकवचसोश्चविरोधोऽपरिहार्यस्यादमोपत्रयेनस्वकीयप्रतिश्रुतप्रतिश्रुताअदानहेतमंनशानत्र
तिश्रुतंनदीयतेनत्रएतत्तासंदाप्योदंडप श्रुति पत्र च साधारणपएवर्तनेनतएतत्ताकौ यभिमेवक्ताअपिपूर्वोक्तवचनवि
रोधइति अत्र एव यद्यंतस्वकंदेयमदेयस्तादनोपयाद्स्वकंस्वकीयंयथेष्टविनियोगार्हमिति यावत् इति कास्ता
पनवचनसहितवीरमित्रोदयादिसद्ग्रंथलिखितंनं संगच्छते वस्तुतस्त्वत्रतप्रतिश्रुतमपिद्रव्यंनेदासामीतिप्रति

पुत्रस्य पूर्वोदेत्त द्विवादत्तिविषष्टदानपत्रे लक्ष्मीकान्तापस्वभागोदत्तइ निवैलक्ष्णएपदर्शनादिमत्तमिमेनदेश
मचत्तिनमनुमिनाक्षरवीरमित्रोदयविवादचिंतामणिविवादचंद्रविवादरत्नाकरव्यवहारमाधवादिग्रंथा
नुसारिणिव्यवस्थेति ॥ अथयकोविभ्रेदएनपत्न्याविभक्तभ्रातरोनपोर्जैषः कन्यामजः कनिष्ठस्यात्रायामापि नि-
२१२ आर्यस्यात्वावेदिमाकृत्याममभ्रातृकायहास्यामितुभ्यंकन्यामलंकृतामस्यापोऽयापत्नेपुत्रस्समेपुत्रोभवेदिती
तिवचनप्रयोगेन संकल्पं कुर्यादिति जितेननहृद्वयोपि नघस्वकन्यादत्ताकनिष्ठेननथैवाचजिनमेतत्कृपौनिषयेसा
कन्यादत्तापातानावाप्तालेसुतः पुत्रिकापुत्रोभवतिप्रमः येनममिताक्षरहोन्श्रीकन्यादत्ताकार्यानकिंचिद्विधा
नादिकमिति मनस्यलिखितत्वानस्यादत्तान्वसिद्धः पतिबंधकाभावान नत्रुत्पन्नपुत्रस्यपुत्रिकापुत्रत्वमपिस्या
पसिद्धमिति विदुषांपराम्रष्टः कृमिति पाठस्यालास्थपडितानां जिज्ञासा पद्धतिः अथ पाकन्यादत्ताकृतास्या
स्वपितुर्ज्येष्ठाकनिष्ठावाश्नथेकाकिनीसद्हृतीपावा२अथचविधानमन्तरेणकन्यादत्ताभवतिइतिगोनम एम०
२१२

ष्य॰ तिभिनाख्यपांड्वः भिन्नप्रकारेणेति खिन्नभिन्नादि इत्यभिनाख्यादा विसादि शाद ग्राह्यः ॥ कः ॥ कोग्र न्यदन्तिष
लेखनीपमध॰ अत्र यद्वा नपन्या विभक्तेश्रानण विनिलिखितानयो मेऽध्य ॥ कन्यामज इति यच्छिखित तत्र किमप
रोजेष्ठ योरनपस्य लोकेऽमनरक्षणा पुंक्ते दिति विवेकयमिति सार्वभौमकम्पनीपार॰ पालास्थप लिंगनाबां जिज्ञासा १
जिज्ञासोनरपृष्ठति: ॥ श्लो॰ १ एकाकिनी रदत्तकपाकेऽणेसप्रमचरममनमः ३ दत्तकचंद्रिकादत्तकमीमांसादा
न हीरावलीप्रवपुराणकथयपावकन्यायाः ॥ इनान्वसाधनेनेषु पुराणेषु च तत्र विधेरनुपादानात्स्वसोमाहुः ४ अत्रा
पसशदः पुमपसप ॥ कन्यामज इ॰ सुत एतन्म धार्मिकानन्तिरूपिन संबंध धार्मिकावाघ धीतिम्र निमानीन संवृद्धे
षु॰ अथ भावि जिज्ञासा निमग्नायं किं त्रिलिखित नेदत्तकमीमांसापांडुहित्वमति निधेपुराणेषु लिंगः दर्शनानुपल
भ्यं नेन तत्र दत्तकापा रामायणे वालकांडे दशरथं प्रति सुमंत्र सस्नकुमारेणाभविष्यानुवादे लिंगमनयाद श्लाकू॰
णां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः नाम्नादशरथो वीरः श्रीमान सत्यपराक्रमः सखंध्यतस्या गराजेन भविष्यति महा

स्यनाकन्याचास्य महाभागा ख्याता नाम भविष्यति अपुत्रस्तु ह्यंगराजो वै लोमपाद इति श्रुतः स सजानं दशरथं प्रा
र्थयिष्यति भूमिपः अनपत्योस्मि धर्मज्ञ कन्येयं मम दीयतां मम ख्यातां शान्तेन मनसा पुत्रार्थे वरवर्णिनीं ततो दशर
२१३ थो मनसाभिविचिन्त्य च दास्यते नातः कन्यां ख्यातां मे गाधिपायसः प्रतिगृह्य तु तां कन्यां स राजा विगतज्वरः नग
रं यास्यति क्षिप्रमव्यहृष्टेनान्तरात्मना कन्यां ताम्रमहं भंगापमदास्यति सवीर्यवान् इत्यादि तत्रैव लोमपादं प्रति दशर
थवाक्यम् ख्यातानवसुनावीर सह मन्त्रीविशंपते मदीयं नगरं यानु कार्यं हि महद्धनम् इति तत्रैव मध्ये अंगं प्र
ति लोमपादवाक्यम् अपुत्रराजा दशरथस्य सखा मे दयितस्तु सः न अपत्यार्थं समानेन दत्तेयं वरवर्णिनी पाचमान
यमे वीरख्याता नाभिपतनमामपासोयंनेव्य सुतोवीरेपयैवाहं न यान्तपुर इति अत्र दीयतां दास्यते प्रतिग्रह दत्ता शवै
दानविधिरस्य च एवं तथा अपुत्र इत्युपक्रम्य पुत्रार्थं इत्युपसंहारात् औरसपुत्रीवत् दत्तपुत्रयोरभावात् ज्येष्ठा
काकीनीनीचदत्ताप्यपि पुत्रप्रतिनिधिर्भवतीति तत्र शास्त्रविधिनेत्या चतुक्तेवैवनेन तस्याः दानं तस्मिन्समपेत एप०
२१३

ज्ञोन्यकन्यापुत्रयोरभावानज्ञेयष्ठाणकाकिनीवद्दत्ताथवनिपथ्येवाह्नतयानपाइन्तुक्ष्याक्तनापांसानग्रहीत्रोस्साक
मेतिस्सार्वभौमकम्पनीपाठशालाख्यपण्डितस्सार्वभौमानमतिविनपद्दललम॥ प्रेषितमवष्याप्त्राज्ञेपघेनभ्रा
त्रानन्यानपमेनकनिष्ठापभ्रात्रेऽनपन्यापस्सकन्यादत्ताकनीपसाचषण्मोक्तविधानम्विनागृहीताभ्रातुःकन्या॰
सावदत्ताज्ञानानवेतिमश्रोऽवुगनःनत्रनष्याऽकन्यापापएकाकिनीत्वान्स्वपित्र्यादिमानामहादिसतामापेलेननेक
मुत्रंदघात्मतिगृह्णोपाद्दासहिंसनानापपूर्वेषामितिपूर्वजसन्तानविच्छेदाभावहेतुकनिषेधेनदत्तात्वाभावःकि॰
ञ्चाहूरवंध्रुसमस्तमितिकर्तव्यतासहितदत्तकविधानस्यतेस्तद्विधानाभावेसुतरान्दत्तात्वाभोवस्तस्याहूकन्यापांर
दत्ताज्ञानानवेतिमश्रोऽवुगनःनत्रनष्याऽ[illegible]पाःगौतमस्यतिपितास्तणयाद्भन्यादत्ताकरण
चिन्तनचैवाभावाद्विधानमन्तरेणदत्तेस्सस्यहूणयाल्लत्वमपदपित्रत्रशास्त्रविधिनेत्साद्यनुक्तेऽन्यादिनदपितिस्सार
मनदनुक्तावपिकार्येणकारणानुमानवन्नप्रतिग्रहिणानदत्ते॰तिकर्तव्यतानुव्यानानणमादिवुडाद्यनुक्तविधिवन

पद्योक्तत्वास्मिन्मते पण्णोत्र्हशारपक्षस्यान्यकन्यापुत्रयोरभावादिति नत्वान्यपुत्राभावेदत्तस्यैवाण्णाभावः इशारपक्षस्यापि
पुत्राभावइत्यपेक्षेपि स्वकापस्यदाननिषेधस्य सर्वसंतानविच्छेदाभावार्थं तपादिशारक्षेनश्रमणावधेनास्मिनुश्लाघे
२१५ नभाविपुत्रस्यस्यात्तलेनदत्ताकन्येति नैतावृशोदृष्टान्तः॰ प्रकृते कन्यादत्ताकुर्मण्यसाधकत्वदानेनहस्तुनिदानस्वरूपि
वृत्तिश्रवणाद्वृतापि कन्यादानतिग्रहीत्वोहमयोरपि दत्तितुनपुत्रमेव पक्षेवाहेनयान्तपद्दत्तुकिंस्तुस्नेहमप्रदर्शना॰
र्थीननूप्रपकन्यान्वसाधिकान्नान्यस्वस्वमित्रजामातासास्वस्यजामानेसुंकदामापणदीकापांनागोजीभदैः नस्वा
स्माद्वृष्टीकन्यापितस्यनैवदमविनुमहेमिहस्नेतिनसाहसप्रवस्त्रम्युवीपम॥ पनस्नावनप्रशूवाकुलिखिता
पाभोग्या यतः स्त्रिया व्यभिचारदोषेणापूर्वमेव शास्त्रात्मावलानभर्तृधनांशग्रहादिकं निराकृतम्भात्रपुत्रस्येवमिखि
लंनदीपधनाधिकारित्वं सिद्धिमिदानीं पुनर्भ्रातृपुत्रनिषधानानंतरंपुरुषानंतरंनापास्तस्याः सुनेसनहुनेनाधिका
रोमविनुमहीतिपरंतुकश्चिदप्युत्रराधिकारीतस्यपदिनस्याप्रदानहुनंगजगामीति अत्रमप्रमापांपत्नीद्दुहितार स्म० २१५

श्चैवपितरौभ्रातरस्तथेत्यादियाज्ञवल्क्यवचनं पत्नीभर्तुर्धनहारीयास्यादव्यभिचारिणीतदभावेतुदुहितायद्यनूढाभ
वेत्तदेतिकात्यायनवचनमअहार्यंब्राह्मणद्रव्यंराज्ञानित्यमितिस्थितिःइतरेषांतुवर्णानांसर्वाभावेहरेन्नृपइतिम
नुवचेतिमिताक्षरादायभागमतिधर्मशास्त्रसंग्रहसमस्तान्यवस्थेति श्रावणकृष्णद्वितीयासम्वत्१९८०।शु
लारसंवत्।१८३३आसप्तमात्समानगोत्राणांसपिण्डानामभावेअपुत्रस्यधनेकेषांसम्बन्धइतिव्यवस्थामाहतेषा
मभावेसमानोदकानांधनसंबन्धःतेचसपिण्डानामुपरिसप्तवेदितव्याःजन्मनामज्ञानावधिकावायथाहबृह
न्मनुःसपिण्डतातुपुरुषेसप्तमेविनिवर्त्तते समानोदकभावस्तुनिवर्त्ततेचतुर्दशात्जन्मनाम्नोःस्मृतेरेकेतत्परंगो
त्रमुच्यतइतिगोत्रजाभावेबंधवोधनभाजःबंधवश्चत्रिविधाआत्मबंधवःपितृबन्धवोमातृबन्धवश्चेतियथो
क्तंआत्मपितृष्वसुःपुत्राआत्ममातृष्वसुःसुताःआत्ममातुलपुत्राश्चविज्ञेयाआत्मबांधवाः१पितुःपितृष्वसुःपुत्राः
पितुर्मातृष्वसुःसुताःपितुर्मातुलपुत्राश्चविज्ञेयाःपितृबान्धवाःमातुःपितृष्वसुःपुत्रामातुर्मातृष्वसुःसुताःमातुर्मा

तुलपुत्रा श्रुतिरहे पामानवबान्धवा इति तत्रापवादः न ह्यातम यम त्वं वंशवो धनभाजः स्यादि भावे पितृव स्तह भ्रातृवहृतिकृ
मो वेदितव्यः एतावता अन्यमातुलपुत्रे वृन्धौ जीवति सति कथमन्यो धनं हरेदिति अपुत्रद्वितीपा पां पुनर्भू विष्ठ्रिपि
२१५ जीवता पांच पथाह नारदः अन्यत्र ह्याम्य ह्येष साध्वी पापमकीर्तिना असम्मु देवरे पुत्री वान्धवैर्पामद्रीपन्नेदिति ॥ उभयो
रन्यव बन्धुद्वितीपयो जीवतोः सतोः कथं तद्धनं स्वपोवान्यः कश्चिद्धरेदित्याशुपपदं नदेवरेव विचारणीयमनुवाकं स्म
त्वा पथाह मनुः हनरेषां तु वर्णोनां सर्वाभावे हरे नृपहति पुत्राः पौत्राश्च हापन्न हल्लाजितदभावे पत्नरस्पदस्तु क्रम खेद्य
नापपपोत्ते नरस्पृरोम सार्षेपिद्दिनन्या पाधिकरणस्थम सुमेषिन पुत्रे यस्य धने भ्रातृजो कतनस्तमातुलपुत्रस्य ज्ञा
ति व्यवहार समुचित पत्नतरक ज्ञौ पुनर्भू द्वितीपा सवर्णो स्त्री वा स्तीत्य व गत मनत्र भ्रामृजेत स्त्रियामीने धनाधिका
रि जिज्ञासा पुमधिकास्मति पादको नरे सा स्त्री परि ज्ञातिभिः सह भुञ्जाना न स्त्रि एवदा ज्ञी सतीन्न ज्ञात्मनुमनामस्स दा.भा.०
से नाधिकारिणी पुनर्भू व्यवहरानुमं ज्ञी न्येनन ज्ञोनेः संक स्त बोधना न स्याः स्त्रियाः पलो लस्या श्नरवा भिवारिणीत्वा २१६

च्च पत्नी भर्त्तुर्धनहृगेपा स्याद्व्यभिचारिणीति वचनेन धनग्रहणेऽपि किंचिद्बाधकमित्यल्पमपदितज्ञानान भिमताम
ह भोजनान महो नरा कुलान्तरगतास्वपाया परिणीता पूर्वभर्त्तुर्धनानधिकारिणीति पूर्वभर्त्तुर्धनानधिकारिणीनया
पुनर्भूर्भर्त्तुर्धनानधिष्या पुनर्भूर्भर्त्तुर्धनानधिकारिणी सुतस्य सम्बन्धाभावात् एवं सति पितृव्यमातुलपुत्रस्य पितृ
बन्धुत्वेनतन्सुतागोत्रजा बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः इत्यादिमुनिवचनेन तस्यैवाधिकारो न तु प्रजापालकस्य सर्वो
र्वीमाविहोत्रपत्स्तिवचनेन सब्रह्मचारिपर्यन्तसम्भवेन्नपक्षानधिकाराद्दिस्यलम ॥ ॥ केनचित्सर्त्रियेणाश्वपन
सिंहनाम्त्रापन्नपुरुषाभ्यनन्तरितसपिण्डस्वीयगोत्रोत्पन्नभ्रातुस्तनयौ डिहाशिवाभिधौ स्वेच्छापासंस्त्वौहृनौरपो
विवाहादिसंस्कारं विधाप महतः कालेन तेन स दुहितः दौहित्रामलौदासमेकमभ्रातुस्तनयौ चेह विसर्ज्य स स्वर्गंगतः ॥ तदा
स्पमनतस्य धनेस ब्वेपूर्वे निदिहं ष्टाम्वामिनो बभूवुः ॥ पूर्वोक्तधुनि पत्नी पतिभ्रातुस्तनयौ पांपांसिं पेतेन स्वापनेप्रसदनस
हानपत्रं दौहित्रनाम्ना कृत्वा न स्वे विनीयस्मनवमो ॥ दुहितादौहित्रौ च मनौ सैहित्र सपत्नीपतिमरणानन्तरं पत्न्यदृश

नयाय

वर्षे व्यतीते काले व्यभिचारधर्म्मिणो काङ्क्ष्याज्जनपामासकमोद्वाहपेदग्रकारकजन्मपाकन्यया सहेदानीं दौहित्रपत्नी
216 त्तिवृ.तिाधनिसंसृष्टपौत्रानुसूतनपेयोरेको ऽनपत्यो ऽपुत्रो ऽपत्यसुत्याघुमृतवान ॥ इदानीं न्यथनिगोत्रजभ्रातुः पौत्रघ
निदौहित्रवधौस्तः। धनिभ्रातुः पौत्रदौहित्रबध्वोर्विवादे पुत्रिकानामध्यास्य दौहित्रा मम न्त्वे पत्न्याः पूर्वकेस्तीपं सदनन्यत्व
मतः पत्निपुत्रममाधिकारे न्याय्यः। ममतिनुः पितृव्येण सहसंसृष्टित्वान भवन्याजानिवासु न्वान्पितामहधने ममाधि
कारः न्यत्पकारके धर्म्मशास्त्रीन्यान पोम्प थेकस्याधिकारः इति प्रश्ने इति प्रश्ने इदमुत्तरम्यो यम ॥ पितृव्येण सहसं
सृष्टपितृकस्य धनिपौत्रस्याधिकारेनमुधनिदौहित्रवध्वाः पितृव्येण सहसंसृष्टपौत्रानुपुत्रयोस्सत्वेसंसृष्टिनस्तु
संसृष्टीतिपाज्ञवल्क्यवचनाद्विभक्तस्यासंसृष्टिकेपुत्रस्यमनस्यधनेपत्नीदुहितरश्चैवेत्यादिवचनात्पत्न्यादीनामधि
कारइतिमिताक्षरापाविज्ञानेश्वरलेखानमनधनेशास्त्रीसाधनिसंसृष्टपौत्रानुपुत्रयोस्त्वामित्वमुसक्तेनपौर्म्मार
णानन्तरम्पितृधनमेनधनिपुत्रस्यपितृपुत्रगनेपुत्राविभजेपुत्रेनम्पितुरितिनारदीपान॥एतत्कृतशास्यलेपत्नीदुहि राम०
२१९

नरश्चैवेत्यादिवचसामप्रदर्शनात्पत्न्यादीनां सत्यामप्यशक्ते स्वामित्वाभावाद स्वामिकृतस्वदानस्याप्राप्यत्वेन पत्न्यप्रम०
मार्णमेव वयवृत्तिभरणम्यो प्यवर्गोस्येति मनुवचनाद्धि हि त्वदासयोर्म्भरणादिकं प्रासन्नत्यापित्रिर्वीस्याय्यभिवादिषणः
प्रतिकूलास्तथैवचेति वा हि स्म्येन वाक्येन व्यभिचारिण्याभरणादेर्निषेधाद्धि हि चवृत्त्याभरणमात्रमपि न लभ्यन्दासेना
नुकूलवर्तिनां स्वामिसेवापरेणाभार्ग्यापुत्र शूद्रासशूद्रपणवाधनास्मनाद्यादिवृत्तनाद्यसाच्छादनमेव लभ्यमपि
तिपितृम॥ अथ एम सेवक दास ० प्रव्रज्यावसितोदासनामापत्रशूद्र सधर्म्माम्पृकान्त्रनुरंगशिबिकाघनेकर्मणो
पकरणधनाध्यक्षः पूर्वकल्पितदासपरिग्राहो निजदासेत्यादि न पुत्र पुत्रीकः कार्यपक्षोहूणपास्लपतिलक्षणस
त्वपः स्त्रीपसकलधनमुपभुज्य ममार स्मतेव तत्रिंस्तलेपसकलं स्थावरादिकधनाभागी तत्सुत्रस्त्रद्धभीलक्ष्मीना
एपणदासएवनमुतन्त्रिष्यः तस्यपत्नि लक्ष्मणमाकान्तस्य पापानप्रस्थपतिप्रस्यघारिणामक्रष्यभागिनः क्रमेणावा
र्प्पसत्क्रिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थेनइतिपाज्ञवल्क्यवचनाद्विषयप्रन्वानान्तस्यपत्नित्वाभावसार्थक्रांस्वेकशुनिस्पतितु

ग्णोक्तवचनप्रमाण्यान् ॥ न यो हि वशिष्ठः । अन्नं पक्त्वा श्रमात्तस्थागताः इति न त्वत्र पतितो निरग्निस्त्वाभिधाना
दहनः । धनाद्यस्य स्वस्यनत्वात् सम्भवात् । मनुः । मन्यचाग्निवधीचैव पक्वान्नस्वामिनामाभ्रिति गन्धाको पीनाच्छादना
217 यो हि वासे वै विभपापघ्नी पो गत्समारभेदा स्वगृहात्पात्राद्धुकेन येति वृ अन्नेनापि रूपमात्र धनत्वाभिपानादेनद
तिरिक्तबहुधनभाजस्तत्वाभाव एव मनीयते जाबालश्रुतिरपि शून्यागारदेवगृहतृणकुटीवल्मीकवृक्षमूलकुला
लशालाग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिकुहरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतनः इति अत्रिरपि मञ्च केशशुक्लवासस्त्वस्त्री
कथालौल्यमेव च दिवास्वापं च पानं च पतीनां पतनानि षट् इति हारीतोपि कुटीचको बहूदको हंसः स्वैव च नीचकः
चतुर्थे परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तमः आद्यः पुत्रादिना कुर्यात्कारयित्वां शिखोपवीतं त्रिदण्डवान्बन्धुषु स्वगृहे वा भु
ञ्जानश्चात्मनो भवेत् द्वितीयस्तु बन्धुहित्वा सप्तागारभैक्ष्यचरन्पूर्वोक्तवेषः स्यान्नाहं सस्तु पूर्वोक्तवेषैकदण्डधरस्तु राम॰
तुर्थोपि परमहंसस्त्रिदण्डस्त्वरज्जुगोवालनिर्मितां मशिखापज्ञोपवीतं च निस्त्यक्तकर्म परित्यजेत्सर्वमन्त्रावृत्तिन स्वस्य २१७

न्वमाह नारदः । गृहे ज्ञानस्य याञ्चीनलब्धोदापाउ पागतः । अनाकालमनवस्थदाहेनाग्निरस्य यैवचमोक्षितोमहतश्चा
ण्णा बुद्धमासः प्रयोजितः नवाहमिसुपगतः मध्यज्यावसितः कृतः भक्तदासस्यविज्ञेपस्तथैवबडवाहिनः विकेकाचास्माः
पाखिदास्या ॥ पञ्चदशसंस्यनाऽद्निपाण्पवक्ता नारदौवर्णानामानुपूर्व्येण दासत्वं नविधीयते स्वधर्मस्यात्यागिनोऽन्यत्र दा
स्वहस्तानिपातन् इति दासकर्मकरत्वाद्दासत्वमनाम्याह नारदः । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् गृह
द्वारशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् इत्यादि शूद्रसवर्मत्वमेनेवामि
त्तिमिताक्षरापामप्यशोणानुसधर्माणः सर्वैउपधस्वजाः स्मृताइतिस्मृ तेवृहन्नामकधर्मशिरासेकूसापिचपरस्येव
सर्वे पामेवनल्कुपीदकरूपाहितेस्मृताइतिवौधायनस्मृतेश्चपास्यवल्कः शूद्रैश्चदासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः सो
ज्यान्नानापितश्चैवपश्चात्मानंनिवेदयेदिति अनेनस्य एवमेव शूद्रत्वमापादितमनस्यकाण्डपचलमाहपमः सकुलंप
चइतिस्मृतः आपद्यत्ताश्वपगतोपश्चस्याद्वेसवीसुतः सर्वैनेनमनुनाप्रोक्ताः काण्डपप्यास्त्रपस्तपाइतिवैसवी

शब्देति कलत्रतो एवं स्थितेन भिन्नपत्निस्वस्य बहुत्वेऽत्याग्या नात्र किं च मत्न्दीप धनग्राहिता पापकुमणकान्वात्तसु

त्रैसैवलक्ष्मीनारायणदासनाम एवंनज्ञन ग्राहकत्वं स्वकलत्रप्रमाणसिद्धमनुसन्धेवाथैरवाभिन्नलभ्यतेइत्याचार्य्याद्

२४ त्तिगोनमस्यते: पितपुंद्दैगनेषु चाविभज्य पुत्रेण पितुरिति नारदसिद्धमत्वात्रेतिभितास्यएवीरमित्रोदयविवादसार

र्णवव्यवहारमयूखविवादचिन्तामणिस्वप्रभागादिसकलनिबन्धधनवशिष्यमनुज्ञावालपुत्रविहारीन नारदपा

गपवल्क्यपमचवोभ्यस्तथैवपण्यास सिद्धान्तान्तादशराम सेवकुदासस्यस्थावरादिधनंनन्त्कृन्यमपिस्वधर्म्मोनन्तु

ज्ञोलक्ष्मीनारायणदासएवाहेतीतिविरुधोमयममहीः॥ कश्चित्रैकोमनुज्ञोनिःस्वबूणापामेवस्वजनकाहूमक्तीमू

पस्वबाहुबलेनकेवलेन धनमर्जितवाननमस्तिनुस्थानेथेुणस्वपागक्षेमार्थैतंमानाः केनापिप्रकारेण धनिकाद्वनुःप

सहस्रपरिमितामुद्राग्रहीत्वापत्रं धनिकापापितवाननेनैवधनिकेननस्मितसंबंधमुद्राविषयेएकादशद्वादशस्रा

पनोमेरंनवदशसहस्राणमभियोगोविभक्तपुत्रोापुरिनिज्जनकोपपेपिचकृतःस्यानननित्राक्षीकृतनमस्वीकृतनवानद् रा.म.

पत्र२ २१८

संस्थानं नदेयपुत्रेण स्वीकृतमेवं चैवं एनाहृशोपि योगे जीवति पितरि विभक्ता विभक्तानां येपितरि च पौत्राभियोगः समु
गपश्चापेमात्रेवा जीवति निरूक्पितरि विभक्तीभूयपार्जितं धनं पुत्रे पितृकृतं शं द्वे से करणं पुं मापशालातोधिकारिणा
निग्रहः कार्पेनवा किंच कश्चिदृणी कृणापाकरणासमर्थस्तदेयपुत्रस्तु समर्थः श्रुतस्थानस्वपणकर्मेण धनमर्जे
सनविभक्तताव शेनभोजनादिव्यवहारमपि भिन्नमेव कुर्वन्नर्हत्येन वै नाहरणाविषयविभक्तपितरि जीवति पुत्रोपि पु
नमर्णिस्य पितृकृतर्णेपि योगः प्राप्नोति वानेवति न्यायप्रशालातोनि पुत्रापीडितं मतिवमश्रः नत्वदसुमारमस्तोप्यदिपि
त्रंपि अमसणायु विभक्तवन विभक्तेनापि व्यवहारणभिज्ञेन पुत्रेणापि तुरूपरमेन द्रव्यसत्तिनद्व्यानदेयावेस्वार्जितद्व्या
त्रुदेयमपि पितृपरते पुत्राकृणं दस्तुपेयाशतः विभक्ता अविभक्ता वेमादिपितासूणादेयततपो वीरूखचनान जीवति
पितरि पुत्रैस्तदृणं न देयं पितृपरते पुत्राद्विवचनात युक्तोक्तेन वैनद्विवादचन्द्रापत्त निवे पितरि जीवति विभक्तपुत्रोप
रिपितृकृतकृणापाकरणेनसमर्थः स्यामिपोगोन्यापशालाविपितृतिनिग्रहसूनमयनः पम्मेणाच्चनिवृन्युगहोमनादशसु
निवचमाभावान एवंपुत्राभावे पौत्रादीनामपि बोध्यम एतत्पौत्रैकृणं देयं निह्नवे साक्षिभाविनमिति वीरः मित्रोदयादिषु

त्यं

नपात्रलक्ष्म्यादिवचनात्पत्रनुद्गानवमस्मामदत्वाविकिनस्नीपक्ष्याध्याघमिभूतःपितामहवत्तिनस्रानकृतंन्माप्यमणम
विभक्तवद्विभक्तेनापिसमर्थेपुत्रेणाविद्यमानेपिपितरिदेयमेवयथाऋणिधेपिपितुःपुत्रैःऋणंदेयंविभाविनमूलांत्वंधवपि
२१७ तेऽन्मनस्वपाक्षिज्ञाद्विरोगिणःअत्रापिसएवक्रमःजीमूतवाहनादीनांसधनत्वेतद्रव्याभावेविभक्तसमर्थपुत्रार्जितद्रव्याच्
सघ्नीकृतंवैनहृत्वादविनामस्तौपितरिनिर्धनत्वेनदातुमशक्तेविभक्तेनापिपुत्रेणसमर्थेनतद्भावेनाहमेनपौत्रे-
णापिनेष्यापिकंतद्वणंदेयमितिनुपारिजातेनइत्यादिनाअपंतुसर्वेषामेवलघुभूतःपरिहारःविभक्तस्यस्वस्यविनादे-
पितुःऋणंजीवतितस्मिनपुत्रपौत्रैर्नदेयमेवपरमेत्वर्षशंपदेयमअस्वस्थविन्नादेस्तुजीवतोपिसमकल्पत्वात्द्रव्याभावे
नदेयमेवेतिसुधियोविभावयंतु॥कश्चिन्नृधिभाप्यकोभाप्यंहृष्टेपितुत्रानुसारघविरतिंगतस्तदनंतरंतदीयपंचपुत्रे
स्तद्धनंस्वार्जंगमान्यकंपंचधाविभज्यगृहीतंतदनेनरेनेषुधानंचकोमनस्तद्धनंसर्वैरेवविभज्यप्राप्तमुतनस्वहोरर्रेवे
तिन्मापश्यत्वात्नःपाठशालास्थसंख्यावत्नानमतिमसःअत्रोत्तनमः।सोदरासोदरभ्रातॄणांसत्वेमन्तसोदरभ्रातॄणामेव॥

स्थावरजंगमधनग्रहणेऽधिकारः नमात्राविप्रकृष्टसापत्नभ्रातृणां मिताक्षरादिनिबंधकारैस्तथैव परिष्कृतत्वा
न्नतथायमनुः अनंतरः सपिंडाद्यस्तस्य तस्य धनं हरेदिति बृहस्पतिरपि बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बांधवास्तथा यस्त्वा
सन्नतरस्तेषां सोनपत्यधनं हरेदिति मन्वादिशास्त्रपुस्तिवासन्निविशेषवचनैर्विनिगमकत्वेनोक्तत्वात् संग्रहका
रोपि सोदर्याः समसोदर्याभ्रातरो द्विविधा यदि विद्यमानेष्वसोदर्येषु सोदर्या धनभागिन इत्यवादीन्न ह्यमतु रविचार
कोदरे जीवत्सोदरे न लभेद्धनं । स्थावरेष्वेवमेव स्यात्तदभावे लभेत वै इति विभक्तविषये उक्तवानन त्था च विभक्तस्य तत्रा
तुस्तस्मिन् हेदरस्यैव धनग्रहणेऽधिकार इति पादशास्त्रस्य परिशिष्टानां एवातः कस्यचित् स्थावरजंगमे क मूलपुरुषस्यैव
पुत्रपुमपन्ने पुत्रम युमापन्यसहपौः पौत्रे पौमूलात्सुतु र्थपौमूत्रपत्तिकेपन्नौ द्विमीपायममपौत्रेण जंकमूलपुरुषान्तुव
मेन सहाविभक्तधनास्वीपं स्वीपं स्थावरत्वनुपांयां ग्रहीतुमिच्छेदिति ॥ एवं स्थितेऽविभक्तस्थावरजंगमोन्मकाद्धनाम
नच्चाधिकारिणो भवेनानवेत्निमश्च पत्नीकारोकनपत्यं शरूपधनग्रहणाभावकानां पत्नी दुहितरश्चैवेत्यादिवचनैर्हरत

न्तो विभक्तस्यापत्नेपधनविषये नमिताक्षराहिताबलम्महानिबन्धे सुव्यवस्थापनादत्ताविभक्तस्याबरेऽपुत्रस्याभोज
नाच्छादनातिरिक्ताभ्यांस्वर्णीनेस्वामिनीस्त्रीत्युक्ता सा च्छादनभागिनीत्यविभक्तधनांशेनुश्रोत्रात्यामरणाज्जिकामि
२२० तिकानीयेनवर्चसानलक्ष्यव्यभिस्तुत्तरपरिणेनेनदत्तवांधृम ॥ कस्यचिन्मूलपुरुषस्य स्त्रिपत्स्यपत्न्यानापुत्राणामधेय
पमद्धिनीधावनपत्न्यावेवमत्तोनतोपस्तुशाकोन्यादनकेर्यो सुरभिस्यांब्यवापधर्मे सोकेपुत्रमुन्याषपालितमहीस्यामनुम
न्नपुत्रकएवममारवनुपेस्तुसन्तानश्रून्योऽविवाहितांहीपधर्मपत्न्याःकनीयोभगिनीसुरतिनीधर्मेणारक्षिन्यानस्यां
स्वरूपालिकाभिधांयांपुत्रद्वपमुन्याघमतः। ततो चपुत्रौजातिनिवहिकतोइदामौवर्णेनेपञ्चमस्तुपुत्रद्वपमुन्यो षकाल
धर्मेणामनः अनयोःपत्रमपुरुषपत्रयोर्मध्ये एकस्यां कन्यायांतुष्पमुत्याघद्वैभार्येकन्यासतुषपत्रमत्काममारप
त्योमध्येऽनपत्न्याशङ्कितव्यभिचारिताम्तस्यास्यपुरुषस्यावरधनेकन्याचतुषपसहितेनधर्मपत्न्योधिकृतेस्तता
भ्यामधिकृतधनग्रहणापशाकोन्यादनकर्त्रीपुत्रस्वालिकापुत्राःपरिलिखितमूलपुरुषधनानुपोत्रसुविवदन्ते रामं०
तादृशास्थलेधनग्रहणापविवरतांमध्येपत्न्योरूपभोगाननन्तरंतेपासन्नेचकस्यधनग्रहणेऽधिकारोयमवनीतिप्रश्ने २१०

मृतेभर्त्तरिभर्त्रंशंलभेतकुलपालिकाइत्यादिवचनजातैर्व्यभिचारादिदोषरहितायाधर्मपत्न्याएवाधिकारोनाशङ्क्य
नव्यभिचारिण्याःकापालिकापापमुन्मत्तयोःश्राद्धादिकर्मण्यप्यनधिकारेणमात्रकोन्मादनकर्तृपुत्रस्यचसुरगिनीपुत्रस्याश्रुध
नग्रहणानधिकारःतस्याधर्मपत्न्यामरणानन्तरंपुत्राःशपवभर्त्तुःपालपत्नीमृतेस्त्रियमाभुञ्जीतामरणात्क्षान्तादायाहा
दुर्धृमातुपुरितिकात्यायनेनधनस्यदायादगामित्वेनबोधनाधिकारिणाइत्यर्थस्यजीमूतवाहनश्रीकृष्णनकीलकार
महामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रैर्दायभागदायक्रमइहैमनिर्णीयेषुवर्णितानान्तदुहितृणामेवाधिकारः॥वीरमित्रोदयपरि
न्यानुदायादाइत्यत्रकस्येत्याकांक्षायांभर्तुरुपस्थितत्वान्भर्तुर्दायादाभर्तुरविभक्तद्रव्यापेधनाधिकारिण्यःनेत्यविर
क्षिनाभवतोत्पतोमूलपुरुषभ्रातृपौत्रस्यैवाधिकारोऽन्येपुःपत्नुदेशाचारतोव्यवस्थाद्रष्टव्याः॥कश्चिन्ग्रामजेकएकं
मूलपुरुषआसीत्तस्याचैकोग्रामसिद्धःतस्यकियत्कालंग्राममुपभुज्यमनन्तरंमरणानन्तरंतत्सुताचारपितएवापभुज्यमन्तो
पश्चात्तयोर्मध्येएकस्यैकःपुत्रसिद्धोऽपरस्यद्वौपुत्रौसहोदरौसिद्धौततःपश्चात्तेपौत्राःविभक्तास्तत्रस्तत्रस्यैवग्रामेस्वाशेनस

संविभज्योपभुक्तवतः पश्चात्तेषु पञ्चस्वेकः पुत्रस्त्रिषु तस्य स एवैकोऽमृतस्तदंशस्तस्य तु त्रयस्य भवतीति यथा मेन तु त्रेणापि किंचित्पत्न्यांशे

स्वांशोपभोगः कृतः कृत्वा कालवशान्मृत अपुत्रस्य पत्नी न इति सा पत्न्या गृह्णीयात्पा वहद्वृत्तिः नास्त्येव मिताक्षराकारः

न पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा॥ तत्सुता गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः॥ १॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभा

२२१ गुत्तरोत्तरः स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति सापाहृत्य क्रमबोधकयाज्ञवल्क्यवचनात्तन्मातानन्दशोपभो

गिनी सत्यप्यना[illegible]पिकृपनकालं स्वांशग्रासमुपभुञ्ज्य मृता अत्र देहान्तीनदंशो विवादः सपिंडानामस्तीत्यत्र सपिंडैरन्यैरपि

[illegible]नेन नञ्ज्ञिक्यते॥ माता पुत्रमरणपर्यन्तं ग्रामांशोपभोगं स्वस्त्रीधनत्वेन व्यवहृतीयेनेनत्याद्युमिताक्षरापंच स्त्रीधनस्वरू

पकथनावसरे उक्तं॥ पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतं॥ आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितं मिमेतद्व्याख्या

वसरे आदिशब्देन रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमप्राप्तमेतत्स्त्रीधनं मन्वादिभिरुक्तमित्युक्तमतो[illegible]स्त्रीधन

त्वसिद्धनाद्दिभागमात्रे न्यूनकोकं मिताक्षरायां॥ अतीतानामप्रजसि[illegible]वा धवासादयामुपुः॥ एतद्व्याख्या पूर्वोक्तं स्त्रीध

राम॰ २२१

यं अप्रजसि अनपत्या पाठुहितैव हित्र पुत्र पात्र दहितं पापत्नी पारमती ता यं वा धवा भर्ता दपोण पंद्रनी सु कैन दमे एव विवाह
मे दिव अधिकारमे दमाहे मकन्ध्रो कं अप्रजस्त्री धनं महेतुर्मा मादि मवनु मे पिा दुहि दं पां प्रसना वे दे भृपिन् ना भिन
न तमा व्या पाम पि म ष मुक्तन या व सा व्या अप्रजस्त्रः स्त्रिपाः पूर्वी रूपाः वृत्य दे वा ध वा जा पन्ने हुं विवाहे हु भा
या स्त्रु मा मा पा अनीना पाः पूर्वी कं धनं म य मे भर्तु भवति न द भावेन मृ मा स त्रा नां स पिंडा नाभ वनी मु कं म न ए वा प्रमा
मत्याति तपे न धन्यूह णां अव न स्पि पिंडा च स्व स न स धनं भवे दि त्या दि मन्वा दि वच नै भिं नाक्षरा व्यवहार मा धवबी रमि
त्रो र प द्दा पु भा गा दि सकल धर्म शास्त्र ग्रं थे पु द र्श ने अ न स्ल हृनुः प्रत्या स न्न स पिंड प्र न दं त्राः शा सो ती ति सं नि रू प्य ने न
त्रद स ह्वा र स स पिंड पुरुषा वं र्त न अ से षां त्र व हि न त्वा दे वा दा प भा गि त्व मि ति न मे पां वि व दः न त्र द्वौ वि व दे ने एक स्त
र्तुः सा स्त्रा सि न त्य पुत्रो जी व त्र स्ति अ प रे पः पि त्र व्य पुत्रः स्थि नः स ए व स्या म र पा न पुं वे मे व स पुत्रो मृ तः द दानी न
मन्नी पौत्र श्व व नं ने न म सा स्तु पत्नी दु हि त रा थै वे न त्व म वो ध क पा त्र व स्त्री प व च ने गो त्र ज प र दा मा न स पिंड स्त्री

णांगोत्रजत्वाभावादेव व्युत्क्रमः अन॰ एवं दत्तकपभागक्रतास्यष्ठमुकें न प्राव अहं मीस्ती मनुष्टं मौवौ धापनः न॰
दत्तपं निरिद्धिपा हृदत्तपा सृष्टिपे जितस्त्रीनां मुधुरासः न च पत्न्यादिकमपि स्त्रीत्वाद्दत्तपग्रहं पान मामेनोति वा॰
२२२ चे स्त्री सुपत्नीक न्यामाता पितृमाताएसां च तत्र पत्रा वृच नान दत्तपग्रहणं भरतीति दत्तपभागदूहं सप्तपं चाति रूप
पान अमे न्यासांस पिंडस्त्रीणां दत्तपग्रहणं नामेवे सस्ता सुदास एवं वृद्धिरित्त नरपितव्यपुत्रपौत्रः न स्त्रा पिता
क्षान पितव्यपुत्रापे क्षपा अवबाहितत्वानन्तरपेक्षपा पितृव्यपुत्रस्यानन्तरसपिंडत्वान न रं पः क्रमेणापिनेतापिपि
तृव्यपुत्रस्यैव भवतीत्यत्र सपिंडेतरदं निपीन मस्ति ॥ अथ पत्राम्रनापाः याज्ञवल्क्यः ॥ आषोडशाद्द्वाविं
शाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात्· ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः इति ॥ अत्र सावित्रीपतितानाप स्पर्ट सुव वौणिपं
सवास शिखं वपनं कृत्वा व्रतकुर्यात्समाहितः एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रसृति यावकं हविषाभोजपेच्चैव ब्राह्मणा
सम पंचाननोपावक सुहृष्पतत्स्योपनं स्पतनमिति व्यासोर्केराद्योदुष्पादित्याहुः मपीदात्तपा·नापि व्यामो ॥ द्वाविंशाद्वे राम २२२

चतुर्विंशाब्देष्वप्राप्ततदर्थं कल्पवानुपजनेनेन मंपंचदशैकविंशति त्रयोविंशतिवर्षसमासु नरमेव विप्रक्षत्रियवि
शांक्रमात्प्रागतिक्रममिति याज्ञवल्क्यः ॥ अनर्द्धं पनंत्येनेन सर्वं धर्मबहिष्कृताः सावित्री पतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृ
ते क्रतोरिति अथ क्रतुस्म मनुः ॥ येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्यु
पनाययेदिति ॥ उपनेत्रभावे कृतव्रात्यस्तोमानुपूर्वी क्रमेकविंशतिक्रमेव तिष्ठ आह ॥ पतितसावित्रीकः उद्दालकव्रतं चरे
त् ॥ द्वौ मासौ पावकेनैव वर्तयेत् मासं पयसार्द्धं मासमामिक्षया ऽष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं त्रिरात्रमब्भक्षः अ
होरात्रमुपवसेदिति पत्वापस्तंबः ॥ अतिक्रांतसावित्र्याः कालः कृतेनैव विधिवत्क्षोरेदयोपनयनं ततः संवत्सरमुद
कोपस्पर्शनमथाध्यायः इति सावित्र्यात्क्रांतु मासद्वयं त्रैविद्यकेवदत्त्रपायीमेक्षायनगुरुशुश्रूषणादिकं एतदुद्दा
लकव्रतानाम् क्रमस्य एवरायनपितामह इत्यनुपनीतो यस्तां तेब्रह्मस्त्रहस्त्वलास्तेषामागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जये
तेषामिच्छतं प्रायश्चित्तं नयमाम यमेति त्रैमेति क्रमेकत मेवं संवत्सरमयोपनेतनउदकोपस्पर्शनमनिपुरुषं स

त्यप संवन्सरान पावं नो नुपनी ताः स्तुः समृ [illegible] नी मिपेदं ति पचद्र कृदम्नेना मिपे त्तपवित्रे णासाम प
वित्रे णाजिरं ते नेसपि नत्मान्त्तिमि वि मासो या प्यो प्या समानिनामे हा सीं नो नमस पेन उपनं स्प शान संस्तुना
तेपा म भ्याग मनं भोजनं विवाह मिनि कजं वेने यामिष्ठ नप्याप श्विन दार शव षों णिजै वि म कंमस चं पं चे रद
वोपनं पवंननरद कोपप स पर्नं नं पाव मा म्यादि मि रपग हमे घोपदे शवंन ध्यापनं तनोपि पोभिवृतेने नम संस्काये
पुपान्नु प मेनि कृम कतु मेवं संवन्स राभिनिताम पमान्निकृमवह नुष्याने संवन्सा रसेन मनिपु हषमनं अयव पं
।। उपन पनावं नं रपावं नो तुपनीनाः पुरु षा स्मा वुन्ते स्प्या कृ व वे प पेनमृन्न हमे मि मेजेः आपश्विता येस्रानकापे
मंत्रा स्तु पदेति पेड्ठेति ससा पाव मा न्मोपेन देवा पवित्रे णोनि पत्त पवित्रं कपानदेसि साम पष्ठिंयाद सः शुवि प
दिंसा मिर सा पान संस्तुनाः स्मान वग्नि रसा नी पाः द्वार शास्तं स्व च पेकृपं ।। उदकोपस्प र्शनं नु पुरुषं सूत्य
रुपं न पावमा मंत्रा स्त रपग हमे घो गा हेत्यं गनें पाम ध्यापन नाप्सिा ननउमनु स्पम कृतिहनाप पा का लोप

रीरीरीरीपापामामा ऽऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽऽ वे०गान०मघू० वै	१२	पापापा धानिसानिधापा ऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽऽ भू०ष०गाली०ल०	१३	पापापापाधामागमा १५ ऽऽऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ मा०म[illegible]भघछ	
मापपमपापानी ऽऽऽऽऽऽ निपति०स्तनु०	१७	रीरीरीरीपापापा पा ऽऽऽऽऽऽऽऽ करयं कजाम		नीपागागमा१	
धापापा २२ ऽ ऽ ऽ	छ००ल	सासाधनिधापापापा २३ ऽऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ स्री०से००ह०माग			
गागा २० ऽऽ ष०		मामामापाधाधनिधमा ऽऽऽऽऽऽ ऽ ऽऽ २८ हरदे०हम०ल ॥			

२५२

P.N. 86